

Seria popularnonaukowa przygotowana wspólnie z Instytutem Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, prezentująca dzieje najnowsze poszczególnych krajów, zwłaszcza po drugiej wojnie światowej. Wśród autorów – wielu wybitnych historyków polskich oraz badaczy z zagranicy. Kompendium wiedzy o zjawiskach, procesach, wydarzeniach politycznych, gospodarczych i kulturalnych, odgrywających istotną rolę nie tylko w dziejach danego państwa, lecz także kształtujących obraz współczesnego świata. Pasjonująca lektura, odświeżająca oblicze naszych czasów.

W serii ukazały się: Tadeusz Czekalski **Albania**, Eugeniusz Mironowicz **Białoruś**, Jakub Polit **Chiny**, Jerzy Tomaszewski **Czechosłowacja**, Jan Lewandowski **Estonia**, Jan Baszkiewicz **Francja**, Andrzej M. Brzeziński **Grecja**, Wojciech Materski **Gruzja**, Barbara Gola, Franciszek Ryszka **Hiszpania**, Jerzy Tomaszewski **Izrael**, Wiesław Walkiewicz **Jugosławia**, Piotr Wróbel, Anna Wróbel **Kanada**, Marek Pawełczak **Kenia**, Danuta Madeyska **Liban**, Piotr Łossowski **Litwa**, zbiorowa **Róg Afryki**, Małgorzata Willaume **Rumunia**, Dariusz Kołodziejczyk **Turcja**, Andrzej Chojnowski **Ukraina**, Jerzy Kochanowski **Węgry**
Wkrótce ukazą się: Lubomir Zyblikiewicz **USA**, Jan Lencznarowicz **Australia**

**Ocena przeszłości i krok w przyszłość
w nowym tysiącleciu**

ISBN 83-88542-84-2

9 788388 542848 > **Cena 39 zł**

JAPONIA

EWA PAŁASZ-RUTKOWSKA KATARZYNA STARECKA

Od początku 1867 r. cesarzem był 16-letni Mutsuhito, który wkrótce miał się stać symbolem modernizacji Japonii. Czekano go wiele pracy związanej przede wszystkim z koniecznością zmiany wizerunku nowego władcy. Jako potomek cesarski i następca tronu był bowiem wychowywany zgodnie z rolą, jaką przez wieki odgrywali w państwie cesarze. W sferze politycznej ograniczała się ona do niewielu symbolicznych funkcji, z których najważniejsze było nadawanie inwestytury kolejnym siogunom. Dlatego przede wszystkim

kim przygotowywano Mutsuhito do roli najwyższego kapłana religii *shintō* oraz uczonego niezbędnej na cesarskim dworze wrażliwości na sztukę. Przebywał głównie w towarzystwie dam dworu, mówił ich językiem, tak jak one czernił zęby, zgodnie z obowiązującym od starożytności arystokratycznym wymogiem elegancji, i rozmawiał o sztuce. **Jedynie od dziadka dostawał zabawki przeznaczone dla chłopców – drewniane i bambusowe miecze, konia na biegunach.** Jak przystało na cesarskie dziecko, wykazywał zdolności poetyckie, komponował i recytował tradycyjne utwory, nad czym czuwał jego ojciec, cesarz Kōmei, miłujący szczególnie poezję chińską. Z nim także młody Mutsuhito udawał się z pielgrzymkami do Ise, gdzie czczono Amaterasu, protoplastkę rodu cesarskiego, i do innych świątyn sintoistycznych. Spędzali tam czasami po kilka dni na rozmaitych modlitwach, m.in. o spokój w kraju, wypędzenie cudzoziemców czy wreszcie o obalenie władzy sioguna. Gdy to nastąpiło, samuraje przystąpili do uzupełnienia wykształcenia cesarza i przystosowania jego wizerunku do wymogów nadchodzących czasów. **Odtąd to właśnie cesarz miał być prawdziwym i suwerennym władcą.**

WYDAWNICTWO TRIO
THE JAPAN FOUNDATION
BIBLIOTEKA FUNDACJI IM. TAKASHIMY

HISTORIA PAŃSTW ŚWIATA W XX WIEKU

**EWA PAŁASZ-RUTKOWSKA
KATARZYNA STARECKA**

JAPONIA

Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego

WYDAWNICTWO **TRIO** WARSZAWA 2004
THE JAPAN FOUNDATION · BIBLIOTEKA FUNDACJI IM. TAKASHIMY

Opracowanie graficzne:
Jan Bokiewicz

Komitet Redakcyjny serii:
prof. dr hab. Bronisław Nowak
prof. dr hab. Jerzy Tomaszewski
prof. dr hab. Marian Wojciechowski

Redakcja naukowa:
prof. dr hab. Ewa Pałasz-Rutkowska

Recenzenci
prof. dr hab. Andrzej Chojnowski
prof. dr hab. Wiesław Olszewski
prof. dr hab. Jerzy Tomaszewski

W książce wykorzystano zdjęcia ze zbiorów Ambasady Japonii w Warszawie, Archiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie, Archiwum Klasztoru Franciszkanów w Niepokalanowie, Centrum Sztuki i Techniki Japońskiej „Manggha” w Krakowie, „Chūnichi Shimbunsha”, Honda Poland, Japan Photo Encyclopedia, Kyodo News, Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej, Sony Poland Co., Suzuki Motor Poland, Uniwersytetu Warszawskiego, a także ze zbiorów prywatnych Lina Keisena, Jacka Kostrzewskiego, Tomasza Kozłowskiego, Alfreda Majewicza, Masakiego Hidekiego, Jacka Mandyka, rodziny Romerów, Sugihary Yukiko, Auterek oraz zdjęcia archiwalne. Za możliwość ich publikacji bardzo dziękujemy

Książka została opublikowana dzięki pomocy finansowej
The Japan Foundation oraz Biblioteki Fundacji im. Takashimy

Wydawnictwo serdecznie dziękuje za pomoc japońskiej firmie Pentel,
producentowi artykułów piśmiennych

© Copyright by Ewa Pałasz-Rutkowska, Katarzyna Starecka and Wydawnictwo TRIO,
Warszawa 2004

ISBN 83-88542-84-2

Wydawnictwo TRIO, 00-373 Warszawa, ul. Nowy Świat 18/20
www.wydawnictwotrio.pl e-mail: trio@wydawnictwotrio.pl
Wydanie pierwsze
Druk i oprawa: Drukarnia Naukowo-Techniczna, 03-828 Warszawa, ul. Mińska 65

Mamie, za wszystko, co mi dała

Ewa

Spis treści

Słowo wstępne	11
Uwagi redakcyjne	15
Spojrzenie wstecz	17
Od feudalizmu do nowoczesności (druga połowa XIX w.)	26
Czarne okręty u wrót zamkniętej Japonii.	26
Restauracja władzy cesarskiej	29
Zmiany systemowe i wytyczanie granic	35
Modernizacja: westernizacja czy japonizacja?	51
Powstaje nowe mocarstwo (1894–1919)	61
Wojna z Chinami i potrójna interwencja	61
Zmiany na scenie politycznej	66
Zwycięstwo nad Rosją	71
Pierwsza wojna światowa	85
Liberalizm lat dwudziestych	93
Nowe czasy, nowi politycy, nowe problemy ekonomiczne	93
Demokracja okresu Taishō	100
Hirohito	106
Dyplomacja Shidehary, dyplomacja Tanaki	110
Nowoczesne dziewczyny, nowocześni chłopcy	116
Wojna w Azji i na Pacyfiku (1931–1945)	127
Odnowa Shōwa	127
Marsz na północ	133
Mobilizacja	143

Sojusznicy i wrogowie	149
Marsz na południe i Strefa Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej	163
Kłęska	174
Pod okupacją (1945–1952)	190
Nowy Ład w Japonii, czyli ambitne początki amerykańskiej okupacji	190
Kurs zwrotny	208
Geneza sojuszu japońsko-amerykańskiego	218
Uwarunkowania rozwoju kultury	222
Rewizjonizm lat pięćdziesiątych	228
Modyfikacja okupacyjnego ustawodawstwa	228
Skok technologiczny	234
Społeczeństwo i kultura	240
Nieuregulowane stosunki z blokiem wschodnim	245
Wątpliwe partnerstwo w stosunkach z Zachodem	252
Wyłanianie się ekonomicznego supermocarstwa (1960–1973)	267
Blaski i cienie przyspieszonego rozwoju gospodarczego	267
Shōwa Genroku	281
Dyplomacja ekonomiczna	287
Schyłek ery Shōwa (1974–1989)	295
Restrukturyzacja gospodarki, wewnętrzpartyjne przetasowania	295
Wskrzeszanie dumy narodowej	305
Na krawędzi wojny handlowej	310
Pokolenie prosperity	314
Stracona dekada (1990–2000)	322
Mocarstwo cywilne czy normalne państwo?	322
Kryzys gospodarczy, załamanie się tzw. systemu 1955 roku	325
Kondycja społeczeństwa	341
Problem rozliczeń z wojenną przeszłością	347
Zakończenie	355
Kalendarium	359
Cesarze (od 1847)	383

Premierzy (1885–2001)	385
Wykaz ważniejszych japońskich nazw urzędów, organizacji i przedsiębiorstw, a także skrótów występujących w tekście	391
Wykaz terminów japońskich	403
Wskazówki bibliograficzne	409
Indeks osób	419
Spis map	452

Słowo wstępne

Dla Japonii wiek XX w ujęciu historycznym był na pewno wiekiem „długim” w przeciwieństwie na przykład do Polski i większości państw Europy, gdzie bieg wydarzeń sprawił, że określa się go jako „krótki” i umieszcza między latami 1914 i 1989. Nie można bowiem rozpatrywać dwudziestowiecznych dziejów Japonii z pominięciem tego, co wydarzyło się w drugiej połowie XIX w. Interwencja z zewnątrz zmusiła Japończyków w 1854 r. do stopniowego otwierania kraju po ponaddwustuletniej izolacji i do podpisania pierwszych układów międzynarodowych. Natomiast zapoczątkowany w 1868 r. proces gwałtownej modernizacji sprawił, że zaledwie w ciągu dwudziestu lat z kraju feudalnego, rządzonego przez wojowników i podzielonego na wiele autonomicznych księstw, Japonia przekształciła się do 1889 r. w nowoczesną, scentralizowaną monarchię konstytucyjną.

Choć każdą z podanych dat można uznać za wystarczająco ważną, by stała się dolną cezurą pracy, zdecydowałam się rozpocząć „długi” niewątpliwie japoński wiek XX już w 1854 r., ze względu na konsekwencje ówczesnych wydarzeń. Mniej problemów następcza górna cezura. Można byłoby właściwie zakończyć pracę na roku 1993, kiedy koniec okresu zimnej wojny doprowadził do zmiany układu politycznego wewnątrz kraju i przyniósł kres monopolistycznych, trwających nieprzerwanie od 1955 r. rządów Partii Liberalno-Demokratycznej. Jednak następne lata pokazały, że tak naprawdę niewiele się zmieniło. PLD powróciła do władzy i dawne problemy nurtujące Japonię pozostały nierozwiązane. Proponuję więc zakończyć japońską historię XX w. na początku roku 2001, kiedy premierem został Koizumi Jun'ichirō, który w związku z długotrwałym kryzysem podjął się wprowadzenia wielu zasadniczych zmian zarówno w sprawach wewnętrznych, jak i zagranicznych.

W zasadzie praca została podzielona na dziesięć rozdziałów ułożonych chronologicznie, ale najważniejszy dla historii dwudziestowiecznej Japonii jest podział na dwa zasadnicze okresy rozdzielone rokiem 1945 – przedwojenny i powojenny. Po klęsce w drugiej wojnie światowej Japonia (za sprawą amerykańskich władz okupacyjnych) wkroczyła na drogę demokratycznych reform, zrywając ostatecznie z przeszłością, czego doskonałym przykładem był akt „wyrzeczenia się boskości” przez cesarza, którego nowa konstytucja uczyniła jedynie „symbolem” narodu. Od dawna prowadzę badania nad historią nowoczesnej Japonii, dlatego podjęłam się omówienia w tej pracy okresu przedwojennego, natomiast przedstawienie okresu powojennego powierzyłam Katarzynie Stareckiej, zajmującej się tym właśnie etapem dziejów Japonii.

Książka powstała jako jeden z tomów serii „Historia państw świata w XX wieku”, dlatego konieczne było dostosowanie się do wymogów tego cyklu, w tym także do wymogów wydawcy odnośnie do układu pracy, podziału na rozdziały, a przede wszystkim objętości. Z tego powodu niektóre wątki zostały omówione dość skrótowo, a wiele, według nas, niemających zasadniczego znaczenia dla całości dziejów dwudziestowiecznej Japonii, nawet pominiętych. Jednocześnie bardzo zależało nam na tym, aby Czytelnik otrzymał jak najdokładniejszy i jak najbardziej zrozumiały obraz tego kraju, tak ciągle odległego i nadal mało znanego w Polsce. Przy podziale na rozdziały zostały uwzględnione problemy oraz procesy związane z ważnymi przyczynami politycznymi, społecznymi, ekonomicznymi, a nie przyjęte w historiografii japońskiej okresy historyczne, które w przypadku Japonii drugiej połowy XIX i XX w. zmieniają się automatycznie po wstąpieniu na tron nowego cesarza. Wiedzę, którą starałyśmy się wykorzystać w tej pracy, zdobywałyśmy przez wiele lat, również, a może przede wszystkim, podczas wielokrotnych wyjazdów do Japonii oraz do ośrodków japonistycznych na świecie, podczas prowadzonych tam badań, konsultacji, dyskusji z japońskimi historykami i niejapońskimi specjalistami japońskich dziejów. Czerpałyśmy ją także ze źródeł i literatury przedmiotu, głównie, ale nie tylko, japońskiej, która z racji niedostępności dla polskiego Czytelnika nie znalazła się we *Wska-*

zówkach bibliograficznych. Zamieściliśmy tam jedynie te publikacje w języku polskim i angielskim, które wydają się najważniejsze dla badań nad dwudziestowieczną Japonią i mogą służyć jako dodatkowe źródło informacji dla wszystkich chcących uzupełnić wiedzę zawartą w tej książce.

Praca ta z pewnością nie powstałaby bez nieocenionej pomocy wielu osób, takich jak prof. Itō Takashi, i instytucji, m.in. The Japan Foundation, Uniwersytetu Tokijskiego, Archiwum Dyplomatyczne-japońskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ambasady Japonii w Warszawie oraz Fundacji im. Takashimy. Nie sposób wymienić tu pełnej listy, ale wszystkim serdecznie dziękujemy za ich cenne wskazówki, wyrozumiałość, cierpliwość, za udostępnienie materiałów, w tym tak ważnego dla książki materiału fotograficznego.

Ewa Pałasz-Rutkowska

Uwagi redakcyjne

Wyrazy japońskie są zapisane w transkrypcji Hepburna, używanej w pracach japonistycznych na całym świecie. Większość spółgłosek i samogłosek *a, i, u, e, o* są wymawiane jak w języku polskim. Część samogłosek może występować też w postaci wydłużonej: *ō (oo), ū (uu)*. Spółgłoski *ch, j, sh, ts, z, w, y* wymawia się następująco:

ch – *ć (ci)*, np. Chōshū – Cioosiuu

j – *dź (dzi)*, np. Meiji – Mejdzi

sh – *ś (si)*, np. Chōshū – Cioosiuu

ts – *cs*, np. Mitsui – Micsui

z – *dz*, np. zaibatsu – dzaibacsu

w – *ł*, np. Akutagawa – Akutagała

y – *j*, np. Jiyūtō – Dziuutoo

Dla wyrazów chińskich zastosowano system *pinyin*, a dla koreańskich McCune'a-Reischauera, ale w nawiasach podano zapis popularny, z którym można się spotkać w wielu publikacjach (głównie anglojęzycznych). Część nazw geograficznych (Tokio, Kioto, Kobe, Osaka, Pekin, Szantung, Kwantung, Seul) i terminów (gejsza, siogun, kimono) przyswojonych w języku polskim (np. w Wielkiej Encyklopedii Powszechnej) występuje w wersji spolszczonej. Pozostałe terminy japońskie są zapisane kursywą.

Imiona i nazwiska japońskie są podane w kolejności japońskiej, czyli nazwisko poprzedza imię. Dla ułatwienia zasadę tę zastosowano również we *Wskazówkach bibliograficznych* w przypadku prac napisanych w językach europejskich przez Japończyków. Imiona własne

zakończone na *-a*, *-i*, *-n* oraz nazwy geograficzne zakończone na *-a* są odmieniane zgodnie z zasadami obowiązującymi w języku polskim.

Świadomie nie podano źródeł cytatów w tekście, ponieważ pochodzą one z literatury w języku japońskim, która nie jest w zasadzie dostępna dla polskiego czytelnika.

Spojrzenie wstecz

Japonia (jap. Nihon lub Nippon) to kraj wyspiarski o powierzchni wynoszącej 377 800 km kw., położony na czterech głównych, dużych wyspach – Hokkaido (Hokkaidō), Honsiu (Honshū), Sikoku (Shikoku) i Kiusiu (Kyūshū) – oraz na ponad 6800 wysepkach różnej wielkości, pojedynczych lub łączących się w archipelagi. Należy do nich np. Grupa Wysp Południowozachodnich (Nansei Shotō) obejmująca m.in. wyspy Riukiu (Ryūkyū), zwane też archipelagiem Okinawa, oraz Grupa Wysp Południowych (Nampō Shotō) wraz z wyspami Ogasawara (lub Bonin od jap. *bunin*, niezamieszkanymi). Wszystkie wyspy rozciągają się łukiem między kontynentem euroazjatyckim a Oceanem Spokojnym, z północnego wschodu na południowy zachód, na przestrzeni ponad 3200 km. Od południa i wschodu Japonię oblewa Pacyfik, od północy wzdłuż Hokkaido Morze Ochockie, a wzdłuż wybrzeży Honsiu i Kiusiu Morze Japońskie (Nihonkai), natomiast od zachodu, czyli od strony kontynentu azjatyckiego, Morze Wschodniochińskie. Między Honsiu, Sikoku i Kiusiu znajduje się Morze Wewnętrzne (Seto Naikai). W ukształtowaniu powierzchni dominują góry, przeważnie wulkaniczne, które wypiętrzyły się z dna zachodniego Pacyfiku. Ponieważ góry i wzgórza stanowią aż 72,8 proc. obszaru Japonii, należy ona, mimo coraz większych powierzchni pozyskiwanych z morza, do najgęściej zaludnionych krajów na świecie. W 2001 r. liczba ludności wynosiła 127 mln, a średnia gęstość zaludnienia 340 osób na km kw. Należy dodać, że w 2000 r. ponad 44,2 proc. ludności mieszkało w trzech głównych rejonach metropolitalnych (obejmujących obszar o promieniu 50 km od centrum miast: Tokio – ok. 4028 osób na km kw., Osaka – 2209, Nagoya – 1206). W samych metropoliach występuje jeszcze gęstsze zaludnienie, i tak w Tokio (23 dzielnice) – 13 093 osób na km kw., Osace – 11 743, Nagoi – 6652.

Podział administracyjny Japonii

Choć ciągle nie ma zgodności co do pochodzenia Japończyków, uważa się, że ich protoplastami są ludy paleoazjatyckie północno-wschodniej Azji oraz ludy pochodzenia protomalajskiego z południowo-zachodniej Azji, które zasiedlały Wyspy Japońskie w kilku falach mniej więcej do początku naszej ery. Brak późniejszych wędrówek ludów spowodował, że Japończycy są niemalże jednorodni pod względem etnicznym. Wyjątek stanowią Ajnowie (Ajnu; jap. Ezo), którym ze względu na rozmiary książki mogę poświęcić zaledwie kilka słów w tym miejscu. Ta rdzenna ludność Hokkaido, która stopniowo i skutecznie jest wchłaniana przez populację japońską, znacz-

Ajnowie – zdjęcie z kolekcji etnologa Bronisława Piłsudskiego

nie różni się od ludów mongoloidalnych, typowych dla tego rejonu Azji. Kilka tysięcy lat temu Ajnowie dotarli z Sachalinu na obecne Hokkaido, a następnie w północne rejony Honsiu, skąd w IX w., po kilkudziesięcioletnich walkach z oddziałami japońskiej władzy centralnej, zostali ostatecznie wyparci na północ, na Hokkaido. Na przeło-

mie XIV i XV w. na południu wyspy pojawili się Japończycy, a od XVI w. coraz większe wpływy zaczął zdobywać ród Matsumae (do 1599 r. zwany Kakizaki), który w 1590 r. uzyskał, potwierdzony przez Tokugawów w 1604 r., monopol na handel z Ajnami i zaczął proces podporządkowywania Ajnów na Hokkaido. Kontynuowały go od końca XVIII w. władze centralne, najpierw wojskowe, które na początku XIX w. włączyły oficjalnie całą wyspę w granice Japonii, a następnie rząd Meiji, który pół wieku później w ramach modernizacji kraju przystąpił do zagospodarowywania wyspy. Rejon ten był ważny dla Japonii z powodów politycznych, strategicznych, poznawczych i gospodarczych – wydobywano tam złoto (do połowy XVIII w.) – stanowił cenne źródło zwierząt i ptaków, lekarstw pochodzenia roślinnego i zwierzęcego, a przede wszystkim ryb, skorupiaków i wodorostów, będących niezbędnym składnikiem japońskiej kuchni.

Wyspiarskie położenie Japonii, w dodatku na wschodnich krańcach Azji, prowadziło do względnej izolacji i wpływało w sposób zasadniczy na jej dzieje oraz kształtowanie się jednolitej kultury, choć niepozbawionej obcych (głównie chińskich) wpływów. Nazwa kraju – Nihon (Nippon) – pojawiła się prawdopodobnie w VII w., kiedy dwór japoński zwrócił się do Chin z żądaniem, by przestały stosować dotychczasową nazwę kraju Wo (jap. Wa), co nastąpiło w tym samym mniej więcej czasie, kiedy cesarza zaczęto nazywać w języku japońskim *tennō*, czyli niebiańskim władcą. Ród cesarski wykształcił się z rodu stojącego na czele federacji plemiennej Yamato, która zaczęła dominować już pod koniec III w., a na początku V w. zdobyła supremację, podporządkowując sobie inne rody. Według tradycyjnej opartej na mitologii historiografii, dla której podstawę stanowią kroniki z VIII w. – *Księga dawnych wydarzeń* (*Kojiki*, 712) i *Kronika japońska* (*Nihon shoki*, 720), a z którą nie zgadza się wielu współczesnych historyków, ród ten miał się wywodzić w bezpośredniej linii od legendarnego pierwszego władcy Japonii – Jimmu. W 660 r. p.n.e. przyjął on godność cesarza i dał początek dynastii trwającej nieprzerwanie do dziś. Zgodnie z tą teorią obecnie panujący Akihito jest więc sto dwudziestym piątym cesarzem Japonii. Jimmu był potomkiem Bogini Słońca – Amaterasu, najważniejszego bóstwa panteonu rodzimej religii

shintō (droga bóstw). Zgodnie z tą religią Amaterasu, przez osobę władcy, zapewniała krajowi pomyślność. Władca był najwyższym kapłanem, a religia i polityka stały się nierozłączne. Jako dowód swej siły i znaczenia cesarz posiadał trzy święte przedmioty – lustro, miecz i klejnoty – symbole świeckiej i duchowej władzy, ofiarowane niegdyś przez Amaterasu schodzącemu na ziemię potomkowi. Do dziś są one regaliai kolejnych cesarzy i jednym z rzekomych dowodów potwierdzających ciągłość dynastii.

W połowie VII w. nasilił się proces przemian społeczno-politycznych, prowadzących do ostatecznej centralizacji władzy i określenia charakteru państwa japońskiego. Rozpoczął się od tzw. reformy ery Taika, a oficjalnie zakończył promulgowaniem w 702 r. *Kodeksu ery Taihō* (*Taihō ritsuryō*). Japonia stała się państwem rządzonym na podstawie norm prawnych, w którym władzę sprawowała dynastia cesarska, pochodząca od bogini Amaterasu. Wtedy, by wzmocnić autorytet cesarza, polecono spisanie wspomnianych wcześniej kronik, które miały udowodnić jego boskie pochodzenie, upoważniające do zasiadania na tronie japońskim i pełnienia funkcji najwyższego kapłana *shintō*. Całą ziemię w kraju przekazano cesarzowi. Miał dzielić ją między poddanych, a ci, płacąc podatki, mieli utrzymywać dwór cesarski i nowo powstały aparat władzy. Wprowadzono scentralizowaną strukturę administracji państwowej z Wielką Radą Stanu (Dajōkan lub Daijōkan) na czele, która podlegała cesarzowi. Teoretycznie stworzono podstawy silnej pozycji cesarza jako władcy. Okazało się jednak, że praktyka różniła się od teorii. Cesarz stopniowo zaczął tracić realną władzę, czego najważniejszą przyczyną było znaczne ograniczenie podstawy ekonomicznej jego władzy, a mianowicie ziemie cesarskie z różnych powodów rozdawano właścicielom prywatnym, w tym także wykształcającej się stopniowo wojskowej arystokracji prowincjonalnej. Doprowadziło to również do podziału kraju i długotrwałych wojen domowych. Poza tym już w połowie IX w. życie polityczne zdominował ród arystokracji dworskiej Fujiwara, odsuwając cesarzy od rządów. Proces osłabiania władzy cesarskiej osiągnął punkt kulminacyjny pod koniec XII w., kiedy w sporze silnych rodów wojowników zwyciężył ród Minamoto, i w 1192 r. doszło do powstania pierw-

a jedynymi Europejczykami w Japonii (nadal w Nagasaki mogli przebywać Chińczycy) pozostali Holendrzy, którzy jako protestanci nie wahali się deptać na polecenie władz japońskich wizerunków przedstawiających najczęściej Matkę Boską lub Chrystusa, co miało świadczyć, że nie są chrześcijanami. Pozwolono im przebywać w celach handlowych na małej, sztucznej wyspie Deshima (Dejima) u wybrzeży Nagasaki na Kiusiu. To oni dostarczali informacji ze świata i dzięki temu na początku XVIII w. zaczęły rozwijać się tzw. nauki holenderskie (*rangaku*), m.in. medycyna, astronomia, nauki wojskowe. Choć niejednokrotnie badacze *rangaku* byli prześladowani przez władze, działali przez cały okres Edo, co miało duże znaczenie w jego schyłkowej fazie. Ponadto w oficjalnie zamkniętym dla obcych kraju pozostawiono, oprócz Deshimy, nieoficjalne „okna na świat”, które istniały już przed wprowadzeniem izolacji i były ważne dla Japonii zarówno ze względów handlowych, jak i dyplomatycznych oraz stały się źródłem informacji o zakazanym świecie. *Han* Tsushima, znajdujący się na wyspie o tej samej nazwie położonej na Morzu Japońskim, na północ od wyspy Kiusiu, w połowie drogi między nią a Półwyspem Koreańskim, utrzymywał kontakty z Koreą; *han* Satsuma (obecnie pref. Kagoshima, południowe Kiushiu) z Królestwem Riukiu i pośrednio z Chinami, a *han* Matsumae na obecnym Hokkaido z Ajnami, a przez nich nieoficjalnie z Rosjanami.

Choć władza wojskowa funkcjonowała sprawnie, już na początku XVIII w. zaczął narastać kryzys, który w drugiej połowie XIX w. ostatecznie doprowadził do upadku siogunatu Tokugawów. Główną przyczyną kryzysu był rygorystycznie przestrzegany podział społeczny (na samurajów, czyli japońskie rycerstwo, chłopów, rzemieślników i artystów oraz kupców), hamujący naturalne procesy rozwoju. W szczególnie niekorzystnej sytuacji byli samuraje, którzy z powodu braku wojen stracili źródło utrzymania, a jednocześnie obowiązywał ich zakaz podejmowania pracy zarobkowej. Ubożeli też panowie feudalni zmuszani do znacznych wydatków na rzecz *bakufu*. Chcąc wyrównać straty, zapożyczali się u kupców, a następnie ograniczali wynagrodzenia swym wasalom i zmuszali chłopów do płacenia większych podatków. Chłopi się buntowali, organizowali liczne powstania, ucie-

kali z ziemi. Kolejnym bardzo ważnym powodem kryzysu była izolacja kraju, która ograniczała wolny handel i wymianę międzynarodową. *Bakufu* od czasu do czasu wprowadzało reformy, które tak naprawdę służyły jedynie utrzymaniu *status quo*. Wszystko wskazywało na to, że dotychczasowy ustrój się przeżył. Kryzys pogłębił się na przełomie XVIII i XIX w., kiedy państwa zachodnie zaczęły domagać się zakończenia przez Japonię polityki izolacji.

Od feudalizmu do nowoczesności (druga połowa XIX w.)

Czarne okręty u wrót zamkniętej Japonii

W XIX w. pierwsi u brzegów Japonii pojawili się Rosjanie. Po sforsowaniu Syberii i skolonizowaniu doliny Amuru dotarli nad Pacyfik i na Wyspy Kurylskie w poszukiwaniu zwierząt futerkowych. Japonia mogła stanowić dla nich najwygodniejsze źródło zaopatrzenia w żywność. Początkowo interesowali się przede wszystkim wyspą Ezochi (lub Ezo, obecnie Hokkaido), czyli Ziemią Ezo, jak w Japonii nazywano tereny Ajnów, zamieszkaną przez Japończyków jedynie w południowej części. Jako pierwszy próbę nawiązania stosunków handlowych z Japonią podjął porucznik Adam Laksman, oficer w służbie Katarzyny II, który wpłynął w 1792 r. do Nemuro. Otrzymał jednak odpowiedź odmowną i został skierowany do Nagasaki (Kiusiu), a właściwie na Deshimę, stanowiącą jedyne oficjalne „okno na świat”. Kolejni Rosjanie (m.in. Nikołaj Riezanow, Wasilij Gołownin) próbowali dotrzeć do władz japońskich przez Nagasaki i przez miasta na Hokkaido, ale kończyło się to zawsze niepowodzeniem, ponieważ nadal w Japonii obowiązywały przepisy antycudzoziemskie, a władze nie widziały konieczności nawiązywania oficjalnych kontaktów z zagranicą. Jednak próby te, jak i coraz częstsze informacje na temat osiedlenia się Rosjan na Urupie (jap. Uruppu), wpłynęły na większe zainteresowanie japońskich władz wojskowych zarówno Ezochi, jak i Kurylami. Postanowiono zbadać dokładniej ten rejon i nawiązać komunikację między Iturupem (jap. Etorofu), Ziemią Ezo i Edo.

Wkrótce u wybrzeży Japonii pojawili się także Anglicy, którzy mieli bazy w Kantonie. W 1808 r. okręt brytyjski wpłynął w pościgu za Holendrami do Nagasaki, w 1814 r. inny statek dotarł do zatoki Uruga

położonej niedaleko Edo (obecne Tokio), kilka lat później kolejny przedstawiciel Wielkiej Brytanii dopłynął do południowych wybrzeży Kiusiu. Te coraz częstsze wizyty sprawiły, że władze wojskowe zaostrzyły przepisy antycudzoziemskie. Postanowiono ostrzeliwać zagraniczne statki, a jeśli mimo to udało się komuś z załogi zejść na ląd (np. rozbitkom), więziono ich przez czas nieokreślony lub odsyłano do Batawii i Makao. Na zmianę stosunku Japończyków do cudzoziemców wpłynęły wiadomości o pierwszej wojnie opiumowej w Chinach (1839–1842), które uświadomiły im potęgę militarną Europejczyków. Złagodzano więc nieco dotychczasowe przepisy (np. przestano strzelać do statków pod obcymi banderami, postanowiono humanitarnie traktować rozbitków) i intensywniej zajęto się studiowaniem wiedzy pochodzącej z Zachodu.

W dalszym ciągu jednak kolejne próby podejmowane przez cudzoziemców w celu nawiązania oficjalnych stosunków z Japonią kończyły się fiaskiem. Nie udało się nawet uprzywilejowanym Holendrom – w 1844 r. oficjalna misja króla Niderlandów, Wilhelma II, nie spotkała się z przychylnym przyjęciem władz *bakufu*. Bezskutecznie próbowali też nawiązać kontakty z Japonią Amerykanie, którzy od początku XIX w. prowadzili handel z Kantonem, a Japonia była im szczególnie potrzebna jako źródło zaopatrzenia w wodę i żywność dla poławiaczy wielorybów.

Sytuacja zmieniła się radykalnie dopiero w połowie XIX w. za sprawą wysiłków oficjalnego przedstawiciela Stanów Zjednoczonych, komodora Matthew C. Perry'ego. Dowodząc czterema okrętami, wpłynął w lipcu 1853 r. do zatoki Uruga. Widok okrętów parowych, których kadłuby były pomalowane na czarno i które „wbrew wszelkiej żeglarskiej regule szły prosto pod wiatr, wspomagane najwyraźniej przez złe moce”, zrobił na Japończykach duże wrażenie. Tym razem przedstawiciele sioguna podjęli rozmowy z cudzoziemcami. Nie przyniosły one żadnych rezultatów, więc Perry odpłynął, ale zapowiedział powrót za rok. Wywołało to wielki niepokój i różnicę zdań wśród przedstawicieli *bakufu* i *daimyō*, z których większość była nadal przeciwna kontaktom z cudzoziemcami. W czasie kolejnej wizyty, w 1854 r., przyspieszonej z powodu informacji o dotarciu do Nagasaki oficjalnej

misji rosyjskiej z Jefimem Putiatinem na czele, Perry był nieustępliwy. Zapowiedział użycie siły, gdyby i tym razem Japończycy nie chcieli z nim rozmawiać. Ponieważ przedstawiciele japońskich władz zdawali sobie sprawę z przewagi cywilizacyjnej Amerykanów i wynikającego z niej zagrożenia dla suwerenności Japonii, podjęli rozmowy i ostatecznie w położonej niedaleko Edo Kanagawie doszło do podpisania traktatu o pokoju i przyjaźni. Japonia m.in. otworzyła porty Shimodę (na południu półwyspu Izu) i Hakodate (na południowym zachodzie Hokkaido) dla statków amerykańskich, które mogły się tam zaopatrzyć w potrzebne artykuły, przyznała Stanom Zjednoczonym klau-

Karykatura przedstawiająca amerykańskiego komodora Matthew Perry'ego, który w 1854 r. zmusił Japonię do otwarcia granic

zulę najwyższego uprzywilejowania i zgodziła się na rezydowanie w Shimodzie amerykańskiego konsula. Był to pierwszy traktat, jaki Japończycy zawarli z obcym państwem i początek procesu otwierania granic państwa. W tym samym roku podpisano podobny układ z Wielką Brytanią, w następnym z Rosją, a w 1856 r. z Holandią. W 1858 r. pierwszy konsul amerykański Townsend Harris doprowadził do zawarcia traktatu handlowego, dzięki któremu Amerykanie

uzyskali dostęp do kilku dodatkowych portów i miast (Jokohamy, Nagasaki, Niigaty, Hyōgo, Edo, Osaki) oraz dodatkowe przywileje w Japonii, w tym prawo eksterytorialności, co oznaczało, że ich obywatele odpowiadają przed sądem konsularnym, czyli są wyłączni spod jurysdykcji japońskiej. Podobne traktaty podpisano następnie z Holandią, Rosją, Wielką Brytanią i Francją, w 1860 r. z Portugalią, a w 1861 z Prusami. Ponieważ zasada eksterytorialności została przyznana cudzoziemcom w Japonii, natomiast podobnego prawa nie mieli Japończycy przebywający w Europie i Stanach Zjednoczonych, a poza tym układy celne były korzystne dla państw zachodnich, nazywa się te traktaty nierównoprawnymi. Ich rewizja stała się podstawowym problemem dyplomacji nowej władzy okresu Meiji.

Restauracja władzy cesarskiej

Po podpisaniu traktatów nasiliło się niezadowolenie z rządów sio-gunatu. Coraz liczniejsza stawała się grupa widząca w restauracji władzy cesarskiej jedyny ratunek dla kraju. Na jej czele stanęli średniej rangi młodzi samuraje z księstw: Satsuma (np. Saigō Takamori, Ōkubo Toshimichi), Chōshū (obecnie pref. Yamaguchi, zachodnie Honshiu; np. Itō Hirobumi, Yamagata Aritomo), Tosa (obecnie pref. Kōchi, południowo-wschodnie Sikoku; np. Itagaki Taisuke, Sakamoto Ryōma) i Hizen (obecnie pref. Nagasaki i Saga, północne Kiusiu; np. Ōkuma Shigenobu, Etō Shimpei), historycznie przeciwnych rodowi Tokugawa, a wspierał ich dwór cesarski i arystokracja dworska (np. Iwakura Tomomi). Ośrodkiem procesarskim i antycudzoziemskim stała się oficjalna stolica, Kioto. Wielu przeciwników otwarcia Japonii działało też w Edo i Jokohamie, gdzie od końca lat pięćdziesiątych XIX w. przybywało przedstawiciele państw obcych. Na początku lat sześćdziesiątych doszło do wielu aktów terroru wobec cudzoziemców. Najbardziej brzemienne w skutki było zabójstwo Anglika przez świętę pana z Satsumy w okolicach wsi Namamugi, koło Jokohamy, gdyż doprowadziło do ostrzelania Kagoshimy, stolicy tego księstwa, przez okręty angielskie (1863). Podobnie jak wcześniejsze ataki samurajów z Chōshū na okręty cudzoziemców w cieśninie Shimonoseki również te walki uświadomiły Japończykom znaczną przewagę przeciwnika,

a nienawiść przerodziła się w podziw. Stopniowo ruch antycudzoziemski osłabł, a nasilił się ruch procesarski połączony z działaniami przeciw siogunatowi („czcić cesarza, obalić *bakufu*” – *sonnō tōbaku*). W tym samym czasie zwolennicy sioguna próbowali ratować władzę wojskową w kraju, wspierając ją autorytetem cesarza, ale rosnąca rola Kioto jako ośrodka politycznego sprawiła, że koncepcja zjednoczenia dworu i *bakufu* upadła.

Na skutek działań samurajów z obozu procesarskiego pod koniec 1867 r. ostatni siogun z rodu Tokugawa, Yoshinobu (Keiki), zrezygnował ze stanowiska. Na początku następnego roku zniesiono urząd

Grób zwolenników siogunatu poległych w 1868 r. podczas walk z oddziałami procesarskimi (wojna *bo-shin*) – Ueno, Tokio

sioguna i inne najważniejsze stanowiska wojskowe, kończąc tym samym ostatnie rządy wojowników. Po wielu wiekach nastąpiła restauracja władzy cesarza. Zwolennicy *bakufu* nie mogli się jednak pogodzić z tą sytuacją i nieudanym atakiem na Kioto rozpoczęli trwającą półtora roku wojnę domową, która stopniowo przesuwała się na północ kraju. Armia cesarska pokonała przeciwników w Edo, następnie w Aizu Wakamatsu (obecnie pref. Fukushima), gdzie w obronie starożytnego systemu do końca walczyli niepełnoletni chłopcy, tzw. Oddziały Białego Tygrysa (*Byakkotai*), a do ostatnich walk doszło w Hakodate

na Hokkaido. Pozbawiony dóbr i władzy Yoshinobu przeniósł się ostatecznie do Mito (obecnie pref. Ibaraki).

Od początku 1867 r. cesarzem był 16-letni Mutsuhito, który wkrótce miał się stać symbolem modernizacji Japonii. Czekano go wiele pracy związanej przede wszystkim z koniecznością zmiany wizerunku nowego władcy. Jako potomek cesarski i następca tronu był bowiem wychowywany zgodnie z rolą, jaką przez wieki odgrywali w państwie cesarze. W sferze politycznej ograniczała się ona do niewielu symbolicznych funkcji, z których najważniejsze było nadawanie inwestytury kolejnym siogunom. Dlatego przede wszystkim przygotowywano

Cesarz Mutsuhito, symbol zmian i nowoczesnej Japonii

Mutsuhito do roli najwyższego kapłana religii *shintō* oraz uczonego niezbędnej na cesarskim dworze wrażliwości na sztukę. Przebywał głównie w towarzystwie dam dworu, mówił ich językiem, tak jak one

czernił zęby, zgodnie z obowiązującym od starożytności arystokratycznym wymogiem elegancji, i rozmawiał o sztuce. Jedynie od dziadka dostawał zabawki przeznaczone dla chłopców – drewniane i bambusowe miecze, konia na biegunach. Jak przystało na cesarskie dziecko, wykazywał zdolności poetyckie, komponował i recytował tradycyjne utwory, nad czym czuwał jego ojciec, cesarz Kōmei, miłujący szczególnie poezję chińską. Z nim także młody Mutsuhito udawał się z pielgrzymkami do Ise, gdzie czczono Amaterasu, protoplastkę rodu cesarskiego, i do innych świątyn sintoistycznych. Spędzali tam czasami po kilka dni na rozmaitych modlitwach, m.in. o spokój w kraju, wypędzenie cudzoziemców czy wreszcie o obalenie władzy sioguna. Gdy to nastąpiło, samuraje przystąpili do uzupełnienia wykształcenia cesarza i przystosowania jego wizerunku do wymogów nadchodzących czasów. Odtąd to właśnie cesarz miał być prawdziwym i suwerennym władcą Japonii, predestynowanym do tej roli z racji wielowiekowej tradycji i boskiego pochodzenia. Ponieważ musiał też być silny i męski, Mutsuhito coraz częściej przebywał w towarzystwie wojowników, uczył się jazdy konnej, fechtunku, tradycyjnych japońskich zapasów *sumō*. Zdobywał wiedzę z zakresu wojskowości, co było niezbędne dla późniejszego naczelnego dowódcy. Próbował uczyć się języka niemieckiego, ale ponieważ nie robił zbyt dużych postępów, skupił się na naukach konfucjańskich. Rozpoczął też podróże po kraju, które miały pokazać społeczeństwu, kto jest prawdziwym władcą.

Oficjalna intronizacja Mutsuhito odbyła się w październiku 1868 r. Ogłoszono wówczas, że nastąpiła era Meiji (Oświeconych Rządów) i przyjęto obowiązującą do dziś zasadę, że cesarze panują dożywotnio, a przez cały okres sprawowania władzy trwa tylko jedna era, której nazwa staje się imieniem pośmiertnym cesarza. Edo przemianowano na Tokio (Tōkyō – Wschodnia Stolica), które po przeprowadzeniu cesarza z Kioto, w maju 1869 r., stało się oficjalną stolicą Japonii. Po restauracji władzy cesarskiej rozpoczął się trwający ponad dwadzieścia lat proces gwałtownych zmian i modernizacji wszystkich dziedzin życia Japonii, w czasie którego doszło do przekształcenia Japonii z zacofanego państwa feudalnego w nowoczesną monarchię

konstytucyjną. W zachodniej historiografii przyjęło się nazywać ten proces Restauracją Meiji, choć słowo „restauracja” nie oddaje w pełni znaczenia japońskiego *ishin* (*Meiji ishin*), terminu oznaczającego, zgodnie z ówczesnymi wydarzeniami, wprowadzanie nowego, odnowę w znaczeniu robienia od nowa, w nowym kształcie, unowocześnianie. Wynika to prawdopodobnie ze skrótu myślowego i oznacza modernizację po restauracji władzy cesarskiej. Proponuję więc, zdając sobie sprawę z tego, jak głęboko wyrażenie „Restauracja Meiji” jest zakorzenione w świadomości zachodnich badaczy Japonii, by stosować jednak określenie „Odnowa Meiji”.

Kwitające wiśnie nad fosą otaczającą teren wokół Pałacu Cesarskiego, okolice Bramy Spokoju Pół (*Tayasumon*) – Chiyoda, Tokio

Faktyczną władzę w kraju przejęli najaktywniejsi uczestnicy wydarzeń związanych z obaleniem siogunatu, wspomniani przedstawiciele średniej warstwy samurajów z księstw Satsuma, Chōshū, Tosa i Hizen (w skrócie Satchōdōhi), czyli tzw. oligarchia Meiji. Byli doskonałymi, lojalnymi i wykształconymi wojownikami, nie mieli jednak przygotowania do kierowania administracją na skalę państwową. Wiedzieli natomiast, że podstawowym ich zadaniem jest centralizacja władzy wokół istniejącej od wieków instytucji cesarza, obalenie feudalizmu i przeprowadzenie licznych reform likwidujących zacofanie. Zmiany zachodziły szybko, można rzec, nawet szybciej niż na Zachodzie. Wynikało to nie tylko z determinacji ich autorów, którzy z podziwem

i obawą patrzyli na Zachód, ale też ze spuścizny pozostawionej przez rządy Tokugawów. Kraj był zjednoczony, poziom edukacji jak na owe czasy stosunkowo wysoki (w połowie XIX w. 40–50 proc. mężczyzn – wszyscy samuraje – i ok. 15 proc. kobiet potrafiło pisać i czytać). Większość samurajów miała świadomość konieczności reform, panowie feudalni nie byli mocno związani z ziemią, część samurajów (głównie niższych rangą) przekształciła się w urzędników hanowych pobierających pensje.

Już w kwietniu 1868 r. ogłoszono *Przysięgę cesarską w pięciu artykułach* (*Gokajō no goseimon*), która zawierała ogólne i wieloznaczne zasady rządzenia. Cesarz obiecywał zwoływanie zgromadzeń obradujących nad problemami państwa, mających na względzie opinię publiczną, a także udział całego społeczeństwa w tworzeniu nowego państwa, sprawiedliwość i praworządność, likwidację zacofania, powszechny dostęp do wiedzy. Kilka miesięcy później opracowano *Księgę struktury władzy* (*Seitaisho*), według której Wielka Rada Stanu stała się ponownie, tak jak na początku VIII w., centralnym organem rządowym, sprawującym kontrolę nad instytucjami ustawodawczymi, wykonawczymi i sądowniczymi. Struktura ta wielokrotnie ulegała zmianom, aż w 1885 r. wykształcił się z niej nowoczesny system gabinetowy. Pierwszym premierem został Itō Hirobumi, jeden z głównych przedstawicieli oligarchii, aktywnie uczestniczący zarówno w działaniach na rzecz restauracji władzy cesarskiej, jak i w reformach okresu Meiji. Przy wszystkich zmianach rządowych podkreślano nadrzędną pozycję cesarza, stojącego na czele władzy politycznej i jednocześnie skupiającego w swych rękach władzę religijną. W ówczesnym okresie chaosu i przemian konieczne było odwołanie się do jakiegoś elementu tradycji, znanego wszystkim Japończykom, jednoczącego cały naród. Za taki element uznano właśnie cesarza. Tylko instytucja cesarza istniała nieprzerwanie od wieków, a jednocześnie, zgodnie z tzw. charakterem narodowym Japonii (*kokutai*), to właśnie pochodzący od bogów cesarz stał na czele wielkiej japońskiej rodziny. Świadomość jedności miała ułatwić przeprowadzanie reform i przekształcenie kraju w nowoczesne państwo. Cesarz reprezentował to, co trwałe i niezmiennie. Takim elementem była też religia *shintō*,

dlatego wkrótce po restauracji władzy cesarskiej przystąpiono do podkreślenia jej znaczenia. Przede wszystkim na początku 1868 r. ogłoszono jedność władzy i religii, odwołując się do zasady teokracji przyjętej już za czasów legendarnego pierwszego władcy Japonii, Jimmu. Dzięki temu, że prawowity władca Japonii był też najwyższym kapłanem *shintō*, religia i polityka stawały się nierozłączne. Cesarz Mutsuhito udał się więc z uroczystymi pielgrzymkami do najważniejszych przybytków sintoistycznych. Następnie rozpoczęto działania zmierzające do uznania *shintō* za religię państwową i w tym celu podjęto, nieudaną ostatecznie, próbę zlikwidowania trwającego od lat synkretyzmu religijnego, który łączył wierzenia i obrzędy rodzime z buddyzmem. Mity o boskim pochodzeniu cesarza zawarte w kronikach z VIII w. zaczęły oficjalnie obowiązywać jako historia, a ideę boskości cesarza wpajano obywatelom w całym kraju. W 1873 r. rząd postanowił, że 11 lutego, czyli pierwszy dzień pierwszego miesiąca starego kalendarza księżycowego, kiedy Jimmu zasiadł rzekomo na japońskim tronie w 660 r. p.n.e., będzie odtąd świętem państwowym, upamiętniającym Dzień Założenia Cesarstwa (*Kigensetsu*, dosłownie czas er). To wszystko miało sprzyjać wykształceniu się świadomości i jedności narodowej, pomocnej nie tylko w reformowaniu kraju, ale przede wszystkim w uchronieniu Japonii przed utratą tożsamości, co mogło być niezwykle łatwe w czasach, kiedy tak silny był napływ rzeczy i idei z Zachodu.

Zmiany systemowe i wytyczanie granic

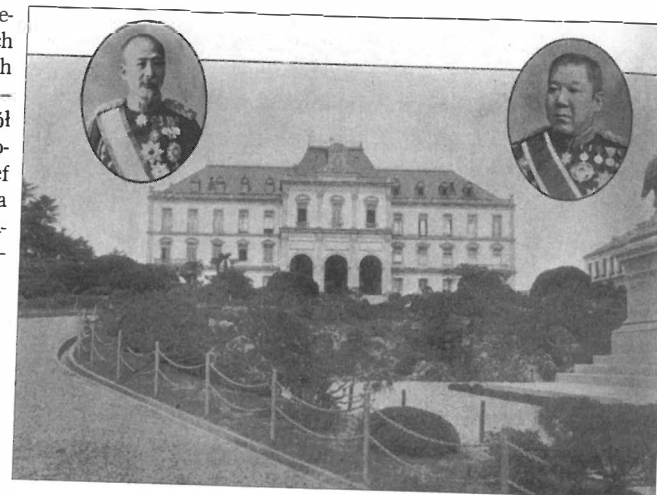
Nowi przywódcy polityczni wiedzieli, że do ostatecznej centralizacji władzy nie wystarczy stworzenie odpowiednich urzędów, nad którymi cesarz sprawowałby władzę zwierzchnią. Konieczna była także zmiana całej struktury administracyjnej i podporządkowanie jej rządowi. Wymagała tego także zła sytuacja finansowa kraju. Od 1868 r. rząd dysponował tylko niewielkimi dochodami z przybytków religijnych i z ziem skonfiskowanych Tokugawom, a został obciążony wynagrodzeniami i długami samurajów. Nadal istniało 276 autonomicznych księstw feudalnych, które nie zasilaly skarbu państwa. Choć obawiano

się sprzeciwu *daimyō*, w 1869 r. rozpoczęto akcję zwrotu rejestrów *hanów*. Cały proces podporządkowywania kraju rządowi centralnemu i ostatecznej likwidacji feudalizmu zakończył się w 1871 r. zniesieniem *hanów* i ustanowieniem prefektur (początkowo 72, a od 1888 r. 43 prefektury i 3 miasta wydzielone). Dotychczasowi panowie feudalni tracili swe posiadłości, w większości przypadków nie protestowali jednak, z ulgą przyjmując stałe wynagrodzenie od nowych władz lub nowe stanowiska.

Kolejnym niezbędnym posunięciem oligarchii mającym na celu centralizację władzy było utworzenie ogólnonarodowej, nowoczesnej armii z poboru, podlegającej jedynie cesarzowi – naczelnemu dowódcy. Miała ona zastąpić dotychczasowe oddziały samurajów, lojalne wobec swoich panów. Tylko taka armia mogła zapewnić bezpieczeństwo i suwerenność całego kraju, a nie tylko poszczególnych księstw feudalnych. Głównymi jej twórcami byli Yamagata Aritomo i Katsura Tarō, którzy po studiach za granicą uznali, że najbardziej odpowiedni dla Japonii jest model pruski. W 1873 r. wprowadzono pobór powszechny, zgodnie z którym wszyscy mężczyźni powyżej dwudziestego roku życia – nie tylko samuraje – podlegali siedmioletniej służbie wojskowej (trzy lata służba zasadnicza, dwa plus dwa lata rezerwy). Początkowo napotymano na różne trudności w rekrutacji – samuraje nie chcieli walczyć razem z chłopami, chłopci bali się „daniny z krwi” i uciekali przed poborem, obie grupy protestowały przeciw wcielaniu do armii przedstawicieli *eta*, wykonujących dziedzicznie, już od czasów starożytnych, zawody „nieczyste”, zbrukane rytualnie (np. garbarze, rymarze, grabarze). Jednak dość szybko armia cesarska okrzepła. Już cztery lata później udowodni swą przewagę nad oddziałami samurajów, a w połowie lat dziewięćdziesiątych nad armią chińską. Przeprowadzono też radykalne zmiany w systemie władz wojskowych – powołano dwa oddzielne ministerstwa, wojsk lądowych i marynarki, a następnie w 1878 i 1893 r. sprawy administracyjne oddzielono od praktyki, czyli strategii i taktyki, powołując oddzielne sztaby generalne, podlegające bezpośrednio cesarzowi. Powstały też specjalne urzędy zajmujące się edukacją żołnierzy i oficerów oraz szkoły dla kadry wojskowej niższego i wyższego szczebla.

Nowe japońskie władze zdawały sobie sprawę z tego, że Japonia albo jak najszybciej osiągnie poziom rozwoju Zachodu, albo stanie się częściowo lub w całości kolonią mocarstw europejskich. Uznano więc, że niezbędne są reformy we wszystkich dziedzinach życia, wprowadzenie nowoczesnych technologii i uprzemysłowienie kraju. Wiedzę zdobywano na Zachodzie lub od zapraszanych zarówno przez rząd, jak i instytucje prywatne ekspertów zagranicznych. Byli to bardzo dobrze opłacani rozmaici specjaliści, nauczyciele-instruktorzy, wykładowcy, głównie Amerykanie, Anglicy, Niemcy i Francuzi.

Dawna siedziba Sztabu Generalnego Sił Lądowych (okolice Bramy Wiśniowych Drzew – *Sakuradamon* – prowadzącej na teren wokół Pałacu Cesarskiego w Tokio). W prawym rogu szef Sztabu marszałek Ōyama Iwao, w lewym jego zastępca Kodama Gentarō – 1904 r.

Przede wszystkim trzeba było zasilić skarb państwa. Jednym ze źródeł dochodu, ale szybko wyczerpanym, stały się nierentowne i przestarzałe zakłady przemysłowe odziedziczone po Tokugawach, które sprzedano prywatnym przedsiębiorcom. Konieczne były jednak podstawowe reformy systemu finansowego. W latach 1871–1872 ujedynolono środki płatnicze, wprowadzając stopniowo jena, a w 1873 r. zaczął funkcjonować wzorowany na amerykańskim system bankowy, dający bankom państwowym prawo emisji banknotów na podstawie obligacji rządowych. Wtedy pierwszy taki bank powstał w Tokio, a w 1879 r. działało ich już 153 w całej Japonii. Ale wkrótce z powodu

m.in. dużej inflacji uznano, że trzeba zmienić ten system, i w 1882 r. utworzono bank centralny – Bank Japonii (*Nippon Ginkō*), który od tego momentu jako jedyny w kraju miał prawo emisji pieniądza. Większość banków państwowych w ciągu kilku lat uległa prywatyzacji i nadal przyczyniała się do rozwoju przemysłu.

Bardzo ważnym posunięciem była też rozpoczęta w 1873 r. reforma podatku gruntowego. Podstawą tego podatku stała się szacunkowa wartość ziemi, a nie zbiorów, płatnikiem natomiast był jej właściciel, osoba faktycznie uprawiająca ziemię lub dzierżawca, a nie, jak dotychczas, wieś. Pogorszyło to jednak znacznie i tak złą sytuację

Banknot jednojenny emitowany od 1888 r. Upamiętniony tu Takeuchi no Sukune to legendarny minister państwa Yamato

chłopów, głównie drobnych dzierżawców, którzy nie mogąc wyżywić swoich rodzin, często buntowali się przeciw nowej władzy. Choć ostatecznie zmniejszono podatek z 3 do 2,5 proc., nie poprawiło to sytuacji najuboższych. Ta sytuacja stała się jedną z przyczyn emigracji zarobkowej chłopów przede wszystkim na Hawaje, a także do Stanów Zjednoczonych, Brazylii i w inne rejony świata (w latach 1868–1941 wyjechało ok. 776 tys. osób). Wśród wyjeżdżających w celach zarobkowych znaleźli się też byli samuraje.

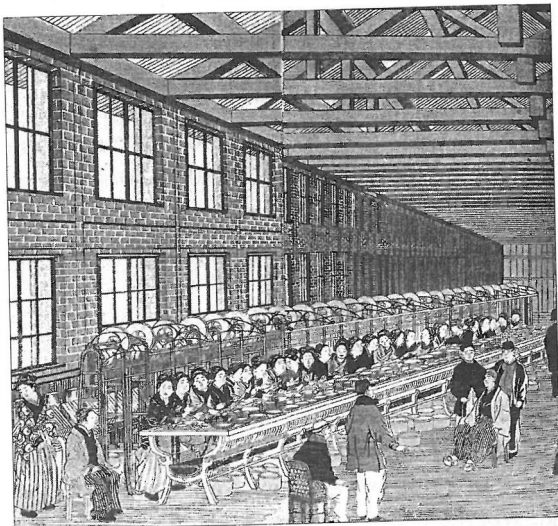
Pod koniec lat siedemdziesiątych XIX w. japońska gospodarka cierpiała z powodu wysokiej inflacji, spowodowanej nadmierną emisją pieniądza przez banki państwowe głównie na potrzeby rządu, związane z koniecznością wypłat wynagrodzeń dla byłych samurajów oraz

z kosztami ekspedycji zbrojnej przeciw zbuntowanym wojownikom z dawnej Satsumy w 1877 r. (wojna na południowym zachodzie). Z tą trudną sytuacją finansową poradził sobie minister finansów Matsukata Masayoshi, realizując w latach 1881–1886 konsekwentną politykę deflacyjną i doprowadzając m.in. do likwidacji deficytu w handlu zagranicznym. Wtedy zaczął się dynamiczny rozwój japońskiej gospodarki, której strukturę rząd konsekwentnie przebudowywał od początku okresu Meiji, chcąc przekształcić Japonię ze słabego, rolniczego kraju feudalnego w silny kraj kapitalistyczny o rozwiniętym przemyśle. Służyła temu polityka wzrostu produkcji i promowania przemysłu (*shokusan kōgyō seisaku*). Za jej realizację odpowiadało istniejące od 1870 r. Ministerstwo Przemysłu (*Kōbushō*), które nie tylko inicjowało nowe przedsięwzięcia, wprowadzanie zachodnich technologii i badania naukowo-techniczne, ale też kontrolowało kopalnie, stocznie i inne zakłady przemysłowe przejęte od siogunatu i *hanów*. Mimo bardzo skromnej bazy surowcowej i braku doświadczenia zaczęto rozwijać przemysł ciężki, inwestowano w istniejący przemysł wydobywczy (węgiel kamienny i rudy metali), w stare i nowe huty oraz stocznie, a od lat dziewięćdziesiątych w przemysł zbrojeniowy. Węgiel, choć słabej jakości, stał się niezbędnym paliwem dla hut, kolejnictwa i transportu morskiego. Stopniowo powstawały nowe stocznie, ale do początku XX w. większość statków handlowych i okrętów była nadal kupowana za granicą, głównie z powodu niewystarczającej jeszcze produkcji stali. Pod koniec lat siedemdziesiątych XIX w. rząd zaczął sprzedawać przedsiębiorstwa państwowe prywatnym właścicielom. Choć czasami wiązało się to z korupcją, wpłynęło korzystnie na rozwój przemysłu i wielu firm, w tym na przykład istniejącej od okresu Edo Mitsui i powstałej w 1873 r. Mitsubishi, które podobnie jak inne (np. Sumitomo, Yasuda) rozrosły się wkrótce w wielkie grupy handlowo-finansowo-przemysłowe (*zaibatsu*). Jednocześnie zapoczątkowało to powstanie silnych do dziś w Japonii związków między biurokracją a przemysłem.

Przede wszystkim jednak rozwijał się przemysł włókienniczy – jedwabniczy (surowy jedwab) i bawełniany – zarówno w formie dużych przedsiębiorstw, jak i licznych zakładów rodzinnych. Ta gałąź przemysłu również opierała się na imporcie zachodnich technologii,

sprowadzano m.in. maszyny przędzalnice, które wpłynęły na znaczny wzrost produkcji. Rząd po kilku latach sprzedał większość importowanych maszyn firmom prywatnym po niskich cenach, pozostawił jednak część urządzeń w dwóch wzorcowych fabrykach państwowych. Na przełomie XIX i XX w. Japonia stała się największym dostawcą surowego jedwabiu na rynek światowy. Jednym z powodów konkurencyjności tego towaru były bardzo niskie płace, głównie kobiet, które dominowały wśród zatrudnionych w przemyśle włókienniczym.

Niezbędne dla rozwijającego się przemysłu stało się stworzenie systemu transportu kolejowego. Pierwsza linia powstała w 1872 r.

Nowoczesna przędzalnia jedwabiu w Tomioce, prefektura Gumma – fragment ryciny z 1872 r.

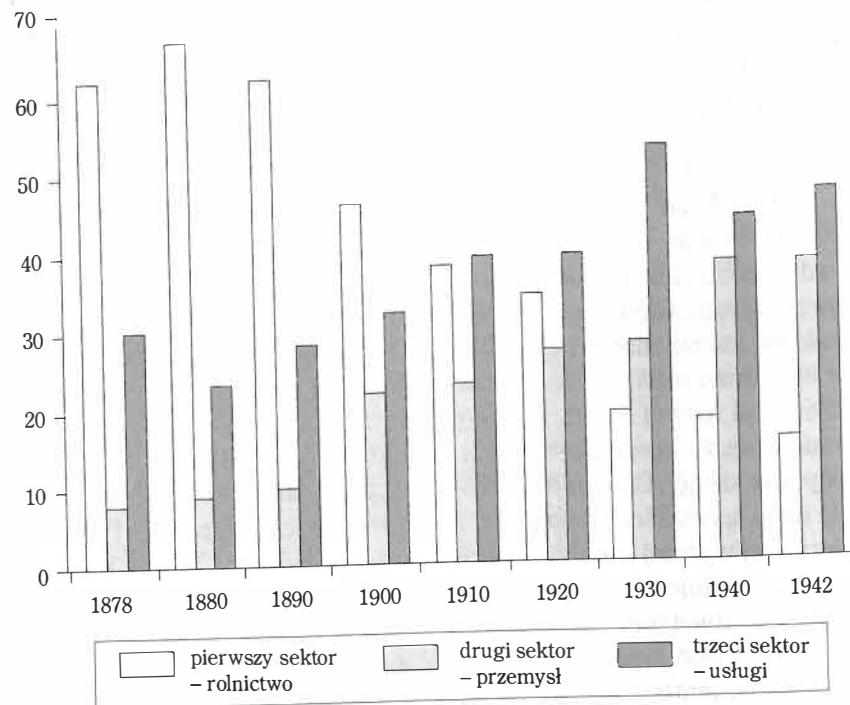
Zbudowano ją dzięki jednej z dwóch szybko spłaconych przez rząd pożyczek zaciągniętych w Wielkiej Brytanii. Początkowo pociągi kursowały tylko między Shimbashi w Tokio a Jokohamą (29 km), od 1874 r. między Osaką a Kobe, następnie od 1877 r. między Osaką a Kioto, a od 1880 r. między Kioto a Ōtsu nad jeziorem Biwa. W 1889 r. zakończono budowę linii łączącej Tokio z Kobe (linia Tōkaidō). Od 1881 r. dzięki inwestycjom kapitału prywatnego zaczęły powstawać nowe linie kolejowe i już na początku lat dziewięćdziesiątych długość linii prywatnych (ok. 1840 km) znacznie przekroczyła długość linii pań-

stwowych (ok. 880 km). Można było podróżować koleją z Aomori na północy Honsiu do Tokio i dalej na zachód, aż do Kioto. Szybki rozwój kolejnictwa pomógł rozwojowi przemysłu i integracji rynku krajowego oraz wpływał na wzrost produkcji w wielu gałęziach przemysłu.

Choć najważniejszy dla modernizującej się Japonii był przemysł, nie zapomniano o rolnictwie. Zmiany zachodziły tu znacznie wolniej, większość wsi działała jeszcze przez wiele lat w sposób tradycyjny, zacofany. Rząd jednak w wybranych rejonach próbował zakładać szkoły rolnicze oraz nowe gospodarstwa rolne i hodowlane, wprowadzał zachodnie metody gospodarowania i urządzenia. Tu także wykorzystywano wiedzę specjalistów z zagranicy. Ważnym posunięciem stało się utworzenie w 1869 r. Urzędu ds. Rozwoju (*Kaitakushi*, nazwa ta jest tłumaczona też jako Urząd Kolonizacji), którego podstawowym celem był rozwój Ezochi, zwanego już wówczas Hokkaido. Inwestowano w duże gospodarstwa rolne, w kopalnie węgla oraz w specjalistyczne szkoły. Bardzo dużą rolę odegrali tu Amerykanie, a szczególnie dwaj specjaliści z zakresu rolnictwa: doradca Kaitakushi i twórca pierwszej wyższej szkoły rolniczej w Japonii, Horace Capron, i rektor akademii rolniczej w Massachusetts, William Smith Clark, który wykładał w utworzonej przez Caprona szkole po przeniesieniu jej do Sapporo. Choć pracował tu tylko przez rok, wywarł duży wpływ na swoich studentów, wychowując ich zgodnie z moralnością chrześcijańską i własnym powiedzeniem: „Chłopcy, bądźcie ambitni” (*Boys, be ambitious*). Wśród jego uczniów był m.in. Uchimura Kanzō, późniejszy chrześcijański myśliciel i pisarz, twórca „japońskiego chrześcijaństwa” i „religii bez kościoła”, oraz Nitobe Inazō, prawnik, dyplomata (m.in. zastępca sekretarza generalnego Ligi Narodów), autor wielu prac, w tym wydanej również w Polsce po raz pierwszy w 1904 r. *Bushidō. Dusza Japonii*.

Rząd, wspierając rozwój Hokkaido, zachęcał też bezrobotnych i zadłużonych dawnych samurajów do osiedlania się na tej wyspie. Realizacja tej polityki przebiegała pomyślnie, ale przyniosła także negatywne skutki. Pogorszyła się bowiem sytuacja Ajnów, którzy nie mieli jednakowych praw z Japończykami. W związku z tym znacznie ograniczono obszar ziem przez nich zamieszkiwanych.

Przyrost PNB według sektorów gospodarki – 1878–1942 (w proc.)

Na podstawie: J. Benson, T. Matsumura, *Japan 1868–1945*, Harlow 2001, s. 99.

W latach 1870–1913 Japonia dokonała wielkiego skoku w dziedzinie gospodarki. Jej Produkt Narodowy Brutto (PNB) przyrastał średnio 2,5 proc. rocznie, czyli mniej więcej tyle samo, co w Wielkiej Brytanii i Niemczech. Przez pierwsze trzydzieści lat po przewrocie ponad 60 proc. PNB dostarczało rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo, gdzie pracowało ponad 80 proc. zatrudnionych. Sytuacja zaczęła stopniowo się zmieniać dopiero na początku XX w., kiedy udział rolnictwa zmalał do 40 proc. (zob. wykres); w następnych latach malał na korzyść sektora drugiego i trzeciego. Przed pierwszą wojną światową Japonia była już najbardziej uprzemysłowionym państwem Azji.

Na początku 1872 r. wprowadzono reformę systemu społecznego. Zniesiono dotychczasowe cztery klasy, ich miejsce zajął podział na arystokrację (dawni panowie feudalni i arystokracja dworska), szlachtę (dawni samuraje i urzędnicy siogunatu) oraz gmin (chłopi, mieszczanie i inni), który stanowił 93,4 proc. (w 1873 r. liczba ludności wynosiła 34,98 mln). Przedstawiciele tej klasy społecznej uzyskali prawo używania nazwisk, zawierania małżeństw ze szlachtą i arystokracją, wyboru dowolnego miejsca zamieszkania oraz zawodu. Teoretycznie do gminu włączono także całą grupę „wyrzuconych poza nawias” (*burakumin*), czyli wspomnianych *eta* i tzw. nie ludzi (*hinin*), którzy w okresie Edo z różnych powodów nie mogli być zaliczeni do żadnej z klas społecznych. Oficjalnie zakazano używania tych terminów. Praktycznie jednak problem dyskryminacji pozostał i istnieje do dziś. Przedstawiciele *burakumin* od początku XX w. zaczęli zakładać organizacje samopomocy, a potem także organizacje polityczne, których celem było uzyskanie przez tę grupę równych praw z resztą społeczeństwa.

Reformy dotknęły szczególnie samurajów, którzy nie mogąc pogodzić się z utratą pozycji klasy rządzącej i przywilejów stanu rycerskiego, w tym także z zakazem pokazywania się publicznie z mieczem (od 1876), występowali zbrojnie przeciwko rządowi. Nie chcieli służyć w armii razem z chłopami, którzy nie musieli już padać przed nimi na twarz, a w dodatku mogli jeździć konno. Dawni wojownicy cierpieli też z powodu coraz bardziej pogarszającej się sytuacji finansowej. Wielu nie podobała się postawa części oligarchii, która mimo samurajskiego rodowodu myślała tylko o modernizacji i własnych karierach. W rządzie zaczęli dominować politycy z dawnej Satsumy i Chōshū, którzy odsunęli od władzy przedstawiciele Tosa, Hizen i innych *hanów* walczących po stronie cesarza.

Już w 1873 r. doszło do pierwszego rozłamu w rządzie. Bezpośrednią przyczyną stał się konflikt wokół interwencji zbrojnej w Korei. Nowy rząd Meiji dążył do nawiązania stosunków dyplomatycznych z Koreą, która, choć formalnie niepodległa, uznawała zwierzchnictwo cesarza chińskiego. Jej kontakty zagraniczne ograniczały się do Chin, co praktycznie oznaczało izolację kraju. Japonia chciała doprowadzić

do zakończenia takiego stanu i w tym celu nowa władza kilkakrotnie wysyłała swych przedstawicieli na półwysep. Wszystkie próby negocjacji kończyły się jednak niepowodzeniem. W związku z tym część polityków, a przede wszystkim Saigō Takamori, Etō Shimpei i Itagaki Taisuke, uznała, że należy ukarać Koreę i uderzyć na nią zbrojnie. Według nich wojna mogła także złagodzić niezadowolenie samurajów. Ostatecznie jednak do akcji nie doszło, gdyż większość oligarchii uznała, że Japonia jest jeszcze na to zbyt słaba, że nadal należy wzmacniać ją wewnętrznie. Zwolennicy działań zbrojnych wycofali się z rządu i wkrótce doszło do kilku wystąpień przeciw rządowi. Wszystkie

Pomnik Saigō Takamoriego, samuraja z Satsumy, przywódcy ostatniego buntu wojowników przeciwko rządowi (1887) – Park Ueno, Tokio

bunty, m.in. w Sadze (1874, pref. Saga), Ligi Boskiego Wiatru (Shimpūren) w Kumamoto (1876, pref. Kumamoto), w Akizuki (1876, pref. Fukuoka) oraz w Hagi (1876, pref. Yamaguchi), były krwawo tłumione przez armię rządową. Ostatnim dużym zrywem stała się tzw. wojna na południowym zachodzie, podczas której około 40 tys. samurajów pod dowództwem Saigō walczyło od lutego do września 1877 r. na obszarze od Kagoshimy do Kumamoto na Kiusiu przeciw 60-tysięcznej armii rządowej z poboru. Zginęli prawie wszyscy buntownicy, a Saigō w ostatnim dniu walki popełnił rytualne samobójstwo. Choć potem zdarzały się jeszcze sporadyczne przypadki protestu dawnych

samurajów (np. z zemsty za Saigō zabito ministra spraw wewnętrznych Ōkubo Toshimichiego, jego dawnego towarzysza z Satsumy), w większości pogodzili się oni z wymogami nowych czasów. Nie zaprzestali jednak walki z monopolem władzy oligarchii, walki o demokratyzację życia politycznego. Na czele ruchu na rzecz swobód i praw obywatelskich (*jiyū minken undō*) stanął Itagaki Taisuke, który po wycofaniu się z rządu w 1873 r. przyjął właśnie taką formę walki z monopolem oligarchii. Podstawowym celem tego ruchu było wprowadzenie konstytucji i utworzenie parlamentu. Zaczęły też w tym czasie powstawać pierwsze stowarzyszenia polityczne, a wśród nich założy-

Itagaki Taisuke, twórca ruchu na rzecz swobód i praw obywatelskich na banknocie pięćdziesięciosenowym

na w 1874 r. właśnie przez Itagakiego Publiczna Partia Patriotyczna (*Aikoku Kōtō*) czy Stowarzyszenie Zdeterminowanych (*Risshisha*), których nie można jeszcze nazwać partiami ze względu na małą liczbę członków, ograniczony zasięg oddziaływania, brak konkretnych programów. *Aikoku Kōtō* dała jednak początek masowym działaniom na rzecz ustanowienia parlamentu i ostatecznie w 1881 r. powstała pierwsza partia – Partia Liberalna (*Jiyūtō*), której przewodniczącym został Itagaki. Jej celem było wprowadzenie liberalnej konstytucji, rozszerzenie praw obywateli oraz obrona interesów japońskiej prowincji. Dużą rolę odegrał w partii pochodzący, tak jak jej przywódca, z dawnego *hanu* Tosa myśliciel Nakae Chōmin, który studiował we Francji i był zwolennikiem poglądów Jeana Jacquesa Rousseau oraz propagatorem idei rewolucji francuskiej.

W 1882 r. powstała Konstytucyjna Partia Reform (*Rikken Kaishintō*), na której czele stanął pochodzący z Hizen Ōkuma Shigenobu, minister finansów (1873–1880), twórca jednolitego systemu monetarnego i Ministerstwa Przemysłu. Jego partia również opowiadała się za rządami parlamentarnymi, ale była mniej radykalna niż Jiyūtō. Wspierali ją przedstawiciele ośrodków miejskich i przemysłowcy. Obie partie ulegały potem wielu transformacjom, ale to one stały się jądrem dwóch najważniejszych partii politycznych w latach dwudziestych i na początku trzydziestych XX w.

Działania zwolenników demokratyzacji i konieczność unowocześnienia systemu politycznego, by Japonia mogła być traktowana jak państwo równoprawne przez Zachód, zmusiły ostatecznie niechętny zmianom ustrojowym rząd do przyspieszenia prac nad ustawą zasadniczą. W 1882 r. Itō Hirobumi na czele licznej grupy rządowej wyjechał na ponad rok do Europy, aby poznać różne systemy konstytucyjne. Wysłuchał wówczas także wykładów profesora prawa Rudolpha Gneista w Berlinie oraz profesora nauk społecznych i administracji Lorenza von Steina w Wiedniu. W 1884 r. powstało biuro do spraw konstytucji, gdzie prace nad ustawą zasadniczą prowadzili, nadal dość opieszale, Itō Hirobumi jako przewodniczący, Itō Miyoji, Inoue Kowashi, Kaneko Kentarō, a także doradcy z Niemiec: Alfred Mosse, uczeń Gneista, oraz Hermann Roesler, doradca przy japońskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Opozycja antyrządowa nie chciała już jednak czekać. Doszło do kolejnych wystąpień, ostro tłumionych przez władzę. W grudniu 1887 r. wydano nawet rozporządzenie o porządku publicznym, dzięki któremu można było pozbyć się z Tokio (na odległość ok. 12 km od Pałacu Cesarskiego) wszystkich „niebezpiecznych” Japończyków, w tym także działaczy ruchu na rzecz swobód i praw obywatelskich. W ciągu trzech dni stolicę musiało opuścić 570 osób. Jednak prace nad konstytucją kontynuowano, a nad ostateczną jej wersją od kwietnia 1888 r. czuwała powołana w tym celu Tajna Rada (*Sūmitsuin*).

Konstytucja Wielkiego Cesarstwa Japonii (Dainihon teikoku kempō), tzw. Konstytucja Meiji, została promulgowana w 1889 r., a weszła w życie rok później. Była to pierwsza konstytucja Japonii i jednocześnie

pierwsza nowoczesna konstytucja w Azji. Podobnie jak w innych dziedzinach, tu także skorzystano ze wzorów europejskich, ale przystosowano je do japońskich realiów i tradycji. Podstawą stała się konstytucja Prus, gdyż w niej także podkreślano pozycję monarchy, a chciało przecież, by cesarz stał ponad wszystkim w państwie japońskim. Tylko „wieczny cesarz z nieprzerwanej od tysiący pokoleń linii dynastycznej”, „cesarz boski i nietykalny” mógł stać na czele wielkiej japońskiej rodziny.

W Konstytucji Meiji cesarzowi przypisano najwyższą, suwerenną władzę, ale musiał on sprawować ją zgodnie z konstytucją. Posiadał władzę ustawodawczą, to znaczy miał prawo inicjatywy ustawodawczej, sankcjonował ustawy przyjęte przez parlament, decydował o ich promulgowaniu i wprowadzaniu w życie. Zwoływał i rozwiązywał parlament. Gdy parlament nie obradował, cesarz mógł w szczególnych przypadkach wydawać reskrypty z mocą ustaw, które musiały być zatwierdzone podczas najbliższej sesji. Każde prawo, każda ustawa wymagały zgody całego Zgromadzenia Narodowego, czyli obu izb: wyższej – Izby Arystokracji (*Kizokuin*), w której zasiadali przedstawiciele rodziny cesarskiej, arystokracji oraz osoby szczególnie zasłużone dla kraju, a wyznaczone przez cesarza, oraz niższej – Izby Reprezentantów (*Shūgiin*), teoretycznie wybieranej przez naród. Prawo wyborcze czynne mieli jedynie mężczyźni, którzy ukończyli 25 lat i płacili państwu podatek wyższy niż 15 jenów rocznie. Oznaczało to, że w wyborach mogli brać udział tylko najbogatsi, a liczba wyborców stanowiła niewiele ponad 1 proc. ludności (1890 r. – 39,9 mln).

Każdy minister rządu był indywidualnie odpowiedzialny przed cesarzem i każdy zgodnie z zasadą kontrasygnaty brał na siebie odpowiedzialność za decyzje władzy najwyższej. W konstytucji nie było mowy ani o gabinecie, ani o premierze, zakresie jego władzy i sposobie wyboru, o tym mieli decydować najbardziej zasłużeni członkowie oligarchii. Cesarz mianował oraz odwoływał ministrów, wyższych urzędników cywilnych i wojskowych, miał prawo ułaskawiania lub zmniejszania wymiaru kary. Decydował o organizacji wszystkich gałęzi administracji. Był naczelnym dowódcą wojsk lądowych i marynarki, decydował też o ich organizacji i liczebności. Władzę sądow-

czą w imieniu cesarza wykonywały sądy, którym poświęcono w konstytucji najmniej miejsca. Pozostawiono także instytucję Tajnej Rady, która miała odtąd funkcjonować jako organ doradczy cesarza. Choć teoretycznie cesarzowi przyznano władzę najwyższą i suwerenną, w praktyce o polityce kraju decydowali nadal przedstawiciele oligarchii i cesarscy doradcy.

W konstytucji nie pominięto też praw i obowiązków cesarskich poddanych. Zagwarantowano im podstawowe wolności polityczne i osobiste, jak wolność swobodnego osiedlania się, wolność słowa, zgromadzeń, prawo petycji do cesarza, ale wszystko to w ramach istniejących przepisów prawnych i w takim zakresie, który nie naruszały kompetencji władzy cesarskiej. Zapewniano im także wolność wyznania, „jeśli nie zagraża to łaadowi i porządkowi w kraju oraz nie jest sprzeczne z ich obowiązkami jako poddanych”. Narzucano im także obowiązek służby wojskowej i płacenia podatków.

Konstytucja Meiji formalnie przekształciła Japonię w nowoczesną monarchię konstytucyjną i zakończyła okres intensywnej reform. Dzięki temu przedstawiciele japońskiego rządu mogli podjąć konkretniejsze działania związane z polityką zagraniczną, a przede wszystkim z rewizją nierównoprawnych traktatów, zawartych z mocarstwami europejskimi na początku drugiej połowy XIX w., oraz dalszym umacnianiem pozycji Japonii w Azji.

Pierwsze próby renegotjacji traktatów podjęto już w 1871 r., kiedy w podróż do Europy i Stanów Zjednoczonych udała się oficjalna misja dyplomatyczna, na której czele stał Iwakura Tomomi. Mocarstwa nie uznawały jednak Japonii za równoprawnego partnera, a i Japończycy nie byli przygotowani do prowadzenia konkretnych rozmów. Kontynuowano więc intensywną modernizację kraju, określając granice i stopniowo umacniając jego pozycję w Azji, by nie dopuścić do utraty suwerenności.

W 1871 r. podpisano układ normalizujący stosunki z Chinami, pierwszy układ równoprawny, jaki Japonia zawarła z drugim państwem. Na jego podstawie oba państwa otworzyły dla siebie wzajemnie porty i zgodziły się na zasadę eksterytorialności, co jednak nie rozwiązywało wszystkich problemów, m.in. Korei. W celu uspokoi-

lenia niezadowolonych zwolenników wyprawy na Koreę, w tym byłych samurajów, rząd w 1874 r. podjął decyzję o interwencji zbrojnej na Tajwanie. Pretekstem stało się zabójstwo w 1871 r. przez tamtejszą ludność kilku żeglarzy z wysp Riukiu, które Japonia chciała zaanektować. Uważano, że wyspy te historycznie i kulturowo mają więcej wspólnego z Japonią niż z Chinami, uznającymi je za państwo wasalne. Choć wyprawa była kosztowna i niezbyt sprawnie przeprowadzona, zakończyła się zwycięstwem Japonii. Po zażegnaniu konfliktu w 1874 r. Chińczycy uznali prawo Japonii do tej interwencji zbrojnej i wypłacili jej również odszkodowanie za zabitych żeglarzy. Było to nieoficjalnym potwierdzeniem zwierzchnictwa Japonii nad Riukiem. W 1879 r. Japończycy dokonali inkorporacji wysp, wcielając je jako prefekturę Okinawa. W 1876 r. do terytorium Japonii włączono oficjalnie wyspy Ogasawara.

W 1875 r. rząd japoński powrócił do problemu nawiązania stosunków z Koreą. Coraz silniejsza Japonia zdawała sobie sprawę ze słabości uzależnionego od Chin sąsiada i jednocześnie z jego ważnego pod względem strategicznym położenia geograficznego. Japonia postanowiła więc zrobić to, co było niemożliwe do zrealizowania w 1873 r., czyli zmusić Koreę do otwarcia granic i narzucić jej swoje żądania. Rząd japoński posłużył się tą samą metodą, którą w latach pięćdziesiątych zastosowali wobec Japonii Amerykanie i Brytyjczycy. Otóż marynarka wojenna dokonała najpierw demonstracji siły u wybrzeży koreańskich, a następnie w odpowiedzi na ogień z dział na wyspie Kanghwado, położonej bardzo blisko zachodniego wybrzeża, ostrzelała ją i bez trudu zajęła. Koreańczycy, uznając przewagę militarną przeciwnika, zgodzili się w lutym 1876 r. na nierównoprawny układ, w którym Japonia zapewniła sobie te same prawa, co mocarstw zachodnie w Japonii kilkanaście lat wcześniej, m.in. prawo eksterytorialności. Koreę uznano za państwo niezależne, co miało zagwarantować Japonii większe wpływy w tym rejonie, a na co nie mogły zgodzić się Chiny. Problem Korei stał się więc przyczyną wieloletniego, zakończonogo wojną konfliktu między Japonią a Chinami.

W 1875 r. renegotjowano układ o przyjaźni z Rosją z 1855 r. Najważniejsza dla późniejszych stosunków była sprawa granicy między

Terytorium Japonii na początku okresu Meiji (lata osiemdziesiąte XIX w.)

obu państwach. Japonia uzyskała wówczas wszystkie Wyspy Kurylskie, przesuując granicę na północ do wybrzeży Kamczatki, w zamian za zrzeczenie się pretensji do Sachalinu, który znalazł się pod wpływami Rosji. Wcześniej granica przebiegała między wyspami Iturup (Etorofu) i Urup (Uruppu), a na Sachalinie mogli osiedlać się zarówno Rosjanie, jak i Japończycy.

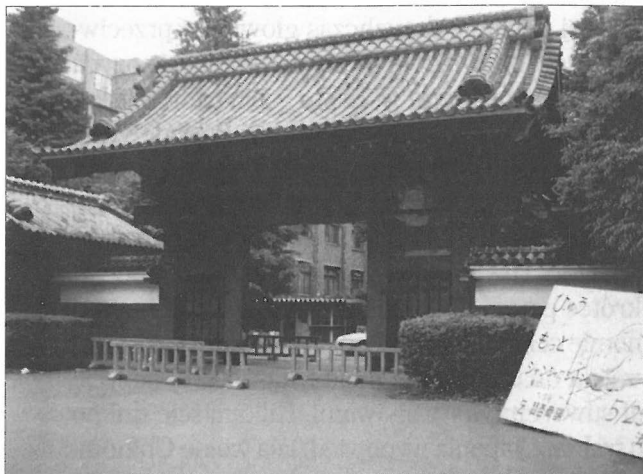
Od czasu misji Iwakury kolejni ministrowie spraw zagranicznych podejmowali próby rewizji traktatów. Ale sfinalizowanie tych działań mogło nastąpić dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych dzięki wprowadzeniu w życie Konstytucji Meiji oraz zmianie sytuacji międzynarodowej i wynikającej stąd zmianie nastawienia wobec Japonii mocarstw, szczególnie Wielkiej Brytanii, dotychczas głównego przeciwnika rewizji. Państwo to zaczęło obawiać się utraty dominującej pozycji we wschodniej Azji z powodu zawartego w 1893 r. sojuszu rosyjsko-francuskiego, a przede wszystkim z powodu zapowiedzi Rosji dotyczącej budowy Kolei Transsyberyjskiej. Nie chcąc, by te dwa mocarstwa ubiegły ją w negocjacjach z Japonią, Wielka Brytania przystąpiła niezwłocznie do rozmów i w lipcu 1894 r. oba kraje podpisały traktat o handlu i żegludze, pierwszy równoprawny traktat Japonii z mocarstwem zachodnim. Wkrótce potem podobne układy zawarto z innymi państwami. Choć autonomię celną Japonia odzyskała dopiero w 1911 r., dzięki tym traktatom zajęła ona na arenie międzynarodowej pozycję równoprawną z innymi suwerennymi państwami. Kilkanaście dni po podpisaniu pierwszego traktatu Japonia wypowiedziała wojnę Chinom.

Modernizacja: westernizacja czy japonizacja?

Poza podstawowymi reformami zmierzającymi do przekształcenia Japonii z zacofanego kraju feudalnego w nowoczesną monarchię konstytucyjną przeprowadzano również modernizację wszystkich dziedzin życia, zgodnie z hasłem „cywilizacja i oświecenie” (*bunmei kaika*). Ponieważ modernizacja opierała się na wzorach zachodnich, nazywa się ją westernizacją.

Bardzo ważne stało się przygotowanie całego społeczeństwa do zmian. Trzeba było zwiększyć jego wiedzę, co nie mogło nastąpić bez

reformy systemu oświaty. W 1871 r. powołano do życia Ministerstwo Edukacji, które rozpoczęło prace nad upowszechnieniem szkolnictwa. Choć początkowo jego zarządzenia nie zawsze okazywały się możliwe do realizacji, powoli zwiększała się liczba szkół na różnych poziomach i w 1875 r. ponad 50 proc. chłopców i 18,7 proc. dziewcząt uczęszczało do szkół podstawowych. W 1879 r. udało się wprowadzić obowiązkową naukę, trwającą na razie tylko szesnaście miesięcy (w ciągu czterech lat), w 1886 r. wydłużono ją do czterech, a w 1907 r. do sześciu lat. Dzięki kolejnym zmianom i znacznemu ograniczeniu opłat do szkół podstawowych uczęszczało w 1904 r. już 90 proc. dzieci, co było jed-

Czerwona Brama (*Akamon*), na początku XIX w. wejście na teren posiadłości pana Maedy z księstwa Kaga, dziś jedna z bram Uniwersytetu Tokijskiego w Hongo

nym z najwyższych wskaźników na świecie. Od początku reform systemu szkolnictwa konsekwentnie zmieniano program nauczania, korzystając z doświadczeń cudzoziemców i własnych zdobytych za granicą, wprowadzono idee polityczne i społeczne z Zachodu, tłumaczono podręczniki i inne książki. Młodzież wysyłano na stypendia zagraniczne. W 1877 r. powstał Uniwersytet Tokijski (*Tōkyō Daigaku*; ta nazwa będzie używana dalej w tekście, choć faktycznie od 1886 r. działał jako Uniwersytet Cesarski – *Teikoku Daigaku*, w latach 1897–1947 jako Tokijski Uniwersytet Cesarski – *Tōkyō Teikoku Daigaku*, i dopiero później ponownie jako Uniwersytet Tokijski), pierwsza ja-

pońska szkoła wyższa w zachodnim stylu, gdzie wykładało wielu specjalistów z zagranicy, a wśród nich m.in. Amerykanie, na przykład Edward Sylwester Morse (profesor zoologii, odkrywca dowodów na istnienie w Japonii kultury neolitycznej), Edward House (specjalista w zakresie literatury angielskiej), Brytyjczycy, na przykład Josiah Conder (architekt, który był autorem wielu budynków w Tokio), oraz Niemcy, na przykład Erwin Baelz (profesor medycyny, dzięki któremu kilka miejscowości z gorącymi źródłami przekształciło się w kurorty).

W 1869 r. zaczęła działać poczta i telegraf, pojawiły się gazety i czasopisma o zasięgu ogólnokrajowym. W 1873 r. wprowadzono kalen-

Reklama piwa Kirin, do dziś jednego z najbardziej popularnych w Japonii

KIRIN BEER
KIRIN BREWERY CO. LTD.
KIRIN

EXPORT OFFICE:
 YAESU BLDG,
 MARUNOUCHI,
 TOKYO

LEMONADE
CHAMPAGNE CIDER

THE CHOICE
 OF THE
 MULTITUDE

darz gregoriański i cofnięto wszystkie zarządzenia antycudzoziemskie, w tym zakaz wyznawania chrześcijaństwa. Przepisy te już od 1858 r. nie obowiązywały w dzielnicach cudzoziemców w otwartych portach i dlatego mogli działać tam pastorzy mający pośredni wpływ

na nadchodzące zmiany. Holender Guido Verbeck poza prowadzeniem pracy misyjnej od 1859 r. uczył w Nagasaki angielskiego młodych samurajów z Satchōdohi; niektórzy z nich znaleźli się potem w nowym rządzie Meiji. Po restauracji władzy cesarskiej przeniósł się do Tokio jako doradca i tłumacz nowego rządu. To za jego radą wyruszyła na Zachód pierwsza misja dyplomatyczna Iwakury i zaproszono do Japonii wielu cudzoziemców. Pozostał w Japonii do końca życia (1898), wykładając na wyższych uczelniach i propagując religię chrześcijańską. Amerykanin James Curtis Hepburn, misjonarz kościoła prezbiteriańskiego i lekarz, działał w latach 1859–1892 w Jokohamie i Kanagawie, gdzie leczył w założonej przez siebie klinice, a także uczył języka angielskiego. To on był autorem pierwszego słownika japońsko-angielskiego i używanego do dziś zapisu japońskich ideogramów w alfabecie łacińskim (transkrypcja Hepburna), a także jednym z tłumaczy Biblii na japoński.

Na ulicach instalowano lampy naftowe, potem gazowe, a od 1888 r. elektryczne. W 1876 r. niedzielę uznano za dzień wolny od pracy. W 1890 r. pojawiły się rowery, a na początku XX w. samochody. Japończycy w dużych miastach, a przede wszystkim inicjatorzy reform, ubierali się zgodnie z zachodnią modą, szczególnie modne stały się zachodnie parasole przeciwdeszczowe, różniące się od tych japońskich z bambusa i impregnowanego papieru. Urządzali także część mieszkań w stylu zachodnim, uczyli się tańczyć walca, jeść mięso i chleb, pić piwo, które od 1870 r. produkowano w Jokohamie (potem nazwane „Kirin”, dziś bardzo popularne), a następnie w innych miastach (np. Sapporo). Pojawiały się domy z czerwonej cegły. Symbolem naśladowania Zachodu stał się Pawilon Ryczącego Jelenia (*Rokumeikan*), pretensjonalny budynek w Tokio, gdzie japońska elita władzy spotykała się z cudzoziemcami na balach, rautach i akcjach dobroczynnych. Obowiązywały tam stroje i maniery Zachodu. Cesarz oficjalnie pojawiał się w mundurze wojskowym, a cesarzowa w wydekoltowanej sukni. Chciano udowodnić obcokrajowcom, że Japończycy się zmieniają i szybko stają się narodem nowoczesnym. Ze względu na bardzo skąpy strój zawodników zakazano, na szczęście na krótko, tradycyjnych japońskich zapasów *sumō*, korzeniami sięgających IV w.,

o których pisano już w dawnych kronikach z VIII w. Rozdzielono łażnie żeńskie od męskich, mimo że nagość nie była w Japonii traktowana tak pruderyjnie jak na Zachodzie.

Zmiany następowały, choć nieco wolniej, także w kulturze żywienia. Powstawały kawiarnie i restauracje, a jedzenie stało się przyjemnością. Na japońskich stołach zaczęły pojawiać się nowe potrawy, złożone z artykułów przywiezionych przez cudzoziemców, czyli z nieznanymi dotąd owoców, warzyw oraz mięsa, w tym wołowiny, niespożywanej dotychczas ze względów religijnych. Kiedy do publicznej wiadomości podano, że jada ją sam cesarz, Japończycy uznali, że jest

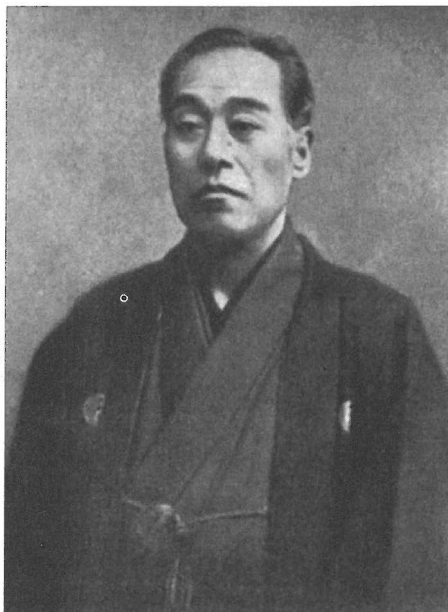
Dworzec Tokijski, budynek z czerwonej cegły wybudowany w latach 1908–1914 – Marunouchi (widok współczesny)

to eleganckie danie. Chłopi, najbardziej oporni wobec wprowadzanych zmian, długo nie uznawali jej w swoim jadłospisie, ale zaczęli hodować krowy na sprzedaż.

O cywilizacji i oświeceniu dyskutowano w dużych miastach. Niektórzy uważali, że Zachód stanowi idealny wzór do naśladowania dla zacofanej Japonii. Powstawały kluby intelektualistów, gdzie zastanawiano się nad założeniami i metodami westernizacji. Najważniejszym z nich było Stowarzyszenie Szóstego Roku Ery Meiji (*Meirokusha*, 1873–1875), stworzone przez myśliciela i polityka, pierwszego oficjalnego przedstawiciela dyplomatycznego Japonii w Stanach Zjednoczonych (1870–1872), Moriego Arinoriego, wydające czasopismo „Meiroku Zasshi”. Poruszano tam m.in. problemy dotyczące religii, praw

obywatelskich, sytuacji społecznej kobiet, reformy języka. W Stowarzyszeniu działali m.in.: Katō Hiroyuki – filozof i pedagog, Nishi Amane – polityk i myśliciel, a przede wszystkim Fukuzawa Yukichi, zwany Wolterem Japonii, główny popularyzator westernizacji i działacz oświatowy. Katō pisał o reformach ustroju państwowego i liberalizmie (*Nowa dyskusja o charakterze narodowym – Kokutai shinron*, 1874; *Nowa teoria o prawach człowieka – Jinken shinsetsu*, 1887). Nishi tłumaczył na japoński prace Jamesa Milla z zakresu logiki, a sam opublikował m.in. *Teorię o trzech skarbach ludzkiego życia (Jinsei sanbōsetsu*, 1874). Największy dorobek pozostawił Fukuzawa. Napisał m.in. *Postęp*

Fukuzawa Yukichi, popularyzator westernizacji, członek stowarzyszenia Meirokusha

nauki (Gakumon no susume, 1872), *Zarys teorii cywilizacji (Bummeiron no gairyaku*, 1875), a bestsellerem owych czasów stała się *Sytuacja na Zachodzie (Seiyō jijō*, 1866–1869). Fukuzawa był także twórcą „doktryny wyjścia [Japonii] z Azji” (*datsuaron*). Uważał, że nadeszła epoka cywilizacji europejskiej, nie można więc pozostać wobec niej obojętnym. Przyjęcie dorobku tej cywilizacji było według niego gwarancją

utrzymania niezależności i suwerenności. Choć geograficznie Japonia należała do Azji, ale duchowo (ideologicznie) powinna być z Europą i dlatego powinna wyjść z Azji. Dzięki temu nie podzieli losu Chin, które uznając swą kulturę za nadrzędną, nie chciały się uczyć i dlatego skazane były na upadek.

Duże zmiany zaszły w literaturze. Wiązało się to z ruchem na rzecz dostosowania języka pisanego do mowy potocznej, a także z napływem nowych, zachodnich ideologii. Wielu pisarzy zaczynało kariery od przekładów tekstów o charakterze ideologicznym lub fachowym, na które było zapotrzebowanie w okresie modernizacji. W tym czasie wykształciła się współczesna powieść japońska. Za autora pierwszej powieści realistycznej uznawany jest Futabatei Shimei (*Przelotne chmury – Ukigumo*, 1887–1889), a za autora powieści dojrzałej Mori Ōgai, jeden z najwybitniejszych pisarzy tego okresu, zaliczany do nurtu romantycznego (*Tancerka – Maihime*, 1890), głoszący także konieczność kształtowania ducha zgodnie z dawnym kodeksem samurajskim (*Maska – Kamen*, 1909). Powstawały też powieści realistyczne i naturalistyczne (np. Shimazaki Tōson, *Złamany zakaz – Hakai*, 1906), autobiograficzne oraz polityczne, związane bezpośrednio z ruchem na rzecz swobód i praw obywatelskich. Polityk Shiba Shirō pod pseudonimem Tōkai Sanshi napisał *Niezwykłe spotkania z pięknymi kobietami (Kajin no kigū*, 1885–1897), gdzie przytaczając przykłady kilku państw, w tym Polski, chciał przestrzec rodaków przed polityką wielkich mocarstw i groźbą utraty niepodległości. Wtedy też tworzył jeden z najwybitniejszych japońskich pisarzy, Natsume Sōseki, szukający przyczyn rozczarowania ówczesnej inteligencji i krytyk ślepego przyjmowania wzorów Zachodu (*Sanshirō*, 1904; *Sedno rzeczy – Kokoro*, 1914).

W poezji nastąpił renesans starych form, nasyconych nowymi treściami. Nadal rozwijał się teatr klasyczny (*kabuki*, *nō*, *jōruri*), ale pod koniec XIX w. powstała nowa szkoła (*shimpa*), łącząca niektóre elementy *kabuki* i teatru europejskiego. Stopniowo wprowadzano na scenę dramaty zachodnie. W 1909 r. pod wpływem teatru europejskiego zaczął rozwijać się tzw. nowy teatr (*shingeki*), poszukujący inspiracji poza Japonią i zrywający z tradycją teatru widowiskowego. Coraz częś-

ciej adaptacje teatralne można też było oglądać na ekranie kinowym. Treści niemych filmów opowiadał w trakcie seansu tzw. mówca (*benshi*).

Radykalne zmiany zaszły też w sztukach pięknych. Skończył się popyt na modne w poprzednim okresie drzeworyty *ukiyo-e* (obrazy przemijającego świata). Za bezcen wywożono je z Japonii, wywołując na Zachodzie modę na japońszczyznę. Kilka tysięcy drzeworytów zgromadził także polski kolekcjoner i mecenas sztuki Feliks Manggha Jasieński, który na początku XX w. pokazywał je na wystawach w Warszawie, Krakowie i we Lwowie. Wielu polskich malarzy (m.in. Olga Boznańska, Józef Pankiewicz, Leon Wyczółkowski, Karol Frycz) zaczęło wzbogacać swe obrazy motywami japońskimi i stosować japońskie środki wyrazu artystycznego. W Japonii natomiast ścierały się dwa nurty – tradycyjny, czyli malarstwo japońskie (*nihonga*), reprezentowane głównie przez przedstawicieli założonej w XV w. szkoły Kanō (Kanō Hōgai, Hashimoto Gahō), i nowoczesny, czyli malarstwo zamorskie – *yōga* (Kuroda Seiki, Asai Chū). Japończycy chłonili zachodnie style i techniki, początkowo je naśladowali, potem ze znanstwem tworzyli zgodnie z zasadami impresjonizmu czy realizmu, a następnie wprowadzili do nich elementy rodzime i tradycyjne, doprowadzając do powstania kierunków eklektycznych.

Jednak w Japonii pod koniec lat osiemdziesiątych nastąpił odwrót od wszechstronnej westernizacji. Coraz częściej krytykowano ślepe naśladowanie i protestowano przeciwko narzuconym wzorcom europejskim. Nawoływano do powrotu do tradycyjnych wartości, do dawnych obyczajów. Przeciwnicy westernizacji uznali, że dotychczasowe zapożyczenia mogą zaszkodzić Japończykom, którzy utracą specyficzny charakter, odróżniający ich od innych ludzi na świecie. Objawiło się to w powrocie wartości konfucjańskich, uznanych za podstawowe dla edukacji moralnej, i w ataku na to wszystko, co pochodziło z Zachodu. Odżyło zainteresowanie własną historią, rodzimą sztuką i literaturą. Twierdzono, że nie wystarczy zapożyczyć i zrozumieć wartości zachodnie, by stać się krajem nowoczesnym. Trzeba także głębiej poznać samą Japonię, jej historię, tradycje, zwyczaje, czyli to wszystko, co odróżnia ją od innych krajów.

Zaczęto więc krytykować westernizację, a nawet ją potępiać, i z większą energią podkreślano teraz znaczenie tradycyjnych wartości, tego wszystkiego, co wyróżniało Japonię spośród innych krajów i na czym opierała się tożsamość narodu. Szczególną uwagę zwracano na tzw. duszę dawnej Japonii (*Yamato damashii*), a przede wszystkim na związany z religią *shintō* wyjątkowy charakter narodu (*kokutai*), czyli boskie pochodzenie cesarza, nieprzerwaną od pokoleń linię dynastyczną i rodzinny związek między cesarzem a narodem, który służy mu wiernie i słucha jak ojca.

W latach osiemdziesiątych powstało kilka organizacji krytykujących według nich powierzchowną westernizację. Najważniejszą z nich było Stowarzyszenie Polityczno-Oświatowe (*Seikyōsha*), w którym działali m.in. Miyake Setsurei, Shiga Shigetaka czy Sugiura Shigetake (Jūgo), znający zachodnią filozofię i nauki ścisłe. Wydawali czasopismo „Nihonjin” („Japończyk”), którego głównym celem było „zachowanie narodowego charakteru” (*kokusui hozon*). Termin ten stał się wkrótce modny i powszechnie używany przez zwolenników powrotu do wartości rodzimych.

Odwrót nastąpił także w literaturze i sztuce. Po fascynacji i ślepym naśladowaniu Zachodu nastąpił czas przystosowywania obcych wzorców do własnych potrzeb, a nawet powrót do japońskich korzeni. Szczególną rolę w uświadamianiu Japończykom znaczenia ich narodowej spuścizny odegrali Amerykanin Ernest Fenollosa i Okakura Tenshin (Kakuzō), twórcy działającej od 1889 r. Tokijskiej Szkoły Sztuk Pięknych (*Tōkyō Bijutsu Gakkō*; od 1949 jako Tokijski Uniwersytet Sztuki – *Tōkyō Geijutsu Daigaku*), w której dużo uwagi poświęcano sztuce japońskiej. Dzięki ich staraniom wiele cennych dzieł japońskiej sztuki pozostało w kraju i nie uległo zniszczeniu.

Rząd japoński, mimo nasilających się głosów krytyki westernizacji, głosów nawołujących do powrotu do korzeni, do japońskich wartości, nie mógł odrzucić całkowicie zdobyczy cywilizacji Zachodu. Modernizacja była konieczna dla zachowania suwerenności, określenia i umocnienia pozycji Japonii w jej relacjach z Zachodem. Dlatego generalnie dążył do świadomego unowocześniania kraju i dostosowywania obcych kulturowo wzorców do japońskich realiów i tradycji, nie zapo-

minając o cechach wyróżniających kulturę Japonii. Kwintesencją takiej postawy stał się *Reskrypt cesarski o wychowaniu* (*Kyōiku ni kansuru chokugo*) z 1890 r., w którym napisano: „Nasi Cesarscy przodkowie założyli Nasze Cesarstwo na bazie rozległej i wiecznej, i zakorzenili tu głęboko, na trwałe Cnotę. Nasi poddani, zjednoczeni na zawsze w lojalności i miłości synowskiej, odzwierciedlają przez pokolenia Jej piękno. To jest chwała podstawowa charakteru Naszego Cesarstwa i tu także leży źródło naszej edukacji.

Wy, nasi poddani, [...] zajmijcie się nauką i kultywujcie sztuki, pogłębiając przez to swoje zdolności intelektualne i doskonaląc się moralną [...]; zawsze szanujcie Konstytucję i przestrzegajcie praw; jeśli zajdzie potrzeba odważnie ofiarujcie się krajowi, w ten sposób strzeżcie i podtrzymujcie dobrobyt Naszego Cesarzowskiego Tronu równego niebu i ziemi. [...] Droga wskazana tutaj jest zaiste nauką przekazaną przez Naszych Przodków Cesarzkich, by była przestrzegana zarówno przez ich Potomków, jak i poddanych – niezmienna przez wszystkie wieki [...]”.

Dzięki konsekwentnej polityce oligarchii oraz licznym i gruntownym reformom, dotyczącym zarówno sfery politycznej, ekonomicznej, społecznej, jak i kulturalnej, szybko zlikwidowano zacofanie kraju. Uchroniono Japonię nie tylko przed utratą tożsamości narodowej, ale też suwerenności, czego nie uniknęło wówczas wiele państw azjatyckich, które nie potrafiły podjąć próby dostosowania się do wymogów czasów i przeciwstawić się polityce mocarstw, dążących do zdobycia rynków w Azji. Ponadto w ciągu niespełna czterdziestu lat doprowadzono do tego, że Japonia przystąpiła do skutecznej rywalizacji z mocarstwami na Dalekim Wschodzie i ostatecznie została uznana przez nie za równoprawnego partnera w świecie.

Powstaje nowe mocarstwo (1894–1919)

Wojna z Chinami i potrójna interwencja

Japonia pod koniec XIX w. zakończyła podstawowy proces modernizacji, wytyczyła i zabezpieczyła swoje granice, stała się nowoczesną monarchią konstytucyjną, sojuszniczką Wielkiej Brytanii. W Japonii szybko rozwijał się przemysł, a wraz z nim handel zagraniczny. Pojawiły się tu jednak problemy, które stały się jedną z przyczyn japońskiej ekspansji, typowe zresztą i dla innych państw, a przede wszystkim mocarstw światowych – brak surowców dla przemysłu ciężkiego (głównie rudy żelaza i ropy naftowej), konieczność zdobywania rynków zbytu dla własnych towarów oraz do inwestowania kapitału. Ponadto szybko wzrastająca liczba ludności (1872 r. – 34,8 mln, 1892 r. – 40,5 mln, 1902 r. – 44,9 mln, 1912 r. – 50,6 mln) doprowadziła do przeludnienia, szczególnie w rejonach miejskich, w których osiedlało się coraz więcej mieszkańców wsi poszukujących pracy. Stopniowo też krajowa produkcja żywności przestała wystarczać na zaspokojenie potrzeb, zwiększono więc jej import. Przeludnienie i niedostatek żywności stały się kolejnym powodem zainteresowania ekspansją. Do innych należały jeszcze konieczność zabezpieczenia granic i względy strategiczne.

Pierwszym przeciwnikiem Japonii stały się Chiny z powodu narastającego od 1876 r. konfliktu o wpływy w Korei. Na początku lat osiemdziesiątych Japończycy wysłali grupę doradców, która miała doprowadzić do modernizacji koreańskich sił zbrojnych. Ponadto Korea stanowiła bardzo atrakcyjny rynek zbytu dla konkurencyjnych, dzięki polityce deflacyjnej Matsukaty, towarów japońskich. Tymczasem z powodu walki o władzę na dworze królewskim w Seulu po-

wstały dwa obozy, projapoński oraz prochiński, i doszło do zamieszek, co stało się pretekstem zarówno dla Japonii, jak i Chin do wprowadzenia wojsk na teren Korei. Ponieważ żadna ze stron nie uzyskała przewagi i każda obawiała się otwartego konfliktu, w 1885 r. doszło do podpisania porozumienia w Tianjinie (Tientsin, konwencja Itō–Li), w którym strony zobowiązały się do wycofania z Korei nie tylko wojsk, ale też doradców wojskowych. Uzgodniono poza tym, że gdyby sytuacja na Półwyspie Koreańskim pogorszyła się na tyle, że konieczna będzie ponowna interwencja wojskowa, strony uprzedzą się wzajemnie o zamiarach, a po rozwiązaniu konfliktu wycofają swe oddziały. Dzięki temu konflikt został na kilka lat zażegnany, a oba państwa, dbając o swoje interesy, solidarnie sprzeciwiły się próbom ingerencji Rosji w Korei. Kolejnym przewidzianym w traktacie pretekstem do ponownego wprowadzenia wojsk japońskich i chińskich na Półwysep stały się w 1893 r. liczne antyrządowe wystąpienia chłopów, działających w ramach ruchu na rzecz tzw. nauki Wschodu (*tonghak*). Wystąpienia te były głównie skierowane przeciw feudalistom i cudzoziemcom. Tym razem jednak żadna ze stron nie miała zamiaru wycofać się pierwsza i ostatecznie 1 sierpnia 1894 r. Japonia, po wcześniejszym ataku na chińskie okręty, wypowiedziała Chinom wojnę. Działania wojenne, zarówno na lądzie, jak i na morzu, prowadzono najpierw na terenie Korei, głównie wokół P'yōngyangu, a następnie w Chinach, na Morzu Żółtym, w Szantungu i w Mandżurii, przede wszystkim na Półwyspie Liaodong (Liaotung). Młode stosunkowo japońskie siły zbrojne odnosiły spektakularne zwycięstwa. Szybko poradziły sobie z przeciwnikiem, który nie potrafił zrozumieć konieczności modernizacji i dlatego jego wojsko było źle wyposażone. W czasie walk zginęło stosunkowo niewielu Japończyków – 1,5 tys. żołnierzy z 178 tys. biorących bezpośredni udział w walkach (240 tys. zmobilizowanych), ale aż 12 tys. ofiar pochłonęły nieuleczalne wówczas choroby (beri-beri, dyzenteria, malaria, cholera).

17 kwietnia 1895 r. podpisano traktat pokojowy w Shimonoseki, na mocy którego Chiny zrzekły się na rzecz Japonii Półwyspu Liaodong, Tajwanu i Peskadorów (Wysp Rybackich), otworzyły cztery miasta, uznały także całkowitą niezależność Korei, która pod naciskiem Japo-

nii zerwała stosunki z Chinami, co położyło kres ich dominacji. Pod okupacją japońską znalazł się port Weihaiwei w prowincji Shandong (Szantung) do czasu spłaty przez władze chińskie odszkodowań, wynoszących 200 mln chińskich taeli (ok. 300 mln jenów, czyli ok. 150 mln dolarów). Okupacja zakończyła się po trzech latach. Poza tym Chiny zgodziły się na podpisanie z Japonią układu handlowego, w którym przyznano jej takie same prawa jak państwom zachodnim.

Osiągnięcia Japonii pod koniec XIX w., czyli po niespełna trzydziestu latach od rozpoczęcia procesu modernizacji, uświadomiły mocarstwom zachodnim, które w tym samym czasie nasiliły ekspansję

Budynek, w którym podpisano traktat pokojowy po wojnie japońsko-chińskiej – Shimonoseki, prefektura Yamaguchi (widok współczesny)

w Azji, że państwo to może stanowić dla nich niebezpieczną konkurencję. Rosja, której zależało na rozszerzeniu wpływów na Półwyspie Liaodong, a także w Korei, nie mogła pozwolić na realizację postanowień traktatowych. Zwróciła się więc do innych państw z propozycją międzynarodowej akcji antyjapońskiej. Poparły ją Francja, związana z Rosją sojuszem polityczno-wojskowym, i Niemcy, mające nadzieję, że umożliwi im to zwiększenie wpływów na Dalekim Wschodzie. Odmówiła natomiast Wielka Brytania, która bardziej od Japonii, swego nowego sojusznika, obawiała się konkurencji Rosji w tym rejonie. W rezultacie doszło do tzw. potrójnej interwencji, czyli nacisków dyplomatycznych przedstawicieli Rosji, Niemiec i Francji w Tokio, wspartych ruchami floty w okolicach Władywostoku. W wyniku tych działań Japonia – silna na tyle, by pokonać sąsiadów w Azji, ale zbyt jeszcze

słaba, by oprzeć się mocarstwom – była zmuszona zwrócić Liaodong Chinom.

Doprowadziło to w Japonii do wzrostu nastrojów antycudzoziemskich, głównie antyrosyjskich, które pogłębiały się na skutek dalszych posunięć Rosji wobec Chin. Po pierwsze, to właśnie Rosja uzyskała prawo do udzielenia Chinom pożyczki na spłatę pierwszej raty odszkodowań wojennych. Po drugie, w 1896 r. podpisała z Chinami w Petersburgu traktat sojuszniczy (traktat Li-Łobanow), na mocy którego zdobyła prawo do budowy linii kolejowej przez północną Mandżurię. Linia ta, zwana potem Koleją Wschodniochińską, miała być przedłużeniem Kolei Transsyberyjskiej i łączyć Manzhouli (Manchouli), miasto leżące na granicy Rosji i Chin, z Władywostokiem. Dzięki temu nie tylko skrócono trasę do Władywostoku, ale też uzyskano nieoficjalny dostęp do Mandżurii. Rosja poza tym obiecywała Chinom pomoc wojskową w przypadku agresji ze strony Japonii. Po trzecie, dwa lata później Rosja zapewniła sobie oficjalną dzierżawę Półwyspu Liaodong (na 25 lat), dzięki czemu uzyskała dostęp do niezamierzających portów, Dairenu (Dalnij, Dalian) i Port Artur (Lushun), co znacznie wzmacniało jej pozycję w tym rejonie. Oprócz tego otrzymała zgodę na budowę południowego odgałęzienia Kolei Wschodniochińskiej łączącej Changchun w centralnej Mandżurii z Port Artur, zwanego Koleją Południowomandżurską. Ustępstwa Chin bardzo umocniły pozycję Rosji w Mandżurii, z czym nie mogła pogodzić się Japonia. Wśród Japończyków nasilały się nastroje antyrosyjskie.

Początkowo Rosja nie chciała też dopuścić do znaczących wpływów Japonii w Korei. Dlatego w czerwcu 1896 r., po wstępnych uzgodnieniach oficjalnych przedstawicieli obu krajów w Seulu (porozumienie Komura-Weber), ministrowie spraw zagranicznych Yamagata Aritomo i Aleksiej Łobanow-Rostowski uznali niepodległość Korei oraz zgodzili się na wspólny udział, poprzez swoich doradców, w reformowaniu tego kraju. W tajnej klauzuli dodano, że określona liczba żołnierzy obu stron może stacjonować w najważniejszych miastach Korei w celu utrzymania porządku. Jeszcze raz ustalenia te potwierdzono w porozumieniu zawartym w 1898 r. między ministrem spraw zagranicznych Nishim Tokujirō a posłem w Tokio Romanem

von Rosenem. Rosja, mając już zapewnione specjalne prawa w Mandżurii, zgodziła się przyznać pewne przywileje Japonii w Korei – prawo decydowania o stosunkach handlowych i przemysłowych z tym krajem.

Świadomość słabości wobec mocarstw zachodnich, wynikająca głównie ze skutków potrójnej interwencji, a także przykład Chin dzielonych przez państwa zachodnie, wpłynęły na podjęcie przez rząd japoński działań w celu dalszego wzmocnienia armii. Liczba dywizji w siłach lądowych wzrosła z siedmiu do trzynastu, liczba żołnierzy w czasie pokoju z 50 tys. do 150 tys., a w czasie wojny z 200 tys. do 600 tys. Marynarka wojenna miała powiększyć flotę o dwa pancerniki i dwa ciężkie krążowniki. Poprawiano także jakość uzbrojenia. Wszystko to wymagało zwiększenia budżetu na cele wojskowe: w 1895 r. wyniósł on 29 mln jenów, w 1896 r. – 98 mln, w 1897 r. – 137 mln, w 1898 r. – 123 mln, w 1899 r. – 107 mln, co stanowiło kolejno 32, 48, 55, 49 i 42 proc. wydatków państwa. Koszty zbrojeń miały być pokryte przez odszkodowania wojenne od Chin, a także z podwyższonych podatków od ziemi. Jednocześnie jednak konieczna była dalsza rozbudowa przemysłu ciężkiego, głównie hutniczego oraz maszynowego, a wraz z tym dalsza zmiana struktury japońskiej gospodarki, co następowało stosunkowo szybko, choć nadal Japonia nie dorównywała państwom zachodnim pod względem gospodarczym i miała wysoki deficyt w handlu zagranicznym. Japonia potwierdziła jednak swą pozycję w Azji i mocarstwa nie mogły już lekceważyć tego państwa.

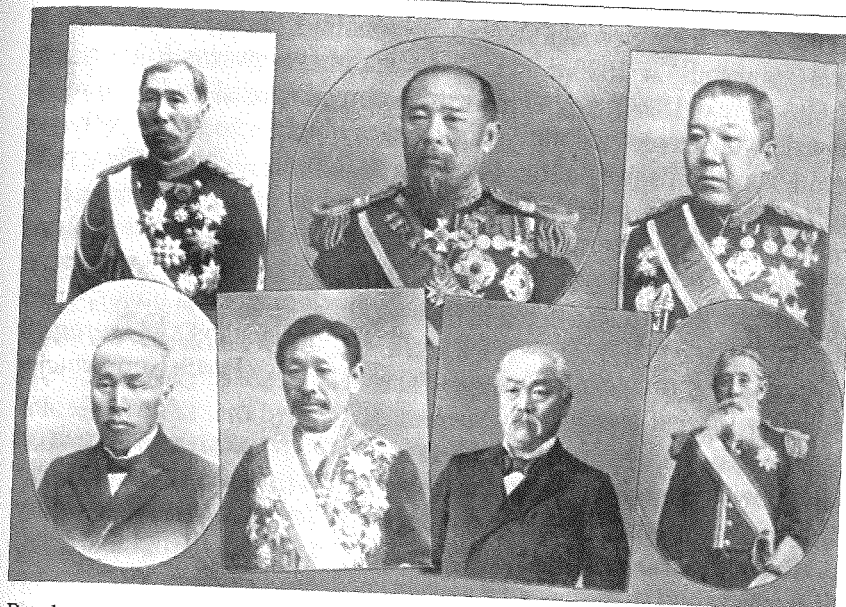
Pod koniec 1899 r. w Chinach nasiliły się ruchy nacjonalistyczne, antychrześcijańskie, skierowane początkowo przeciwko chińskim chrześcijanom i zagranicznym misjonarzom, a następnie również przeciwko innym cudzoziemcom. Podczas lawowych zamieszek, zwanych w historiografii zachodniej powstaniem „bokserów”, a w Japonii buntem Grupy Sprawiedliwych (lub Sprawiedliwych Pięści), zabijano cudzoziemców, atakowano przedstawicielstwa zagraniczne. Zginął m.in. sekretarz japońskiego poselstwa, co wstrząsnęło japońską opinią publiczną. Ze względu jednak na ciągle słabszą pozycję na arenie międzynarodowej rząd w Tokio nie chciał wysłać do Chin swoich wojsk bez odpowiedniej decyzji państw zachodnich. Tymczasem na

udziale Japończyków we wspólnej interwencji zależało szczególnie zajętej walkami w południowej Afryce Wielkiej Brytanii, która nie obawiała się konkurencji Japonii w Chinach i nieprzychylnie patrzyła na wkroczenie wojsk rosyjskich do Mandżurii. Ostatecznie, mimo protestów Rosji i Niemiec, Japonia na wniosek Wielkiej Brytanii wzięła udział w rozpoczętej w połowie 1900 r. międzynarodowej operacji wojskowej, w której obok wymienionych państw uczestniczyły też Stany Zjednoczone, Francja, Włochy i Austria. Należy zaznaczyć, że Japonia dostarczyła wówczas aż 22 tys. żołnierzy, czyli prawie dwie trzecie kontyngentu biorącego udział w akcji.

Po zwycięstwie oddziałów interwencyjnych Chiny przyjęły warunki mocarstw, godząc się m.in. na wypłacenie wysokich odszkodowań. Rosja natomiast zaczęła domagać się od Chin koncesji w Mandżurii, czemu sprzeciwiła się zarówno Japonia, jak i Wielka Brytania. Wkrótce dołączyły do nich również Stany Zjednoczone, żądając przestrzegania tzw. zasady otwartych drzwi, czyli równych praw i możliwości wszystkich państw w dostępie do Chin przy poszanowaniu wzajemnym dotychczasowych stref interesów poszczególnych mocarstw. Zasada ta, sformułowana pod koniec XIX w. przez amerykańskiego sekretarza stanu Johna Haya w notach dyplomatycznych do Wielkiej Brytanii, Niemiec, Rosji, Francji, Włoch i Japonii, miała służyć zapewnieniu Stanom Zjednoczonym, niemającym w Chinach koncesji, możliwości handlu. Ze zrozumieniem przyjęła ją Wielka Brytania, która coraz bardziej obawiała się ekspansji Rosji we wschodniej Azji. Ponieważ ostatecznie nie doszło do podpisania porozumienia z Chinami w sprawie Mandżurii, Rosja pozostawiła tam swoje oddziały. To samo zrobiła też Japonia.

Zmiany na scenie politycznej

Wojna z Chinami wywarła także wpływ na scenę polityczną Japonii. Decydującą rolę w kształtowaniu polityki państwa mieli nadal przedstawiciele oligarchii, wywodzący się z dawnych *hanów* Chōshū i Satsuma, a spośród nich szczególnie ci najbardziej zasłużeni dla restauracji władzy cesarskiej, czyli tzw. czcigodni mężowie stanu (*genrō*), oraz członkowie Tajnej Rady, uznanej za ciało doradcze ce-

Przedstawiciele oligarchii Meiji. U góry od lewej: Yamagata Aritomo, Itō Hirobumi, Ōyama Iwao; u dołu od prawej: Itagaki Taisuke, Matsukata Masayoshi, Inoue Kaoru, Okuma Shigenobu

sarza przez Konstytucję Meiji. Do grona *genrō* należeli wówczas pochodzący z Chōshū Itō Hirobumi, Yamagata Aritomo, Inoue Kaoru oraz z Satsumy Kuroda Kiyotaka, Matsukata Masayoshi, Saigō Tsugumichi, Ōyama Iwao. Dbali oni bardzo o zachowanie monopolu władzy, co oznaczało ograniczanie wpływów powstających od lat osiemdziesiątych partii politycznych. Pierwsze rządy w powołanym do życia w 1885 r. systemie gabinetowym tworzyli więc na zmianę, mimo krytyki opozycji, przedstawiciele *genrō* z Chōshū i Satsumy: Itō, Kuroda, Yamagata, Matsukata, ponownie Itō, Matsukata i znów Itō (zob. rozdział *Premierzy*). Konieczność zatwierdzenia przez parlament wydatków na zbrojenia zmusiła oligarchię do konsultacji z opozycją. W 1896 r., kiedy w drugim gabinecie Itō ministrem spraw wewnętrznych został Itagaki Taisuke, utworzono rząd koalicyjny z opozycyjną Partią Liberalną (wznowiła działalność w 1891 r., po pięciu latach przerwy). Podobnie było w kolejnym drugim gabinecie Matsukaty – ministrem

spraw zagranicznych został Ōkuma Shigenobu z Partii Postępu (*Shimbotō*), powstałej w 1896 r. m.in. z rozwiązanej wówczas Rikken Kaishintō. Gdy w 1898 r. ponownie wyznaczony na premiera Itō zaproponował zwiększenie podatku gruntowego, obie partie sprzeciwiły się temu, doprowadzając do rozwiązania Izby Reprezentantów. Następnie połączyły swe siły, tworząc Partię Konstytucjonalistów (*Kenseitō*), która w kolejnych wyborach zdobyła znaczną przewagę w izbie niższej i dzięki temu sformowała gabinet z Ōkumą na czele – teoretycznie pierwszy w historii Japonii gabinet partyjny. Jednak na skutek sporów wewnętrznych w nowo powstałej partii Ōkuma wystąpił z jej szeregów i wraz z kolegami z Shimbotō utworzył Prawdziwą Partię Konstytucjonalistów (*Kensei Hontō*).

Spowodowało to upadek rządu po zaledwie czterech miesiącach od jego powstania i dlatego nie uznaje się go za prawdziwy gabinet partyjny. Premierem został ponownie *genrō*, Yamagata Aritomo, który przy wsparciu polityków z Kenseitō (dawni działacze Partii Liberalnej) doprowadził do wprowadzenia nowego podatku gruntowego (3,3 proc. wartości ziemi). Jednak wkrótce potem postanowił zmniejszyć wpływ polityków partyjnych na rządy. Najpierw wprowadził rozporządzenie ograniczające możliwość zajmowania przez nich stanowisk urzędniczych, następnie w 1900 r. przepis pozwalający jedynie generałowi i generałowi porucznikowi w służbie czynnej obejmować funkcję ministra sił lądowych lub marynarki. Jednak procesu stopniowej demokratyzacji życia politycznego nie dało się już powstrzymać. Jeszcze w tym samym roku zmodyfikowano ustawę o wyborach do Izby Reprezentantów. Obniżono pułap podatków bezpośrednich osób mających czynne prawo wyborcze z 15 do 10 jenów, co zwiększyło liczbę uprawnionych do głosowania z 1,1 do 2,2 proc. ludności, wynoszącej wówczas około 44 mln. Yamagata uznał, że czasy sprawowania władzy wyłącznie przez oligarchię minęły już bezpowrotnie, i przekazał stanowisko premiera Itō Hirobumiemu, który postanowił pozyskać poparcie ze strony silnej partii politycznej. Doszedł do porozumienia z członkami Kenseitō i w 1900 r. utworzył, a następnie stanął na czele Konstytucyjnego Stowarzyszenia Przyjaciół Polityki (*Rikken Seiyūkai*, w skrócie *Seiyūkai*), w którym znaleźli się zarówno przedstawiciele

oligarchii, jak i politycy partyjni, tacy jak Hoshi Tōru i Ozaki Yukio. Partia ta szybko umacniała swą pozycję, by stać się jedną z dwóch najważniejszych w latach dwudziestych XX w. Ale czwarty gabinet utworzony przez Itō był już ostatnim z rządów oligarchii Meiji. Przez następne dwanaście lat gabinety tworzyli dwaj młodszy politycy: protegowany Yamagaty, Katsura Tarō, i protegowany Itō, Saionji Kimochi, którzy zostali włączeni do grona *genrō*.

Dodatkowym czynnikiem, który wpłynął na zmiany na scenie politycznej, było także pojawienie się na przełomie XIX i XX w. ruchów lewicowych, które powstały wraz z rozwijającym się kapitalizmem i pogarszającymi się warunkami życia coraz liczniejszej klasy robotniczej. Problemem były nie tylko niskie pensje i długi czas pracy, ale także bardzo złe warunki sanitarne i bytowe. Na przykład mężczyźni zatrudnieni w stoczni w Ishikawajimie (okręg metropolitalny Tokio) w 1897 r. za 10–11-godzinny dzień pracy dostawali 30–35 senów (100 senów = 1 jen), ale w większości przypadków pracowali aż 13–16 godzin, a dniówka wynosiła wówczas 50–60 senów. Dla porównania kilogram ryżu kosztował wtedy 7–12 senów, natomiast początkowe wynagrodzenie miesięczne absolwenta wyższej uczelni na stanowisku urzędniczym wynosiło 40–50 jenów. Najgorsze warunki panowały jednak w przemyśle włókienniczym, gdzie pracowało ponad 60 proc. wszystkich zatrudnionych w przemyśle, z czego aż 88 proc. stanowiły kobiety, a także niepełnoletnie dziewczęta (np. w latach 1897–1898 w zakładach przedziałniczych w Settsu, w okręgu metropolitalnym Osaki, aż 21 proc. wszystkich pracowników stanowiły dziewczęta poniżej dwunastego roku życia). W dużych fabrykach włókienniczych kobiety pracowały przeważnie na dwie zmiany, po około 12 godzin na dobę, zarabiając dziennie od 7 do 25 senów. Warunki te były znacznie gorsze w małych i średnich zakładach (przedziałnie, warsztaty tkackie), gdzie praca przez 16–17 godzin nie była rzadkością.

Do pierwszych protestów doszło już w latach osiemdziesiątych XIX w., ale nie były to jeszcze działania zorganizowane. W 1883 r. około 100 kobiet niezadowolonych z warunków pracy podjęło strajk w zakładach przedziałniczych Amamiya w Kōfu (pref. Yamanashi). W 1890 r. doszło do pierwszych, wielokrotnie wznawianych, prote-

stów przeciwko wydobyciu miedzi w kopalni w Ashio (pref. Tochigi). Kopalnia ta zanieczyszczała pobliskie rzeki Watarase i Tone, które z kolei zatrwały w czasie corocznych powodzi duże obszary ziemi uprawnej w północnej części równiny Kantō, co zagrażało zdrowiu i życiu ludności.

Sytuacja zaczęła zmieniać się dopiero po wojnie japońsko-chińskiej, kiedy doszło do bardziej zorganizowanych działań robotników, domagających się poprawy warunków pracy i wzrostu płac. W 1897 r. odnotowano czterdzieści strajków w całej Japonii. W tym samym roku powstała pierwsza organizacja związków zawodowych, w której tworzeniu wziął także udział jeden z pionierów japońskiego socjalizmu Katayama Sen. W odpowiedzi parlament uchwalił w marcu 1900 r. ustawę o policji do spraw porządku publicznego, na mocy której znacznie ograniczono prawa robotników do zrzeszania się i do strajków.

Pod koniec XIX w. zaczęły pojawiać się także organizacje lewicowe, które jednak nie odegrały większej roli w życiu politycznym Japonii. W 1898 r., z inicjatywy m.in. Katayamy i Kōtoku Shūsui powstało Stowarzyszenie Studiów nad Socjalizmem (*Shakai Shugi Kenkyūkai*), przekształcone trzy lata później, po przyłączeniu się Kinoshity Naoe, w Partię Socjaldemokratyczną (*Shakai Minshutō*), pierwszą japońską partię socjalistyczną. Niemal natychmiast po powstaniu została ona rozwiązana przez władze, a próba reaktywowania jej zakończyła się fiaskiem z powodu różnicy poglądów wśród organizatorów. Katayama więziony kilkakrotnie za organizowanie strajków opuścił Japonię w 1914 r. i ostatecznie w 1921 r. osiadł w Moskwie, gdzie do końca życia działał jako stały członek egzekutywy Międzynarodówki. Pochowano go z honorami na Kremlu. Kōtoku wraz z Sakaiem Toshihiko w 1903 r. założył Stowarzyszenie Zwyczajnych Ludzi (*Heiminsha*), wydające m.in. tłumaczenia i artykuły na temat marksizmu, a także teksty pacyfistyczne w kontekście zbliżającej się wojny z Rosją.

W 1906 r. z inicjatywy Katayamy, Sakaia i Nishikawy Kōjirō powstała Japońska Partia Socjalistyczna (*Nihon Shakaitō*). Organizatorzy, nauczeni doświadczeniami z działalności jej poprzedniczki, w programie zapisali, że partia będzie dążyć do socjalizmu w granicach określonych przez japońskie prawo. Jednak mimo to dochodziło do

wystąpień w obronie robotników i w związku z tym do starć z policją. Poza tym od samego początku istnienia partii wśród jej członków były osoby, które propagowały radykalne formy walki klasowej, co ostatecznie w 1907 r. doprowadziło do jej delegalizacji przez władze. Część działaczy lewicy, w tym Kōtoku, zaczęła reprezentować poglądy anarchistyczne. W 1910 r. wraz z kilkunastoma osobami został on zatrzymany przez policję jako podejrzany o planowanie zamachu na cesarza Mutsuhito. Choć nie było wiarygodnych dowodów winy, dwunastu aresztowanych skazano na karę śmierci, a czternastu na dożywocie, pozbywając się w ten sposób najbardziej „niebezpiecznych” działaczy politycznych. Jednocześnie nasilono propagandę antysocjalistyczną wśród społeczeństwa i podjęto opartą na nowych zapisach prawnych próbę złagodzenia napięć między kapitalistami a robotnikami. Nie zapobiegło to jednak pogarszaniu się sytuacji robotników.

Podobnie źle wyglądała sytuacja japońskiego chłopca, co wynikało m.in. z przeludnienia wsi, dużej liczby drobnych dzierżawców i chłopów małorolnych, spadku cen na produkty rolnicze, wysokich podatków, nieurodzaju i klęsk żywiołowych. Na wsi niezadowolenie społeczne stawało się coraz bardziej widoczne.

Zwycięstwo nad Rosją

Po interwencji w Chinach rząd japoński zaczął zastanawiać się nad dalszą polityką Japonii w Azji i przyszlými sojuszami. Upraszczaając, można uznać, że pojawiły się dwa zasadnicze kierunki, a ich głównymi zwolennikami stali się Yamagata Aritomo i Itō Hirobumi. Yamagata, a także Katsura Tarō i Komura Jutarō, obawiając się wojny na Dalekim Wschodzie, dążyli do sojuszu z Wielką Brytanią. Itō natomiast uważał, że stabilizacji sytuacji może służyć jedynie porozumienie z Rosją. Uzyskawszy zgodę cesarza, wykorzystał planowaną od dawna podróż do Europy oraz Stanów Zjednoczonych i pod koniec 1901 r. odwiedził Rosję. Zarówno car Mikołaj II, jak i minister spraw zagranicznych Władimir Lamsdorff zapewniali go o chęci poprawy stosunków z Japonią. Rosjanie dążyli do uzyskania zgody Japonii na rosyjską dominację w Mandżurii w zamian za japońskie prawa w Ko-

rei, na co Japonia nie mogła się zgodzić. Misja ta skazana więc była na niepowodzenie.

Tymczasem od początku 1901 r. poseł Japonii w Londynie, Haya-shi Tadasu, prowadził rozmowy w tamtejszym Ministerstwie Spraw Zagranicznych na temat układu dwustronnego. Działał za zgodą najważniejszych przedstawicieli oligarchii, w tym Yamagaty, którzy gotowi byli finalizować negocjacje nawet przed zakończeniem rozmów Itō w Petersburgu. Ponieważ Wielkiej Brytanii zaczęło zależeć na znalezieniu sojusznika w tym rejonie, szczególnie z powodu rosnącej potęgi Rosji na Dalekim Wschodzie, zgodziła się na zawarcie porozumienia.

Satyra z prasy na temat wojny japońsko-rosyjskiej: „Oto jesteśmy z pomocną dłonią!”

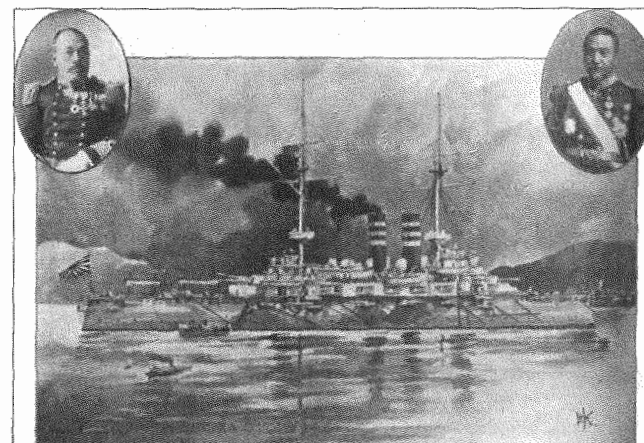
Układ o sojuszu podpisano w Londynie 30 stycznia 1902 r. Japonia uznała priorytet interesów brytyjskich w Chinach, a Wielka Brytania japońskich w Korei. Poza tym oba kraje zobowiązały się do zachowania neutralności w przypadku, gdyby doszło na tych terenach do konfliktu zbrojnego między sojusznikiem a jednym tylko państwem. Pomocy miały sobie udzielić dopiero wówczas, gdyby w konflikt wchodziło się państwo trzecie. W praktyce oznaczać to mogło na przykład, że Wielka Brytania nie przystąpi do działań między Japonią a Rosją, a włączy się dopiero wówczas, gdyby po stronie Rosji stała Francja. W dodatkowym tajnym dokumencie strony zgadzały się na otwarcie swych baz dla okrętów sojusznika i postanawiały utrzy-

mać wspólnie na Pacyfiku flotę większą od floty jakiegokolwiek mocarstwa trzeciego.

Dzięki temu układowi Japonia nie tylko zapewniła sobie specjalną pozycję w Korei, ale też wzrósł znacznie jej prestiż na arenie międzynarodowej. Wielka Brytania natomiast zdobywała sojusznika, który wzmacniał jej słabnącą pozycję w Chinach, i to nie tylko z powodu Rosji, ale też Niemiec, mających od końca XIX w. posiadłości w Szantungu, a do tego budujących silną flotę morską.

Wkrótce po zawarciu sojuszu między Japonią a Wielką Brytanią Rosja na podstawie umowy z Chinami zgodziła się wycofać wojska

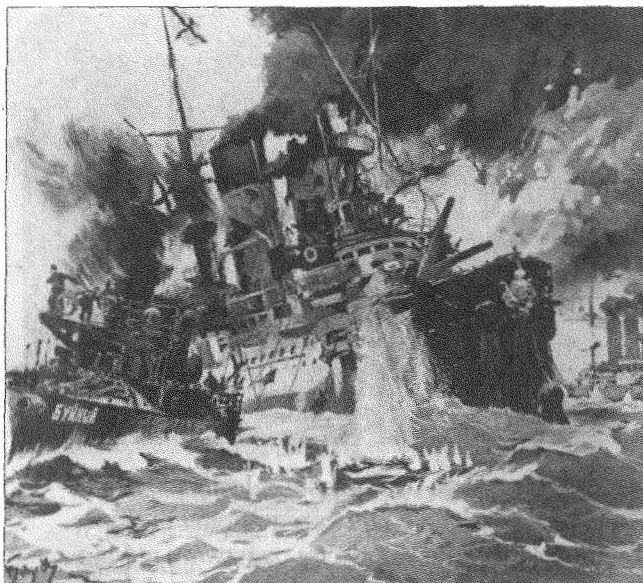
Bohater wojny japońsko-rosyjskiej, głównodowodzący Połączonej Floty, admirał floty cesarskiej Tōgō Heihachirō (w prawym rogu) i jego okręt flagowy „Mikasa”

z Mandżurii w sześciu etapach w ciągu osiemnastu miesięcy. Jednak ograniczyła się tylko do przeprowadzenia pierwszego etapu i zaczęła domagać się od Chin nieudzielania koncesji innym państwom w Mandżurii. Rosja uznała bowiem, że poradzi sobie ze znacznie słabszą, w jej mniemaniu, Japonią i nie tylko zdobędzie północno-wschodnie prowincje Chin, ale też Koreę. Od połowy 1903 r. kontynuowano jednak negocjacje, które ostatecznie nie doprowadziły do porozumienia i 6 lutego 1904 r. zostały zerwane przez stronę japońską.

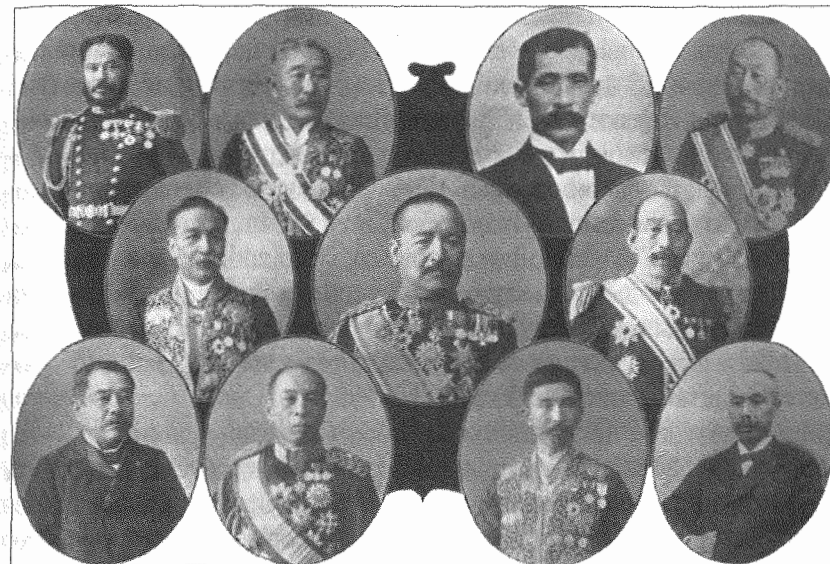
Jeszcze przed oficjalnym rozpoczęciem wojny, co nastąpiło 10 lutego, Połączona Flota pod dowództwem admirała Tōgō Heihachirō rozpoczęła działania na morzu, atakując rosyjskie okręty m.in. w por-

cie Inczhon nad Morzem Żółtym i w Port Artur. Wojska lądowe weszły do Korei. Japonia – ku zaskoczeniu całego świata – zaczęła odnosić spektakularne zwycięstwa. Wojska japońskie szybko wyparły Rosjan z Korei, w maju wkroczyły na Półwysep Liaodong, zdobyły Dairen, w Nowy Rok 1905 r. po 240 dniach krwawej walki padł Port Artur, zajęty przez oddziały japońskie pod dowództwem generała Nogiego Maresuke. Klęską Rosji zakończyły się także dwumiesięczne walki o Mukden, po których w rękach Japonii znalazła się znaczna część Mandżurii. Największym jednak zaskoczeniem dla rosyjskiej i światowej opinii publicznej było pokonanie, a właściwie unicestwienie, pod

Rosyjski okręt liniowy „Borodino” zatopiony podczas bitwy w Cieśninie Tsushimskiej

koniec maja części Floty Bałtyckiej pod dowództwem admirała Zinowija Rożestwińskiego (lub Roźdiestwińskiego) przez admirała Tōgō w bitwie w Cieśninie Tsushimskiej. Symbolem tego zwycięstwa stał się okręt flagowy „Mikasa”, który teraz jako muzeum stoi przy nabrzeżu portu w Yokosuce, niedaleko Tokio. W lipcu Japończycy zajęli południowy Sachalin, co wzmacniało pozycję przetargową Japonii na przyszłej konferencji pokojowej.

Pierwszy gabinet Katsury Tarō (w środku), skład z 1904 r. U góry od prawej: Terauchi Masatake (minister sił lądowych), Komura Jitarō (minister spraw zagranicznych), Sone Arasuke (minister finansów), Yamamoto Gonnohyōe (minister marynarki). W środku z prawej Kiyoura Keigo (minister rolnictwa i handlu), w środku z lewej Hatano Yoshinao (minister sprawiedliwości). U dołu od prawej: Kubota Yuzuru (minister edukacji), Ōura Kanetake (minister komunikacji), Tanaka Mitsuki (minister ds. dworu cesarskiego), Yoshikawa Akimasa (minister spraw wewnętrznych)

Po bitwie Cesarski Sztab Dowodzenia (*Daihon'ei*) – powoływany na czas wojny, a później, w latach trzydziestych XX w., także w trakcie tzw. incydentów, najwyższy wojskowy organ doradczy naczelnego dowództwa, czyli cesarza – z generałem Yamagatą na czele, postanowił jak najszybciej zakończyć wojnę. Zdawano sobie bowiem sprawę, że kontynuowanie działań może pozwolić Rosji na przeprowadzenie kolejnej mobilizacji, podczas gdy siły Japonii były już na wyczerpaniu. Nie przewidziano jednak wybuchu rewolucji w 1905 r. i zmiany nastrojów społecznych. Za zakończeniem wojny przemawiały także jej koszty, które były wysokie. W Japonii zmobilizowano prawie 1,1 mln osób, z czego 945 tys. wysłano na tereny objęte walkami. Podczas walk zginęło około 60 tys., a rany odniosło ponad 130 tys. żołnierzy.

Były też ofiary spowodowane chorobami: 21,5 tys. osób zmarło, a ponad 250 tys. znalazło się w szpitalach. Wydatki na działania wojenne szacuje się na 1,5–1,7 mld jenów (wartość funta brytyjskiego równała się wówczas 10 jenom, a dolara amerykańskiego 2 jenów). Mniej więcej połowę tej kwoty uzyskano z pożyczek zagranicznych zaciągniętych w Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Niemczech. Pozostała część pochodziła zarówno z pożyczek wewnętrznych, jak i środków zdobytych dzięki podwyższeniu różnego rodzaju podatków, na co pierwszy gabinet Katsury uzyskał zgodę Seiyūkai. Rosja poniosła prawie takie same koszty wojenne co Japonia, około 1,5 mld rubli (1 rubel = 1 jen), z czego również mniej więcej połowę pokryto z pożyczek zagranicznych (z Francji i Niemiec). Ofiary po stronie rosyjskiej wyniosły 50 tys. zabitych i 220 tys. rannych.

W takiej sytuacji pod koniec maja minister spraw zagranicznych Komura Jutarō polecił ambasadorowi w Waszyngtonie Takahirze Kogorō, by ten zwrócił się z prośbą do prezydenta Stanów Zjednoczonych Theodore'a Roosevelta o zaproponowanie Rosji rokowań pokojowych. 7 czerwca car Mikołaj II, obawiając się możliwości opanowania przez Japończyków całego Sachalinu, ujścia Amuru i Kamczatki, wyraził zgodę na rozpoczęcie negocjacji. Przegrana wojna na pewno przypomniała carowi wydarzenie sprzed kilkunastu lat – 11 maja 1891 r., gdy przebywał w Japonii jako następca tronu, w czasie wizyty oficjalnej w miejscowości Ōtsu nad jeziorem Biwa (pref. Shiga) został raniony mieczem przez fanatycznie nienawidzącego Rosji policjanta.

Podczas rozmów pokojowych, które rozpoczęto 10 sierpnia 1905 r. w Portsmouth (stan New Hampshire), kilkakrotnie dochodziło do impasu, czego głównym powodem była sprawa odszkodowań dla zwycięskiej Japonii. W Tokio spodziewano się bowiem, że, tak jak było w przypadku Chin, pokonana Rosja zwróci Japonii co najmniej koszty działań wojennych. Na zmianę stanowiska delegacji japońskiej, z ministrem Komurą na czele, wpłynęła postawa przedstawicieli zachodnich banków finansujących Japonię w czasie wojny, którzy stwierdzili, że nie będą już mogli udzielić jej następnych pożyczek, dodając, że dotyczy to także Rosji. Przypomnieli jednak, że Rosja w przeciwieństwie do Japonii posiada jeszcze własne rezerwy złota.

Było to właściwie bez znaczenia w ówczesnej sytuacji w Rosji, ale przekonało Japonię.

Ostatecznie 5 września 1905 r. podpisano traktat pokojowy, na mocy którego Rosja uznała niezależność Korei i szczególne interesy polityczne, ekonomiczne i wojskowe Japonii w tym kraju. Obie strony godziły się przywrócić suwerenność Chin nad całą Mandzurią, ale Rosja scedowała na rzecz Japonii swe prawa do dzierzawionego terytorium na Półwyspie Liaodong oraz prawa do Kolei Południowomandżurskiej wraz z położonymi na tym obszarze kopalniami węgla. Przekazała też Japonii południową część Sachalinu z granicą na 50 stopniu szerokości geograficznej północnej wraz z przyległymi wyspami. Oprócz tego zgodziła się na podpisanie porozumienia w sprawie japońskich połowów wzdłuż rosyjskich wybrzeży Morza Japońskiego, Ochockiego i Beringa. Dzięki zwycięstwu nad Rosją Japonia zdobyła niekwestionowaną pozycję w Korei i odzyskała, tak ważny ze względów handlowych, militarnych, a także dyplomatycznych, przyczółek w Chinach – Półwysep Liaodong, który utraciła na skutek zainicjowanej przez Rosję potrójnej interwencji.

Japonia nie uzyskała natomiast żadnych odszkodowań wojennych, co wywołało ostrą krytykę i protesty społeczeństwa japońskiego, które nie zdając sobie sprawy z kosztów wojny i stanu japońskich finansów, uważało treść traktatu za nieadekwatną do japońskich zwycięstw, a sam koniec wojny za przedwczesny. Atmosferę niezadowolenia pogłębiały artykuły w kształtujących wówczas opinię społeczną dziennikach, m.in. w „Tōkyō Asahi Shimbun” („Tokijskiej Gazecie Porannej”) i „Osaka Asahi Shimbun” („Osackiej Gazecie Porannej”). Doszło też do rozruchów, głównie w Tokio. W Parku Hibiya w centrum stolicy rozwścieczony tłum starł się z policją, a następnie zaatakował i podpalił m.in. biura prorządowej „Kokumin Shimbun” („Gazety Narodowej”), rezydencję ministra spraw wewnętrznych, kilka budynków urzędów państwowych, posterunki policji, świątynie i kościoły. Zano-towano 17 ofiar śmiertelnych, 500 rannych, aresztowano 2 tys. osób. 6 września wprowadzono stan wyjątkowy, który trwał mimo uspokojenia sytuacji do 29 listopada. Do rozruchów doszło także w innych miastach Japonii (Jokohamie, Osace, Nagoi). Gabinet Katsury, który

istniał od 1901 r. i doprowadził do zwycięstwa nad Rosją, teraz musiał podać się do dymisji, gdyż zarzucano mu „przegranie pokoju”. 7 stycznia 1906 r. nowy rząd utworzył Saionji Kimmochi.

Można jednak uznać, że wojna zakończyła się sukcesem Japonii. Przede wszystkim, pokonując tak szybko i do tego w tak spektakularny sposób wielką Rosję, udowodniła światu, że w pełni dojrzała już do roli równoprawnego partnera mocarstw na Dalekim Wschodzie. Było to pierwsze w czasach nowożytnych zwycięstwo państwa wschodnioazjatyckiego nad europejskim. Japonia zniechęciła Rosję do dalszej ekspansji na Dalekim Wschodzie, a sama szybko umacniała tam swoją pozycję. Stała się regionalnym mocarstwem, którego teraz zaczęły obawiać się potęgi zachodnie, mimo że w 1904 r. z zadowoleniem przyjęły wiadomość o uwikłaniu się Rosji w wojnę, spodziewając się jej osłabienia i ograniczenia roszczeń wobec Chin, gdzie same prowadziły interesy. Dlatego w tej nowej sytuacji konieczne stało się oficjalne określenie praw mocarstw w Azji Wschodniej.

Jeszcze przed zakończeniem wojny, w lipcu, premier Katsura i sekretarz wojny Stanów Zjednoczonych William H. Taft dokonali wymiany tajnych not, w których uznano szczególne interesy Japonii w Korei, a Stanów na Filipinach oraz konieczność współpracy, wraz z Wielką Brytanią, w celu doprowadzenia do pokoju na Dalekim Wschodzie. Oznaczało to, że Waszyngton nie będzie protestował w przypadku ingerencji Japonii w sprawę Korei.

12 sierpnia odnowiono sojusz z Wielką Brytanią, w którym strony zobowiązały się do wzajemnej pomocy wojskowej w przypadku wojny nawet z jednym państwem, a także do utrzymania pokoju i ochrony własnych interesów w Azji Wschodniej i Indiach. Uwzględnienia ich w układzie domagał się Londyn, uważając, że choć Rosja z pewnością w najbliższym czasie nie powtórzy ataku na Azję Wschodnią, może to z powodzeniem zrobić właśnie w Indiach. Ponadto Wielka Brytania ponownie uznała szczególne interesy Japonii w Korei, a obie strony równe szanse handlowe i przemysłowe wszystkich państw w Chinach.

17 listopada tego samego roku Japonia doprowadziła do podpisania kolejnego układu z Koreą, zapewniając sobie specjalne prawa. Dzięki pierwszemu układowi z 22 sierpnia 1904 r. Japończycy stawali się

doradcami władz koreańskich w sprawach gospodarczych i polityki zagranicznej. Teraz mogli nie tylko doradzać, ale też kierować stosunkami zagranicznymi Korei. Japońskie placówki dyplomatyczne przejmowały nadzorowanie interesów Korei w innych państwach, co oznaczało konieczność pośrednictwa Japonii w zawieraniu przez Koreę układów międzynarodowych. Następnie utworzono urząd generalnego rezydenta – przedstawiciela Tokio przy cesarskim dworze w Seulu, który oprócz kontroli nad polityką zagraniczną oraz finansami otrzymał także prawo decydowania w sprawach armii i policji. Pierwszy stanowisko to zajął w grudniu 1905 r. Itō Hirobumi.

Choć działania Japonii wobec Korei wywołały silne protesty i antyjapońskie wystąpienia Koreańczyków, Tokio nie zaprzestało procesu podporządkowywania sobie tego kraju. Po przejęciu kontroli nad polityką zagraniczną i sprawami wojskowymi Japończycy zajęli się gospodarką oraz handlem. Protesty cesarza Kojonga, który próbował nawet interweniować za granicą, m.in. na międzynarodowej konferencji pokojowej w Hadze, doprowadziły do zaostrzenia postawy Japonii. Cesarza zmuszono do abdykacji na rzecz syna Sunjonga, a 24 lipca 1907 r., nie zwracając uwagi na protesty cesarza i za zgodą kilku projapońskich ministrów, ustanowiono w Korei protektorat. Rozwiązano koreańską armię, a generalny rezydent Japonii przejął praktycznie całkowitą kontrolę nad polityką wewnętrzną, mógł nawet mianować Japończyków na stanowiska rządowe. Choć Itō był jednym z głównych autorów polityki wobec Korei, nie popierał planów japońskiego rządu i Yamagaty dotyczących aneksji tego kraju. Nie potrafił jednak skutecznie temu przeciwdziałać i dlatego w czerwcu 1909 r. podał się do dymisji. Jego miejsce zajął dotychczasowy zastępca, minister finansów w czasie wojny z Rosją, Sone Arasuke. Mimo tej postawy Itō nie uniknął aktu zemsty. Cztery miesiące później koreański patriota An Chunggun zastrzelił go na dworcu w Harbinie. Itō Hirobumi był jednym z ważniejszych polityków tego okresu i położył wielkie zasługi dla kraju. Jako młody samuraj z Chōshū walczył o restaurację władzy cesarskiej i otwarcie Japonii na świat, jako jeden z głównych członków oligarchii Meiji inicjował wiele zmian na rzecz modernizacji kraju, wreszcie jako najważniejszy z *genrō* cieszył się

niemal bezgranicznym zaufaniem cesarza i doprowadził Japonię do pozycji mocarstwa. W uznaniu tych wszystkich zasług pochowano go z honorami podczas pogrzebu państwowego.

Rząd japoński, nie chcąc, by zabójstwo Itō było uznane przez opinię światową za bezpośredni powód aneksji Korei, opóźnił nieco decyzję o całkowitym podporządkowaniu tego kraju, wprowadził jednak dalsze ograniczenia jej suwerenności. Zlikwidowano ministerstwa obrony i sprawiedliwości, utworzono japońsko-koreański emisyjny Bank Korei. Pod koniec maja 1910 r. stanowisko generalnego rezydenta zajął gen. Terauchi Masatake. 22 sierpnia obie strony podpisały traktat dotyczący aneksji Korei, która stawała się odtąd (do 1945) częścią Wielkiego Cesarstwa Japonii, a praktycznie jego kolonią. Cesarz koreański zrzekł się swych suwerennych praw, które przejął generalny gubernator i jego urzędnicy. Większość najważniejszych urzędów znalazła się w rękach Japończyków. Koreańczykom pozostawiono jedynie mało znaczące stanowiska. Zajęto się naturalnie także propagandą i oświatą. Zmieniono m.in. treść podręczników, do których wprowadzono fragmenty o japońskiej odpowiedzialności za losy Azji, i zamykano te szkoły, które nie chciały się podporządkować nowym wymaganiom. Językiem oficjalnym w szkołach stał się japoński, zabroniono nauczania historii i kultury Korei. Spotkało się to ze sprzeciwem Koreańczyków, z którymi jednak Japończycy rozprawiali się bezlitośnie. Tysiące Koreańczyków trafiło do więzień, a duża część uciekła do Mandżurii, w rejony rosyjskiego Przyamurza i Przymorza, a także do Stanów Zjednoczonych. Zlikwidowano wszystkie organizacje polityczne i prokoreańskie gazety, zabroniono zgromadzeń i dyskusji politycznych.

Choć japońska administracja w Korei była bardzo represyjna wobec mieszkańców tego kraju, przyczyniła się do rozwoju Korei. Rozbudowano i unowocześniono infrastrukturę, niezbędną do rozwoju gospodarczego. Powstały nowe drogi, pierwsze linie kolejowe, linie telegraficzne i telefoniczne, nowe miasta, zmodernizowane porty. Wzrosła produkcja rolnicza i przemysłowa, rozwinęła się gospodarka rynkowa. Korzyścili z tego jednak przeważnie Japończycy. Ziemię odebraną Koreańczykom przekazywano za darmo lub po bardzo nis-

kich cenach japońskim rolnikom, których ściągano do Korei, by ograniczyć przeludnienie japońskiej wsi. Z tego m.in. powodu liczba Japończyków w Korei wzrosła ze 171 tys. w 1910 r. do 346 tys. w roku 1920. Mimo restrykcji i japonizacji życia Koreańczycy nie zrezygnowali z walki o swoje prawa i odzyskanie niepodległości, co szczególnie nasiliło się w 1919 r. i sprawiło, że Japończycy musieli złagodzić swoją politykę.

Po wojnie z Rosją Japonia przystąpiła do rozmów dyplomatycznych w celu potwierdzenia nowej pozycji na Dalekim Wschodzie. 22 grudnia 1905 r. usankcjonowała wojenne zdobycze, podpisując układ z Chinami. Zatwierdziły one wszystkie ustępstwa Rosji wobec Japonii z traktatu z Portsmouth, w tym także te wynikające z wcześniejszych umów chińsko-rosyjskich odnośnie do Liaodongu i Kolei Południowomandżurskiej. Chiny wyraziły też zgodę na zajęcie przez Japończyków i eksploatację przez piętnaście lat, do czasu ukończenia modernizacji, strategicznej linii kolejowej Andong–Mukden. Ponadto zgodziły się na otwarcie dla handlu szesnastu miast w Mandżurii oraz na wiele innych ustępstw (np. częściowe zwolnienie z cła, wspólne konsultacje w określonych kwestiach), które znacznie umacniały pozycję Japonii w tym rejonie. Za zgodą Chin już w połowie 1906 r. rząd japoński powołał Towarzystwo Kolei Południowomandżurskiej (*Minami Manshū Tetsudō Kabushiki Kaisha*, w skrócie *Mantetsu*), którego połowa udziałów należała do rządu japońskiego, mającego prawo mianowania głównych urzędników. Towarzystwo – jeden z największych inwestorów na terenie Mandżurii – zajmowało się też eksploatacją obszarów wokół linii kolejowej i znajdujących się tam kopalni węgla, rud żelaza. W 1906 r. w celu ochrony linii kolejowych i terenów dzierżawionych na Półwyspie Liaodong Japończycy utworzyli Armię Kwantuńską (*Kantōgun*). Jej dziesięcioletnie wówczas oddziały, złożone z żołnierzy biorących udział w wojnie z Rosją, stały się załącznikiem silnej armii, która odegrała ważną rolę w działaniach zbrojnych Japonii w Chinach w latach trzydziestych i czterdziestych XX w.

Równie ważne stało się uregulowanie powojennych stosunków między Japonią a pozostałymi państwami ententy. 10 czerwca 1907 r. doszło do podpisania układu z Francją, w którym obie strony po-

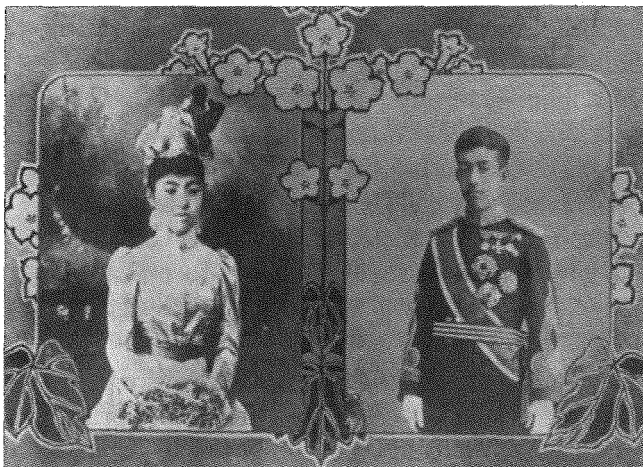
twierdziły integralność Chin i zgodziły się na poszanowanie zasady otwartych drzwi. Japonia uznała prawa terytorialne Francji w Indochinach Francuskich, a Francja zaakceptowała postanowienia traktatu z Portsmouth. Uzgodniono także strefy wpływów obu państw w Chinach. Następnie przystąpiono do rozmów z Rosją. 30 lipca 1907 r. poseł Japonii, Motonō Ichirō, i minister spraw zagranicznych Rosji, Aleksandr Izwolskij, podpisali pierwszy układ japońsko-rosyjski, w którym każda ze stron zapewniała o poszanowaniu integralności terytorialnej drugiej strony i o respektowaniu dotychczasowych ustaleń z Chinami, w tym zasady otwartych drzwi. W tajnej klauzuli ustalono strefy wpływów w Mandżurii i podzielono ją na część południową i północną. Oprócz tego Rosja uznała specjalne interesy Japonii w Korei, a Japonia specjalne interesy Rosji w Mongolii Zewnętrznej. Dwa dni wcześniej zawarto też układ o handlu i żegludze oraz konwencję połowową, dzięki której Japończycy uzyskali m.in. prawo do eksploatacji dalekowschodnich łowisk Rosji. 4 lipca 1910 r. podpisano drugi układ z Rosją, potwierdzając ustalony wcześniej podział wpływów w Mandżurii. Strony zobowiązały się także do wspólnych konsultacji w celu utrzymania *status quo* i do pomocy w rozwoju swych linii kolejowych na tym terenie, co było spowodowane m.in. działaniami Amerykanów zmierzającymi najpierw do ich wykupienia (zgodnie z ideą potentata kolejowego Edwarda Harrimana „opasania kuli ziemskiej”), a następnie w 1909 r. do ich „umiędzynarodowienia”, firmowanego przez sekretarza stanu Philandera Knoxa. Potwierdzono także dotychczasowe strefy wpływów. Układ ten odnawiano jeszcze dwa razy – 8 lipca 1912 r., kiedy dokonano m.in. podziału wpływów w Mongolii Wewnętrznej, oraz 3 lipca 1916 r., kiedy strony gwarantowały sobie zapewnienie życiowych interesów w Chinach. Układ miał obowiązywać do 1921 r.

Najtrudniej było dojść do porozumienia ze Stanami Zjednoczonymi, które z coraz większą obawą obserwowały umacnianie się Japonii w Azji i rozbudowę jej floty. Powodem pogarszania stosunków był też stosunek Amerykanów do japońskiej imigracji, szczególnie w Kalifornii, gdzie w 1906 r. wprowadzono segregację rasową w szkołach publicznych. Stanowiska tego nie zdołało zmienić ani orędzie prezy-

denta Roosevelta do Kongresu, zawierające apel o tolerancję wobec imigrantów, ani pomoc rządu japońskiego po wielkim trzęsieniu ziemi w San Francisco, która wyniosła 245 tys. dolarów, czyli ponad połowę kwoty zebranej na całym świecie. W 1908 r. obie strony po trwających kilka miesięcy rozmowach doszły do porozumienia w kwestii emigrantów – Japonia zgodziła się nie wydawać paszportów emigracyjnych japońskim robotnikom, którzy chcieli pracować na kontynencie amerykańskim (wyłączono Hawaje, Kanadę i Meksyk). W Waszyngtonie nadal jednak istniały obawy związane z coraz silniejszą pozycją Japonii we wschodniej Azji i na Pacyfiku. Znacznie zwiększono więc budżet amerykańskiej marynarki (ze 100,9 mln dolarów w 1907 r. do 140 mln w 1909 r.) i zaczęto rozbudowywać Flotę Pacyfiku, aby skutecznie zapobiec ewentualnemu atakowi Japonii na Stany Zjednoczone. Na wszelki wypadek dokonano też demonstracji siły – pod koniec 1907 r. szesnaście amerykańskich krążowników wyruszyło w trwający ponad rok rejs dookoła świata i odwiedziło także Japonię. Po tej wizycie 30 listopada 1908 r. przedstawiciele obu krajów wymienili noty dotyczące rejonu Pacyfiku (porozumienie Root–Takahira). Uznano swój stan posiadania w tym rejonie i zobowiązano się do poszanowania interesów wszystkich mocarstw w Chinach, zgodnie z zasadą otwartych drzwi.

Gdy w 1909 r. William Taft zastąpił Roosevelta na stanowisku prezydenta, Waszyngton nasilił działania polityczne i finansowo-przemysłowe (głównie duże pożyczki) w celu umocnienia swojej pozycji w Chinach, czemu sprzeciwiała się zarówno Japonia, jak i Rosja. Tokio nie zgodziło się także na zawarcie z Waszyngtonem traktatu arbitrażowego, podpisało natomiast w lutym 1911 r. nowy traktat o handlu i żegludze. Przyznano obywatelom obu stron prawo wjazdu, podróżowania i przebywania na terytorium drugiej strony pod warunkiem, że nie naruszy to amerykańskiej ustawy imigracyjnej z 1907 r. Ponadto Japonia uzyskała wreszcie pełną autonomię celną, co wkrótce potwierdziły także inne mocarstwa. W ten sposób uprano się ostatecznie z problemem nierównoprawnych traktatów narzuconych Japonii przez mocarstwa pod koniec lat pięćdziesiątych XIX w.

Wojna Japonii z Rosją odbiła się głośnym echem również wśród Polaków. Doszło wówczas do nieoficjalnych, z racji nieistnienia państwa polskiego, kontaktów przedstawicieli japońskich władz, głównie wojskowych, z członkami Polskiej Partii Socjalistycznej i Ligi Narodowej. Japończykom zależało na osłabieniu armii rosyjskiej poprzez wystąpienia zbrojne Polaków na terenach Polski, dywersję na Kolei Transsyberyjskiej lub przechodzenie na stronę japońską polskich żołnierzy wcielonych do armii carskiej. Polacy dążyli do wykorzystania wojny dla dobra Polski. Celem PPS było odzyskanie niepodległości w wyniku powstania wspieranego finansowo przez Japonię. Liga Na-

Cesarz Yoshihito (Taishō) i cesarzowa Sadako (Teimei)

rodowa była przeciwna takiemu pomysłowi i zabiegała u Japończyków o lepsze traktowanie polskich jeńców. Przewodniczący tych partii, Józef Piłsudski i Roman Dmowski, odwiedzili nawet Japonię (1904). Choć nie doszło do współpracy na szerszą skalę, wśród Polaków zrodziło się wówczas uczucie głębokiej sympatii do Japonii, niewielkiego kraju, który tak niedawno otworzył granice i dzięki szybkiej i przemyślanej modernizacji nie tylko zachował suwerenność, ale szybko pokonał Chiny oraz wielką Rosję i stał się regionalnym mocarstwem z posiadłościami w Azji, obejmującymi Tajwan, Peskadory, Liaodong, Koreę i południową część Sachalinu.

Symbolem nowoczesnej i silnej Japonii, symbolem jedności narodu stał się cesarz Mutsuhito, który zmarł 30 lipca 1912 r. Japonia pogrzeżała się wówczas w żałobie, a jeden z dowódców cesarskiej armii, generał Nogi Maresuke, jak wierny wasal, popełnił w dniu pogrzebu cesarza rytualne samobójstwo. Kolejnym cesarzem został Yoshihito, a okres jego panowania nazwano Taishō – Wielką Sprawiedliwością (1912–1926). Nowy władca był zupełnie niepodobny do swego ojca. Nie interesował się zbyt polityką i rządem, lubił natomiast rozrywkę i przedmioty pochodzące z Zachodu. W sprawowaniu władzy przeszkadzały mu poza tym dwa powody: zły stan zdrowia, który przyczynił się do tego, że pod koniec 1921 r. jego obowiązki przejął jako regent najstarszy syn, następca tronu, Hirohito, a także ukształtowana za czasów Mutsuhito tradycja polityczna. Krajem nadal rządili zasłużeni członkowie oligarchii, *genrō*, oraz bezpośredni doradcy cesarza. Uznali oni, że tak należy kształtować obraz cesarza, by był symbolem nowej władzy, ale jednocześnie kimś wyjątkowym, by był „boskim” władcą. Praktyczny udział cesarza w sprawowaniu władzy został więc ograniczony i z reguły sankcjonował on jedynie decyzje podejmowane przez innych.

Pierwsza wojna światowa

Kolejną okazją do umocnienia pozycji na arenie międzynarodowej i poszerzenia wpływów była dla Japonii pierwsza wojna światowa. Do przystąpienia do niej po stronie ententy zobowiązywał ją sojusz z Wielką Brytanią, odnowiony po raz trzeci (na dziesięć lat) 13 lipca 1911 r. Londynowi, prowadzącemu w tym czasie także rozmowy z Waszyngtonem na temat układu arbitrażowego (układ podobny do arbitrażowego podpisano dopiero w 1914 r.), bardzo zależało na takiej formule sojuszu z Japonią, która nie będzie miała wydźwięku antyamerykańskiego. Japonia na to przystała i do układu z 1905 r. wprowadzono konieczne, ale nieliczne zmiany. Podtrzymano zasięg terytorialny sojuszu i postanowienia wobec Chin. Nadal zobowiązywano się do wsparcia sojusznika w przypadku wojny nawet z jednym państwem, ale z wyjątkiem sytuacji, w której między jedną ze stron a tym państwem zawarty był ogólny układ arbitrażowy. Oznaczało to zwolnienie Wiel-

kiej Brytanii z obowiązku pomocy Japonii w przypadku jej wojny ze Stanami Zjednoczonymi. Ponadto zupełnie nie wspomniano o Korei, co oznaczało zgodę Londynu na japońską aneksję.

Na początku wojny Wielka Brytania uważała, że ze względu na małe siły przeciwnika na Dalekim Wschodzie udział Japonii w działaniach wojennych nie będzie konieczny. Podobnie jak Francja, Rosja i Stany Zjednoczone obawiała się wejścia Japonii do kontynentalnych Chin. Jednak zwiększenie liczby niemieckich okrętów na Pacyfiku, zmusiło ją do zmiany zdania, choć nadal starała się ściśle określić zakres i obszar interwencji japońskiej. Mimo protestów Chin, które już 6 sierpnia 1914 r. ogłosiły neutralność i zwróciły się do walczących stron o nieprzeniesienie działań wojennych na ich teren, 23 sierpnia Japonia wypowiedziała wojnę Niemcom i wkrótce zajęła ich posiadłości w Szantungu, m.in. Qingdao (Tsingtao), Jiaozhou (Kiaochow), Jinan (Tsinan), stolicę prowincji, oraz linię kolejową Qingdao–Jinan. Wojska japońskie weszły więc na chińską część kontynentu. Aby korzystając z nieobecności mocarstw, umocnić tam swoją pozycję, Japonia 18 stycznia 1915 r. wystosowała wobec Chin tzw. 21 żądań. Podzielono je na pięć grup. Część pierwsza dotyczyła przyznania Japonii praw do niemieckich posiadłości w Szantungu, nieodstępowania innemu państwu żadnej części tej prowincji oraz zgody na budowę przez Japonię nowej linii kolejowej. W drugiej domagano się rozszerzenia praw Japonii w południowej Mandżurii i wschodniej części Mongolii Wewnętrznej (przedłużenia na dziewięćdziesiąt dziewięć lat koncesji dzierżawnej Półwyspu Liaodong, linii Kolei Południowomandżurskiej i linii Andong–Mukden), prawa do osiedlania się, swobodnego poruszania, nabywania ziemi i eksploatacji kopalni na tym terenie, udzielania zgody przez rząd japoński na budowę linii kolejowych na tych terenach przez inne państwo, zaciągania pożyczek na ten cel czy zatrudniania tam doradców. Grupa trzecia dotyczyła wspólnej eksploatacji kombinatu zbrojeniowego Hanyeping. W grupie czwartej domagano się od rządu chińskiego niewyrażania zgody stronie trzeciej na dzierżawę portów, zatok i wysp wzdłuż wybrzeży chińskich. W grupie piątej natomiast zawarto żądania ogólnopolityczne, których realizacja oznaczałaby podporządkowanie Chin Japonii.

Rząd chiński miał m.in. korzystać z doradztwa japońskiego w sprawach politycznych, finansowych i wojskowych, utworzyć oddziały japońsko-chińskiej policji w ważniejszych miejscach Chin, kupować 50 proc. sprzętu wojskowego w Japonii, w pierwszej kolejności korzystać z pożyczek od Japonii, wyrazić zgodę na budowę linii kolejowych w środkowych Chinach i budowę obiektów przemysłowych w Fujianie.

Żądania te godziły w interesy Wielkiej Brytanii i Rosji na terenie Chin, ale państwa te zajęte wojną nie mogły i nie chciały krytykować posunięć Japonii, by ta nie związała się sojuszem z państwami centralnymi. Oficjalnie zareagowali tylko Amerykanie, którzy przypomnieli Japończykom o swych prawach traktatowych w Chinach i zasadzie otwartych drzwi, godząc się jedynie na zachowanie przez Japonię specjalnych praw w Szantungu, Mandżurii i Wschodniej Mongolii Wewnętrznej.

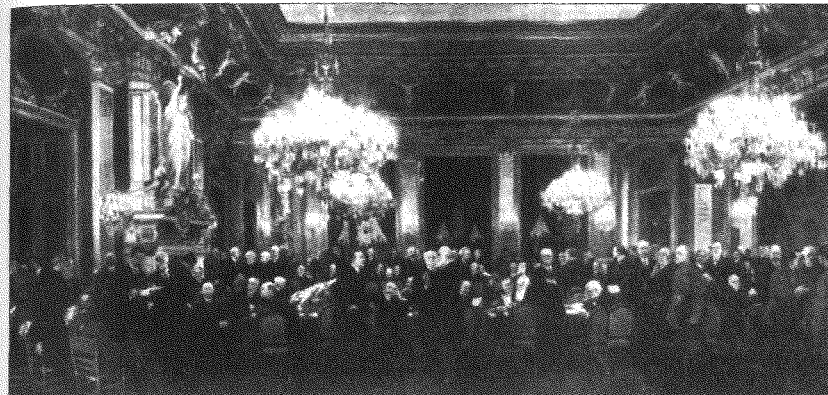
W obawie przed rozszerzeniem działań militarnych Japonii po kilku-miesięcznych debatach Chiny zaakceptowały ostatecznie większość żądań (oprócz grupy piątej) w kilku traktatach i notach podpisanych z Japonią w Pekinie 25 maja 1915 r. Wywołało to liczne akcje, demonstracje i wiece skierowane przeciwko Japonii, co zmusiło premiera Yuana Shikaa do wprowadzenia oficjalnego zakazu wystąpień antyjapońskich.

Osiągnąwszy swe cele w Chinach, Japonia podpisała wspólną deklarację z Wielką Brytanią, Francją i Rosją, w której tak jak one zobowiązała się do niezawierania separatystycznego pokoju i do wspólnych prac nad treścią traktatu pokojowego. Następnie, chcąc zapewnić sobie poparcie na przyszłej konferencji pokojowej odnośnie do swych praw w Chinach, doprowadziła w marcu 1917 r. do uzyskania gwarancji od Wielkiej Brytanii, Rosji, Francji, a także Włoch. Choć Stany Zjednoczone najdłużej ze wszystkich mocarstw protestowały przeciw wejściu Japonii do Chin, obawiając się, że naruszy to zasadę otwartych drzwi, ostatecznie 2 listopada 1917 r. zgodziły się na wymianę not, której dokonali specjalny wysłannik Japonii w Stanach Zjednoczonych, Ishii Kikujirō, i amerykański sekretarz stanu, Robert Lansing (porozumienie Lansing–Ishii). Waszyngton uznał wówczas

specjalne prawa i interesy Japonii w Chinach, a szczególnie w tej części, z którą sąsiadują jej posiadłości (czyli w południowej Mandżurii). Oba państwa natomiast zobowiązały się do poszanowania integralności i suwerenności terytorialnej Chin i zasady otwartych drzwi oraz do niewykorzystywania dla własnych celów sytuacji w Chinach.

Kolejną szansą umocnienia pozycji na Dalekim Wschodzie mogła być dla Japonii wojskowa ekspedycja syberyjska. Rozprzestrzenianie się rewolucji bolszewickiej na rosyjskim Dalekim Wschodzie, a także zawarcie przez nowe władze w marcu 1918 r. układu pokojowego z Niemcami i ich sojusznikami wywołało w Japonii niepokój. Japończycy obawiali się, że bolszewicy nie będą respektowali umów zawartych przez carską Rosję, na przykład tych dotyczących Mandżurii, że idea bolszewizmu przeniknie do Chin i wywoła tam rewolucję oraz że Niemcy rozszerzą swe wpływy na Dalekim Wschodzie. Część polityków japońskich uznała, że powinno się rozpocząć interwencję zbrojną w tym rejonie, jednak rząd oficjalnie nie popierał tego pomysłu. Obawiano się reakcji Stanów Zjednoczonych, które przez kilka miesięcy były przeciwnie propozycji państw ententy dotyczącej wspólnej z Japonią ekspedycji wojskowej na Syberii. Dopiero działania Korpusu Czechosłowackiego (złożonego z Czechów i Słowaków – żołnierzy państw centralnych, wziętych do niewoli przez Rosjan) i zajęcie przez jego oddziały pod koniec czerwca 1918 r. Władywostoku sprawiły, że rząd amerykański zgodził się na wspólną z Japonią interwencję. Jej celem miało być udzielenie pomocy Korpusowi, ale teren działań ograniczono do wschodniej Syberii. W sierpniu państwa ententy zdecydowały o wprowadzeniu swych wojsk na rosyjski Daleki Wschód i wkrótce potem utworzono międzynarodowy Korpus Interwencyjny.

Oficjalną decyzję o przystąpieniu do działań na Syberii, zgodną z wcześniejszymi ustaleniami ze Stanami Zjednoczonymi, rząd japoński podjął 2 sierpnia. Wkrótce potem we Władywostoku wylądował desant japoński. Niezależnie od udziału w działaniach Korpusu Interwencyjnego, który ruszył w kierunku Chabarowska, Japonia skierowała na kontynent dodatkowe siły. Mimo uzgodnień międzynarodowych zezwalających Japonii na 12 tys. żołnierzy, we wschodniej Syberii i północnej Mandżurii znalazło się aż 72 tys., co wielokrotnie

Konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 r. Wśród obradujących Saionji Kimmochi, Małino Nobuaki i Matsui Keishirō

przekraczało kontyngenty innych państw. Oddziały japońskie szybko posuwały się na zachód wzdłuż doliny Amuru i już pod koniec września dotarły aż do wschodniego brzegu jeziora Bajkał. Wkrótce potem japońskie władze uznały, że należy wykorzystać ekspedycję do ograniczenia wpływów ideologii komunistycznej i stworzenia na Syberii państwa buforowego, oddzielającego Wschód, w tym i Japonię, od Rosji Radzieckiej. Liczono także na zdobycie koncesji na rosyjskim Dalekim Wschodzie. Dlatego więc żołnierze japońscy pozostali na Syberii aż do października 1922 r., czyli znacznie dłużej niż inne wojska – oddziały brytyjskie, francuskie i czechosłowackie zostały wycofane w czerwcu 1919 r., a amerykańskie w styczniu następnego roku. Rząd japoński postanowił zakończyć interwencję na Syberii dopiero pod wpływem nacisków z zewnątrz i z powodu pogarszającej się sytuacji gospodarczej. Ekspedycja zakończyła się więc fiaskiem. Wpłynęła ujemnie zarówno na sytuację finansową kraju, jak i na stosunki zewnętrzne, w tym głównie ze Stanami Zjednoczonymi i Rosją Radziecką.

Tymczasem pierwsza wojna światowa dobiegła końca i w styczniu 1919 r. rozpoczęła się konferencja pokojowa w Paryżu. Japonia zajęła tam miejsce obok Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji

i Włoch, czyli jako jedno z pięciu głównych mocarstw uprawnionych do decydowania we wszystkich rozważanych kwestiach. W skład oficjalnej delegacji japońskiej, na której czele stanął wybitny mąż stanu, książę Saionji Kimmochi, weszli baron Makino Nobuaki – jego zastępca, Chinda Sutemi – ambasador w Wielkiej Brytanii, Matsui Keishirō – ambasador we Francji, oraz Ijūin Hikokichi – ambasador we Włoszech. Delegacja postępowała zgodnie z zasadami opracowanymi przez rząd japoński, co oznaczało zabieranie głosu w sprawach, które bezpośrednio dotyczą Japonii, i niezabieranie go w sprawach, które jej nie dotyczą. We wszystkich kwestiach miała postępować w miarę możliwości jak najbardziej zgodnie z mocarstwami i szanować ich żądania odnośnie przejęcia praw do innych terytoriów (np. Wielkiej Brytanii do wysp na Pacyfiku położonych na południe od równika). Japończyków interesowały więc głównie sprawy dalekowschodnie, w tym przede wszystkim kwestia Chin, toteż w sprawach europejskich, w tym również polskich, niemal nie zabierali głosu. Delegacja zażądała scedowania na rzecz Japonii – bez żadnych rekompensat – praw terytorialnych do Qingdao, Szantungu oraz wysp na Pacyfiku położonych na północ od równika.

28 czerwca w Wersalu podpisano traktat pokojowy, na mocy którego Japonii przyznano prawo do Szantungu oraz Wyspy Marshalla, Mariany i Karoliny jako mandat klasy C na 99 lat. Nie zaakceptowano jednak wszystkich postulatów delegacji japońskiej, na przykład tych dotyczących jej umowy z Chinami w sprawie „21 żądań”. Chiny na znak protestu odnośnie praw japońskich w Szantungu nie podpisały traktatu. Japonia jako sygnatariusz traktatu pokojowego stała się też członkiem Ligi Narodów. Jako mocarstwo sprzymierzone i stowarzyszone została wraz z Wielką Brytanią, Francją i Włochami stałym członkiem Rady Ligi.

Należy też wspomnieć o stosunku rządu japońskiego do Polski. Uznał on niepodległe państwo polskie i gabinet Ignacego Paderewskiego 6 marca 1919 r. Choć w ten sposób oba kraje nawiązały stosunki dyplomatyczne, z powodu braku odpowiednich kandydatów poselstwa otworzono później. Pierwszym przedstawicielem Rzeczypospolitej w Tokio został w maju 1920 r. Józef Targowski, a dopiero rok

później placówkę w Warszawie objął Kawakami Toshitsune. Polska z powodu położenia geopolitycznego leżała w tym okresie poza kręgiem zainteresowania polityki zagranicznej Japonii. Polityka tego państwa charakteryzowała się jednak przychylną wobec Polski neutralnością. Na przykład w latach 1920–1922 rząd japoński pomógł w repatriacji około 800 polskich sierot z Syberii i Mandżurii, zorganizowanej przez Polski Komitet Ratunkowy we Władystoku, na którego czele stała Anna Bielkiewicz.

Japonia wkraczała więc w lata dwudzieste XX w. jako mocarstwo światowe, które poszerzyło swe dotychczasowe tereny o Szantung

Pielęgniarka japońska z sierotą syberyjską na okładce czasopisma „Kyokutōno Sakebi” („Echo Dalekiego Wschodu”)

i wyspy na Pacyfiku. Jej powojenna sytuacja gospodarcza wyglądała znacznie lepiej od sytuacji innych państw sprzymierzonych. Przede wszystkim Japonia nie ucierpiała z powodu działań wojennych. Korzystając z nieobecności na Dalekim Wschodzie mocarstw zachodnich zajętych wojną, mogła bez przeszkód prowadzić tam handel.

Zbierała też zamówienia wojskowe z krajów ententy. To wszystko sprawiło, że gwałtownie rozwijał się przemysł ciężki, w tym głównie hutnictwo żelaza, budowa statków (Japonia stała się trzecią, po Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii potęgą morską), a także przemysł chemiczny i produkcja energii elektrycznej. Udział przemysłu ciężkiego i chemicznego w całej produkcji krajowej wzrósł z 21,2 proc w 1909 r. do 26,7 w 1914 r., 30,3 w 1919 r. i 32,8 proc. w roku 1920. Rosło także zatrudnienie w przemyśle (z 4 mln w 1910 r. do 6,3 mln w 1920 r.) i rozwijały się przemysłowe miasta. Ponad 2 mln zmniejszyła się liczba zatrudnionych w rolnictwie (z 16,4 mln w 1910 r. do 14,3 mln w 1920 r.), choć nadal było ich znacznie więcej niż robotników. Mimo rozwoju przemysłu zmniejszył się poziom konsumpcji. Niemal nie zmieniały się płace zatrudnionych w przemyśle, a spadły dochody rolników. Rosły natomiast, czasami bardzo znacznie, dochody przemysłowców i powiększały się dysproporcje w dochodach. Dzięki wojnie nastąpiła też zmiana w pozycji Japonii w handlu zagranicznym. Prawie czterokrotnie (z 799 mln jenów w 1914 r. do 3,24 mld jenów w 1919 r.) powiększył się eksport (głównie surowy jedwab i wyroby bawełniane), co znacznie poprawiło bilans płatniczy. Zlikwidowano wynoszące 1,1 mld jenów zadłużenie, a w 1920 r. Japonia stała się wierzycielem na 2,7 mld jenów. Przeżywała związany z wojną boom gospodarczy. Ale sytuacja miała się wkrótce zmienić.

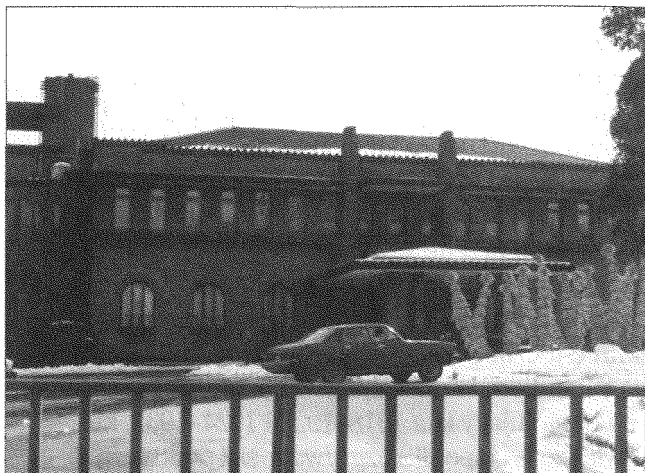
Liberalizm lat dwudziestych

Nowe czasy, nowi politycy, nowe problemy ekonomiczne

Jeszcze przed zakończeniem wojny, a tuż po rozpoczęciu ekspedycji syberyjskiej na japońskiej scenie politycznej zaszły ważne zmiany. 29 września 1918 r. powstał gabinet uznawany za pierwszy w historii Japonii prawdziwy rząd partyjny (gabinet Ōkumy sprawował bowiem władzę zbyt krótko). Stanowisko premiera powierzono Harze Takashiemu, przewodniczącemu Seiyūkai, a kilku innym jego członkom funkcje ministrów. Partia ta opowiadała się za tzw. aktywną polityką zagraniczną, czyli rozwiązywaniem problemów międzynarodowych na drodze zbrojnej (dotyczyło to przede wszystkim Chin). Wspierały ją niektóre z wielkich grup handlowo-przemysłowo-finansowych (*zai-batsu*), takie jak m.in. Mitsui, Sumitomo oraz Yasuda, związane głównie z przemysłem ciężkim (stoczniowym, metalurgicznym i maszynowym) oraz z bankami i handlem. Zapoczątkowano w ten sposób okres rządów partyjnych obejmujący lata 1918–1922 i 1924–1932, kiedy walka polityczna o władzę w Japonii rozgrywała się praktycznie tylko między dwoma partiami – Seiyūkai i istniejącym od 1916 r. Stowarzyszeniem Konstytucjonalistów (*Kenseikai*). Korzenie Kenseikai sięgały roku 1882, kiedy założono wspomnianą już Konstytucyjną Partię Reform, wielokrotnie przekształcaną, m.in. w Partię Postępu, Partię Konstytucjonalistów i Prawdziwą Partię Konstytucjonalistów. Ta z kolei w 1910 r. stała się Konstytucyjną Partią Narodową (*Rikken Kokumintō*). Trzy lata później część jej członków połączyła się z inną organizacją, tworząc Konstytucyjne Stowarzyszenie Jednomyślnych (*Rikken Dōshikai*), które w 1916 r. przemianowało się na Kenseikai. Partia ta była bardziej umiarkowana od Seiyūkai, a jej członkowie dążyli do rozwiązywania problemów międzynarodowych na drodze

dypłomatycznej. Popierało ich przede wszystkim Mitsubishi, największe *zaibatsu* w okresie międzywojennym, działające w przemyśle lekkim, bankowości, handlu i górnictwie.

Nominacja Hary oznaczała pojawienie się na arenie politycznej nowego typu przywódcy, a także nowego stylu rządów. Dotychczas funkcje premierów pełnili przedstawiciele oligarchii Meiji. To oni decydowali o kształcie japońskiej polityki, to oni zakładali główne partie polityczne, które wspierały ich rządy i umożliwiały mediacje w ich gronie. Odbywało się to bez szerszego udziału społecznego, bo choć istniał parlament, wybierana była tylko izba niższa i mimo stop-

Oficjalna rezydencja premierów Japonii – Nagatachō, Tokio

niowych zmian w prawie wyborczym głosować mogło zaledwie 2,2 proc. ludności. Partie niezwiązane z oligarchią były zbyt słabe i zbyt rozdrobnione, by wpływać w sposób zasadniczy na życie polityczne kraju. Stopniowo jednak oligarchia Meiji wymierała, a jej miejsce zajmowali politycy nowej generacji, niezwiązani już ani z działaniami, które doprowadziły do restauracji władzy cesarskiej, ani z dawnymi *hanami*. Politycy ci w przeciwieństwie do swoich poprzedników byli bardzo dobrze wykształceni. Do nich należał także Hara, pierwszy „premier z ludu”, którego działalność wpłynęła na umocnienie pozycji Seiyūkai. Należy jednak pamiętać, że o jego nominacji zdecydowała jeszcze

oligarchia, która uznała, że tylko nowy polityk może doprowadzić do złagodzenia antyrządowych nastrojów społecznych. Główną ich przyczyną były tzw. bunty ryżowe (1918), czyli połączone z paleniem magazynów ryżowych w całej Japonii rozruchy ludności niezadowolonej z pogłębiających się różnic w dochodach i ubożeniem najbiedniejszych oraz z braku praw obywatelskich i możliwości nacisku na koła rządzące. Bezpośrednim powodem wystąpień stał się katastrofalny deficyt artykułów konsumpcyjnych, także ryżu, którego cena wzrosła ponad dwukrotnie (z 1,2 jena za 10 kg w 1916 r. do 2,6 w 1918 r.) i rosła nadal (3,7 jena w 1920 r.). Do takiej sytuacji doprowadziła przede wszystkim błędna polityka rządu, który zbyt wiele tego towaru przeznaczył na eksport, a jednocześnie zwiększył jego rezerwy na cele ekspedycji syberyjskiej, co zmniejszyło podaż, choć wzrósł popyt w rozwijających się miastach. Nie bez znaczenia była też spekulacja pośredników handlowych.

Hara nie zamierzał jednak dokonać zwrotu w dotychczasowej polityce Japonii. Wbrew oczekiwaniom nie podjął dyskusji nad demokratyzacją życia politycznego, a przede wszystkim nad wprowadzeniem powszechnego prawa wyborczego dla mężczyzn i rozszerzeniem zakresu rządów parlamentarnych. Chciał nie tylko zapobiec szerszemu udziałowi społeczeństwa w rządach, obawiając się ograniczenia bądź utraty władzy, ale także dążył do zmniejszenia wpływów innych grup politycznych, co miało prowadzić do umocnienia pozycji Seiyūkai. To wszystko oraz skandale, w które byli zamieszani niektórzy członkowie partii, a także pogarszająca się sytuacja gospodarcza wywołały ostrą krytykę premiera i jego rządu. Przeciwno Harze występowali członkowie partii opozycyjnych w parlamencie, m.in. Ken-seikai. Ostatecznie rząd rozwiązał parlament, a w wyborach przeprowadzonych 10 maja 1920 r. Seiyūkai zagwarantowało sobie zwycięstwo i znaczną większość w parlamencie (278 z 464 miejsc, których liczbę ustalono w 1919 r., zwiększając ją stopniowo z 300 w 1890 r.), co dało mu możliwość odrzucania projektów ustawy o wyborach powszechnych podczas kolejnych sesji. Zwycięstwo Seiyūkai spowodowane było głównie poparciem w nowo stworzonych małych okręgach wyborczych, gdzie pozytywnie oceniano politykę Hary, którego rząd

rozbudował sieć kolei w całej Japonii oraz upowszechnił oświatę przez zwiększenie liczby średnich szkół publicznych i przekształcanie prywatnych wyższych szkół specjalistycznych w uniwersytety. Hara wiedział, że wykształcona klasa średnia jest niezbędna do rozwoju kraju.

4 listopada 1921 r. osiemnastoletni Nakaoka Kon'ichi, pracownik kolei, zabił premiera na Dworcu Tokijskim, zadając mu cios sztyletem. W czasie przesłuchania Nakaoka twierdził, że działał sam i nie był związany z żadną organizacją, a bezpośredni wpływ na jego czyn miało zabójstwo Yasudy Zenjirō, przemysłowca, założyciela Banku Yasudy (*Yasuda Ginkō*; później Bank Fuji – *Fuji Ginkō*) i związanego z tym bankiem *zaibatsu*, którego dokonał we wrześniu Asahi Heigō, wyrażając w ten sposób niezadowolenie z powodu wyzysku kapitalistów i korupcji w kręgach wielkiej finansjery i przemysłu.

Nowym premierem został minister finansów Takahashi Korekiyo. Pozostawiono dotychczasowy skład gabinetu, czego przyczyną była konieczność zapewnienia mocarstw o kontynuacji dotychczasowej polityki w związku z organizowaną wówczas konferencją waszyngtońską. Takahashi, nowy przewodniczący Seiyūkai, nie cieszył się jednak poparciem większości kolegów z partii. Dochodziło do licznych sporów wewnętrznych, co ostatecznie doprowadziło do dymisji gabinetu. Z powodu konieczności doprowadzenia do końca negocjacji w Waszyngtonie w czerwcu 1922 r. tekę premiera powierzono dotychczasowemu ministrowi marynarki, politykowi bezpartyjnemu, admirałowi Katō Tomosaburō, następnie kolejnemu admirałowi Yamamoto Gonnohyōe (Gombee) i znowu politykowi bezpartyjnemu Kiyourze Keigo. Politycy partyjni powrócili do władzy dopiero w czerwcu 1924 r. dzięki porozumieniu przedstawicieli Kenseikai, Seiyūkai i utworzonego w 1922 r. Klubu Reform (*Kakushin Kurabu*; w 1925 r. włączony do Seiyūkai), którzy w ten sposób zareagowali na działania polityków wydzielonej z Seiyūkai Prawdziwej Partii Przyjaciół Polityki (*Seiyū Hontō*), dążących do przejścia władzy z porozumieniem z Kiyourą Keigo. Ostatecznie na czele nowego gabinetu koalicyjnego stanął Katō Takaaki, przewodniczący Kenseikai, ugrupowania mającego najwięcej miejsc w parlamencie, a w 1926 r. zastąpił go na tym stanowisku kolega partyjny, Wakatsuki Reijirō.

Na początku lat dwudziestych zmienił się ostatecznie układ sił na scenie politycznej Japonii. W 1922 r., po śmierci generała Yamagaty Aritomo, jednego z ostatnich *genrō*, oligarchia Meiji, decydująca dotychczas o polityce kraju, przestała istnieć. Nadal, co prawda, księżę Saionji Kimmochi, ostatni *genrō*, miał duży autorytet i wpływ na cesarza oraz większość polityków, jednak nie mógł już działać sam, bez wsparcia nowych elit politycznych. Należeli do nich członkowie zachowawczych partii politycznych: Seiyūkai i Kenseikai, przedstawiciele biurokracji cywilnej wysokiego szczebla (*mombatsu*), grupy wojskowych (*gumbatsu*) skupiające w swych kręgach wyższych

Premier Wakatsuki Reijirō

oficerów, przemysłowcy i finansjści z *zaibatsu*, a także wielcy posiadacze ziemscy.

Nowe elity polityczne musiały także stawić czoła nowym problemom ekonomicznym, które pojawiły się po pierwszej wojnie światowej. Japonia nie była przygotowana na boom gospodarczy, który nastąpił po wojnie. Wzrastał eksport, wzrastał popyt wewnętrzny, ale nie nadążano z podażą. W sposób naturalny prowadziło to do wzrostu

cen, a następnie inflacji. Po zakończeniu wojny przedsiębiorstwa zachodnie powróciły na rynki międzynarodowe, wypierając z nich część japońskich towarów, czego skutkiem był spadek koniunktury w Japonii i ponowny deficyt w japońskim bilansie płatniczym. Ponadto polityka finansowa Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, które w latach 1919–1920 przywróciły system waluty opartej na parytecie złota, doprowadziła do znacznego spadku cen, co z kolei spowodowało zmniejszenie opłacalności japońskiego eksportu. Wywołało to panikę finansową w Japonii, kończącą w 1920 r. boom gospodarczy. Ceny hurtowe spadły średnio o 41 proc., a jeszcze bardziej obniżyły się ceny jedwabiu (65 proc.) i przędzy bawełnianej (73 proc.). Choć podobnie (w latach 1921–1922) działo się na przykład w Stanach Zjednoczonych, gdzie ceny hurtowe spadły o 44 proc., to jednak w Japonii sytuacja gospodarcza mimo wysiłków rządu i pomocy centralnego Banku Japonii nie poprawiała się tak szybko jak po drugiej stronie Pacyfiku. W 1922 r. doszło do paniki z powodu bankructwa wielu małych spółek handlowych, zakładów przemysłowych i banków. Duże straty poniosły także mniejsze *zaibatsu*, a jedynie potężne Mitsubishi, Sumitomo i Yasuda, które nie uzależniły się od spekulacyjnego handlu w czasie wojny, stosunkowo dobrze przetrwały ten okres. Rząd Hary nie potrafił przeprowadzić reform, które dostosowałyby gospodarkę do nowych warunków. Ministrowi finansów Takahashiemu Korekiyo nie udało się przekonać władz wojskowych o konieczności zmniejszenia olbrzymich wydatków budżetowych na armię, co prowadziło do ekspansywnej polityki fiskalnej.

Ciągle złą sytuację gospodarczą kraju znacznie pogorszyło wielkie trzęsienie ziemi w rejonie Kantō, do którego doszło 1 września 1923 r. Szczególnie tragicznie dotknęło ono okolice Tokio i Jokohamy. Największe zniszczenia w przeważającej nadal drewnianej, tradycyjnej zabudowie spowodowały pożary. Zginęło ponad 100 tys. osób, 30 tys. odniosło rany, 250 tys. straciło pracę, a ogółem ucierpiało około 3,4 mln Japończyków. Zniszczenia materialne oszacowano aż na 5 mld jenów. Wielkie straty poniosły też banki i przedsiębiorstwa prowadzące działalność w Kantō, co miało dalekosiężne skutki dla sytuacji finansowej kraju. Choć rząd ogłosił miesięczne moratorium na spłatę

należności wekslowych, na które firmom dotkniętym przez trzęsienie zabrakło pieniędzy, nie poprawiło to istotnie sytuacji. Okazało się bowiem, że przyczyny złej kondycji wielu firm tkwią znacznie głębiej. Zdecydowano więc, że Bank Japonii wykupi weksle, a rząd pokryje jego straty, jednak ich wartość znacznie przekroczyła tę przewidzianą i gwarantowaną przez rząd. Z takiej okazji chciały bowiem skorzystać także i te przedsiębiorstwa, które z powodu recesji były zadłużone już przed trzęsieniem ziemi. Trudny do rozwiązania problem weksli stał się jedną z przeszkód w przywróceniu zawieszonych w czasie wojny systemu waluty opartej na parytecie złota, do którego Japo-

Skutki wielkiego trzęsienia ziemi w rejonie Kantō – Tokio, 1923 r.

nia jako jedno z nielicznych mocarstw nie powróciła zaraz po wojnie. Wpływało to m.in. na niestabilność jena. Inną przyczyną był tzw. kryzys finansowy okresu Shōwa z 1927 r. Zaczął się od bankructw kilku mniejszych banków z powodu wzrastającej nieufności do instytucji finansowych. Następnie działalność zawiesiły inne większe banki, na przykład Bank Tajwański (*Taiwan Ginkō*). Kryzysowi zaradził dopiero mianowany po raz kolejny na stanowisko ministra finansów doświadczony finansista Takahashi Korekiyo, który zdobył dodatkowe środki na ratowanie upadających banków i wprowadził moratorium na wypłaty oszczędności w całym kraju. Sytuacja została opanowana, Takahashi zrezygnował więc z powierzonej mu funkcji. Mini-

strem (po raz drugi) został Inoue Junnosuke, mający za sobą doświadczenia prezesa w dużych bankach. Ostatecznie 11 stycznia 1930 r. w Japonii przywrócono system waluty opartej na parytecie złota. Jednak, jak się okazało, moment był jak najmniej odpowiedni. Pod koniec października 1929 r. krach na nowojorskiej giełdzie zapoczątkował panikę finansową, która przerodziła się w trwający cztery lata, wielki kryzys światowy. Wpłynął on na dalsze, znaczne pogorszenie sytuacji ekonomicznej Japonii i jej mieszkańców.

Demokracja okresu Taishō

Określenie „demokracja okresu Taishō”, które powstało w Japonii dopiero po drugiej wojnie światowej, jest dziś używane dość powszechnie, ale różne są nadal jego definicje. Najogólniejsza i najbardziej popularna obejmuje wszelkie tendencje demokratyczne i liberalne zachodzące w drugiej i trzeciej dekadzie XX w., głównie za panowania cesarza Yoshihito. Dotyczyły one zarówno polityki, społeczeństwa, jak i kultury, a objawiały się w masowych ruchach na rzecz większej reprezentacji społecznej we władzy, w dążeniu do demokratyzacji i liberalizacji życia oraz we wzrastającym znaczeniu środków masowego przekazu. Choć nie była to jeszcze demokracja w pełnym znaczeniu tego słowa, a raczej walka o jej wprowadzenie, terminu tego używa się także dla podkreślenia różnicy z tym, co było charakterystyczne dla rządów oligarchii Meiji.

Po pierwszej wojnie światowej w Japonii, pod wpływem rewolucji w Chinach, rewolucji październikowej i wzrostu nastrojów demokratycznych na świecie, a także buntów ryżowych w kraju, nasiliły się ruchy społeczne mające na celu demokratyzację. Były one także skutkiem uprzemysłowienia, urbanizacji, wyższego poziomu oświaty oraz wzrostu świadomości klasowej i uczestnictwa mas w życiu politycznym. Działać zaczęli przedstawiciele inteligencji, robotnicy i chłopci, zarówno mężczyźni, jak i kobiety.

Minobe Tatsukichi, profesor prawa Uniwersytetu Tokijskiego, właśnie wtedy zaczął otwarcie zastanawiać się nad rolą cesarza w państwie i uznał, że cesarz jest jedynie organem państwa („rządzi nie dla siebie, a dla kraju”), nie zaś ucieleśnieniem państwa. Teoria ta otwie-

rała drogę do nowoczesnego konstytucjonalizmu, ale kilkanaście lat później stała się pretekstem do silnych ataków na jej autora ze strony nacjonalistów.

Jednym z najaktywniejszych działaczy na rzecz demokratyzacji życia politycznego w drugiej dekadzie XX w. był Yoshino Sakuzō, profesor nauk politycznych Uniwersytetu Tokijskiego. To on stworzył nowy termin oznaczający demokrację, przekształcając *minshu shugi* (dosłownie: rządy ludu) w *mimpon shugi* (dosłownie: rządy na bazie ludu). Opowiadał się przede wszystkim za „rządami dla ludu”, a nie „rządami ludu”, dzięki czemu niepodważone zostały zasady określone w Konstytucji Meiji, według których cesarz stał na czele państwa. W 1918 r. Yoshino wraz z profesorem nauk ekonomicznych, Fukudą Tokuzō, założył Stowarzyszenie Świt (*Reimeikai*, 1918–1920), którego celem było propagowanie idei demokratycznych, reformy społeczne, wolność słowa, rządy partyjne. Pod jego wpływem studenci Uniwersytetu Tokijskiego utworzyli Stowarzyszenie Nowych Ludzi (*Shinjin-kai*), rozpoczynając tym samym ruch studencki na rzecz demokratyzacji. Za ich przykładem poszli studenci na innych stołecznych uniwersytetach, takich jak Waseda, Meiji i Chūō.

Nierównomierny rozwój przemysłowy w okresie wojny spowodował różnice w położeniu materialnym pracowników zatrudnionych w różnych gałęziach przemysłu. Pogłębiła się także przepaść między dochodami robotników, których liczba znacznie wzrosła w czasie wojny, a dochodami bogatych przemysłowców czy kupców. Wykształciła się świadomość klasowa, nasilały żądania poprawy warunków pracy i podwyżki płac.

Szczególną rolę w walce o prawa robotników odegrały związki zawodowe, gdyż organizacje lewicowe z powodu stosunkowo małej liczby członków i silnych represji ze strony władz miały niewielki wpływ na życie polityczne. Związki organizowały strajki i demonstracje brutalnie tłumione przez policję. W 1921 r. z przekształcenia istniejącej od 1912 r. organizacji robotniczej Stowarzyszenie Przyjaźni (*Yūaikai*) powstała Japońska Federacja Pracy (*Nihon Rōdō Sōdōmei*). Liczba członków wzrosła z 20 w 1912 r. do 20 tys. w 1916 r., a liczba organizowanych strajków z 50 w 1914 r. do 417 w 1918 r. Wkrótce jednak na

skutek różnic poglądów działaczy doszło do podziałów na różne organizacje, w tym m.in. do oddzielenia się będącego pod wpływem komunistów lewego skrzydła, które jako odrębna organizacja przetrwało do 1928 r.

W niedzielę 2 maja 1920 r. z powodu pogarszającej się sytuacji gospodarczej kraju w Parku Ueno w Tokio doszło do pierwszej w Japonii demonstracji pierwszomajowej robotników. Wzięło w niej udział ponad 10 tys. osób z piętnastu organizacji. Domagano się likwidacji bezrobocia, ośmiogodzinnego dnia pracy, ustalenia poziomu najniższych pensji i zniesienia zakazu ruchu robotniczego. Choć demonstracje pierwszomajowe nie przynosiły wymiernych rezultatów i często były rozpędzane przez policję, organizowano je do 1936 r., kiedy zostały zakazane przez władze.

Po wojnie nasiliły się też antagonizmy klasowe na wsi w związku z narastającym problemem agrarnym. Rozwój przemysłu i urbanizacja nie wpłynęły na zmianę modelu zacofanego rolnictwa japońskiego. 50 proc. ziemi uprawiali drobni dzierżawcy, którzy musieli płacić wielkim posiadaczom ziemskim wysokie renty dzierżawne. Zakładali więc własne związki zawodowe, domagając się poprawy warunków. W 1922 r. powstał Związek Zawodowy Japońskich Rolników (*Nihon Nōmin Kumiai*), który działał na rzecz wszystkich chłopów. Wspierali go działacze z różnych organizacji, w tym także inteligencja z Yoshino Sakuzō na czele. Istniał do 1937 r., a następnie uległ podziałom i przekształceniom spowodowanym zarówno różnicą poglądów działaczy, jak i wydarzeniami politycznymi w kraju.

Walczyć o swoje prawa zaczęły także japońskie kobiety. Już w 1911 r. Hiratsuka Raichō założyła Stowarzyszenie Niebieskich Trzewików (*Seitōsha*), które wydawało „Seitō” („Niebieskie Trzewiki”), pierwsze czasopismo dla kobiet redagowane przez kobiety. Nakład miesięczny osiągnął 3 tys. egzemplarzy. Początkowo było to pismo literackie, ale wkrótce zajęto się na jego łamach również problemami emancypacji. Choć z powodów finansowych grupa zakończyła działalność w 1916 r., zainspirowała ruch wyzwolenia kobiet. W 1920 r. Hiratsuka wraz z Ichikawą Fusae założyła Stowarzyszenie Nowych Kobiet (*Shin-fujin Kyōkai*), które włączyło się do ruchu na rzecz praw politycznych

kobiet. Dzięki jego działalności władze zmodyfikowały część ustawy o policji do spraw porządku publicznego (z 1900) i w 1922 r. pozwoliły na wstępowanie kobiet do organizacji politycznych. W 1921 r. z inicjatywy Yamakawy Kikue i Itō Noe powstało Stowarzyszenie Czerwonych Fal (*Sekirankai*), które walczyło o prawa kobiet, podpierając się ideologią socjalistyczną.

W końcu 1920 r. doświadczeni działacze lewicowi (Sakai Toshihiko, Yamakawa Hitoshi), robotnicy, studenci i anarchiści założyli Japoński Sojusz Socjalistyczny (*Nihon Shakai Shugi Dōmei*). Była to pierwsza organizacja jednocząca socjalistów z różnych organizacji i środowisk. Jednak z powodu represji istniała zaledwie sześć miesięcy. Oprócz tego prześladowania anarchistów w Rosji Radzieckiej doprowadziły do ostrego konfliktu między japońskimi anarchistami a komunistami, którzy podjęli działania w celu utworzenia filii Kominternu w Japonii. Ostatecznie w lipcu 1922 r. powstała Komunistyczna Partia Japonii (*Nihon Kyōsantō*), której założycielami byli m.in. Sakai Toshihiko, Yamakawa Hitoshi, Arahata Kanson, Nosaka Sanzō. Na jej program decydujący wpływ miała Międzynarodówka Komunistyczna, a także przebywający na emigracji Katayama Sen. Celem, do którego dążyła partia, miała być tzw. dwustopniowa rewolucja, połączona ze zniesieniem systemu cesarskiego. Wśród członków Nihon Kyōsantō brakowało jednak zgodności poglądów, co wynikało przede wszystkim z różnic w pochodzeniu społecznym. Japońscy komuniści wywodzili się głównie z inteligencji, choć byli wśród nich również robotnicy. Partia oficjalnie przestała istnieć w 1924 r. z powodu licznych aresztowań przeprowadzanych wówczas przez władze wśród działaczy lewicowych w związku z rozruchami społecznymi po wielkim trzęsieniu ziemi w rejonie Kantō. Odnowiła działalność dwa lata później, nawiązując bliższe kontakty ze związkami zawodowymi, ale represje i kolejne masowe aresztowania ponownie doprowadziły do rozwiązania partii i zmusiły ją do prowadzenia działalności w podziemiu.

Charakterystyczną cechą ruchów demokratycznych pierwszej połowy lat dwudziestych, łączącą zarówno intelektualistów, lewicowe partie polityczne, jak i związki zawodowe robotników oraz chłopów,

było dążenie do zwiększenia uczestnictwa mas w rządach, czyli do poszerzenia praw wyborczych obywateli i ograniczenia praw izby wyższej na korzyść izby niższej. Ruch na rzecz wyborów powszechnych, którego celem było rozszerzenie prawa wyborczego do izby niższej parlamentu, istniał z przerwami od 1899 r. i skupiał głównie robotników, działaczy związków zawodowych i organizacji lewicowych oraz studentów i dziennikarzy. Działalność tego ruchu nasiliła się po pierwszej wojnie światowej, na przełomie 1918 i 1919 r., wkrótce po buntach ryżowych. Organizowano zgromadzenia i demonstracje w dużych miastach całej Japonii, głównie w Osace, Tokio, Kioto i Nagoi. Wystąpienia te wpłynęły częściowo na popartą przez rząd Hary zmianę ordynacji wyborczej i obniżenie wysokości podatku uprawnionych do głosowania do izby niższej z 10 do 3 jenów. Dzięki temu ich liczba wzrosła z 1,5 mln do 3 mln, czyli do 5,5 proc. ludności, ale w praktyce oznaczało to jedynie umocnienie się pozycji rządzącej Seiyūkai. Niezadowoleni rzecznicy ruchu doprowadzili wówczas podczas sesji parlamentu do największej demonstracji, do której doszło 10 lutego 1920 r. w Tokio. We wspólnym proteście wzięło wówczas udział 75 tys. przedstawicieli ponad stu różnych organizacji, a ich żądania wsparło oficjalnie Kenseikai. Rząd Hary rozwiązał parlament, rozpiął wybory, w których Seiyūkai dzięki nowej ordynacji zdobyło znaczną większość głosów. Wtedy też nastąpiło chwilowe osłabienie działań na rzecz wyborów powszechnych, gdyż wycofali się z nich robotnicy, reprezentujący związki z syndykalizmem. Inicjatywę przejęły partie, a przede wszystkim Kenseikai, które w 1922 r. przedstawiło w parlamencie projekt nowej ordynacji wyborczej.

Mimo protestów Seiyūkai projekt ustawy został przyjęty przez parlament w marcu 1925 r., dzięki czemu wszyscy mężczyźni powyżej dwudziestego piątego roku życia, bez względu na wysokość płaconych podatków, otrzymali czynne prawo wyborcze do izby niższej. Liczba wyborców wzrosła do około 12,4 mln, czyli 20,8 proc. ludności. Spowodowało to krótkotrwały rozwój partii masowych. W marcu 1926 r. powstała Partia Robotniczo-Chłopska (*Rōdō Nōmintō*), której część członków kilka miesięcy później przyłączyła się do tworzonej wówczas Japońskiej Partii Robotniczo-Chłopskiej (*Nihon Rōnōtō*), działać za-

czyły też Japońska Partia Rolników (*Nihon Nōmintō*) i Partia Socjaldemokratyczna (*Shakai Minshutō*).

Jednak już w tym samym roku wprowadzono w życie nową ustawę o utrzymaniu porządku publicznego, ograniczając swobodę zgromadzeń, tworzenia organizacji antyrządowych i antypaństwowych oraz wolność słowa. Aparatowi państwowemu umożliwiono natychmiastową ingerencję w tego typu działalność. Dano w ten sposób podstawy prawne do działań, które policja i żandarmeria podjęły już w czasie zamieszek związanych z tragicznymi skutkami trzęsienia ziemi w Kantō w 1923 r. Niezadowolenie społeczne i ogólny zamęt stały się pretek-

Pomnik Tanaka Giichiego w rodzinnym mieście Hagi, prefektura Yamaguchi

stem do rozprawienia się z najbardziej niebezpiecznymi dla władzy działaczami lewicowymi i anarchistami. Wśród ofiar znaleźli się też pracujący w Japonii Koreańczycy, niesłusznie posądzeni przez policję o rozpoczęcie powstania w celu wyzwolenia spod japońskiej władzy. Zginęło ich wtedy około 6 tys.

Ustawę o utrzymaniu porządku zaostrzono w 1928 r., kiedy premierem był polityk z Seiyūkai, Tanaka Giichi, zdecydowany przeciwnik wszelkich ruchów lewicowych i demokratycznych. Możliwe stało się stosowanie kary śmierci bądź dożywocia wobec osób posądzono-

nych o działalność antypaństwową. Nasiliły się prześladowania nie tylko członków ugrupowań lewicowych, ale też wszelkich innych, uznanych za antyrządowe. Okres demokracji Taishō kończył się bezpowrotnie.

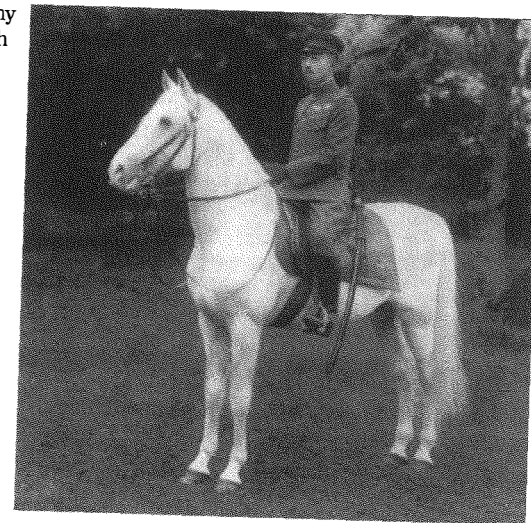
Hirohito

25 grudnia 1926 r. po długotrwałej chorobie, spowodowanej głównie wylewem krwi do mózgu, zmarł cesarz Yoshihito. Zgodnie z zasadami sukcesji, niepozwalającymi na *interregnum*, tego samego dnia regalia – symbole władzy cesarskiej – przejął jego najstarszy syn, Hirohito, pełniący już niemal pięć lat obowiązki regenta. Nastąpiła era Shōwa (Oświecony Pokój) i najdłuższy w czasach historycznych okres panowania jednego cesarza (1926–1989). Oficjalna uroczysta intronizacja miała się odbyć dopiero po okresie żałoby, 10 listopada 1928 r. w starym pałacu cesarskim w Kioto. Hirohito wychowany przez dawnych samurajów oraz doświadczonych dowódców sił lądowych i morskich (Kawamurę Sumiyoshiego, Nogiego Maresuke, Tōgō Heihachirō) różnił się od ojca zarówno charakterem, jak i stosunkiem do sprawowania władzy. Wychowawcy nauczyli go skromności, pracowitości, wytrwałości, odporności na trudne warunki, a także wstrzeźliwości w ocenach ludzi i sytuacji. Interesowała go polityka i decyzje ministrów, początkowo nawet lubił zabierać głos podczas spotkań z politykami, co nie podobało się jego doradcom i było sprzeczne z praktyką polityczną stosowaną od 1868 r. „Boski” cesarz miał być ponad wszystkimi i wszystkim w państwie, a w związku z tym miał nie zaprzętać sobie głowy tak przyziemnymi sprawami jak rządzenie. W miarę upływu lat Hirohito zaczął stosować się do tych niepisanych wymogów i coraz rzadziej zabierał głos podczas oficjalnych spotkań w liczniejszym gronie. Nadal jednak pytał swych bezpośrednich doradców o najważniejsze sprawy państwowe i w oszczędny sposób komentował wydarzenia polityczne. Zgodnie z Konstytucją Meiji cesarz sprawował władzę suwerenną, a przede wszystkim był naczelnym dowódcą sił zbrojnych, które nie podlegały zatem premierowi. Teoretycznie to cesarz miał podejmować najważniejsze decyzje wojskowe, co jednak w praktyce zdarzało się niezmiernie rzadko. Taka sytuacja

była bardzo korzystna dla wojskowych w latach trzydziestych i czterdziestych. Hirohito szybko przystosował się do wizerunku władcy określonego przez dotychczasową praktykę polityczną, z nostalgią jednak wspominał lata młodości (zanim został regentem), a szczególnie półroczną podróż do Europy (marzec–wrzesień 1921).

Po ukończeniu nauki przewidzianej dla następcy tronu na dworze i w sferach politycznych uznano, że książę powinien poznać inne monarchie konstytucyjne. Poza tym, na co nalegał premier Hara, podróż przedstawiciela rodziny cesarskiej była w tym czasie bardzo wskazana ze względu na pozycję Japonii w świecie. Następca tronu miał nie

Cesarz Hirohito (Shōwa), naczelnym dowódcą japońskich sił zbrojnych

tylko spotkać się z głowami najważniejszych państw europejskich, nawiązać przyjacielskie stosunki i zapewnić je o gotowości Japonii do współpracy międzynarodowej, ale też miał odwiedzić pola bitew i pokłonić się przed grobami poległych w wojnie.

Znaleźli się też jednak przeciwnicy podróży, zarówno na dworze, jak i poza nim, przede wszystkim wśród członków organizacji prawicowych, którzy obawiali się o bezpieczeństwo następcy tronu i uważali, że w sytuacji, kiedy cesarz jest poważnie chory, podróż jest niezgodna z japońską moralnością i miłością synowską. Doszło do demonstracji

(m.in. przed Chramem Meiji w Tokio) i rozruchów, których głównymi organizatorami byli dwaj ultranacjoniści, Tōyama Mitsuru i Uchida Ryōhei. Obaj działali w założonym przez Tōyamę Mitsuru już w 1881 r. Stowarzyszeniu Ciemnego Oceanu (*Gen'yōsha*), które współpracowało z utworzonym w 1901 r. przez Uchidę Stowarzyszeniem Amuru (*Kokuryūkai*, znane też jako Stowarzyszenie Czarnego Smoka). Oba opowiadały się za rozbudzaniem uczuć patriotycznych w narodzie, wskrzeszeniem ducha samurajskiego, za umacnianiem cesarstwa i jego przewodnią rolą w Azji, czyli za podbojami terytorialnymi. Już od końca XIX w. ich przedstawiciele prowadzili działalność wywiadow-

Chram poświęcony cesarzowi Meiji (*Meiji Jingu*) – Shibuya, Tokio

czą, najpierw w Korei, a następnie w Mandżurii i w Chinach, a w kraju współpracowali z politykami cywilnymi i wojskowymi, będącymi zwolennikami agresji i zwalczającymi ruchy demokratyczne, głównie lewicowe. Ich wpływy rosły w miarę narastania problemów wynikających z kryzysu ekonomicznego. Znajdowali coraz więcej zwolenników wśród najbardziej pokrzywdzonych, którzy zaczęli szukać lekarstwa na biedę i inne problemy w powstających coraz liczniej na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych organizacjach nacjonalistycznych.

Mimo protestów prawicy nie przerwano przygotowań do podróży Hirohito i zgodnie z planem 3 marca wyruszył z Jokohamy wraz

z 850 osobami towarzyszącymi. Przez Hongkong, Singapur, Kolombo, Malte i Gibraltar 9 maja dopłynął do Portsmouth. Pobyt w Wielkiej Brytanii, który trwał prawie miesiąc, wspominał potem najmilej. Przez trzy dni był gościem Jerzego V i rodziny królewskiej, przez pięć następnych rządu brytyjskiego, a potem już nieoficjalnie odwiedził Cambridge, Edynburg i inne miejsca w Szkocji, gdzie raczej odpoczywał w towarzystwie tamtejszej arystokracji, łowiąc ryby i bawiąc się wieczorami, a na koniec udał się do Manchesteru. W czasie całej wizyty dużo zwiedzał, spotykał się z różnymi ludźmi, poznawał europejskie zwyczaje. Z Wielkiej Brytanii Hirohito udał się z wizytą nieoficjalną do Francji i spędził tu ponad miesiąc. Zwiedził Paryż, m.in. był na Wieży Eiffla, duże wrażenie zrobiło na nim metro. Odwiedził też Verdun i inne miejsca związane z wojną. Z Francji pojechał do Belgii, gdzie spotkał się z królem Leopoldem III, a następnie do Holandii, gdzie gościła go królowa Wilhelmina. W lipcu przez kilka dni przebywał we Włoszech u króla Wiktora Emanuela III, odwiedził także papieża Benedykta XV, spotkał się z królem Hiszpanii Alfonsem XIII i prezydentem Czechosłowacji Tomášem G. Masarykiem. 18 lipca wyruszył z Neapolu w drogę powrotną i 3 września dotarł do Jokohamy. Podróż miała bardzo ważne znaczenie państwowe, gdyż udało się jej organizatorom doprowadzić do oficjalnych spotkań z ośmioma głowami państw. Poza tym była bardzo dobrze oceniona we wszystkich odwiedzonych krajach oraz przez opiekunów Hirohito, którzy uznali, że zdał celująco egzamin praktyczny.

Wkrótce po powrocie, 25 listopada, został mianowany regentem, co było konieczne ze względu na bardzo zły stan zdrowia cesarza. Przede wszystkim spodziewano się wizyt zagranicznych, a cesarz nie był w stanie udzielić audiencji. Oprócz tego sytuacja międzynarodowa i pogarszająca się z powodu recesji sytuacja wewnętrzna wymagały, aby na czele państwa stała osoba sprawna fizycznie. Miało to jednak i złe konsekwencje. Dwudziestotrzyletni bezrobotny, niezrównoważony psychicznie, nienależący do żadnej organizacji Nampa Taisuke uznał właśnie Hirohito za winnego złej sytuacji społeczno-ekonomicznej klas najniższych i 27 grudnia 1923 r. w okolicy Bramy Tygrysa (*Tora no mon*), przed terenem pałacowym, oddał strzały do samocho-

du wiozącego następcę tronu. Hirohito nic się nie stało, a zamachowca ujęto i skazano na karę śmierci za obrazę majestatu. Można dodać, że kilka lat później, 8 stycznia 1932 r., Hirohito – już jako cesarz – stał się celem kolejnego zamachu, tym razem zaplanowanego przez Koreańczyka, niezadowolonego z dyskryminacji swoich rodaków w Japonii (incydent przy Bramie Wiśniowych Drzew, *Sakuradamon*). Podobnie jak poprzednio cesarz uniknął śmierci, a zamachowca ujęto i stracono.

26 stycznia 1924 r. następca tronu poślubił Nagako, córkę księcia Kuni Kuniyoshiego, z którą miał siedmioro dzieci, w tym urodzonego 23 grudnia 1933 r. obecnego cesarza Akihito.

Dyplomacja Shidehary, dyplomacja Tanaki

Takahashi Korekiyo, przyjmując w listopadzie 1921 r. tekę premiera, pozostawił cały dotychczasowy skład gabinetu, w tym także ministra spraw zagranicznych Uchidę Kōsaia, co miało być gwarancją kontynuacji polityki zagranicznej. Konieczne stało się bowiem rozwiązanie problemów wynikających przede wszystkim z międzynarodowej krytyki japońskiej ekspansji na Syberii. Zdawano sobie sprawę z tego, że Japonia, by uniknąć izolacji na arenie międzynarodowej, musi prowadzić politykę współpracy z mocarstwami i godzić się na pewne ustępstwa. Dlatego poparto inicjatywę prezydenta Stanów Zjednoczonych, Warrena Hardinga, i delegacja Japonii wzięła udział w konferencji waszyngtońskiej, trwającej od 12 listopada 1921 r. do 6 lutego roku następnego. W konferencji uczestniczyli przedstawiciele dziewięciu państw, Japonii, Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch, Belgii, Holandii, Portugalii i Chin. Japonię reprezentowali Katō Tomosaburō (minister marynarki) późniejszy premier, Tokugawa Iesato (przewodniczący izby wyższej parlamentu) i Shidehara Kijūrō (ambasador Japonii w Waszyngtonie). W wyniku wielomiesięcznych dyskusji podpisano tam kilka traktatów i kilkanaście rezolucji, z których część dotyczyła bezpośrednio Japonii.

13 grudnia 1921 r. przedstawiciele Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji i Japonii podpisali tzw. traktat czterech mocarstw. Dotyczył on przede wszystkim wzajemnego poszanowania przez zawierające go strony praw do ich posiadłości w rejonie Pacyfiku, a tak-

że wspólnego rozwiązywania wszystkich kwestii spornych dotyczących tego obszaru. Miał obowiązywać przez dziesięć lat od momentu wejścia w życie. W przypadku Japonii traktat ten zastąpił bilateralny układ o sojuszu z Wielką Brytanią z 1911 r. (który miał obowiązywać dziesięć lat), co uspokoiło Stany Zjednoczone, obawiające się o swoje interesy na Dalekim Wschodzie. Japonia więc nie tylko utrzymała przyjazne stosunki z Londynem, ale też poprawiła swoje relacje z Waszyngtonem.

6 lutego 1922 r. przedstawiciele wszystkich dziewięciu państw biorących udział w konferencji podpisali układ dotyczący Chin (tzw. traktat dziewięciu państw). Strony zobowiązały się m.in. do poszanowania suwerenności i niezależności oraz integralności terytorialnej i administracyjnej Chin, do przestrzegania zasady otwartych drzwi, a także zagwarantowania równych szans dla wszystkich przedsiębiorców inwestujących w Chinach. Zaznaczono również, że nie będzie prowadzić się tam działań sprzecznych z interesami tego kraju lub innych mocarstw. Po podpisaniu traktatu Japonia i Stany Zjednoczone uznały, że porozumienie Lansing–Ishii jest już nieaktualne, co oficjalnie ogłoszono 16 kwietnia 1923 r. Należy dodać, że 4 lutego, czyli zanim podpisano traktat, Japonia i Chiny zawarły układ dotyczący Szantungu. Japonia zrzekła się praw do posiadłości niemieckich w tym rejonie, a także zrezygnowała z części przywilejów zagwarantowanych jej w Pekinie w 1915 r.

Oprócz tego po długich dyskusjach przedstawiciele Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Japonii, Francji i Włoch zawarli traktat ograniczający zbrojenia morskie, ustalający m.in. dopuszczalne wielkości ich sił morskich, a przede wszystkim wspólnie uznali konieczność ograniczenia tonażu pancerników w stosunku 5 : 5 : 3 : 1,75 : 1,75. Oznaczało to, że Stany Zjednoczone i Wielka Brytania mogły dysponować okrętami, których tonaż wynosił 525 tys. ton, Japonia – 325 tys. ton, Francja i Włochy – 175 tys. ton.

Japonia, akceptując tzw. system waszyngtoński, to znaczy międzynarodowy układ sił na Dalekim Wschodzie, musiała teraz jak najszybciej zakończyć interwencję syberyjską i ostatecznie wycofać swe wojska. Dzięki temu unormowała swoje stosunki zagraniczne, szcze-

gólnie ze Stanami Zjednoczonymi. Było to zasługą głównie Shidehary Kijūrō, który już wtedy opowiadał się za pokojową polityką zagraniczną, tzw. polityką współpracy, czyli rozwiązywaniem wszystkich sporów na drodze dyplomatycznej, przez negocjacje, porozumienia, ustępstwa. Jednak w kraju postanowienia waszyngtońskie spotkały się z krytyką, głównie przedstawiciele kręgów wojskowych, którzy nie mogli pogodzić się z cięciami w budżecie na cele wojskowe i z ograniczeniem wpływów Japonii w Chinach. Właśnie od tego momentu zaczął rozwijać się konflikt między rzecznikami pokojowej polityki zagranicznej a zwolennikami agresji. Upraszczając, można uznać, że do pierwszych należeli politycy z Kenseikai (w 1927 r. przekształconego w Konstytucyjną Partię Rządów Demokratycznych – *Rikken Minseitō*, w skrócie *Minseitō*), do drugich politycy z Seiyūkai. Dlatego w gabinetach tworzonych przez to pierwsze ugrupowanie, na których czele stali Katō Takaaki, Wakatsuki Reijirō i Hamaguchi Osachi, tekę ministra spraw zagranicznych powierzano zawsze Shideharze. Sprawował on tę funkcję łącznie przez pięć lat i trzy miesiące, kontynuował politykę pokojowego współistnienia. Dyplomacja Shidehary opierała się przede wszystkim na międzynarodowej współpracy, oznaczającej działania zgodne z polityką Ligi Narodów, a głównie Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Poza tym miała to być tzw. dyplomacja ekonomiczna, nastawiona na pokojową ekspansję gospodarczą, bez konieczności uciekania się do ekspedycji wojskowych czy stawiania warunków drugiej stronie (jak np. w przypadku „21 żądań”). Shidehara podkreślał także konieczność nieinterweniowania w wewnętrzne sprawy Chin, co oznaczało poparcie dla idei ich zjednoczenia.

Jednym z bardzo ważnych osiągnięć dyplomacji japońskiej tego okresu było doprowadzenie do normalizacji stosunków ze Związkiem Radzieckim, które zostały zerwane w 1917 r. Długotrwałe oficjalne i nieoficjalne rozmowy dwustronne rozpoczęto w 1921 r., ale z powodu różnicy zdań na temat wycofania wojsk japońskich z Syberii i uznania Republiki Dalekiego Wschodu do porozumienia doszło dopiero 20 stycznia 1925 r. w Pekinie. Przede wszystkim przywrócono stosunki dyplomatyczne i konsularne między obu krajami. Uznano, że

w mocy pozostaje traktat z Portsmouth z 1905 r., natomiast inne układy dwustronne mają być renegocjowane. Przyjęto zasadę niemieszania się w sprawy wewnętrzne drugiej strony i niepodejmowania jakichkolwiek działań wymierzonej przeciwko sobie. ZSRR uznał, że Japonia może starać się o uzyskanie koncesji na eksploatację bogactw mineralnych i lasów na całym jego terytorium. Japonia zobowiązała się do wycofania wojsk z północnego Sachalinu do 15 maja 1925 r., a w zamian uzyskała wstępną zgodę na eksploatację tamtejszych zasobów ropy naftowej i węgla. Oficjalne porozumienie w tej sprawie podpisano w grudniu 1925 r.

Traktat ze Związkiem Radzieckim został przyjęty w Japonii z mieszanymi uczuciami. Jego zwolennicy uważali, że wzmacnia pozycję Japonii na Dalekim Wschodzie, zmniejszając jej uzależnienie od polityki mocarstw zachodnich, a głównie Stanów Zjednoczonych. Przeciwnicy natomiast nadal wyrażali obawy związane z rozszerzeniem się wpływów ideologii komunistycznej. Shidehara Kijūrō, wyjaśniając przyczyny zawarcia traktatu, twierdził, że uznanie Związku Radzieckiego i nawiązanie z nim stosunków dyplomatycznych jest konieczne ze względu na bliskie sąsiedztwo i wynikające stąd liczne wspólne problemy, a poza tym może przynieść Japonii korzyści polityczne i gospodarcze. Jednak z powodu silnej opozycji japońscy politycy odrzucili w 1926 r. propozycję podpisania paktu o neutralności, a rok później paktu o nieagresji, czego żalowali pod koniec lat trzydziestych, kiedy sami wystąpili z taką propozycją wobec wahającego się wówczas Stalina.

W drugiej połowie lat dwudziestych najwięcej uwagi poświęcano jednak sprawom Chin, które nadal były obiektem zainteresowań wielu polityków, wojskowych i przedstawicieli biznesu, widzących w ekspansji na kontynent lekarstwo na różne bolączki Japonii, w tym brak surowców i problem przeludnienia. Jednak Shidehara kontynuował politykę nieagresji i nie zgodził się na poparcie oddziałów brytyjskich i amerykańskich nawet wówczas, kiedy w marcu 1927 r. dowodzone przez Jiang Jieshia (Czang Kajszek, Chiang Kai-shek) oddziały Kuomintangu zaatakowały konsulaty i rezydencje cudzoziemców w Nankinie. Shidehara dążył bowiem do stabilizacji stosunków z Chinami, nawet

z Chinami zjednoczonymi przez Jiang Jieshiego, do czego nie chciały dopuścić mocarstwa, obawiając się o swe interesy w tym rejonie. Postawa Shidehary spotkała się z ostrą krytyką polityków z Seiyūkai, przeciwników politycznych Kenseikai. Nazywali ją „dyplomacją hańby narodowej” i „dyplomacją słabości”. Jeden z nich, Mori Kaku, powiedział: „Przez ostatnie kilka lat, a szczególnie, kiedy Shidehara został ministrem spraw zagranicznych, praktykowany był u nas nieinterwencjonizm. Ale w czasie wydarzeń w Nankinie Cesarskie Godło Chryzantemy wiszące na naszym konsulacie zostało połamane, a flaga państwowa zdarta. Czyż nie upadł prestiż narodowy Japonii?”

Krytyka ta pogorszyła sytuację gabinetu Wakatsukiego, który przede wszystkim nie potrafił opanować paniki finansowej, spowodowanej bankructwem kilku małych i średnich banków. Rząd podał się do dymisji, a władzę w kraju przejęło Seiyūkai.

Premierem i jednocześnie ministrem spraw zagranicznych został 20 kwietnia 1927 r. generał w stanie spoczynku Tanaka Giichi, zwolennik „twardej dyplomacji”, czyli polityki agresji na kontynencie. Pierwszym krokiem w kierunku realizacji tej polityki było wysłanie w maju oddziałów japońskich do Szantungu. Celem miało być powstrzymanie dalszego marszu na północ oddziałów Jiang Jieshiego i tym samym obrona popierającego Japonię marszałka Zhang Zuolina (Chang Tso-lin), jednego z możnowładców mającego duże wpływy w Mandżurii. Szczegółowe zasady polityki zagranicznej rządu Tanaki wobec Chin opracowano na konferencji wschodniej, która odbywała się od 27 czerwca do 7 lipca 1927 r. Ustalono tam m.in., że należy oddzielić Mandżurię i Mongolię jako obszary specjalnych praw i interesów Japonii od reszty Chin i wpływów rewolucji. Uznano także, że ponieważ sytuacja w Chinach zagraża bezpieczeństwu japońskich rezydentów, rząd zmuszony jest podjąć odpowiednie środki samoobrony. Choć Tanaka nie był przeciwnikiem zjednoczenia Chin, o czym zapewnił Jiang Jieshiego w czasie rozmów w Tokio w listopadzie 1927 r., jeszcze dwa razy wysłał oddziały do Szantungu, gdy Jaing wznowił ekspedycję północną.

Działania w Chinach nie przeszły bez echa na arenie międzynarodowej. Od 1927 r. trwały zapoczątkowane przez Stany Zjednoczone

negocjacje na temat układu o wyrzeczeniu się wojny jako środka polityki zagranicznej. W rozmowach brała udział także Japonia. Rząd japoński po długich dyskusjach zdecydował, że przystąpi do układu, jeśli nie będzie on zabraniał prawa państwa do samoobrony – powołując się na to prawo, uzasadniano działania w Chinach. Ostatecznie 27 sierpnia 1928 r. Japonia, tak jak czternaście innych państw, podpisała w Paryżu traktat o wyrzeczeniu się wojny, zwany też paktem Brianda–Kellogga lub paktem paryskim. Potępiono w nim prowadzenie wojen w celu rozwiązywania sporów międzynarodowych i uznano, że wszelkie konflikty będą rozstrzygane za pomocą środków pokojowych.

Po konferencji przedstawiciel Japonii, były minister spraw zagranicznych Uchida Kōsai, udał się m.in. do Waszyngtonu i Londynu w celu przedstawienia polityki Japonii wobec Chin i uzyskania aprobaty mocarstw. Jednakże wydarzenia w Mandżurii przeszkodziły mu w pomyślnym zakończeniu misji. 4 czerwca 1928 r. żołnierze Armii Kwantuńskiej, stacjonujący od 1906 r. na Półwyspie Liaodong, których liczebność wzrosła w tym czasie pięciokrotnie, do około 50 tys., dokonali zamachu na marszałka Zhang Zuolina, dotychczasowego sojusznika Japonii. Kiedy jednak zaczęto obawiać się, że Zhang dojdzie do porozumienia z Jiang Jieshim i wzmocni swą władzę bez pomocy Japonii, wysadzono pociąg, którym wracał do Mukdenu. Choć zamach ten zorganizowano bez wiedzy premiera i władz wojskowych w Tokio, doprowadził on do dymisji Tanaki i jego gabinetu. Tym razem dość szybko zakończył się okres, w którym problemy polityki zagranicznej miały być rozwiązywane przez działania zbrojne. Premierem został ponownie przewodniczący Minseitō, Hamaguchi Osachi, a politykę zagraniczną dla uspokojenia międzynarodowej opinii publicznej powierzono Shideharze. Jak wiadomo, był on, podobnie jak premier, zwolennikiem pokojowego rozwiązania konfliktu z Chinami, a poza tym ograniczenia wydatków na zbrojenia w związku z ciągle bardzo trudną sytuacją ekonomiczną kraju.

Japonia poparła więc inicjatywę Wielkiej Brytanii oraz Stanów Zjednoczonych i wzięła udział w konferencji w Londynie (21 stycznia–22 kwietnia 1930), gdzie podpisała nowy układ dotyczący redukcji sił

morskich. Utrzymano w nim proporcje dotyczące tonażu pancerników, a zwiększono w porównaniu z ustaleniami konferencji w Waszyngtonie proporcje tonażu całkowitego japońskich krążowników ciężkich w stosunku do krążowników posiadanych przez pozostałe dwa państwa z 3 : 5 : 5 do 3,5 : 5 : 5 (odpowiednio Japonia, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania). Mimo to zawarcie układu wywołało ostrą krytykę w kraju. Protestowali przede wszystkim przedstawiciele marynarki wojennej oraz koncerny związane z przemysłem ciężkim, głównie zbrojeniowym. Japonia bowiem, podobnie jak Wielka Brytania i Stany Zjednoczone, godziła się na wstrzymanie do 1936 r. budowy nowych wielkich jednostek. Przeciw rządowi zaczęli występować także członkowie partii opozycyjnych oraz różnych ugrupowań nacjonalistycznych. Nasiliła się krytyka całości polityki zagranicznej Japonii. Wynikiem tych nastrojów był zamach na życie premiera Hamaguchiego, który 14 listopada 1930 r. został ciężko postrzelony na Dworcu Tokijskim przez działacza organizacji prawicowej. Mimo to dopilnował ratyfikacji traktatu i 14 kwietnia 1931 r. przekazał urząd Waka-tsukiemu Reijirō. Zmarł cztery miesiące później. Tezę ministra spraw zagranicznych otrzymał ponownie Shidehara, ale atmosfera w kraju nie sprzyjała realizacji jego polityki międzynarodowego współistnienia.

Nowoczesne dziewczyny, nowocześni chłopcy

Reformy okresu Meiji, a następnie pierwsza wojna światowa i rewolucja październikowa wpłynęły również na kształt japońskiej kultury lat dwudziestych. Dzięki upowszechnieniu oświaty, zlikwidowaniu analfabetyzmu, zwiększeniu udziału kobiet w życiu społecznym oraz napływowi nowych prądów intelektualnych i ideologii wzrosła znacznie liczba jej odbiorców. Kultura stała się masowa, choć nadal ograniczony dostęp miała do niej japońska wieś. Ogromnym, jeśli nie największym, impulsem do ogólnych zmian w życiu codziennym, w architekturze i sztuce, szczególnie w miastach, były niewątpliwie tragiczne skutki wielkiego trzęsienia ziemi w rejonie Kantō.

Powstały nowe, prężne wydawnictwa, których publikacje miały teraz dotrzeć do masowego odbiorcy. Bardzo powiększył się nakład

prasy. Cztery największe dzienniki – „Ōsaka Asahi Shimbun”, „Tōkyō Asahi Shimbun”, „Ōsaka Mainichi Shimbun” („Osacka Gazeta Codzienna”) i „Tōkyō Nichinichi Shimbun” („Tokijska Gazeta Codzienna”) – wydawały dziennie od 1 mln do 1,5 mln egzemplarzy. Powodem ich popularności stała się zarówno większa przystępność i atrakcyjność artykułów, drukowane w odcinkach powieści historyczne, jak i teksty odpowiadające wymogom demokracji okresu Taishō, których autorami byli m.in. wspomniani wcześniej działacze (Yoshino Sakuzō, Minobe Tatsukichi), krytykujący aktualną sytuację w kraju i politykę rządu.

Zaczęły powstawać przeznaczone dla wszystkich czasopisma wysokonakładowe. Najpopularniejszy i najbardziej masowy stał się „King”, wydawany przez założone wówczas i działające do dziś wydawnictwo Kōdansha (dosłownie: Firma Opowiadaczy; *kōdan* – tradycyjny, wędrowny gawędziarz, opowiadający historie z przeszłości). Pierwszy numer tego pisma ze stycznia 1925 r. liczył 350 stron i ukazał się w nakładzie 740 tys. Poważniej o konieczności demokratyzacji pisano w takich czasopismach jak „Chūō Kōron” („Opinia Publiczna Centrum”), „Bungei Shunju” („Literacko-artystyczne Wiosny i Jesień”), „Kaizō” („Odbudowa”), które było chyba najbardziej krytyczne wobec japońskiej rzeczywistości.

Dużą popularnością cieszyły się tanie (książka za jena, *embon*) wielotomowe zbiory literatury japońskiej i światowej, pisma i serie książkowe dla kobiet i dzieci oraz komiksy (*manga*). W literaturze pojawiły się nowe nurty, na przykład realistyczny nurt proletariacki (Kobayashi Takiji, *Poławiacze krabów – Kani kōsen*, 1929) i bardzo złożony, wzorujący się na ówczesnej awangardzie europejskiej nurt modernistyczny. Do tego grona zalicza się też jednego z najsłynniejszych pisarzy japońskich Kawabatę Yasunarię, mistrza portretu psychologicznego, autora wielu opowiadań i powieści, a przede wszystkim *Krainy śniegu* (*Yukiguni*, 1935–1937), za którą w 1968 r. otrzymał literacką Nagrodę Nobla. Nadal obowiązywał nurt naturalizmu (Shimazaki Tōson, *Przed świtem – Yoake mae*, 1929–1935; Masamune Hakuchō, *Szczęście życia ludzkiego – Jinsei no kōfuku*, 1924) i związany z nim nurt „powieści o sobie” (Hirotsu Kazuo, Tanizaki Seiji) oraz

antynaturalizm reprezentowany przez Szkołę Białej Brzozy (*Shirakabaha*), której przedstawiciele (Mushanokōji Saneatsu, *Szczęściarz – Kōfukumono*, 1919; Shiga Naoya, *Droga w mroku nocy – An'ya kōro*, 1921) odwoływali się do humanitaryzmu i idealizmu. Obecny był także neoromantyczny estetyzm, z którym związany był Nagai Kafū (*Rywalizacja – Udekurabe*, 1916), podkreślający w swej twórczości tradycyjne wartości kultury japońskiej, a przede wszystkim jeden z najwybitniejszych pisarzy Japonii, Tanizaki Jun'ichirō, początkowo zainspirowany europejskim romantyzmem, a następnie odwołujący się w twórczości do tradycji rodzimej, dawnej historii i literatury klasy-

Fragment obrazu Takehisy Yumejiego, malarza z okresu Taishō

nej (*Miłość szaleńca – Chijin no ai*, 1925; *Niektórzy wolą pokrzywy – Tade kuu mushi*, 1928–1929). Istniał również nurt neointelektualistów, reprezentowany przez Akutagawę Ryūnosuke, który podejmował tematy zarówno współczesne, jak i historyczne, poruszając w nich pro-

blemy moralne i egzystencjonalne (*Nos – Hana*, 1916; *W gąszczu – Yabu no naka*, 1922).

Nowe prądy, takie jak impresjonizm, ekspresjonizm, kubizm, surrealizm, pojawiły się w malarstwie (Umehara Ryūzaburō). Nie zabrakło jednak artystów tworzących w stylu japońskim, głównie tuszem (Yokoyama Taikan), a także łączących elementy rodzime z zapożyczonymi (Yasui Sōtarō). Symbolem malarstwa okresu Taishō stał się modny już wówczas Takehisa Yumeji. Tradycyjne i nowe motywy kreślił nowoczesną linią, stosując farby i tusz. Przede wszystkim jednak malował portrety urokliwych, choć smutnych, smukłych Japoniek w kimonach. Idący z duchem czasu rzeźbiarze (Takamura Kōtarō, Asakura Fumio) tworzyli pod silnym wpływem Auguste'a Rodina i francuskiej secesji, a przedstawiciele innych sztuk plastycznych, głównie wzornictwa przemysłowego i architektury wnętrz, ulegli urokowi kierunku *art deco*.

Rozwijała się też nauka. Pojawiały się nowe teorie w naukach prawnych i ekonomicznych, rozpoczęto rzetelne badania nad historią Japonii. Szczególne zasługi położyli tu m.in. Kuroita Katsumi, Tsuji Zenosuke i Tsuda Sōkichi, który po raz pierwszy poddał krytycznej analizie stare kroniki (*Studia nad Księgą dawnych wydarzeń i Kroniką japońską – Kojiki oyobi Nihon shoki no kenkyū*, 1924) i uznał, że spreprowano je w VIII w. w celu umocnienia pozycji rodu cesarskiego w państwie. Duży wpływ na te i inne nauki miał marksizm i pierwsze pełne tłumaczenie na język japoński *Kapitału* Marksa. Na przykład Kawakami Hajime, znany w Japonii ekonomista, początkowo opowiadający się za gospodarką liberalną, stał się rzecznikiem gospodarki socjalizmu, a poglądy głosił zarówno w założonym przez siebie czasopiśmie zajmującym się problemami społecznymi, jak i w książkach, m.in. w *Historii biedy (Bimbō monogatari)*, 1916).

W okresie Taishō powstała japońska folklorystyka, której twórcą był Yanagita Kunio, wnikliwy badacz ludowych przekazów, zwyczajów i obrzędów. Yanagi Muneyoshi (Sōetsu) rozpoczął badania nad sztuką ludową w obawie, że piękne i proste przedmioty używane tradycyjnie w życiu codziennym Japończyków znikną na zawsze zastąpione masową produkcją. Należał do wspomnianej Szkoły Białej Brzozy,

a współpracował też z wybitnymi ceramikami, m.in. z Hamadą Shōjim, który tworzył w Mashiko (pref. Tochigi) i rozpropagował tamtejsze ludowe naczynia z gliny. Efektem ich działań jest muzeum, Pawilon Japońskiej Sztuki Ludowej (Nihon Mingeikan) w Komabie, w tokijskiej dzielnicy Meguro.

Osiągnięciami mogły pochwalić się także nauki ścisłe. Bakteriolog Noguchi Hideyo odkrył krętka bladego, drobnoustrój wywołujący kiłę, fizyk Honda Kōtarō wynalazł stal KS, odznaczającą się wyjątkowymi właściwościami magnetycznymi, a inżynier elektryk Yagi Hide-tsugu specjalną antenę do fal krótkich.

Zachowane do dziś, nowoczesne osiedle z lat dwudziestych przy Omote Sandō – Shibuya, Tokio

Rozwój przemysłu, wzrost liczby ludności miejskiej, stały kontakt ze światem wpłynęły na europeizację stylu życia w miastach. W dużych miastach, szczególnie w Tokio, budowano coraz więcej domów mieszkalnych w stylu zachodnim. Ich liczba wzrosła szczególnie po wielkim trzęsieniu ziemi, kiedy trzeba było odbudować znaczną część stolicy. Pojawiły się wówczas przeznaczone głównie dla warstw średnich pierwsze osiedla mieszkaniowe, przeważnie na przedmieściach, ale też w centrum, jak na przykład to, które istnieje do dziś przy Omote Sandō, niedaleko Chramu Meiji. Nazywano je „kulturalnymi mieszkaniami” (*bunka jūtaku*), gdyż słowo „kultura” (*bunka*) świadczyło

wówczas o nowoczesności i nadszaniu za modą. Choć z zewnątrz wyglądały jak budynki na Zachodzie, ich wnętrza zawierały wiele elementów tradycyjnych. Podłogi w pokojach nadal pokrywały maty (*tatami*), posiłki spożywano przy niskich stołach, siedząc na poduszkach, spano na materacach rozkładanych na noc na matach, a na dzień chowanych do szaf, ale czasami wstawiano też meble europejskie, na przykład wysokie stoły, krzesła i nawet łóżka. Te nowe mieszkania były większe od tradycyjnych i dawały mieszkańcom więcej swobody i prywatności. Szybko postępująca elektryfikacja miast sprawiła, że zlikwidowano oświetlenie gazowe. Gaz służył do ogrzewania mieszkań (w 1926 r. 85 proc. mieszkań miało ogrzewanie gazowe). Jednak tylko najnowocześniejsze budynki były podłączone do wodociągów. Nadal przeważnie korzystano ze studni i prawie nigdzie, głównie z powodu możliwości trzęsień ziemi, nie istniała kanalizacja. Ponieważ tak samo było w fabrykach, urzędach, domach towarowych, w dużych miastach zaczął się problem zanieczyszczenia środowiska.

W miastach nastał „czas prędkości”. Po Tokio zaczęły krążyć taksówki, których kierowcy bez względu na odległość pobierali opłatę w wysokości jena (taksówka za jena – *entakū*), za co można było kupić około litra sake lub około 2 kg cukru (1926). Rozrosła się sieć prywatnych linii kolejowych (głównie elektrycznych), zarówno miejskich, podmiejskich, jak i między miastami. W 1927 r. w Tokio między Ueno a Asakusą (2,2 km) ruszyła pierwsza w Japonii linia metra, nazwana wówczas kolejką krecikiem (*mogura densha*). Na początku lat dwudziestych zaczęły kursować pierwsze pociągi pospieszne między Osaką a Kobe i wkrótce w Osace wybudowano pierwszy dworzec typowy dla współczesnych dużych miast japońskich, na którym znalazł się i dom towarowy, i restauracje. Wzdłuż linii kolejowej powstawały osiedla mieszkaniowe i tereny zabaw. Inwestowano także w rozwijającą się turystykę. Właśnie wtedy otwarto jeden z najpopularniejszych do dziś terenów wypoczynkowych niedaleko Tokio, wokół jeziora Hakone, skąd roztacza się piękny widok m.in. na górę Fuji, symbol Japonii. Budowano też boiska sportowe, głównie do modnego baseballa.

Nowe czasy sprzyjały rozwojowi rozrywki masowej. Modne stały się musicale i rewie, a szczególnie zespół złożony z samych kobiet, który w 1913 r. rozpoczął działalność w miejscowości Takarazuka (pref. Hyōgo). Występował w wielu miastach Japonii i w 1934 r. otworzył Teatr Takarazuka w Tokio (*Tōkyō Takarazuka Gekijō*), oblegany przez miłośników również obecnie. W 1938 r. zespół odwiedził Polskę, gdzie spotkał się z bardzo dobrym przyjęciem. Od początku okresu Taishō rozwijało się japońskie kino nieme, dużą popularnością cieszyły się filmy samurajskie (tzw. *chambara eiga*, dosłownie: filmy o walce na miecze). Najślynniejszą gwiazdą stał się aktor teatru

Reklama domu towarowego Mitsukoshi – Ginza, Tokio

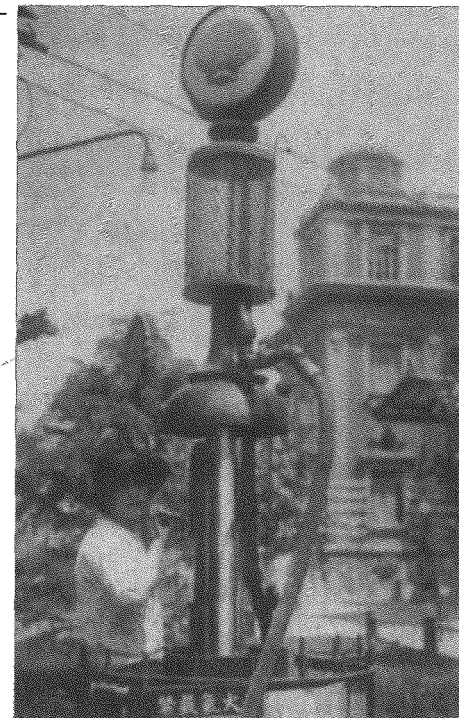
kabuki Onoue Matsunosuke, który wystąpił w ponad tysiącu filmów, reżyserowanych przeważnie przez Makino Shōzō, ojca japońskiego filmu historycznego. Zaczęły też powstawać filmy o tematyce współczesnej i filmy o zwykłych ludziach (Ozu Yasujiro, *Urodzitem się wprawdzie, ale... – Umarete wa mita keredo*, 1932). Chętnie oglądano filmy zagraniczne, na przykład te z Charlie Chaplinem. Od początku lat trzydziestych filmy dźwiękowe zaczęły stopniowo zastępować filmy nieme.

W lipcu 1925 r. pierwszą audycję nadała Tokijska Stacja Nadawcza (*Tōkyō Hōsōkyoku*), z której wyrosła największa w Japonii instytucja telewizyjno-radiowa NHK (*Nippon Hōsō Kyōkai*, Japońskie Stowarzyszenie Nadawcze). Liczba słuchaczy w ciągu trzech lat wzrosła z około 5,5 tys. do ponad 500 tys. Radio szybko zdobywało słuchaczy dzięki coraz tańszym odbiornikom produkcji krajowej (3,5 jena w 1925 r.), atrakcyjnym audycjom, w tym także nadawanej od 1928 r.

gimnastyce porannej, a przede wszystkim dzięki modnym piosenkom. Przebojem stał się na przykład *Tokijski marsz* (*Tōkyō kōshinkyoku*) – sprzedano 250 tys. płyt – w którym Satō Chiyako śpiewała o urokach nowoczesnego Tokio. Była to piosenka tytułowa popularnego filmu (1929) wyreżyserowanego przez Mizoguchiego Kenjiego na podstawie powieści Kikuchi Kana, drukowanej w odcinkach w czasopiśmie „King”.

Symbolem masowej konsumpcji były domy towarowe. Już w 1914 r. pojawił się pochodzący z popularnej piosenki slogan „dziś Teatr Cesarski, jutro Mitsukoshi” (*Kyō wa Teigeki, asu wa Mitsukoshi*). Od

Kobieta pracująca na stacji benzynowej – okres Taishō

nosił się do stylu życia zamożnych ludzi, którzy bywali zarówno w Teatrze Cesarskim (*Teikoku Gekijō*), powstałym w 1911 r. pierwszym w Japonii teatrze w stylu zachodnim, jak i w bardzo elegan-

kim domu towarowym Mitsukoshi, do dziś istniejącym w położonej w centralnej części Tokio dzielnicy Ginza, gdzie sprzedawano ekskluzywne, drogie towary. Po wojnie, a szczególnie po wielkim trzęsieniu ziemi, oba miejsca zyskały znacznie większą popularność w związku z umasowaniem kultury i przestawieniem się domów towarowych na masową sprzedaż tańszych produktów. Poza Mitsukoshi w Ginzie, najmodniejszej dzielnicy w Tokio, działały inne domy towarowe, wabiące klientów nie tylko produktami krajowymi i zagranicznymi, ale też ogródkami jordanowskimi na dachach, galeriami, kawiarniami i restauracjami na najwyższych piętrach i deli-

Dzieci w szkole podstawowej – lata dwudzieste XX w.

katesami z wyszukanymi zagranicznymi artykułami spożywczymi w podziemiach.

Zarówno w domach, jak i restauracjach zaczęto jadać nowe, europejskie potrawy – omlety, krokiety i kotlety schabowe (*tonkatsu* od *ton* – wieprz i *katsu* – skrót od *katsuretsu* – kotlet). Wtedy też w jadłodajniach pojawił się *katsudon*, czyli ryż podawany z kotлетem i innymi dodatkami w miseczce (*domburi*). Zmienił się też wystrój restauracji – do wielu wstawiono europejskie stoły i krzesła.

Coraz popularniejsze stawały się europejskie stroje, w okresie Meiji noszone tylko przez wojskowych (mundury) i urzędników (uni-

formy). W latach dwudziestych spodnie, koszule i marynarki założyli też robotnicy. Po zachodnie stroje, zarówno w godzinach pracy, jak i po pracy, sięgnęły także pracujące kobiety zatrudnione w innych niż tradycyjnie japońskie zawodach, czyli urzędniczki, konduktorki, obsługa w domach towarowych, a także nauczycielki i robotnice. Wierne ubraniom w stylu japońskim pozostały przedstawicielki zawodów tradycyjnych i gospodynie domowe. Dalsze zmiany nastąpiły po wielkim trzęsieniu ziemi, kiedy część tych ostatnich, szczególnie mieszkanki dużych miast pochodzące z niższych warstw społecznych, dostrzegły wygodę prostych sukienek. Nie była to jednak jeszcze

Moga – nowoczesne kobiety z lat dwudziestych XX w.

tendencja masowa. Według badań przeprowadzonych przez redakcję czasopisma dla kobiet „Fujin-no Tomo” („Przyjaciółka”) w 1937 r. stosunek do zachodnich ubrań różnił się nie tylko w zależności od zawodu, wieku, przynależności społecznej, ale też rejonu Japonii. Na obszarze rdzennych Wysp Japońskich stroje zachodnie nosiło tylko 21,6 proc., ale w Tokio 25 proc., a w kolebce tradycji, Kioto, tylko 13,9 proc. Najczęściej ubrania europejskie nosiły dzieci w miastach (91 proc.). Zmieniło się też uczesanie kobiet, które rozpuściły i skróciły włosy, związywane dotychczas w koki. Pod koniec lat dwudziestych powszechna stała się trwała ondulacja.

Znów, tak jak w latach siedemdziesiątych XIX w., obowiązywała moda na nowoczesność. Teraz jednak dla jej określenia używano słowa *modan* zapożyczonego z angielskiego *modern*. Powstały charakterystyczne dla pokolenia drugiej połowy lat dwudziestych neologizmy: *moga* i *mobo*, będące skrótem od *modan gāru* (ang. *modern girl*) i *modan boi* (ang. *modern boy*). Japońskie nowoczesne dziewczęta i nowocześni chłopcy ubierali się w europejskie stroje, często bywali w kinach, na rewiach i dancinгах, pili kawę i alkohol w kawiarniach, czytali czasopisma, jeździli na wycieczki za miasto. Ten styl życia obowiązywał głównie w dużych miastach do 1937 r. Wszystko zaczęło się zmieniać po wybuchu wojny z Chinami.

Wojna w Azji i na Pacyfiku (1931–1945)

Odnowa Shōwa

Kryzys światowy z lat trzydziestych XX w. dotknął również gospodarkę Japonii. Ponad 30 proc. spadły ceny artykułów przemysłowych, a produktów rolniczych, głównie surowego jedwabiu, 50 proc. Gwałtownie zmalała też produkcja konkurencyjnego dotychczas na rynkach światowych przemysłu włókienniczego, przede wszystkim jedwabniczego, co było spowodowane krachem na nowojorskim rynku i zmniejszeniem importu japońskiego jedwabiu przez Stany Zjednoczone. Prowadziło to do ubożenia Japończyków w rejonach wiejskich. Spadek cen i ograniczenie popytu odbiły się negatywnie na przedsiębiorstwach włókienniczych, a ponadto znikomy dostęp do surowców zagranicznych i niemożność eksportu znacznie pogorszyły sytuację mniejszych firm w innych gałęziach przemysłu. Wiele przedsiębiorstw bankrutowało, co z kolei stało się źródłem wzrostu bezrobocia i dalszego pogarszania się sytuacji japońskiego społeczeństwa. Rosło więc niezadowolenie, a winą za taką sytuację obarczano rząd i polityków.

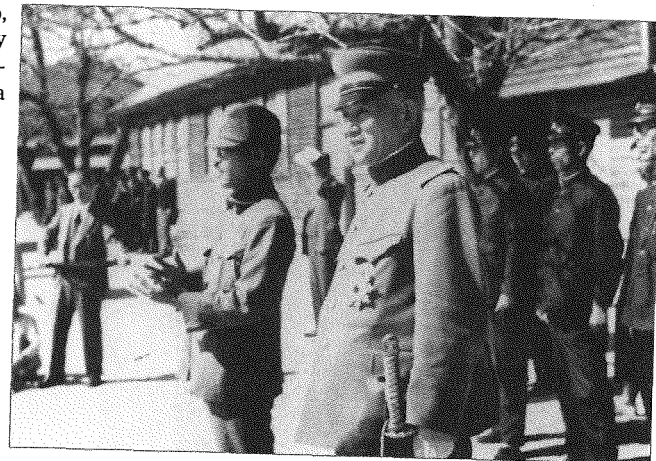
To wszystko sprzyjało nasilaniu się tendencji nacjonalistycznych. Powstawały rozmaite stowarzyszenia, ugrupowania, nieformalne grupy tworzone przede wszystkim, ale nie tylko, przez przedstawicieli japońskich sił zbrojnych, głównie wojsk lądowych. Do najważniejszych należały m.in.: Stowarzyszenie Wiśni (*Sakurakai*), utworzone w 1930 r. przez podpułkownika Hashimoto Kingorō, Stowarzyszenie Jimmu (*Jimmukai*; utworzone w 1932), które przez osobę założyciela i głównego ideologa, Ōkawę Shūmeia, nawiązywało w swych działaniach do Stowarzyszenia Aktywistów (*Kōchisha* lub *Gyōchisha*, utwo-

rzony w 1925) i Stowarzyszenia Tych, Którzy Przetrwają (*Yūzonsha*, utworzone w 1919), a także Grupa Braterstwa Krwi (*Ketsumeidan*, utworzona w 1932) Inoue Nisshō. Dużą rolę odegrali w nich tzw. młodzi oficerowie (*seinen shōkō*), głównie z sił lądowych. Ponadto w siłach lądowych ogromne znaczenie miały w latach trzydziestych dwie nieformalne, rywalizujące między sobą o władzę grupy złożone z wyższych rangą oficerów, a mianowicie nacjonalistyczne Ugrupowanie Drogi Cesarskiej (*Kōdōha*), reprezentowane m.in. przez generałów Masakiego Jinzaburō i Arakiego Sadao oraz faszystujące Ugrupowanie Kontroli (*Tōseiha*), gdzie działali na przykład generałowie Tōjō Hideki i Hayashi Senjūrō. Wielu wyższych rangą oficerów mających wpływ na politykę państwa działało także w Stowarzyszeniu Podstaw Państwowości (*Kokuhonsha*, utworzone w 1924), jednej z najważniejszych organizacji nacjonalistycznych, do której należeli także politycy cywilni, przedsiębiorcy, naukowcy.

Podstawowej przyczyny złej sytuacji w kraju nacjonałiści zaczęli upatrywać w przyjęciu przez Japonię po przewrocie Meiji zbyt wielu elementów kultury Zachodu, co naruszyło japoński charakter narodu. Rozpoczęli więc działania na rzecz jego oczyszczenia. Na początku 1935 r. na forum izby wyższej parlamentu prawica – w tym także członkowie Stowarzyszenia Rezerwistów Cesarstwa (*Teikoku Zaigō Gunjinkai*), którego celem była m.in. poprawa morale w armii i wprowadzenie jej kontroli nad społeczeństwem – zarzuciła profesorowi prawa konstytucyjnego Minobe Tatsukichiemu antynarodowy charakter jego teorii „cesarza – organu państwa”. Uznano, że nie można „boskiego” władcy traktować tak jak na przykład cesarza chińskiego. Choć Minobe obalił wszystkie zarzuty, a jego teoria nie została skrytykowana przez cesarza, musiał zrezygnować ze stanowiska na Uniwersytecie Tokijskim. Zakazano sprzedaży większości jego książek. W 1937 r. Ministerstwo Edukacji opublikowało broszurę *Podstawowe znaczenie charakteru narodowego (Kokutai-no hongī)*, wyjaśniając w niej specyfikę japońskiego cesarstwa i takich wartości jak lojalność wobec cesarza, miłość synowska, patriotyzm. W ten sposób ministerstwo podpisało się pod zasadniczymi punktami ideologii nacjonalistów, według których cesarz był najwyższą i najważniejszą wartością

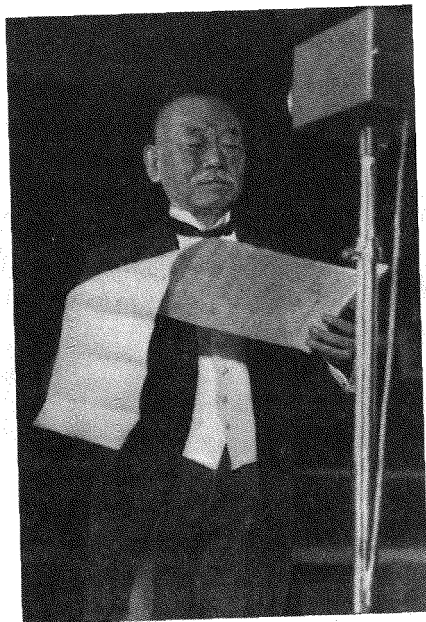
Japonii. Tylko on jako ojciec wielkiej japońskiej rodziny mógł właściwie rządzić krajem. Konieczna więc była, poza oczyszczeniem *kokutai*, odbudowa państwa (*kokka kaizō*) wraz z ponowną restauracją władzy cesarskiej. Sięgnięto do wzorów sprzed ponad pół wieku i uznano, że trzeba przeprowadzić kolejną odnowę, tym razem Odnowę Shōwa (*Shōwa ishin*; zwaną też Restauracją Shōwa). Podstawowym hasłem „odnowicieli”, a szczególnie młodych oficerów cesarskiej armii, stał się zwrot: „czcić cesarza, zniszczyć zdrajców” (*sonnō tōkan*), wzorowany także na hasle procesarskich samurajów z połowy XIX w. (*sonnō tōbaku*). Ponieważ cele były nieco inne, ostatni ideogram oznaczający

Generał Masaki Jinzaburō, jeden z głównych działaczy nieformalnego Ugrupowania Drogi Cesarskiej – lata trzydzieste XX w.

siogunat (*baku*) zastąpiono znakiem oznaczającym zdrajcę (*kan*). Dążono więc do przywrócenia realnej władzy cesarza i wyeliminowania z życia politycznego wszystkich tych, którzy wbrew *kokutai* działali zgodnie z ideologią z Zachodu, a nad wartości moralne przedkładali wartości materialne. Do „zdrajców” zaliczono polityków partyjnych, przedstawicieli *zaibatsu*, wielkich posiadaczy ziemskich i tych doradców cesarskich oraz wyższych rangą oficerów, którzy działali na szkodę państwa. Za niebezpiecznych uznano też naukowców i myślicieli głoszących publicznie zachodnie teorie. Najbardziej skutecznym środkiem służącym „zniszczeniu zdrajców” stały się zamachy, zwane w japońskiej historiografii incydentami. Pochłonęły wiele ofiar. W wyniku

zamachu zorganizowanego przez Grupę Braterstwa Krwi, w której obowiązywała zasada „jeden człowiek [członek organizacji] jedno zabójstwo” (*hitori issatsu*), zginął były minister finansów Inoue Junnosuke (9 lutego 1932) i Dan Takuma (5 marca 1932), jeden z dyrektorów *zaiatsu* Mitsui. 15 maja 1932 r. grupa młodych oficerów marynarki i kadeci wojsk lądowych, wspierani przez Szkołę Patriotów Stron Rodziny (*Aikyōjuku*), cywilną organizację nacjonalistyczną, założoną przez Tachibanę Kōsaborō, zaatakowali w Tokio kilka banków, elektrownię i siedzibę partii Seiyūkai, a przede wszystkim zastrzelili premiera Inukaia Tsuyoshiego. W ten sposób zakończył się

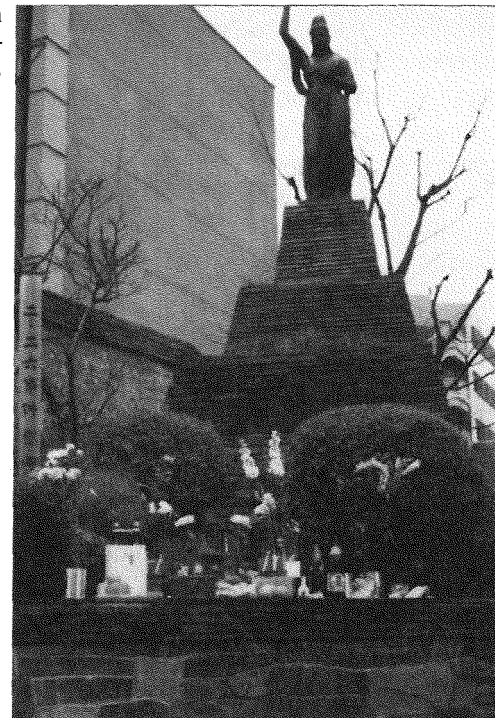
Premier Okada Keisuke, niedoszła ofiara młodych oficerów podczas incydentu 26 lutego 1936 r.

okres rządów partyjnych, a kolejnymi premierami zostawali odtąd politycy bezpartyjni lub wojskowi.

Najtragiczniejszy w skutkach był incydent 26 lutego w 1936 r. Pod rozkazami dwudziestu jeden młodych oficerów znalazło się wówczas około 1,4 tys. żołnierzy. Zabito Takahashiego Korekiyo – ministra finansów, admirała Saitō Makoto – ministra środka (*naidaijin*; termin

ten jest tłumaczony także jako strażnik cesarskich pieczęci), najważniejszego doradcę cesarza gen. Watanabe Jōtarō, i generalnego inspektora oświaty wojskowej. Nie powiodły się zamachy na kilku innych „zdrajców”. Zamiast premiera Okady Keisuke rebelianci zabili jego szwagra, pułkownika Matsuo Denzō. Poważnie raniono marszałka dworu admirała Suzukiego Kantarō, który jednak przeżył i powrócił do aktywnego życia politycznego. Ocalał także były minister środka i dyplomata Makino Nobuaki. W Tokio wprowadzono stan wyjątkowy. Centrum miasta wraz z najważniejszymi urzędami znalazło się w rękach organizatorów zamachu, których poparli wysocy rangą ofi-

Pomnik Kannon poświęcony młodym oficerom, którzy zginęli w wyniku incydentu 26 lutego 1936 r. – Shibuya, Tokio

cerowie. Rozpoczęto rozmowy z władzami wojskowymi. W manifestach młodzi oficerowie napisali: „Aby zniszczyć zdrajców, aby najwyższe cnoty uczynić jak najbardziej wartościowymi, aby chronić narodo-

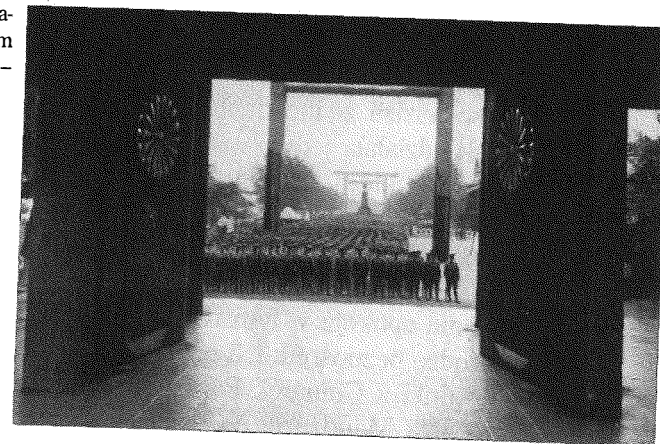
wy charakter i aby pozwolić mu się objawić, całkowicie poświęcamy nasze własne szczerze serca, serca dzieci świętej ziemi”.

Jednak cesarz nie poparł Odnowy Shōwa i zgodnie z jego rozkazami rebelia po kilku dniach została stłumiona, a główni organizatorzy surowo ukarani. Trzynastu z nich skazano na karę śmierci, pięciu na dożywocie, dwaj, nie mogąc znieść hańby przegranej, popełnili samobójstwo. Czterdziestu czterech niższych rangą oficerów osadzono w więzieniu na kilka do kilkunastu lat. Większość żołnierzy biorących udział w akcji przeniesiono na służbę do Mandżurii. Rozstrzelani zostali także Nishida Mitsugi i Kita Ikki. Nishida, oficer rezerwy, był pośrednikiem między młodymi oficerami a cywilnymi ideologami i działaczami prawicowymi dążącymi również do Odnowy Shōwa. Należał do nich Kita ekscentryczny myśliciel o zmieniających się poglądach, który początkowo opowiadał się za socjalizmem, następnie za anarchizmem, a ostatecznie za panazjatyzmem i japońskim narodowym socjalizmem. W najważniejszej pracy *Ogólne założenia do planu odbudowy państwa* (*Nihon kaizō hōan taiko*, 1920) wzywał do radykalnych reform w celu stworzenia państwa totalitarnego. Cesarz miał wprowadzić stan wojenny, zawiesić konstytucję, rozwiązać parlament, znieść przywileje arystokracji i powołać specjalny organ doradczy. Prywatna własność ziemi i kapitału miała zostać znacznie ograniczona, niektóre gałęzie przemysłu znacjonalizowane, odrzucony indywidualizm i zapożyczenia z Zachodu. Japonia miała stanąć na czele ruchu wyzwolenczego Azji spod władzy obcych państw, w tym też Rosji.

Szczególną rolę Japonii w Azji podkreślali wszyscy japońscy nacjonalści. Wierzyli bowiem, że dzięki powrotowi do tradycyjnych wartości Japonia pod kierunkiem cesarza odzyska swój wyjątkowy charakter i będzie mogła wypełnić mesjańskie posłannictwo. Uważali, że skoro cesarz jako jedyny na świecie pochodził od bóstw, a wszyscy Japończycy, jak dzieci, są mu bezwzględnie posłuszni, tylko naród japoński może odegrać rolę narodu wybranego i wyruszyć z misją dziejową, by zaprowadzić ład i spokój w Azji oraz na świecie. Organizatorem miała być armia japońska, która jako jedyna siła w kraju wiernie służyła cesarzowi i była oddana całemu narodowi.

Jeden z głównych rzeczników odbudowy *kokutai*, gen. Masaki Jinzaburō, pisał w dziennikach: „Kiedy idea Wielkiej Japonii ogarnie ludzkie umysły, rozpocznie się – jako sprzeciw wobec ideologii Zachodu – proces integrowania się świadomości narodów Dalekiego Wschodu, który skupi się wokół Ducha Wielkiej Japonii. [...] [Armia] powinna oświecać i prowadzić ludzkie serca, gdyż czerpie tajemną siłę ze Świętego Miecza Sprawiedliwości. [...] Japoński żołnierz musi pamiętać o tym, że jest wojownikiem cesarskim, walczącym dla Cesarza i swego jedyne go w świecie Narodu, który bóstwa wybrały do wypełnienia dziejowej misji zjednoczenia świata”.

Żołnierze japońscy w Chramie Yasukuni, poświęconym poległym w czasie wojen – lata trzydzieste XX w.

Ideologia ta sprzyjała realizacji planów podboju Azji, szczególnie, że według przeciwników dyplomacji Shidehary, w tym głównie oficerów sił lądowych, agresja na kontynent miała stanowić jeden z podstawowych sposobów wyjścia z kryzysu.

Marsz na północ

Najważniejsze miejsce w tych planach zajmowała Mandżuria. Uważano, że dzięki zdobyciu tam rynków zbytu dla japońskich towarów oraz źródeł surowców dla przemysłu można byłoby poprawić sytuację gospodarczą w Japonii, a dzięki emigracji rozwiązać problem przeludnienia. Mandżuria znajdowała się w rejonie, który wraz z Koreą, pół-

nocnymi Chinami, Mongolią i Syberią był obszarem szczególnego zainteresowania Japonii już od drugiej połowy XIX w. Za podbojem tych terenów, czyli marszem na północ, opowiadali się głównie, co zrozumiałe, przedstawiciele sił lądowych, a także przeciwnicy komunizmu, który miał zagrażać Japonii nie tylko ze strony Związku Radzieckiego, ale też Chin i Mongolii Zewnętrznej (Mongolska Republika Ludowa).

Do działań przystąpiono 18 września 1931 r. Żołnierze stacjonującej w Mandżurii Armii Kwantuńskiej zaatakowali koszary chińskie niedaleko Mukdenu, usprawiedliwiając się spowodowanym rzekomo przez Chińczyków wybuchem na torach Kolei Południowomandżurskiej. 19 września zaskoczony wydarzeniami rząd japoński polecił nie prowadzić dalszych działań. Następnie w dwóch oficjalnych oświadczeniach stwierdził, że incydent rozpoczęli żołnierze chińscy, a Armia Kwantuńska działała jedynie w celu samoobrony. Winą obarczono stronę chińską, która, prowadząc działania antyjapońskie, zagrażała bezpieczeństwu Japończyków przebywających w tym rejonie. Zapewniono jednak, że nie nastąpi eskalacja działań, gdyż Japonia nie dąży do żadnych zdobyczy terytorialnych, i że oddziały wycofają się po przywróceniu spokoju w tym rejonie. Postanowiono rozwiązać konflikt na drodze bezpośrednich negocjacji i jak najszybciej przywrócić dobre stosunki z Chinami. Ponieważ żołnierze japońscy zajmowali kolejne miasta Mandżurii, co było sprzeczne z oficjalnym kursem polityki zagranicznej Japonii, a także z traktatem dziesięciu państw i traktatem o wyrzeczeniu się wojny, 11 grudnia gabinet Wakatsukiego podał się do dymisji. Dwa dni później nowy gabinet utworzył przewodniczący Seiyūkai, Inukai Tsuyoshi. Przejęcie władzy przez Seiyūkai oraz powierzenie funkcji ministra sił lądowych generałowi Arakiemu Sadao, znanemu z nacjonalistycznych poglądów, mogło wskazywać na to, że nowy rząd będzie prowadził aktywną politykę na kontynencie. Mimo tego Inukai jako polityk partyjny, czyli „zdrajca”, stał się ofiarą zamachu. Zginął zastrzelony przez młodego oficera w swojej rezydencji 15 maja 1932 r. Od tego momentu ~~partie~~ przestały mieć decydujący wpływ na politykę kraju. Uznano, że potrzebny jest rząd ogólnonarodowy, który ograniczy niezadowolone społeczeń-

stwa, a przede wszystkim nie będzie obiektem ataków zwolenników odbudowy *kokutai*. Nowym premierem został admirał w stanie spoczynku, wicehrabia Saitō Makoto, który 26 maja utworzył tzw. gabinet jedności narodowej.

Tymczasem już 21 września 1931 r. sprawa konfliktu japońsko-chińskiego w Mandżurii znalazła się na forum Ligi Narodów. Przedstawiciel rządu chińskiego złożył oficjalną skargę, prosząc o pośredniczenie Ligi w rozwiązaniu konfliktu. Reprezentant Japonii utrzymywał, że wydarzenia w Mandżurii mają charakter lokalny, a wojska zostaną wycofane, gdy tylko zapewnią bezpieczeństwo obywatelom

Premier Inukai Tsuyoshi

japońskim. Ponieważ jednak oddziały japońskie nie przerwały działań zbrojnych, 10 grudnia Rada Ligi podjęła decyzję o powołaniu międzynarodowej komisji, pod kierunkiem Brytyjczyka, lorda Edwar-
da Lyttona, do zbadania sytuacji w Mandżurii i w Japonii. 29 lutego 1932 r. delegacja dotarła do Tokio. Tymczasem już następnego dnia (1 marca) w Mandżurii ogłoszono utworzenie państwa Mandżukuo, w którego granicach znalazły się prowincje Heilongjiang (Heilungkiang), Jilin (Kirin), Shenjang (Shenyang). Początkowo była to repub-

lika, a od marca 1934 r. cesarstwo – na jego czele stanął ostatni cesarz dynastii Qing (Tsing), Puyi (Pu-yi). 15 września 1932 r. Japonia uznała oficjalnie ten nowy twór polityczny, chcąc w ten sposób dowieść opinii międzynarodowej, że jest to państwo niezawisłe. Podpisany wówczas dwustronny dokument świadczył jednak o tym, że był to rejon całkowicie od niej uzależniony. Zalegalizowano interwencję japońską w Mandżurii i przyznano Japonii niemal nieograniczone prawa. Obie strony zobowiązały się do udzielania wzajemnej pomocy w celu utrzymania bezpieczeństwa narodowego i dlatego na terytorium Mandżukuo mogła stacjonować niezbędna liczba wojsk japońskich. Poza tym Japonia miała prawo wykorzystywać ten rejon jako źródło surowców lub rynek zbytu, a także jako bazę wypadową na Chiny i ZSRR. We wszystkich dziedzinach życia działali doradcy japońscy, koncerty japońskie otwierały tu swoje filie, zwiększono także osadnictwo Japończyków.

2 października 1932 r. Komisja Lyttona opublikowała raport dotyczący sytuacji w Mandżurii. Stwierdzono w nim, że Mandżuria stanowi integralną część Chin, a Mandżukuo nie można uznać za niezależne państwo, gdyż nie powstało wskutek spontanicznego ruchu niepodległościowego i jest uzależnione od Japonii, co pozostaje w sprzeczności z zasadą suwerenności. Potępiono działania Armii Kwantuńskiej, których nie uznano za samoobronę. Podkreślono jednak specyfikę tego rejonu i to, że rząd chiński nie jest w stanie prawidłowo nim zarządzać. Zalecano zachowanie pewnej autonomii Mandżurii, konieczność zapewnienia spokoju i bezpieczeństwa, międzynarodową współpracę w odbudowie Chin, zawarcie nowych umów między Japonią a Chinami, ale także potwierdzono specjalne interesy Japonii w tym rejonie.

Następnie przez kilka miesięcy dyskutowano na forum Ligi Narodów nad wspólną rezolucją, w której ostatecznie stwierdzono, że Mandżukuo nie można uznać za niezawisłe państwo. Japonia miała wycofać swe siły do strefy wzdłuż Kolei Południowomandżurskiej i zgodzić się na zwierzchnictwo Chin nad całym rejonem Mandżurii. Z taką decyzją rząd japoński nie mógł się jednak zgodzić. Kiedy więc 24 lutego 1933 r. na posiedzeniu Zgromadzenia Ogólnego Ligi

42 głosami za (1 głos wstrzymujący się – Syjam, 12 nieobecnych) przyjęto tę rezolucję, delegacja Japonii opuściła salę obrad, wyrażając w ten sposób sprzeciw. 25 marca rząd w Tokio oficjalnie oświadczył, że Mandżukuo powstało w wyniku działań niepodległościowych i podkreślił znaczenie tego państwa jako strefy ochronnej przed rozprzestrzenianiem się chińskiego komunizmu na Daleki Wschód. 27 marca cesarz wydał edykt, a japoński rząd ogłosił, że Japonia występuje z Ligi Narodów.

Wydarzeniami w Mandżurii szczególnie zaniepokojone były Stany Zjednoczone, które obawiały się naruszenia systemu waszyngton-

Matsuoka Yōsuke, szef delegacji japońskiej, odmawia przyjęcia rezolucji Ligi Narodów w sprawie nieuznania Mandżukuo i działań Japonii w Mandżurii (24 lutego 1933)

skiego i uważały, że zagrożona jest zasada otwartych drzwi. 7 stycznia 1932 r. sekretarz stanu, Henry Lewis Stimson, przekazał Japonii i Chinom oficjalną notę. Amerykanie oświadczyli, że nie uznają żadnego układu ani sytuacji, która może zaszkodzić prawom rządu amerykańskiego lub jego obywateli w Chinach, że respektują postanowienia konferencji waszyngtońskiej i pakt paryski oraz że będą domagać się poszanowania praw związanych z zasadą otwartych drzwi.

Choć Stany zabiegały o to, by inne państwa, w tym Francja i Wielka Brytania, podpisały się również pod tą deklaracją, początkowo nie uzyskały poparcia, gdyż działania Japonii w Mandżurii nie zagrażały bezpośrednio interesom tych państw w Chinach. Dopiero tzw. pierw-

szy incydent szanghajski – czyli rozpoczęte 28 stycznia 1932 r. walki wojsk japońskich i chińskich w Szanghaju, największym porcie handlowym Chin, z którego korzystało większość mocarstw – wywołał niepokój zarówno Brytyjczyków, jak i Francuzów oraz wpłynął na zmianę ich nastawienia. Wspólnie 2 lutego zmuszono Japonię do zakończenia walk.

Incydent mandżurski wpłynął też na stosunki japońsko-radzieckie. Strona radziecka, obawiając się, że Armia Kwantuńska rozszerzy działania poza Mandżurię, zaproponowała Japonii ponownie pakt o nieagresji, jednocześnie jednak zwiększyła liczbę żołnierzy na Dalekim Wschodzie. Rząd japoński odrzucił raz jeszcze propozycję paktu. Przeciwnicy porozumienia uważali, że różnice interesów politycznych i ideologicznych, dzielące niemal zawsze oba kraje, muszą ostatecznie doprowadzić do wojny. Jeśli Japonia jako sygnatariusz paktu o nieagresji nie będzie mogła wystąpić przeciw ZSRR, to państwo to z pewnością nasili działania na szkodę japońskich przedsięwzięć gospodarczych w Azji. Rząd zgodził się natomiast przyjąć rolę mediatora i gwaranta finansowego w rozmowach radziecko-mandżukuańskich dotyczących sprzedaży radzieckich udziałów w Kolei Wschodniochińskiej. Porozumienie podpisano 3 marca 1935 r. Tym samym Związek Radziecki uznał *de facto* Mandżukuo.

Umocniwszy swą pozycję w Mandżurii, Japonia kontynuowała marsz na północ. W lutym 1933 r. zajęła prowincję Rehe (Jehol) w Mongolii Wewnętrznej, przyłączając ją do Mandżukuo, a 25 maja podpisała rozejm z rządem nankińskim, na mocy którego ustanowiono strefę zdemilitaryzowaną na południe od Wielkiego Muru w prowincji Hebei (Hopei) i tym samym zakończono walki. Japonia więcej uwagi poświęcała teraz rozwojowi Mandżukuo, aby w ten sposób wpłynąć na poprawę sytuacji wewnątrz kraju. Już bowiem pod koniec 1932 r., głównie dzięki polityce ministra finansów Takahashiego Korekiyo (1931–1936) opierającej się na niskim kursie walutowym, niskich stopach procentowych i ekspansywnej polityce fiskalnej, pojawiły się pierwsze symptomy poprawy koniunktury. 13 grudnia 1931 r. odstąpił on od systemu waluty opartej na złocie, powodując spadek wartości jena i wzrost konkurencyjności towarów ja-

pońskich na rynkach zagranicznych, co wpłynęło korzystnie na eksport. Drogi import, a także zwiększanie wydatków budżetowych stały się przyczyną rozwoju przemysłu. Wydatki budżetowe wzrosły z 1,5 mld w 1931 r. do 2,7 mld jenów w 1937 r., a największą ich część przeznaczano na cele wojskowe. W związku z działaniami w Mandżurii zwiększono je o 50 proc. (z 450 mln w 1931 r. do 690 mln rok później), a w 1937 r. z powodu dalszych nacisków przedstawiciele armii i działań zbrojnych w Chinach osiągnęły poziom 2,2 mld jenów, czyli ponad 90 proc. budżetu państwa. Początkowo dało to silny impuls do rozwoju przemysłu ciężkiego, głównie stalowego, stocznioowego i maszynowego. Pojawiły się i szybko rozwijały tzw. nowe *zai-batsu*, na przykład Przemysł Japonii (*Nihon Sangyō*, czyli Nissan), produkujące też samochody. Systematycznie wzrastała wartość produkcji przemysłu ciężkiego i chemicznego, która w 1929 r. wynosiła 30,2 proc. całości produkcji kraju, w 1932 r. przekroczyła po raz pierwszy wartość produkcji przemysłu włókienniczego, a w 1938 r. stanowiła już 54,8 proc. W tym samym czasie udział produkcji przemysłu włókienniczego spadł z 35,1 proc. w 1929 r. do 22, 2 proc. w roku 1938. Nie znaczy to jednak, że dotychczas wiodący przemysł Japonii upadał. Włókiennictwo rozwijało się wolniej i zmieniła się jego struktura. Dominować zaczął przemysł bawełniany, a spadała produkcja jedwabiu w związku z małym popytem za granicą i coraz większą modą na włókna sztuczne. W 1937 r. produkcja sztucznego jedwabiu w Japonii wynosiła 28–29 proc. produkcji światowej, co dawało jej pierwsze miejsce w świecie. O poprawie sytuacji gospodarczej Japonii w 1932 r. świadczy także jej Produkt Narodowy Brutto, który spadł w latach 1929–1931 z 16,3 mld do 13,3 mld jenów, a w 1932 r. zaczął wzrastać o około 1,5 mld rocznie (10,3 proc.), by osiągnąć w 1936 r. poziom 19,3 mld jenów. Wtedy ponownie zaczęły się kłopoty, co wynikało głównie z niemożności zrównoważenia budżetu z powodu zbyt wielkich wydatków na mającą coraz większe wymagania japońską armię.

W lipcu 1934 r. z powodu korupcji gabinet Saitō podał się do dymisji i 8 lipca nowy rząd utworzył kolejny admirał w stanie spoczynku Okada Keisuke. Jednak dotychczasowy minister spraw zagranicz-

nych, Hirota Kōki, pozostał na stanowisku, co oznaczało kontynuację polityki zagranicznej. Uważał on, że Japonia ponosi całkowitą odpowiedzialność za pokój w Azji Wschodniej i musi czuwać nad tym, co dzieje się w Chinach. W październiku 1935 r. gabinet opracował główne założenia dotyczące stosunków z Chinami, zwane trzema zasadami Hiroty. Miały one doprowadzić do:

1) podjęcia przez stronę chińską ostatecznych środków w celu zakończenia działań antyjapońskich, uwolnienia się Chin od zależności od Europy i Stanów Zjednoczonych oraz wprowadzenia tam polityki przyjaźni wobec Japonii;

Premier Hirota Kōki, jedyny cywilny polityk skazany na karę śmierci przez Trybunał Tokijski

2) faktycznego uznania niezależności Mandżukuo oraz do ekonomicznej i kulturalnej współpracy między Mandżukuo a Chinami północnymi;

3) współpracy Chin z Japonią w celu wyeliminowania czerwonego niebezpieczeństwa z rejonu graniczącego z Mongolią Zewnętrzną, ponieważ jest ono wspólnym niebezpieczeństwem dla Japonii, Mandżukuo i Chin.

Hirota kontynuował tę politykę, kiedy po incydencie 26 lutego stanął 9 marca 1936 r. na czele nowego rządu. Stopniowo przygotowywano też kraj do wojny na szerszą skalę. Po raz kolejny ograniczono swobody obywatelskie, wprowadzając m.in. zakaz obchodów 1 Maja, zwiększono liczbę żołnierzy stacjonujących w Chinach, a od maja ministrem sił lądowych lub marynarki mógł być tylko generał lub admirał w służbie czynnej.

Najważniejsze założenia polityki państwa ogłoszono 7 sierpnia 1936 r. Uznano wówczas m.in., że Japonia musi wyeliminować niebezpieczeństwo ze strony Związku Radzieckiego, a także przygotować się do konfrontacji ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią, co będzie możliwe dzięki ścisłej współpracy z Mandżukuo i Chinami. Zamierzano także stworzyć projapońską i promandżukuańską strefę antybolszewicką w północnych Chinach. W tym rejonie miano prowadzić poza tym specjalną politykę, która zapewniłaby Japonii pozyskanie nowych źródeł surowców, niezbędnych dla zwiększenia obronności kraju. Należy dodać, że właśnie wtedy po raz pierwszy uznano, iż dla dalszego rozwoju gospodarczego Japonii równie ważne jest zwrócenie większej uwagi na morza południowe, czyli Azję Południowo-Wschodnią i wyspy na Pacyfiku, co oznaczało możliwość marszu na południe.

Tymczasem z powodu niemożności pogodzenia polityków wojskowych z cywilnymi rząd Hiroty musiał podać się do dymisji i 2 lutego 1937 r. nowy gabinet utworzył na krótko gen. Hayashi Senjūrō. Jednak już 4 czerwca stery rządu przekazał członkowi rodziny cesarskiej, księciu Konoe Fumimaro, który cieszył się poparciem zarówno polityków partyjnych, jak i wojskowych, gdyż był zwolennikiem idei „Azja dla Azjatów”, czyli Azji podporządkowanej Japonii.

Wkrótce potem, 7 lipca, wojska japońskie rozpoczęły dalsze działania zbrojne na kontynencie. Bezpośrednim pretekstem do rozpoczęcia tych działań stało się starcie między oddziałami japońskimi i chińskimi na moście Marko Polo na przedmieściach Pekinu. Przerodziły się one w trwającą aż do 1945 r. i tragiczną w skutkach wojnę z Chinami. Podobnie jak w przypadku incydentu mandżurskiego armia japońska nie słuchała zaleceń władz cywilnych dotyczących

nierozszerzania działań i zajmowała kolejne miasta, najpierw w północnych Chinach, a następnie centralnych. 13 grudnia po ciężkich walkach padł Nankin, co spowodowało, że rząd Jiang Jiesiego przeniósł się do Chongqing (Chungking). Zginęło wówczas tysiące cywili i wojskowych, wielu z nich zostało rozstrzelanych lub zamordowanych przez żołnierzy japońskich.

Wydarzenia ówczesne do dziś wywołują wiele kontrowersji i burzliwych dyskusji. Nie ma bowiem zgodności co do liczby ofiar. Ocenia się, że mogło zginąć od 40 tys. do 1 mln osób. Oficjalnie Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu stwierdził, że zgi-

Oddziały japońskie podczas wojny z Chinami – 1938 r.

nęło wówczas 200 tys. Chińczyków. Sąd wojskowy ds. zbrodni wojennych w Nankinie (1947) uznał, że liczba ta wyniosła 300 tys., co oficjalnie przyjęła strona chińska. Grupa radykalnych historyków i dziennikarzy japońskich twierdzi, że ofiarami „gwałtu nankińskiego” lub „masakry nankińskiej” było więcej niż 400 tys. osób, natomiast umiarkowani badacze japońscy uważają, że na podstawie dotychczas zbadanych, ale ciągle niewystarczających źródeł (m.in. dane z pochówków, liczba mieszkańców Nankinu) można uznać, iż w „incydencie nankińskim” zginęło od 40 tys. do 100 tys. ludzi.

Do końca 1938 r. Japończycy zajęli większość ważniejszych miast i linii kolejowych Chin, ale nie udało im się, głównie z powodu silnego

oporu oddziałów partyzanckich, podbić całego kraju. 3 listopada premier Konoe ogłosił, że celem działań zbrojnych Japonii jest ustanowienie „nowego porządku we wschodniej Azji”. Stabilizacja w tej części kontynentu azjatyckiego miała opierać się na sojuszu, wzajemnej pomocy i koordynacji między Japonią, Mandżukuo i Chinami w sferach politycznej, ekonomicznej i kulturalnej, przy jednoczesnym ograniczaniu, a następnie całkowitej likwidacji wpływów mocarstw zachodnich w tym rejonie. Japonia miała odgrywać rolę nadrzędną, opracowując i koordynując plany działań, dostarczając specjalistów do spraw przemysłu, zarządzania i finansów. Chiny i Mandżukuo mogły podejmować tylko takie decyzje, które byłyby zgodne z wytycznymi Tokio, i miały zaopatrywać Japonię w surowce. Japończycy mieli też czuwać nad produkcją przemysłową.

Jednak duża liczba ofiar i bardzo wysokie koszty wojny (przypomnijmy, że pod koniec 1937 r. wydatki na cele wojskowe – 2,5 mld jenów – były niemal równe budżetowi państwa na ten rok) wymagały zmian w polityce państwa. Rząd postanowił wzmocnić kontrolę nad przemysłem i handlem zagranicznym oraz nad społeczeństwem, jego stylem życia, poglądami politycznymi. Czasy demokracji i mody na nowoczesność w stylu zachodnim odchodziły w niepamięć.

Mobilizacja

W 1937 r. parlament uchwalił pierwsze ustawy pozwalające rządowi na kontrolę gospodarki państwa. Odtąd nadzorował on podstawowe jej dziedziny i mógł ingerować w działalność przedsiębiorstw. Kontrolował dostawy surowców i dbał o to, aby importowane surowce nie trafiły do firm produkujących dla konsumentów indywidualnych. W październiku utworzono nowy organ administracyjny – Radę Planowania (*Kikakuin*), która miała regulować podaż towarów pierwszej potrzeby niezbędnych dla działalności ekonomicznej oraz opracowywać plany mobilizacji zasobów ludzkich i naturalnych. Dotyczyły one głównie importu surowców, bez których nie mógłby praktycznie funkcjonować japoński przemysł ciężki i chemiczny, a także włókienniczy. Dzięki kontroli handlu zagranicznego deficyt z 1937 r. został zlikwidowany. Przez następne lata, do 1941 r., Japonia miała bilans dodatni

w handlu zagranicznym (tabela). Było to spowodowane głównie nadwyżkami japońskiego eksportu do strefy jena (część Chin zajęta przez Japończyków i Mandżukuo), skąd importowała m.in. węgiel i rudy żelaza. Natomiast cały czas miała deficyt w handlu ze strefą dolara i funta (głównie Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią), gdzie kupowała ropę naftową, nikiel i kobalt, kauczuk, a także surową bawełnę i wełnę.

1 kwietnia 1938 r. ogłoszono ustawę o powszechnej mobilizacji państwa, która dawała rządowi pełną kontrolę nad całą gospodarką, czyli kapitałem, dystrybucją surowców, handlem zagranicznym, transportem, komunikacją, zatrudnieniem, a także prawo do ingerowania we wszystkie sfery życia społeczeństwa i ograniczania swobód obywatelskich podczas wojny. Rząd stopniowo obejmował nadzorem dystrybucję i sprzedaż różnych surowców (m.in. przędzy bawełnianej, benzyny i olei ciężkich). Przyjęto też zasadę kontroli cen towarów, ale nie powstrzymało to ich wzrostu. Sytuacja ta sprzyjała rozwojowi czarnego rynku i spekulacjom. Brakowało zarówno paliw, energii elektrycznej, artykułów spożywczych, jak również towarów codziennego użytku. Znaczny spadek produkcji ryżu, podstawowego składnika japońskiej kuchni, był jedną z przyczyn przejęcia przez rząd w grudniu 1939 r. kontroli nad jego dystrybucją i ustalenia przydziałów dla ludności (35 dkg na osobę dziennie). Wkrótce wprowadzono też kartki na rowery, zapalniczki, cukier, soję (pasta *miso*, sos sojowy), jajka, ryby, a następnie na większość artykułów spożywczych. Do 1942 r. reglamentacją objęto wszystkie artykuły niezbędne w życiu codziennym, w tym także ubrania. Nie oznaczało to wcale, że podaż tych towarów była wystarczająca.

Konieczne było także ujednoczenie i umocnienie politycznej struktury państwa. Od 1938 r. politycy, w tym przede wszystkim Konoe Fumimaro, dążyli do stworzenia tzw. nowego systemu (*shintaisei*), który pozwoliłby pogodzić interesy wszystkich ruchów politycznych i zjednoczyć Japończyków w działaniach na rzecz kraju. Chciano utworzyć tylko jedną, ogólnonarodową partię. Nie było to jednak sprawą prostą z powodu różnicy poglądów różnych grup politycznych, głównie wojskowych i cywilów. Działania te nasiliły się na po-

Kwartalny bilans handlowy Japonii w czasie wojny (w mln jenów)

Rok i miesiąc	Wysokość handlu			Handel ze strefą jena			Handel z innymi krajami		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c
1937 marzec	1036	1197	-161	159	258	-99	877	939	-62
kwiecień	982	1072	-90	200	244	-44	782	828	-46
1938 styczeń	925	956	-31	264	225	39	661	731	-70
luty	899	894	5	345	201	144	554	694	-60
marzec	906	901	5	400	191	209	506	710	-204
kwiecień	948	915	33	436	198	238	512	717	-205
1939 styczeń	1035	931	104	494	208	286	541	732	-182
luty	1137	960	177	555	221	334	582	739	-157
marzec	1224	1008	216	614	234	380	610	774	-164
kwiecień	1292	1046	146	670	242	428	622	804	-182
1940 styczeń	1302	1067	235	677	247	430	625	820	-195
luty	1250	1117	133	641	251	390	609	866	-257
marzec	1196	1143	53	601	254	347	596	889	-293
kwiecień	1158	1152	6	557	263	294	602	889	-287
1941 styczeń	1079	1147	-68	533	273	260	545	874	-329
luty	949	1046	-97	543	281	262	407	766	-359

a – eksport, b – import, c – bilans

Na podstawie: T. Nakamura, *Economic Growth in Prewar Japan*, New Haven–London 1983, s. 287.

czątku 1940 r., a gdy Konoe został w lipcu ponownie premierem, idea ta stała się oficjalną polityką rządu. Ostatecznie wszystkie partie polityczne rozwiązały się, nie chcąc, by posądzono je o brak patriotyzmu, i w październiku – po wielu debatach i sporach – na ich miejsce powołano Stowarzyszenie Wspierania Władzy Cesarskiej (*Taisei Yokusankai*), na którego czele stanął premier. Wbrew intencjom Konoe i innych zwolenników „nowego systemu” organizacja nie przerodziła się w silną partię polityczną, a jedynie w rozbudowany, biurokratyczny instrument ścisłej kontroli i indoktrynacji społeczeństwa.

Zniszczono system parlamentarny, gdyż – począwszy od siedemdziesiątej szóstej sesji zwołanej pod koniec 1940 r. – zakazano inter-

pelacji poselskich i praktycznie wszystkie rządowe propozycje ustaw były akceptowane. Parlament utracił funkcję ustawodawczą, nadzorowania administracji i możliwość wpływania na wysokość budżetu. Kolejne wybory do izby niższej, z kwietnia 1942 r., zorganizowano tak, że aż 82 proc. mandatów (381 z 466) zdobyli kandydaci, którzy znaleźli się na nieoficjalnych listach przygotowanych przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, policję i wojsko.

Tworzono w tym czasie nowe organizacje społeczne pozostające faktycznie pod kontrolą rządu. W miejsce dotychczasowych związków zawodowych robotników i chłopów powstały: Stowarzyszenie Patriotyczne w Przemysle Wielkiej Japonii (*Dainihon Sangyō Hōkokukai*), Liga Patriotyczna w Rolnictwie (*Nōgyō Hōkoku Remmei*), Stowarzyszenie Patriotyczne w Handlu (*Shōgyō Hōkokukai*), Grupa Patriotyczna w Transporcie Morskim Japonii (*Nihon Kaiun Hōkoku-dan*). Do Grupy Dzieci i Młodzieży Wielkiej Japonii (*Dainihon Seishōnendan*) należeli zarówno chłopcy, jak i dziewczęta, których przygotowywano do pracy dla dobra kraju, uczono zachowań w czasie wojny, wysyłano na praktyki do Chin i Mandżurii, by tam tworzyli Strefę Wspólnego Dobrobytu. Grupa Młodych Wspierających Wielką Japonię (*Dainihon Yokusan Sōnendan*) stała się trzonem ruchu na rzecz Wspierania Władzy Cesarskiej. Stowarzyszenie Kobiet Wielkiej Japonii (*Dainihon Fujinkai*) zjednoczyło wszystkie dotychczasowe organizacje kobiece. Zbierało pieniądze dla żołnierzy, przygotowywało dla nich specjalne wyprawki, prowadziło też propagandę zgodną z wytycznymi rządu na temat zwiększenia japońskiej populacji.

Na najniższym szczeblu nowego systemu w celu mobilizacji moralnej społeczeństwa od 1940 r. działało 19 tys. Stowarzyszeń Miejskich (*Chōnaikai*) i Stowarzyszeń Wiejskich (*Burakukai*). Podporządkowano im 1,2 mln związków sąsiedzkich (*tonarigumi*), obejmujących od pięciu do dwudziestu domostw. Podlegały one kontroli rządu i służyły indoktrynacji, a także inwigilacji ludności. Odpowiedzialne były w swym rejonie za morale mieszkańców, rozprowadzanie tekstów rozporządzeń rządowych i upowszechnianie polityki władz, obronę przeciwlotniczą, ochronę zdrowia, przydział kartek na żywność i przedmioty codziennego użytku, gromadzenie i podział

zapasów, oszczędny tryb życia, a także zbieranie przedmiotów z metali szlachetnych oraz z żelaza i miedzi do wykorzystania w przemyśle.

W celu aktywizacji obywateli prowadzono zakrojone na szeroką skalę akcje propagandowe pod hasłami patriotycznymi, takimi jak „jedność narodu”, „lojalność i patriotyzm”, „zawzięta wytrwałość”. Czuwały nad tym Departament Informacji Rządu (*Naikaku Jōhōkyoku*) i Stowarzyszenie Wspierania Władzy Cesarskiej. W 1940 r. w całym kraju zorganizowano wiele masowych uroczystości upamiętniających 2600 rocznicę wstąpienia na tron legendarnego władcy Jimmu i założenia cesarstwa w 660 r. p.n.e. Rozpropagowano wówczas hasło „cały świat pod jednym dachem” (*hakkō ichiu*), zapożyczone z rzekomego edyktu Jimmu, o którym wspomniano już w *Kronice japońskiej*. Użył go po raz pierwszy rząd Konoe w podstawowych założeniach polityki państwa dotyczących ustanowienia nowego porządku w Azji pod kierunkiem Japonii. Wszyscy Japończycy mieli poczuć wyjątkowość charakteru narodowego i zrozumieć konieczność misji dziejowej.

Szkolnictwo zostało również poddane indoktrynacji. Na zajęciach wpajano dzieciom i młodzieży idee patriotyczne, poczucie więzi narodowej, oddanie cesarzowi i cesarstwu. W 1941 r. szkoły podstawowe nazwano szkołami dla narodu, a ich głównym celem stało się wychowanie młodych obywateli zgodnie z zasadami charakteru narodowego Japonii. Ważny stał się zarówno rozwój psychiczny i wiedza, jak i rozwój fizyczny – do programu dodano na przykład zajęcia z muzyką, prowadzone przeważnie przez wojskowych.

Do akcji propagandowej włączyły się gazety i radio, które także miały podnieść morale narodu. Dziennikarze i pisarze jako korespondenci wojenni lub żołnierze wyruszyli na front i w rejony okupowane. Pisali o wojnie tak, jak nakazywała ówczesna propaganda. Powstawała tzw. literatura wojenna (Ozaki Shirō, *Tysiąc mil wichrów – Hifū senri*, 1937, *Kumulusy – Sekiran'un*, 1944; Hino Ashihei, trylogia o żołnierzach: *Zboże i żołnierze – Mugi to heitai*, *Ziemia i żołnierze – Tsuchi to heitai*, *Kwiaty i żołnierze – Hana to heitai*, 1938). Część pisarzy, na przykład dwaj wybitni twórcy, Tanizaki Jun'ichirō i Nagai Kafū, nie

chcąc podporządkować się ówczesnej polityce, usunęła się na jakiś czas w cień. Niektóre ich utwory zostały objęte zakazem publikacji.

Nasilono nie tylko indoktrynację, ale i kontrolę ludności. Często plotki, insynuacje i podejrzenia o działania sprzeczne z ideologią „duszy Japonii” wystarczały, by wrócić do więzienia lub pozbawić stanowiska. Aresztowano i usuwano z funkcji publicznych tych wszystkich, których poglądy nie odpowiadały wymogom czasów, zarówno lewicowych działaczy, jak i liberalnych naukowców. Zwolniono wówczas z pracy na Uniwersytecie Tokijskim m.in. profesorów ekonomii Yanaihara Tadao, który krytykował japońską politykę kolonizacyjną, i Kawaię Eijirō za krytykę faszyzmu. Z Uniwersytetu Waseda musiał odejść profesor Tsuda Sōkichi, historyk starożytności, ponieważ stwierdził, że stare kroniki, *Kojiki* i *Nihon shoki*, nie są wiarygodnymi źródłami historycznymi i zostały napisane, by uzasadnić pozycję cesarza.

Zaostrzono cenzurę wypowiedzi, mediów, literatury i sztuki. Zakazano publikacji wszystkiego, co kojarzyło się z wolnością i liberalizmem. Przestały ukazywać się popularne w okresie Taishō czasopisma, w tym także pisma dla kobiet. W 1944 r. zamknięto redakcje wydawnictw Kaizō i Chūō Kōron. Z ponad 18 tys. gazet i pism, które wydawano pod koniec 1941 r., trzy lata później zostało tylko 2548. Wiązało się to również z koniecznością oszczędzania, dlatego przestały wychodzić wieczorne wydania gazet, a poranne miały tylko dwie strony.

Władze nasiliły też kontrolę życia codziennego. Pierwszymi ofiarami stała się młodzież, w tym przede wszystkim „nowoczesne dziewczyny” i „nowocześni chłopcy” z końca okresu Taishō. W połowie 1938 r. kobietom, a następnie uczniom i studentom zabroniono pokazywania się w salach tanecznych i na lekcjach tańca. Następnie zaczęły się „polowania na studentów”, czyli masowe aresztowania młodzieży w salach kinowych, parkach, kawiarniach. Zgodnie ze sloganem „luksus jest wrogiem” lub „Japończycy nie powinni żyć w luksusie” wprowadzono przepisy ograniczające produkcję towarów luksusowych (np. drogich kimon i wyrobów ze złota). Określono szczegółowo kształt i rodzaj ubrań oraz fryzur. Kobietom zakazano robienia trwałej ondulacji, a uczniom noszenia długich włosów. Z ulic zniknęły modne stroje, a pod koniec 1940 r., zgodnie z postanowieniem władz,

obok mundurów wojskowych pojawiły się mundurki narodowe dla dzieci i młodzieży. Kobiety na kimona założyły używane dotychczas w kuchni białe fartuchy z rękawami lub zamiast kimon *mompe*, robocze spodnie związane w kostce, i poza zaciszem domowym zaczęły pracę dla kraju.

Sojusznicy i wrogowie

Od 1935 r. Japonia stopniowo wycofywała się z ustaleń międzynarodowych, które ograniczały jej politykę agresji. Najpierw przestała być członkiem Ligi Narodów. 15 stycznia 1936 r. wycofała się z udziału w kolejnej konferencji rozbrojeniowej w Londynie, gdzie miały być podpisane porozumienia uzupełniające traktat z 1930 r., gdyż jej żądania zniesienia ograniczeń proporcji morskich sił zbrojnych w stosunku do Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych nie zostały przyjęte. Z końcem 1936 r. wchodziły także w życie postanowienia zawarte w zawiadomieniu rządu japońskiego z 29 grudnia 1934 r. skierowanym do rządu amerykańskiego, dotyczące anulowania przez Japonię traktatu waszyngtońskiego o ograniczeniu zbrojeń morskich. Systemy wersalski i waszyngtoński ulegały więc rozpadowi, co wraz z rozwojem ideologii faszystowskiej i zmieniającą się pozycją Związku Radzieckiego w Europie wpłynęło na wzrost napięcia międzynarodowego.

W 1936 r. w wytycznych dotyczących polityki zagranicznej rząd Japonii uznał ZSRR i komunizm za szczególnie niebezpieczne dla cesarstwa i świata oraz postanowił rozwijać przyjazne stosunki z Niemcami i innymi państwami. Stopniowe zbliżenie między Japonią i Niemcami następowało od połowy lat trzydziestych, czego powodem było coraz większe wyobcowanie Japonii na arenie międzynarodowej. Do pierwszych rozmów na temat sojuszu doszło wkrótce po VII Kongresie Międzynarodówki Komunistycznej (sierpień 1935), na której potępiono Japonię i Niemcy jako „podżegaczy wojennych”. Zarówno w Tokio, jak i w Berlinie uznano, że należy wyjść poza tradycyjną formułę bilateralnego układu politycznego i podkreślić ogólne cele walki z komunizmem międzynarodowym, co mogło złagodzić obawy państw zachodnich i jednocześnie uczynić układ otwartym dla innych.

Ostatecznie 25 listopada 1936 r. w Berlinie ambasador Japonii, Mushiyanokōji Kintomo, i ambasador niemiecki w Londynie, Joachim von Ribbentrop, podpisali tzw. pakt antykominternowski, czyli układ skierowany przeciwko Międzynarodówce Komunistycznej.

W bardzo ogólnej części zasadniczej obie strony zobowiązały się do informowania o działalności Międzynarodówki. Układ miał obowiązywać pięć lat i był otwarty dla innych państw. Ważniejsza była część tajna paktu, gdzie zaznaczono wyraźnie, że porozumienie jest wymierzone przeciwko Związkowi Radzieckiemu. Zobowiązano się nie zawierać bez porozumienia z drugim sygnatariuszem żadnych politycznych układów z ZSRR. 6 listopada 1937 r. do paktu przystąpiły Włochy, które wkrótce potem wystąpiły z Ligi Narodów, a dwa lata później Węgry, Mandżukuo i Hiszpania.

Strona japońska próbowała włączyć do paktu także Polskę, którą ze względów geopolitycznych, już od czasu nawiązania stosunków dyplomatycznych w 1919 r., uważała za sojusznika w polityce wobec Związku Radzieckiego. Choć działania te nie przyniosły rezultatu – Polska opowiadała się wówczas za polityką równowagi w Europie i była przeciwna tworzeniu bloków – stosunki polsko-japońskie nadal układały się dobrze. Pogarszająca się sytuacja Japonii na arenie międzynarodowej sprawiła, że szczególnie w drugiej połowie lat trzydziestych, po rozpoczęciu działań wojennych przeciw Chinom, kiedy nie była już członkiem Ligi Narodów, zaczęła bardziej interesować się kontaktami z Polską. Strona polska natomiast przyjęła wówczas wyraźnie projapońską postawę. O dobrych dwustronnych stosunkach może świadczyć fakt, że od 1 października 1937 r. poselstwa obu państw podniesiono do rangi ambasad. Pierwszy ambasador Polski w Tokio, Tadeusz Romer, pisał: „Ocieplenie naszych stosunków z Japonią pod wpływem ostatnich wypadków przeszło moje oczekiwania. Reakcja jest nadspodziewanie szeroka i głęboka, co tłumaczy się rozpowszechnionym tu nie bez racji poczuciem, że Japonii grozi izolacja polityczna i gospodarcza. Przyjaźń okazywana w chwilach trudnych jest zawsze cenniejsza”.

Przedstawiciel rządu japońskiego w Warszawie, ambasador Sakō Shūichi próbował z kolei pomóc Polakom, podejmując się pod koniec

1938 r. mediacji między Polską a Niemcami. Podkreślał, że Japonii zależy na przyjaznych stosunkach z obu państwami. Utrzymaniu i rozwijaniu przyjaznych stosunków dwustronnych, zarówno cywilnych, jak i wojskowych, sprzyjało położenie geograficzne Polski. Można było stąd obserwować działania jej obu sąsiadów – Związku Radzieckiego i Niemiec. Można było także zdobywać potrzebne informacje. Współpraca z polskim wywiadem wojskowym trwała od początku lat dwudziestych, kiedy kapitan Jan Kowalewski, specjalista w zakresie kryptologii, pojechał do Sztabu Generalnego w Tokio na cykl wykładów na temat szyfrów, w tym używanych przez ZSRR.

Tadeusz Romer, pierwszy i ostatni przed wojną ambasador Polski w Tokio

Na początku 1938 r. w Japonii postanowiono wzmocnić dotychczasowe sojusze i przystąpiono do rozmów z Niemcami na temat rozszerzenia paktu antykominternowskiego. Uważano, że nowy układ z Niemcami, a także z Włochami, powinien dotyczyć wzajemnej pomocy na wypadek wojny ze Związkiem Radzieckim. Jednak w Japonii

zaznaczyła się różnica zdań między przedstawicielami różnych grup politycznych odnośnie do zakresu przyszłego układu. Większość polityków cywilnych z otoczenia cesarza i Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz część oficerów z Ministerstwa Marynarki uważała, że nie może on być skierowany przeciw Wielkiej Brytanii i Stanom Zjednoczonym, gdyż doprowadzi to do odcięcia Japonii od źródeł niezbędnych surowców. Ich przeciwnicy, w tym głównie oficerowie sił lądowych, twierdzili natomiast, że nowy pakt powinien być ogólnym układem o pomocy na wypadek wojny, a nie tylko wojny z ZSRR. Szczególnie aktywnie w tym kierunku działał ambasador Japonii w Niemczech, generał Ōshima Hiroshi, który wbrew instrukcjom ministra spraw zagranicznych, Arity Hachirō, forsował w Berlinie taką właśnie koncepcję. Te kontrowersje stały się główną przyczyną dymisji gabinetu Konoe i przekazania władzy 5 stycznia 1939 r. przewodniczącemu Tajnej Rady, Hiranumie Kiichirō. Nowy rząd nie zdołał jednak zapobiec działaniom przeciwników Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych.

Wojska japońskie kontynuowały akcje zbrojne w Chinach, co szkodziło interesom mocarstw. Ponieważ Liga Narodów nie potrafiła podjąć żadnych konkretnych decyzji prowadzących do zakończenia konfliktu, Stany Zjednoczone nałożyły w sierpniu 1938 r. tzw. moralne embargo na dostawy sprzętu wojskowego do Japonii i wraz z Wielką Brytanią udzieliły kredytów chińskiemu rządowi Jiang Jiesiego. Ponadto 26 lipca 1939 r. Amerykanie wypowiedzieli Japonii traktat o handlu i żegludze z 21 lutego 1911 r. (przestał obowiązywać 26 stycznia 1940), co dawało im możliwość decydowania o wysokości eksportu do tego kraju.

Pogarszały się także stosunki ze Związkiem Radzieckim. Wpłynęło na to przede wszystkim podpisanie przez Japonię paktu antykominternowskiego oraz zawarcie przez ZSRR w sierpniu 1937 r. układu o nieagresji z Chinami. Nasiliły się również kontrowersje wokół linii granicznej między Mandżukuo a Związkiem Radzieckim. Choć rząd Japonii uważał, że dopóki trwa wojna z Chinami, Japonia nie może angażować się w wojnę z ZSRR, oficerowie Armii Kwantuńskiej i oddziałów japońskich stacjonujących w Korei gotowi byli natychmiast

przystąpić do walki. Do pierwszego zatargu doszło 29 lipca 1938 r., kiedy wojska japońskie zaatakowały posterunki radzieckie w pobliżu granicy radziecko-mandżukuańsko-koreańskiej nad jeziorem Chasan, w okolicy Władywostoku. Ostatecznie Japończycy musieli się wycofać, a po ogłoszeniu rozejmu komisja demarkacyjna wytyczyła dokładną granicę. Do kolejnego, znacznie groźniejszego starcia doszło latem 1939 r. nad rzeką Chałchyn-goł na pograniczu Mongolskiej Republiki Ludowej, w miejscowości Nomonhan. Do walk prowadzonych już od maja przez oddziały Mandżukuo i Mongolii przystąpili żołnierze Armii Kwantuńskiej i Armii Czerwonej. W końcu sierpnia oddziały radzieckie zadały Japończykom ciężkie straty, co doprowadziło do podpisania rozejmu (16 września). W tej sytuacji nowego znaczenia nabrała idea marszu na południe.

Tymczasem 23 sierpnia doszło do podpisania traktatu o nieagresji między Niemcami a Związkiem Radzieckim (pakt Ribbentrop–Mołotow), co Japonia odebrała jako zdradę ze strony Niemiec, z którymi od ponad roku prowadzono negocjacje w sprawie układu wojskowego. Nie pomogły wyjaśnienia Ribbentropa, że ponieważ nie udało się osiągnąć porozumienia z Japonią, Niemcy – wobec nasilającej się antyniemieckiej polityki Wielkiej Brytanii i Francji oraz pogarszania stosunków z Polską – musiały zapewnić sobie bezpieczeństwo ze strony ZSRR. 25 sierpnia rząd Japonii przekazał władzom niemieckim decyzję o przerwaniu negocjacji w sprawie sojuszu wojskowego. Ta nowa sytuacja wpłynęła na znaczne osłabienie grup proniemieckich w rządzie, co z kolei wzmocniło pozycję zwolenników pokojowych stosunków z Wielką Brytanią i Stanami Zjednoczonymi, czyli przedstawicielei dworu i sfer przemysłowych niezwiązanych z przemysłem zbrojeniowym. Uznali oni, że trzeba zrewidować politykę zagraniczną kraju. Konieczna stała się więc zmiana rządu. Na czele nowego gabinetu 30 sierpnia stanął generał w stanie spoczynku Abe Nobuyuki. O tym, że nowy rząd będzie dążył do poprawy stosunków ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią, świadczyły m.in. nominacje proamerykańskich polityków na odpowiedzialne stanowiska. Nomura Kichisaburō, admirał w stanie spoczynku, został ministrem spraw zagranicznych, a Kurusu Saburō ambasadorem w Berlinie.

Trzy dni po wybuchu wojny w Europie, 4 września 1939 r., nowy rząd ogłosił, że Japonia nie zamierza przystępować do działań wojennych, koncentrując wysiłki na rozwiązaniu konfliktu z Chinami. Należy wspomnieć, że już od końca 1937 r. prowadzono nieoficjalne rozmowy na temat zakończenia wojny z przedstawicielami Kuomintangu, w tym z Jiang Jieshim, a przede wszystkim z Wang Jingweiem, który był nawet gotów podpisać kapitulację. Jednak nie osiągnięto porozumienia, a wbrew przewidywaniom działania zbrojne w Chinach pochłaniały coraz większe koszty i coraz więcej ofiar. Chcąc uniknąć incydentów, stawiających Japonię w trudnej sytuacji, zalecono państwom zaangażowanym w wojnę w Europie wycofanie oddziałów z Chin.

Politykę neutralności wobec wojny w Europie potwierdzono 28 grudnia 1939 r. w dokumencie rządowym na temat polityki zagranicznej cesarstwa. Szczególnie ważna stała się sprawa doprowadzenia do poprawy stosunków ze Stanami Zjednoczonymi, ponieważ obawiano się ograniczenia eksportu z tego państwa po wygaśnięciu w styczniu 1940 r. traktatu handlowego lub nawet wprowadzenia embarga. Najważniejszy dla Japonii był import pochodzącej stamtąd ropy naftowej i jej pochodnych, co stanowiło w latach 1938–1941 aż 77 proc. całego importu ropy. W dokumencie zaznaczono więc gotowość Japonii do poszanowania interesów amerykańskich w Chinach, obiecywano ochronę przebywających tam obywateli Stanów Zjednoczonych, liberalizację restrykcji dotyczących ich podróży służbowych, a oprócz tego szybkie rozwiązanie innych najpilniejszych problemów. Jednak próby poprawy stosunków się nie powiodły – fiaskiem zakończyły się bowiem rozmowy na temat nowego traktatu handlowego. Osłabiło to znacznie pozycję rządu Abe, który nie mogąc sobie również poradzić z problemami wewnętrznymi, musiał podać się do dymisji.

16 stycznia 1940 r. nowy gabinet utworzył admirał Yonai Mitsumasa, który podobnie jak minister spraw zagranicznych, Arita Hachirō, był przeciwny zacieśnianiu współpracy z Niemcami. Ogłoszono, że Japonia będzie kontynuować niezależną politykę zagraniczną oraz dążyć do uregulowania konfliktu w Chinach i poprawy stosunków z wszystkimi krajami, w tym ze Stanami Zjednoczonymi oraz

Wielką Brytanią, które nie były przeciwne japońskim wysiłkom zmierzającym do wprowadzenia „nowego porządku w Azji Wschodniej”. Jednak wprowadzanie „nowego porządku” musiało naruszyć „stary porządek” w Chinach, czyli ostatecznie pogorszyć, a nie poprawić stosunki ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią. Już pod koniec stycznia w amerykańskim Kongresie przedstawiono projekt ustawy dotyczącej wprowadzenia embarga na handel z Japonią. Oprócz tego, kiedy 30 marca w Nankinie powstał projapoński i kontrolowany przez Japończyków rząd Wang Jingweia, władze amerykańskie oświadczyły, że uznają jedynie rząd Jiang Jieshiego i udzieliły mu kolejnej po-

Admirał Yonai Mitsumasa, wielokrotny minister marynarki i premier, na okładce tygodnika „Time” z 30 sierpnia 1937 r.

życzki w wysokości 20 mln dolarów (pierwsza z 1939 r. – 25 mln), a w listopadzie 1940 r. kredytu na 100 mln dolarów. Teoretycznie władza Nankinu obejmowała wszystkie tereny okupowane, ze względu jednak na słabość Wang’a i jego ograniczone poparcie w Chinach, Japonii nie udało się doprowadzić do kapitulacji wojsk chińskich.

Pogarszanie się stosunków ze Stanami Zjednoczonymi i kolejne zwycięstwa Niemiec wpłynęły na zdecydowanie o zwiększenie zainteresowania wojną w Europie i wzrost proniemieckich nastrojów w Japonii. 15 kwietnia Arita oświadczył, że Japonia ma specjalne interesy w Holenderskich Indiach Wschodnich i że będzie śledzić dokładnie rozwój wydarzeń w Europie, gdyż mogą one mieć wpływ na sytuację na Dalekim Wschodzie. Wkrótce po kapitulacji Holandii zażądano od władz w Batawii znacznego zwiększenia dostaw do Japonii, głównie ropy naftowej, co jednak spotkało się z odmową.

Po upadku Francji Japonia zainteresowała się także Indochinami. 29 czerwca po wystąpieniu Arity na temat sytuacji międzynarodowej stało się jasne, że „nowy porządek” obejmować będzie nie tylko państwa Azji Wschodniej, czyli Japonię, Mandżukuo i Chiny, lecz także państwa mórz południowych, czyli Azję Południowo-Wschodnią. Minister uważał, że wszystkie te kraje łączyły ściśle związki historyczne, rasowe oraz ekonomiczne i dlatego powinny znaleźć się w jednej strefie współistnienia i współdobrobytu. Pozwoliłoby to utrzymać stabilizację w całym rejonie. Arita miał także nadzieję, że państwa Europy i Stany Zjednoczone nie będą działały na szkodę tak pojętej stabilizacji w Azji. Dzięki ekspansji na południe Japonia mogłaby kontrolować rejon bogate w surowce naturalne i ważne ze względów strategicznych.

Choć pod wpływem sytuacji w Europie zmieniały się założenia polityki zagranicznej, rząd nie proponował jeszcze żadnych konkretnych działań. Doprowadziło to do jego ostrej krytyki, głównie ze strony przedstawicieli wojsk lądowych i marynarki wojennej, którzy w tym czasie żądali rozpoczęcia ostatecznych przygotowań do marszu na południe. Domagali się oni zacieśnienia stosunków z Niemcami, rewizji polityki wobec Związku Radzieckiego, przyjęcia polityki konfrontacji ze „starym porządkiem”, a przede wszystkim rezygnacji z dotychczasowej polityki neutralności i nieingerowania w wojnę w Europie. Obawiali się bowiem, że Japonia nie zostanie uwzględniona przy podziale kolonii, że utraci szansę zdobycia wpływów w cennych, chociażby ze względu na surowce, Indochinach Francuskich, Holenderskich Indiach Wschodnich, a może również w dotychczasowych koloniach brytyjskich na Dalekim Wschodzie. Doprowadziło to do kolej-

nej zmiany gabinetu – tekę premiera 22 lipca otrzymał ponownie Kono Fumimaro, a obowiązki ministra spraw zagranicznych przejął proniemiecki Matsuoka Yōsuke.

W ogłoszonych kilka dni później wytycznych dotyczących podstawowej polityki państwa nowy rząd stwierdził, że będzie dążył do ustanowienia „nowego porządku w Wielkiej Azji Wschodniej” (*Daitōa shinchitsujo*). Dodanie do dotychczas używanej nazwy przymiotnika „wielka” (*dai*) świadczyło o oficjalnym zainteresowaniu Japonii nie tylko Azją Wschodnią, lecz także Azją Południowo-Wschodnią. Znalazło to potwierdzenie w nowym terminie, który zaczął się pojawiać właśnie w tym okresie, a mianowicie Strefa Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej (*Daitōa Kyōeiken*). Polityka Japonii zmierzała do tego, by doprowadzić do stworzenia bloku państw w tym rejonie Azji. Państw wyzwolonych spod wpływów Europy i Stanów Zjednoczonych, które pod przewodnictwem Japonii miały ściśle współpracować pod względem politycznym i ekonomicznym. Praktycznie oznaczało to podporządkowanie tego regionu Japonii, co miało być lekarstwem na dotkliwy brak surowców.

Realizacja tych założeń wymagała pewnych zmian w polityce zagranicznej. Władze cywilne i wojskowe uznały, że konieczne jest teraz szybkie rozwiązanie konfliktu z Chinami, uregulowanie stosunków ze Związkiem Radzieckim, opracowanie zasad polityki wobec państw na południu, a przede wszystkim wzmocnienie sojuszu z Niemcami i Włochami. Zdawały już sobie sprawę, że taka polityka musi doprowadzić do wojny ze Stanami Zjednoczonymi.

Pierwszym krokiem była wymiana not (30 sierpnia 1940) między ministrem Matsuoką a przedstawicielem francuskiego rządu Vichy, ambasadorem Charlesem Arsémem Henrym, dotyczących stacjonowania wojsk w północnej części Indochin Francuskich. Japonia potwierdziła suwerenność Francji nad Indochinami, a rząd Pétaina uznawał nadrzędne prawa Japonii na Dalekim Wschodzie. Wojska japońskie uzyskały prawo tranzytu i korzystania z lotnisk oraz zakładania baz. Dlatego 23 września weszły do północnych Indochin.

Dla Matsuoki najważniejsze było jednak teraz zacieśnienie sojuszu z Niemcami i Włochami. Sprzyjała temu zmiana sytuacji w Europie po

dojściu do władzy w Wielkiej Brytanii w maju 1940 r. Winstona Churchilla. Okazało się bowiem, że wbrew wcześniejszym oczekiwaniom Londyn nie zamierza skapitulować. Ponadto w zamian za dostawę amerykańskich niszczycieli dla swej floty godził się przyznać Stanom Zjednoczonym nieodpłatną dzierżawę baz morskich na Nowej Fundlandii i na Karaibach. W tej sytuacji sojusz z Japonią stawał się znów korzystny dla Niemiec.

7 września do Tokio przyjechał specjalny wysłannik Ribbentropa, Heinrich Stahmer. Choć różne były oczekiwania stron wobec przyszłego sojuszu, ostatecznie udało się osiągnąć kompromis i 27 września 1940 r. w Berlinie ambasador Kurusu Saburō, minister spraw zagranicznych Rzeszy, Joachim von Ribbentrop, oraz minister spraw zagranicznych Włoch, Galeazzo Ciano, podpisali tzw. pakt trzech. Postanowiono, że Japonia uznaje i respektuje przywództwo Niemiec i Włoch w tworzeniu nowego porządku w Europie, a Niemcy i Włochy uznają i respektują przywództwo Japonii w tworzeniu nowego porządku w Wielkiej Azji Wschodniej. Stwierdzono też, że sygnatariusze zobowiązują się do udzielania sobie wzajemnej pomocy wszystkimi środkami politycznymi, gospodarczymi i wojskowymi w przypadku wybuchu konfliktu zbrojnego z państwem niebiorącym udziału w wojnie w Europie lub konflikcie japońsko-chińskim. Zaznaczono poza tym, że traktat w żaden sposób nie zmienia stosunków politycznych istniejących między każdą ze stron a Związkiem Radzieckim.

Pakt trzech wzmacniał znacznie międzynarodową pozycję Japonii, co ostatecznie miało ułatwić jej marsz na południe. Matsuoka błędnie sądził, że układ ten pomoże także w negocjacjach ze Stanami, doprowadzi do złagodzenia ich postawy wobec Japonii i powstrzyma od interwencji zbrojnej podczas działań na południu.

Kolejnym warunkiem pomyślnej realizacji marszu na południe było uzyskanie gwarancji, że Związek Radziecki nie przystąpi w tym czasie do działań przeciw Japonii. W marcu 1941 r. Matsuoka pojechał do Niemiec, by nakłonić sojuszników Japonii do przyłączenia ZSRR do paktu trzech. W tym czasie jednak Hitler odstąpił już od planu lądowania na Wyspach Brytyjskich, a jego sztab pracował nad planem Barbarossa, odrzucił więc propozycję Japonii. W związku z tym

Matsuoka udał się do Moskwy i zaproponował Stalinowi zawarcie traktatu o nieagresji oraz kupno północnego Sachalinu. Jednak Stalin odrzucił tę propozycję, twierdząc, że ZSRR nie uznaje umów zawartych przez carską Rosję i w związku z tym warunkiem podpisania układu z Japonią musi być zwrot południowego Sachalinu. Ponieważ jednak obawiał się wojny z Niemcami, postanowił zabezpieczyć się od wschodu i dlatego zaproponował traktat o neutralności. Podpisano go 13 kwietnia. Dawał on Japonii gwarancje bezpieczeństwa od północy na pięć lat.

Tymczasem nadal pogarszały się stosunki ze Stanami Zjednoczonymi. Jednym z głównych powodów tej sytuacji stał się traktat zawarty 30 listopada 1940 r. między Japonią a Republiką Chin, a dokładnie marionetkowym rządem Wang, będącym w opozycji do rządu Jiang Jiesiego i nieakceptowanym przez Waszyngton. Tokio ponownie uznało rząd w Nankinie za jedyne w Chinach, a ten z kolei zgodził się na stacjonowanie wojsk japońskich na północy tego kraju, utrzymywanie przez nie porządku w tym rejonie oraz eksploatację złóż mineralnych. Oprócz tego Japończycy mieli pełnić funkcje doradców przy rządzie Wang. Choć rząd ten nie miał praktycznie żadnego wpływu na sytuację w kraju i nie pomógł we wzmocnieniu pozycji Japonii w tym rejonie, Stany Zjednoczone zwiększyły pomoc dla Jiang Jiesiego, a w marcu 1941 r. Roosevelt podpisał ustawę o pożyczce-dzierżawie dotyczącą pomocy dla państw, których obrona ma żywotne znaczenie dla Stanów Zjednoczonych (m.in. zaliczono do nich Chiny). Ponieważ premier Konoe chciał uniknąć wojny z tym krajem, postanowił przystąpić do rozmów dwustronnych.

W lutym 1941 r. ambasadorem w Waszyngtonie został Nomura Kichisaburō, który był w dobrych stosunkach z prezydentem Rooseveltem. W kwietniu rozpoczął negocjacje z sekretarzem stanu Cordellem Hullem. Od samego początku istniały jednak rozbieżności, szczególnie odnośnie do Chin i miejsca Japonii w Azji. W pierwszym projekcie porozumienia Amerykanie zaproponowali m.in. poszanowanie integralności terytorialnej i suwerenności Chin, a więc wycofanie wojsk japońskich z ich terenu, wyłonienie jednego ośrodka władzy, przestrzeganie zasady otwartych drzwi, ale też uznanie Mandżu-

kuo przez Chiny. Poza tym ograniczony miał być zakres pomocy wojskowej w ramach paktu trzech, przywrócony handel Japonii ze Stanami Zjednoczonymi, a japoński marsz na południe miał mieć charakter pokojowy i służyć jedynie zapewnieniu dostępu Japonii do surowców. Należy podkreślić, że od samego początku przeciwny takiemu rozwiązaniu był minister Matsuoka, który uważał, że osłabia ono znaczenie paktu trzech, stanowiącego, według niego, najważniejszy element polityki zagranicznej Japonii.

Wkrótce okazało się jednak, że Niemcy po raz kolejny nadużyły zaufania Japonii, tym razem rozpoczynając bez uprzedzenia sojusz-

Matsuoko Yōsuke (z łaską), minister spraw zagranicznych, jeden z twórców tzw. paktu trzech – 1932 r.

nika wojnę przeciwko Związkowi Radzieckiemu. Japonia znalazła się w trudnej sytuacji, gdyż z jednej strony, zgodnie z paktem trzech, powinna przystąpić do wojny po stronie Niemiec, co z drugiej strony było naruszeniem traktatu o neutralności ze Związkiem Radzieckim.

Jednak według niektórych polityków taka sytuacja mogła sprzyjać działaniom zarówno na południu, jak i na północy. Znalazło to nawet wyraz w dokumencie opracowanym 2 lipca 1941 r. podczas posiedzenia najważniejszych przedstawicieli władz cywilnych i wojskowych, na którym obecny był także cesarz Hirohito (*gozen kaigi*, dosłownie: narada przed cesarskim obliczem). W dokumencie tym stwierdzono, że konieczne jest nie tylko nasilenie przygotowań do marszu na południe, co będzie się wiązać zapewne z rozpoczęciem wojny przeciwko Stanom Zjednoczonym i Wielkiej Brytanii, ale także pamiętanie o możliwości wykorzystania wojny niemiecko-radzieckiej do rozwiązania kwestii spornych w rejonach północnych.

Mimo to kontynuowano rozmowy w Waszyngtonie. Ponieważ premierowi Konoe nadal zależało na uniknięciu wojny ze Stanami Zjednoczonymi, a odmienne stanowisko prezentował minister spraw zagranicznych Matsuoka, szef rządu doprowadził do dymisji swojego gabinetu. W nowym rządzie, który utworzył ponownie 18 lipca 1941 r., tekę ministra spraw zagranicznych powierzył bardziej umiarkowanemu Toyodzie Teijirō, co miało świadczyć o jego przychylności wobec USA.

Większość członków rządu jednak uważała, że należy przystąpić do realizacji marszu na południe i w drugiej połowie lipca na podstawie kolejnego porozumienia z rządem Vichy oddziały japońskie wkroczyły do południowych Indochin. Tym razem Amerykanie zareagowali ostro. Rozmowy Nomura–Hull zostały zerwane. Wprowadzono w życie wcześniejsze postanowienia odnośnie do zamrożenia kapitałów japońskich w Stanach Zjednoczonych, wkrótce podobnie uczyniła Wielka Brytania i Holandia. 1 sierpnia w Waszyngtonie ogłoszono wprowadzenie embarga na eksport do Japonii ropy naftowej i benzyny lotniczej, co było ciosem dla nieposiadającej tych surowców Japonii, a szczególnie dla sił zbrojnych, których rezerwy paliwa mogły starczyć zaledwie na dwa lata. Wojskowi nalegali więc na rozpoczęcie działań wojennych na Pacyfiku, by w ten sposób zapewnić stałe dostawy surowców. Przeciwny wojnie Konoe usiłował doprowadzić do bezpośredniego spotkania z prezydentem Rooseveltem i wpłynąć na zmianę decyzji o embargu. Ostatecznie do spotkania takiego nie doszło, ale rozmowy wznowiono. Jednakże rozbieżność zdań była nadal duża,

na Łącznym Posiedzeniu Cesarskiego Sztabu Dowodzenia i Rządu (*Daihon'ei Seifu Renraku Kaigi*) w Tokio na początku września ustalono więc, że jeśli do pierwszej dekady października nie będzie postępu w rozmowach, Japonia podejmie decyzję dotyczącą wojny przeciw Stanom Zjednoczonym, Wielkiej Brytanii i Holandii. Dokument w tej sprawie został oficjalnie przyjęty 6 września na kolejnej naradzie w obecności cesarza. Hirohito zabrał głos na koniec spotkania i odczytał wiersz napisany przez swego dziadka, cesarza Meiji, na początku wojny japońsko-rosyjskiej, gdy ten bardzo niepokoił się o rezultaty wojny: „Dlaczego w świecie, w którym wszystkie morza uważane są za braci, burzą się fale i ryczą wichry?”. Następnie zapytał o zdanie milczących dotąd dwóch szefów sztabów, marszałka Sugiyamę Hajime i admirała Nagano Osamiego. Dwaj zapytani odrzekli wówczas zgodnie, że nadal priorytet mieć powinny negocjacje dyplomatyczne.

Jednak propozycje Hulla przedstawione Nomurze 2 października, w tym m.in. żądanie wycofania wojsk japońskich nie tylko z Chin, ale też z Indochin, doprowadziły do kolejnego impasu. Konoe i Toyoda nie znaleźli w tej sytuacji poparcia dla swej polityki unikania wojny ze Stanami Zjednoczonymi wśród pozostałych członków gabinetu. W związku z tym rząd musiał podać się do dymisji, a 18 października 1941 r. nowym premierem został gen. Tōjō Hideki, który musiał także spełnić oczekiwania armii.

5 listopada na kolejnej naradzie przedstawicieli rządu i sił zbrojnych cesarz sankcjonował decyzję dotyczącą ostatecznych przygotowań do wojny ze Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią i Holandią, do której miało dojść, gdyby negocjacje z Amerykanami nie zakończyły się pomyślnie do północy 1 grudnia. Do Waszyngtonu wysłano Kuru Saburō, który 20 listopada przedstawił nowe propozycje. Japonia miała nie podejmować działań zbrojnych w Azji Południowo-Wschodniej i wycofać się z części Chin oraz północnych Indochin Francuskich. Stany Zjednoczone natomiast miały przywrócić handel z Japonią. Propozycje te zostały odrzucone, a 26 listopada Hull przekazał kolejne amerykańskie warunki porozumienia (tzw. nota Hulla). Japonia m.in. miała zgodzić się na podpisanie wielostronnego traktatu o nieagresji ze Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią, Chinami, Ho-

landią i Związkiem Radzieckim, zrezygnować z sojuszu z Niemcami i Włochami, wycofać się z Indochin oraz z Chin, w których za jedyną uzna rząd Jiang Jieshiego. Propozycja ta nie została przyjęta przez stronę japońską. W związku z tym 1 grudnia, ponownie w obecności cesarza Hirohito, członkowie gabinetu i przedstawiciele władz wojskowych jednomyślnie podjęli ostateczną decyzję o rozpoczęciu działań wojennych przeciw Stanom Zjednoczonym, Wielkiej Brytanii i Holandii.

Marsz na południe i Strefa Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej

8 grudnia 1941 r. według czasu japońskiego, a 7 grudnia według czasu lokalnego, japońskie siły marynarki wojennej zaatakowały amerykańską bazę morską w Pearl Harbor na Hawajach. Rozpoczęły się działania wojenne nazywane dziś powszechnie wojną na Pacyfiku, a wówczas w Japonii wojną w Wielkiej Azji Wschodniej (*Daitōa sensō*). Ponieważ jednak walki toczyły się także na kontynencie azjatyckim zarówno w Chinach, jak i na innych obszarach, zasadne wydaje się nazywać ówczesne wydarzenia wojną w Azji i na Pacyfiku. Choć informacje na temat przygotowań Japończyków do wojny docierały do Waszyngtonu, nie przekazywano ich do dowództwa Floty Pacyfiku, uważając, że tylko nieprzewidziany atak może usprawiedliwić decyzję prezydenta Roosevelta o przystąpieniu Stanów Zjednoczonych do wojny. Atak z zaskoczenia i do tego z powietrza miał być dla Japończyków gwarancją powodzenia. Twórca tego planu, admirał Yamamoto Isoroku, głównodowodzący Połączonej Floty, pamiętał z wojny japońsko-rosyjskiej, jak duże znaczenie dla zwycięstwa Japonii miał wówczas pierwszy, niespodziewany atak japońskiej floty na bazę w Port Artur, a z pobytu w Stanach Zjednoczonych i z wojennych doświadczeń brytyjskich wiedział, że możliwe jest zniszczenie okrętów z powietrza przy użyciu bomb i torped, nawet na płytkich wodach. Yamamoto jednak bardzo sceptycznie oceniał możliwość zwycięstwa Japonii nad Stanami Zjednoczonymi. Przez wiele lat sprzeciwiał się wojnie z Ameryką, uważając, że przy tak ogromnym potencjale ekonomicznym Stanów Zjednoczonych niemożliwa jest długa walka Japonii na kilku frontach. Kiedy jednak wojna stała się nieunikniona,

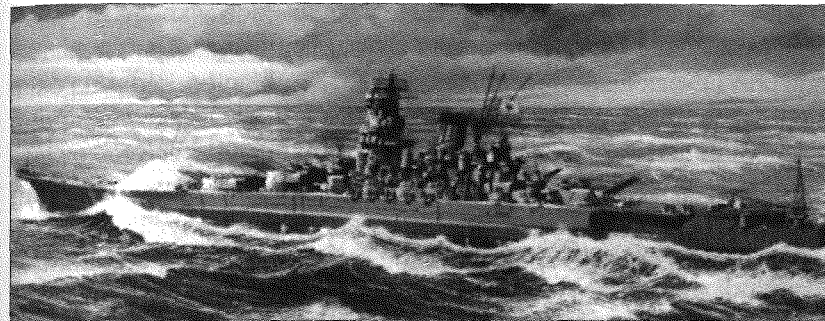
aktywnie włączył się do przygotowań, przestrzegając jedynie przed działaniami trwającymi dłużej niż dwa lata.

Atak na Pearl Harbor zespołu uderzeniowego (31 okrętów), dowodzonego przez wiceadmirala Nagumo Chūichiego, przebiegł zgodnie z planem. Japończycy całkowicie zaskoczyli przeciwnika i w ciągu dwóch nalotów, w których łącznie wzięło udział około 350 samolotów, zniszczyli ponad 20 okrętów amerykańskich (w tym pancerniki „Arizona” i „Oklahoma”) i prawie 200 samolotów. Zginęło około 2,5 tys. wojskowych i cywilów, ponad 1 tys. odniosło rany. Straty po stronie japońskiej były znacznie mniejsze: 29 samolotów, 5 małych okrętów

Admiral Yamamoto Isoroku, głównodowodzący Połączonej Floty

podwodnych oraz około 60 marynarzy. Sukces nie był jednak całkowity, gdyż najważniejsze w tej wojny lotniskowce („Saratoga”, „Enterprise” i „Lexington”) przebywały wówczas poza bazą. W dodatku Japończycy nie zbombardowali zbiorników paliwa i urządzeń portowych, co miało potem duże znaczenie dla odbudowującej się Floty Pacyfiku. Warto dodać, że wiele okrętów, które ucierpiały podczas

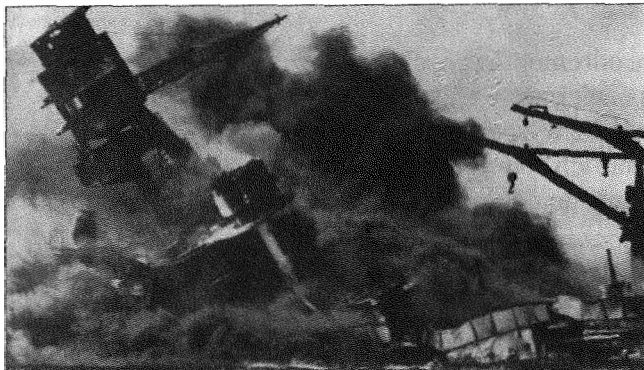
Pancernik „Yamato” okręt flagowy admirała Yamamoto Isoroku

nalotu, zostało wkrótce odremontowanych i ku zaskoczeniu Japończyków wzięło udział w późniejszych walkach. Dziś uważa się także, że błędem było pozostawienie wyspy Oahu i reszty Hawajów w rękach Amerykanów. Zmuszenie ich do wycofania się na kontynent na pewno opóźniłoby przygotowania do dalszych działań.

Nota w sprawie rozpoczęcia wojny, wysłana 6 grudnia 1941 r. przez ministra spraw zagranicznych Tōgō Shigenoriego do ambasadora Nomury, została dostarczona Amerykanom dopiero po rozpoczęciu działań wojennych. Następnego dnia Stany Zjednoczone i Wielka Brytania wypowiedziały Japonii wojnę, a 11 grudnia uczyniła to Polska. Wtedy też Niemcy i Włochy ogłosiły stan wojny ze Stanami Zjednoczonymi. Można wspomnieć, że ambasada Rzeczypospolitej w Tokio działała aż do października 1941 r., a zamknięto ją dopiero na skutek nacisków Niemiec. Przez całą wojnę działalność w Japonii kontynuowali natomiast polscy franciszkanie, których misję założył w 1930 r. ojciec Maksymilian Kolbe wraz z bratem Zeno, czyli Zenonem Żebrowskim. Oprócz tego do 1945 r. Polska i Japonia utrzymywały kontakty nieoficjalne za pośrednictwem wywiadów wojskowych, m.in w Kownie, Królewcu, Berlinie i Sztokholmie. Dość znana jest już obecnie historia Sugihary Chiune, konsula w Kownie (1939–1940), który – narażając nie tylko karierę, ale i życie – wydał bez zgody swoich zwierzchników w Tokio wizy tranzytowe polskim Żydom uciekającym z Europy, ratując od niechybnej śmierci ponad 6 tys. osób. Głównym

zadaniem konsula było prowadzenie wywiadu skierowanego zarówno przeciwko ZSRR, jak i Niemcom. W zbieraniu informacji pomagali mu m.in. por. Leszek Daszkiewicz i kpt. Alfons Jakubianiec. Podobną działalność prowadził gen. Onodera Makoto, *attaché* wojskowy Japonii w Sztokholmie (1941–1945), i zatrudniony tam mjr Michał Rybikowski.

Jednocześnie z atakiem na Pearl Harbor przystąpiono do działań w innych regionach Azji. Wszystkie kończyły się zwycięstwami japońskich żołnierzy, co spowodowało, że do maja 1942 r. pod kontrolą Japonii znalazł się wielki obszar Azji Południowo-Wschodniej, a mianowicie Birma, Malaje, Tajlandia, Filipiny, Holenderskie Indie

Atak Japończyków na Pearl Harbor

Wschodnie, a także Guam, Wake, Wyspy Salomona, północna część Nowej Gwinei i wiele innych wysp. Wojska japońskie stacjonowały też w Indochinach Francuskich.

Za druty japońskich obozów jenieckich trafiło w tym czasie ponad 170 tys. żołnierzy alianckich: 130 tys. Brytyjczyków lub obywateli krajów Wspólnoty Brytyjskiej, 22 tys. Holendrów, 22 tys. Amerykanów. Japończycy bardzo źle traktowali jeńców wojennych, co wynikało m.in. z wyniesionej z kodeksu samurajów (*bushidō*, czyli drogi wojownika) pogardy dla zhańbionych żołnierzy, którzy nie walczyli do końca i oddali się w ręce wroga. Trzymani byli w zatłoczonych pomieszczeniach, źle odżywiani, pozbawieni opieki medycznej, szykanowani i torturowani. Przykładem okrucieństwa może być tzw. marsz śmierci po kapitulacji amerykańskich i filipińskich żołnierzy na Półwyspie

Baatan (9 kwietnia 1942). Ponad 70 tys. przeważnie wygłodzonych i chorych jeńców zmuszono do przebycia, prawie bez wody i żywności, stukilometrowej trasy. Drogi tej nie pokonało aż 7 tys. żołnierzy. Jeńców zatrudniano także przy zakazanych przez prawo międzynarodowe robotach związanych z prowadzeniem działań wojennych. Na przykład na granicy tajsko-birmańskiej, nad rzeką Kwai Noi, jeńcy pracowali wraz z lokalną ludnością przy wyrębie dżungli i układaniu torów kolejowych, które miały połączyć Bangkok z Rangunem. Praca ponad siły, epidemie, biegunka, brak wody i pożywienia sprawiły, że zginęła jedna trzecia z 46 tys. jeńców i połowa ze 150 tys.

Ojciec Kolbe (trzeci od prawej), brat Zeno (pierwszy od lewej) i inni franciszkanie w drukarni – Ōura, Nagasaki 1930 r.

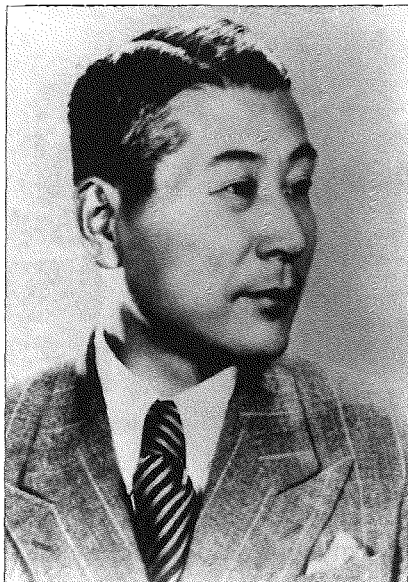

robotników cywilnych. Oprócz tego jeńców wykorzystywano także w okrutnych eksperymentach medycznych oraz doświadczeniach z bronią chemiczną i biologiczną.

Zwycięstwa Japończyków nad aliantami w Azji i na Pacyfiku oznaczały także realizację propagandowego hasła „Azja dla Azjatów”. Dzięki temu, przynajmniej na początku, pozyskano sobie życzliwość lokalnej ludności, która miała nadzieję na odzyskanie niepodległości. Podanyymi Japonii stało się dodatkowo ponad 150 mln ludzi.

Władze japońskie nie miały jednak żadnego konkretnego planu odnośnie do kontynuacji wojny po tak spektakularnych zwycięstwach

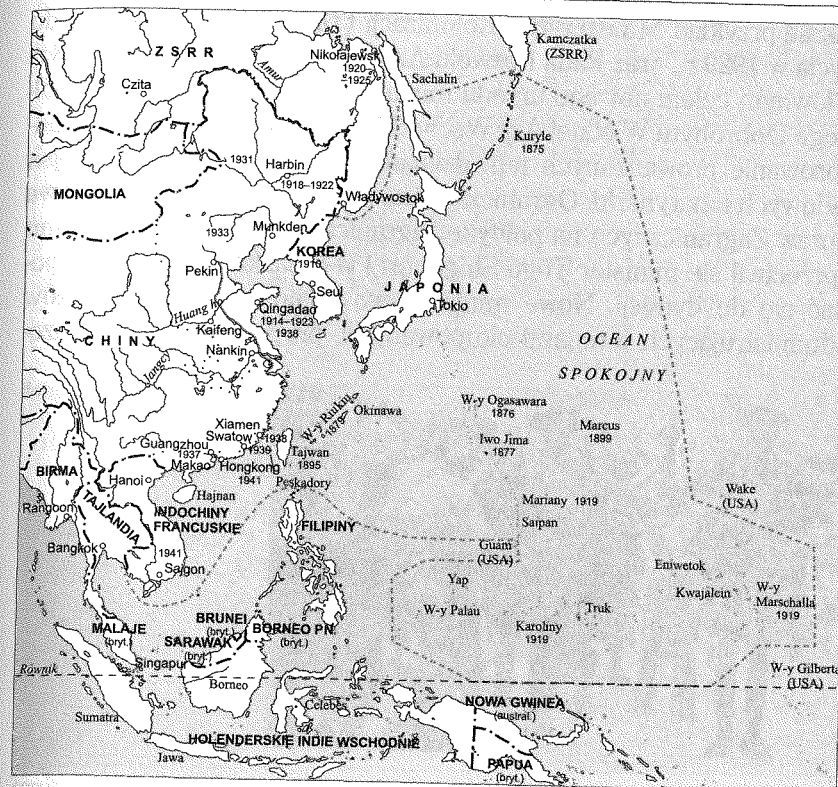
ani zarządzania terenami podbitymi. Przede wszystkim istniała duża różnica poglądów między przedstawicielami sił lądowych i morskich na temat sposobu kontynuacji wojny. Pierwsi uważali, że należy skoncentrować się na okupacji i eksploatacji zajętych terenów, by dzięki zdobytym źródłom surowców móc prowadzić walkę dłużej niż przez dwa lata. Jeśli w ogóle brali oni pod uwagę dalsze działania, to rozważali atak w kierunku południowo-wschodnim, czyli na południową część Nowej Gwinei i wyspy Fiji, Samoa i Nową Kaledonię, co miało doprowadzić do odcięcia Australii od Stanów Zjednoczonych. Drudzy opowiadali się za kontynuacją ofensywy, zwolennikiem tego był ad-

Sugihara Chiune, wicekonsul Japonii w Kownie, który ratował uchodźców żydowskich – 1940 r.

mirał Yamamoto. Twierdził, że Japonia nie wygra wojny, jeśli przestanie atakować. Przedstawiciele marynarki proponowali w planach strategicznych wschodni kierunek ataku – na Hawaje, czyli przeciw Stanom Zjednoczonym, bądź zachodni – Cejlon, przeciwko Wielkiej Brytanii.

W lutym i marcu 1942 r. na Łącznym Posiedzeniu Cesarskiego Sztabu Dowodzenia i Rządu uznano, że należy doprowadzić do kapitulacji Wielkiej Brytanii i do podpisania korzystnego rozejmu ze Sta-

Zasięg terytorialny Japonii w 1941 r.

nami Zjednoczonymi. Ważne było także utrzymanie zdobytych terenów i administrowanie nimi, aby maksymalnie wykorzystać tamtejsze surowce, niezbędne dla bezpieczeństwa narodowego Japonii i zwiększenia jej potencjału wojennego. Status prawny zajętych terenów miał zależeć od ich wkładu w tworzenie Strefy Wspólnego Dobrobytu, a przede wszystkim od ich przydatności dla samej Japonii.

W listopadzie 1942 r. utworzono Ministerstwo ds. Wielkiej Azji Wschodniej (*Daitōashō*), które miało zająć się terenami okupowanymi, z wyjątkiem tych, podporządkowanych znacznie wcześniej, czyli Korei, Tajwanu i Sachalinu. Przejęło ono obowiązki takich instytucji,

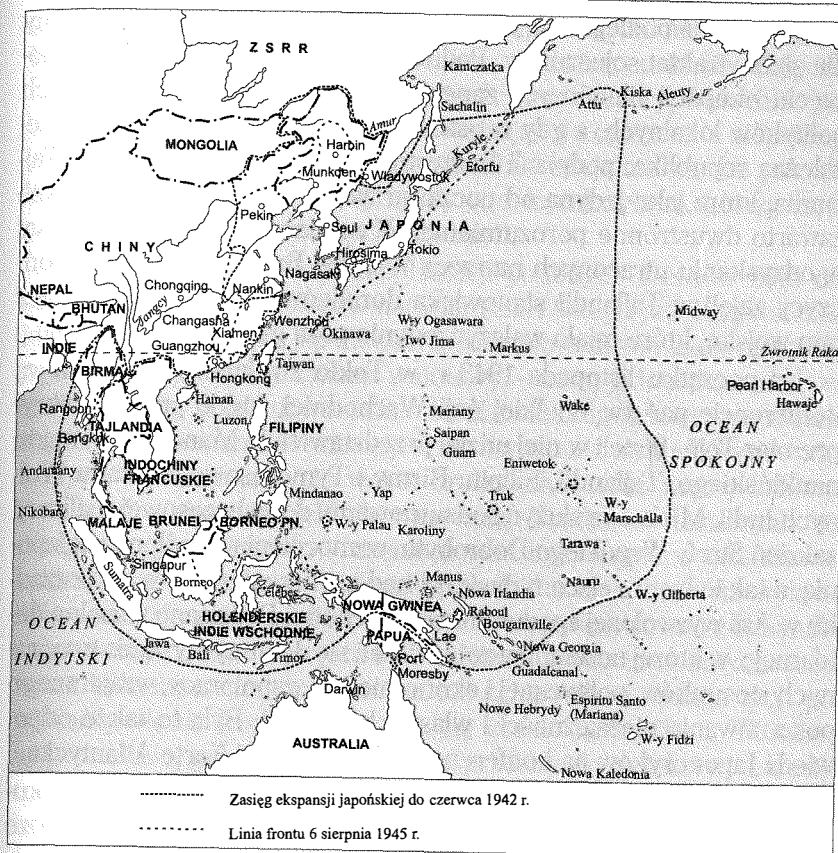
jak na przykład Ministerstwo Kolonizacji (*Takumushō*), powołane do życia w 1929 r., oraz Rada Rozwoju Azji (*Kōain*), istniejąca od 1938 r. Głównym celem nowego urzędu miało być stworzenie Strefy Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej oraz koordynowanie i nadzorowanie prowadzonych tam działań, zgodnie z interesami wojsk lądowych i marynarki. Ograniczało ono znacznie wpływ Ministerstwa Spraw Zagranicznych na politykę zagraniczną w tym rejonie, czemu sprzeciwił się minister Tōgō Shigenori i w związku z tym musiał podać się do dymisji. Nowe ministerstwo miało szkolić urzędników administrujących terenami okupowanymi, przygotowywać i realizo-

Japończycy biorą do niewoli żołnierzy brytyjskich pod Singapurem – luty 1942 r.

wać plany rozwoju gospodarczego, dbać o interesy japońskich firm w tym rejonie, prowadzić propagandę kulturalną. Jednak w rzeczywistości dominującą rolę odgrywali w tym ministerstwie wojskowi, co sprawiło, że nie wywiązywało się ono dobrze ze swoich zadań.

Już pod koniec 1941 r. w rejonach okupowanych wyznaczono strefy wpływów sił lądowych i morskich, nakazując im jednak współpracę. Armia wprowadziła swoją administrację. Rządy rozpoczęła od przywracania spokoju, czyli demilitaryzacji, zakazu zgromadzeń i wystąpień politycznych oraz od ograniczenia wpływów Zachodu. Zabroniono więc słuchania zachodniej muzyki i oglądania zachodnich filmów. W szkołach obowiązkowy stał się język japoński i historia Japonii. W administracji zaczęto zatrudniać urzędników lokalnych, którymi byli często dotychczasowi działacze niepodległościowi. Przygo-

Zasięg terytorialny Japonii do czerwca 1942 r.

towywano się do stopniowego wprowadzania częściowej niepodległości na okupowanych terenach. Uważano, że czasami łatwiej będzie współpracować z państwami niezależnymi, odpowiednio je kontrolując, niż z koloniami.

W sierpniu 1942 r. utworzono lokalną administrację w Birnie, na której czele stanęli przeszkoleni już wcześniej przez Japończyków radykalni działacze. Nadal jednak wszystkie ważniejsze decyzje leżały w gestii japońskich doradców. Rok później miała miejsce uroczystość

odzyskania niepodległości. Japonia zawarła jednak z Birma korzystny dla siebie traktat sojuszniczy. Podobnie było na Filipinach. Po rozpoczęciu okupacji Japończycy zapewnili sobie współpracę niektórych polityków lokalnych, a gdy w październiku 1943 r. powstała tam niezależna republika, podpisali korzystną umowę o współpracy. Z Tajlandią, która jako jedyna od początku wojny była niepodległa, także zawarto dwustronne porozumienie. W zamian za obietnicę pomocy w odzyskaniu utraconych na rzecz Wielkiej Brytanii terenów Japończycy zajęli w Tajlandii stanowiska doradców, wprowadzili również tam wojsko, które miało walczyć jedynie poza granicami tego kraju.

Na początku listopada 1943 r. w Tokio zwołano propagandową konferencję państw Wielkiej Azji Wschodniej, której przewodniczył premier Tōjō. Wzięli w niej udział przedstawiciele Mandżukuo, rządu nankińskiego, Tajlandii, Filipin, Birmy i Tymczasowego Rządu Wolnych Indii. Miała ona służyć podsumowaniu dotychczasowej realizacji założeń Strefy Wspólnego Dobrobytu, wzmocnieniu współpracy z Japonią, a także być miejscem dyskusji nad stworzeniem nowego porządku w Azji wyzwolonej spod dominacji Zachodu. Podpisano wspólną deklarację, w której uczestnicy zobowiązali się do utrzymywania przyjaznych stosunków, politycznej i ekonomicznej współpracy, wzajemnego poszanowania niezależności i własnych tradycji. Była to także odpowiedź Japończyków na konferencję w Teheranie i Kartę Atlantycką.

Inaczej władze japońskie podchodziły do pozostałych rejonów okupowanych. Nad Holenderskimi Indiami Wschodnimi i Malajami ze względu na bogate zasoby naturalne, głównie ropę naftową, cynę i kauczuk, Japonia sprawowała bezpośrednią kontrolę. Japończycy postanowili, że obszar ten zostanie włączony do Wielkiego Cesarstwa Japonii. Dopiero kolejne klęski Japonii oraz coraz większe niezadowolenie miejscowej ludności z polityki władz okupacyjnych spowodowały, że w 1945 r. władze w Tokio zaczęły myśleć o wprowadzeniu częściowej niepodległości również w tych krajach. Jeszcze inaczej wyglądała sytuacja w Indochinach Francuskich. Japończycy na mocy umów z rządem Vichy do marca 1945 r. uznawali zwierzchność Francji nad tym rejonem, a sami prowadzili działalność wojskową i gospodarczą. Dzięki kontroli Francji gospodarka Indochin uniknęła takie-

go zniszczenia, jak w innych krajach okupowanych. Ale na początku 1945 r. w obawie przed porozumieniem władz francuskich w Sajgonie z Amerykanami Japonia rozpoczęła oficjalną okupację Indochin, rozbijając wojska francuskie i doprowadzając do ogłoszenia niepodległości Wietnamu, Kambodży i Laosu. Choć oficjalnie władzę przejęły lokalne siły polityczne, to sprzyjały one Japończykom, którzy zajęli wysokie stanowiska w nowych władzach.

Najważniejszym celem eksploatacji podbitych terenów było dostarczenie Japonii surowców naturalnych. Dlatego przekazywano lokalny przemysł w ręce japońskich firm, wprowadzano także oparty na japońskim jenie nowy system walutowy – nową jednostką walutową stały się bony południowe. Miało to ułatwić długofalowe gospodarowanie tymi terenami. W miarę jednak narastania trudności spowodowanych przedłużającą się wojną drukowano coraz więcej banknotów, bardzo obniżając ich siłę nabywczą. Trudności nastroczała też reorganizacja przemysłu – często trzeba było najpierw odbudować zakłady przemysłowe, a następnie poradzić sobie z brakiem wykwalifikowanej siły roboczej. Komplikacje występowały również w handlu zagranicznym, gdyż rejony te były bardziej powiązane z dotychczasowymi kolonizatorami zachodnimi niż z Japonią, a zmiana tych powiązań podczas wojny okazywała się często niemożliwa. W miarę upływu czasu, gdy wojska japońskie przeszły do defensywy i traciły coraz więcej sprzętu, którego nie można już było odbudować z powodu złej sytuacji gospodarczej na Wyspach Japońskich, zaczęto coraz bardziej eksploatować rejony zaliczone do Strefy Wspólnego Dobrobytu, doprowadzając niejednokrotnie do ruiny gospodarki lokalne. Wszystko to prowadziło do deficytu towarów na tamtejszych rynkach, do konieczności reglamentacji, co z kolei było przyczyną rozwoju czarnego rynku, wzrostu inflacji i niezadowolenia ludności, stało się przyczyną licznych protestów ostro i często krwawo tłumionych przez japońskie wojsko i żandarmerię. Wywoływało to negatywne reakcje lokalnej ludności i zmianę nastawienia wobec władz japońskich. Początkowe zadowolenie z wyrzucenia kolonizatorów i nadzieja na odzyskanie wolności przerodziły się w nienawiść wobec nowego okupanta, czego wyrazem było powstanie nowego ruchu oporu.

Kłeska

Wspomniane wcześniej spory między przedstawicielami wojsk lądowych i marynarki odnośnie do sposobu kontynuacji działań wojennych zakończyły się prawdopodobnie z powodu zaskakującego ataku samolotów amerykańskich na Wyspy Japońskie. 18 kwietnia 1942 r. eskadra dowodzona przez pułkownika Jamesa Doolittle'a zrzuciła bomby na Tokio i jego okolice, a następnie na Nagoję, Kobe i Osakę, po czym odleciała na lądowiska w Chinach. Choć szkody były niewielkie, zbombardowanie stolicy i duży zasięg bombardowania wroga przeraził dowódców japońskich. Uznali oni bowiem, że maszyny startowały z atolu Midway, nie podejrzewając, że mogły wyruszyć z lotniskowca na zachodnim Pacyfiku, który podpłynął do Japonii na odległość około 700 mil. Dlatego przedstawiciele sztabów zgodnie uznali, że jak najszybciej należy ruszyć na wschód, czyli na Midway, i uniemożliwić Amerykanom dalsze rajdy powietrzne.

Autor planu ataku admirał Yamamoto uważał, że ta bitwa musi być decydująca. Według niego Amerykanie, obawiając się o bezpieczeństwo Hawajów, skierują do walki o Midway wszystkie siły, w tym przede wszystkim lotniskowce. Admirał zamierzał także zająć wyspy i stworzyć tam japońską bazę lotniczą. Integralną częścią planu była operacja na Morzu Koralowym (7–8 maja 1942). Rozpoczęta 5 czerwca wielka bitwa morsko-powietrzna o Midway zakończyła się całkowitą klęską zespołu uderzeniowego pod dowództwem wiceadmirała Nagumo Chūichiego. Japonia została w tej wojnie po raz pierwszy pokonana, za co niektórzy historycy obarczają winą admirała Yamamoto i jego pośpiech, który nie pozwolił na solidne przygotowania do decydującej bitwy. Bardzo ważnym powodem przegranej Japonii był brak zaskoczenia przeciwnika, gdyż dowódca Floty Pacyfiku, admirał Chester Nimitz, dzięki złamaniu japońskiego szyfru znał główny cel ataku Japończyków. Niepotrzebne było więc nakazanie całkowitej ciszy radiowej, które doprowadziło jedynie do braku bieżących informacji na japońskich okrętach i uniemożliwiło skuteczne dowodzenie. Dużym błędem było także znaczne rozproszenie okrętów japońskich, z których część, mając odciągnąć uwagę przeciwnika, dzień wcześniej zaatakowała Aleuty i Japończycy zajęli bez większego oporu wyspy Attu i Kiske.

W bitwie o Midway Japonia straciła 4 najlepsze lotniskowce, ciężki krążownik, ponad 300 samolotów, 3,5 tys. pilotów i marynarzy. Straty Amerykanów były znacznie mniejsze: lotniskowiec, niszczyciel, 150 samolotów i 300 pilotów i marynarzy. Był to moment przełomowy w wojnie, po którym alianci przystąpili do ofensywy i stopniowo odbierali Japonii jej zdobycze terytorialne. W lutym 1943 r. w ich rękach znalazł się Guadalcanal, ważna strategicznie wyspa w Archipelagu Salomona, a następnie Aleuty.

Admirał Yamamoto opracował plan kolejnej ofensywy, tym razem na bazy i pozycje aliantów na Nowej Gwinei i Wyspach Salomona. Punktem dowodzenia stał się Rabaul na Nowej Brytanii. Przeprowadzono udane ataki na Guadalcanal i Nową Gwineę. Yamamoto postanowił udać się na inspekcję baz japońskich na Wyspach Salomona, o czym poinformował tamtejszych dowódców w depe szach zawierających dokładny plan jego podróży. Ich treść poznali także Amerykanie i 18 kwietnia 1943 r. ich myśliwce przechwyciły nad Buin na wyspie Bougainville dwa bombowce wiozące Yamamoto oraz jego oficerów sztabowych. Obie maszyny zestrzelono, a samolot, na którego pokładzie leciał głównodowodzący, runął w dżunglę. Do dziś nie wiadomo dokładnie, jak do tego doszło. W czasie dochodzenia w Japonii dotyczącego przyczyn śmierci admirała stwierdzono, że na początku kwietnia zmieniono kody szyfrowe używane przez marynarkę wojenną, niemożliwe było więc ich rozszyfrowanie przez Amerykanów. Istnieją jednak również dowody na to, że informacja o podróży Yamamoto dotarła do Waszyngtonu. Oprócz tego w Japonii są też zwolennicy teorii, że było to zaplanowane samobójstwo, gdyż admirał nie mógł znieść myśli o przegranej i ciężaru odpowiedzialności. Wiadomość o śmierci trzymano w tajemnicy do 21 maja. 5 czerwca w Tokio odbył się pogrzeb państwowy, w którym wzięło udział kilkadziesiąt tysięcy ludzi. Stanowisko głównodowodzącego Połączonej Floty objął admirał Koga Mineichi, którego w marcu 1944 r. zastąpił admirał Toyoda Soemu.

Odkąd Japończycy zaczęli przegrywać, pojawiła się konieczność jeszcze dokładniejszej kontroli gospodarki, która od 1938 r. funkcjonowała tak, jak cały kraj, zgodnie z ustawą o powszechnej mo-

bilizacji. Rosnące potrzeby produkcji na cele wojenne zmusiły rząd do dalszych zmian. Już pod koniec lat trzydziestych zlikwidowano małe firmy włókiennicze i inne, produkujące dla indywidualnych konsumentów, a w 1943 r. również te większe zostały zmuszone do przestawienia się na produkcję uzbrojenia. Rząd szczególnie dbał o priorytetowe gałęzie przemysłu ciężkiego, to znaczy hutnictwo, kopalnie węgla, przemysł maszynowy (budowa okrętów i samolotów). Do nich musieli przenieść się robotnicy z fabryk przemysłu lekkiego, głównie włókienniczego. Od 1944 r. w związku z mobilizacją wszystkich dorosłych mężczyzn do pracy w fabrykach kierowano

Amerykański myśliwiec zestrzeliwuje bombowiec, w którym leci admirał Yamamoto – wyspa Bougainville, 18 kwietnia 1943 r.

także kobiety, a przede wszystkim uczniów szkół średnich, którzy zmuszeni byli przerwać naukę.

Na początku wojny, w 1942 r., Japonia przestała odczuwać problem braku surowców. Ich źródłem stała się Strefa Wspólnego Dobrobytu. Trzeba je było jednak przewieźć na Wyspy Japońskie. Niezwykle

ważne stało się więc zwiększenie możliwości transportu morskiego. Choć produkcja nowych statków systematycznie rosła do końca 1944 r., flota powiększała się tylko do połowy 1943 r. Jej tonaż wzrósł od czerwca do grudnia 1942 r. z 2,34 do 2,71 mln ton, rok później jednak wyniósł już 2,17 mln, w grudniu 1944 r. 1,63 mln, a w sierpniu 1945 r. już tylko 670 tys. ton. Dostawy nie równoważyły strat, coraz większych z powodu walk na Pacyfiku.

Po przegranej bitwie o Midway stopniowo zaczęły pojawiać się trudności z zaopatrzeniem w surowce. Alianci, zajmując kolejne wyspy na Pacyfiku, ograniczali możliwości transportowe Japonii ze Strefy Wspólnego Dobrobytu. W związku z tymi kłopotami rząd w listopadzie 1943 r. utworzył Ministerstwo Zaopatrzenia (*Gunjushō*), które przejęło wszystkie funkcje Rady Planowania i część zadań Ministerstwa Przemysłu i Handlu. Nowy urząd miał czuwać nad produkcją najważniejszych gałęzi przemysłu, dbać o jej wzrost i niezbędne dostawy. Konieczne było zwiększenie produkcji statków i samolotów. Nie było to jednak łatwe, gdyż od maja 1944 r. droga morska do wschodnich części Holenderskich Indii Wschodnich stała się niedostępna. Od początku 1945 r. wszystkie drogi morskie na południe od Tajwanu zostały zablokowane przez Amerykanów, potem również te prowadzące w jego kierunku. Pod koniec wojny trudno było się dostać nawet na Półwysep Koreański. Brak dostępu do surowców stał się jednym z najważniejszych powodów klęski w 1945 r.

Stopniowo władze japońskie zaczęły sobie uświadamiać, że Japonia może w tej wojnie ponieść klęskę. W związku z tym na posiedzeniu rządu w obecności cesarza 30 września 1943 r. postanowiono, że poza głównymi Wyspami Japońskimi za wszelką cenę należy bronić Wysp Kurylskich, wysp Ogasawara, Marianów, Karolinów, obecnej Indonezji, Nowej Gwinei i Birmy. Nie było to jednak takie proste. Alianci kontynuowali ofensywę, zajmując w lutym 1944 r. Wyspy Marshalla, a następnie Karoliny, Aleuty i Mariany. Na Saipanie w wyniku krwawych starć podczas największej bitwy czołgów w rejonie Pacyfiku (15 czerwca–9 lipca) poległo około 27 tys. japońskich i około 4 tys. amerykańskich żołnierzy. Wielu pozostałych przy życiu Japończyków, wraz z dowódcą gen. Saitō Yoshitsugu, oraz setki cywilów popełniło

samobójstwo. Honorową śmierć wybrał także wiceadmiral Nagumo, który był dowódcą wszystkich sił na Saipanie. Amerykanie odnieśli kolejne zwycięstwo i przede wszystkim zdobyli bazę dla bombowców, w których zasięgu znalazły się Wyspy Japońskie.

Bardzo zła sytuacja na frontach, a także kłopoty z reorganizacją rządu doprowadziły w lipcu 1944 r. do dymisji premiera Tōjō i utworzenia nowego gabinetu. Na jego czele stanął generał w stanie spoczynku Koiso Kuniaki, ale dużą rolę w jego formowaniu odegrał też admirał Yonai Mitsumasa, nowy minister marynarki. Wyznaczenie tych dwóch osób na najważniejsze stanowiska w rządzie miało dać gwarancję współpracy nie tylko sił lądowych i morskich, ale też polityków wojskowych z politykami cywilnymi. Koiso jako generał w stanie spoczynku nie mógł uczestniczyć w posiedzeniach Cesarskiego Sztabu Dowodzenia, aby więc zwiększyć wpływ premiera na najważniejsze decyzje państwowe, a także umożliwić wspólne podejmowanie decyzji przez władze wojskowe i cywilne, na miejsce dotychczasowego Łącznego Posiedzenia Cesarskiego Sztabu Dowodzenia i Rządu powołano w sierpniu 1944 r. nowy organ decyzyjny Najwyższą Radę ds. Prowadzenia Wojny (*Saikō Sensō Shidō Kaigi*). W jej skład wchodził premier, minister spraw zagranicznych, ministrowie sił lądowych i marynarki oraz szefowie sztabów. W razie konieczności zapraszano innych przedstawicieli władz. Decyzje zapadały jednomyślnie, ale musiały być zatwierdzane przez rząd, który, jak się okazało w praktyce, był bezsilny wobec decyzji wojskowych. Na posiedzeniach Rady mógł być obecny cesarz, który miał prawo głosu, co było szczególnie ważne w sytuacjach, kiedy członkowie Rady nie mogli dojść do porozumienia.

Tymczasem wydarzenia na morzu nie potwierdzały skuteczności działań nowego rządu. Po utracie Saipanu Japonia poniosła kolejne straty. Ponieważ brakowało już nie tylko dobrze wyposażonych, sprawnych maszyn, broni i amunicji, ale też doświadczonych wojskowych, głównie pilotów, zaczęto powoływać do służby młodych, niedoświadczonych chłopców. W październiku 1944 r. dowódca I Floty Powietrznej Marynarki Wojennej, wiceadmiral Ōnishi Takijirō, zorganizował Oddziały Boskiego Wiatru do Ataków Specjalnych (*Shimpū Tokubetsu*

Kōgekitaï), których piloci (*kamikaze*) mieli ginąć śmiercią samobójczą, atakując okręty wroga.

Po raz pierwszy „boski wiatr” spadł na amerykańskie okręty 25 października 1944 r. na początku operacji na Filipinach, w walkach w Zatoce Leyte, ostatniej próbie pokonania przez Japończyków marynarki wojennej Stanów Zjednoczonych i jednocześnie największej bitwie morskiej w historii. Japończycy zatopili jeden i uszkodzili dwa amerykańskie lotniskowce eskortowe. Do grudnia piloci *kamikaze* z powodzeniem atakowali konwoje z zaopatrzeniem dla operacji ofensywnych na Filipinach, zadali też poważne straty desantowi amerykańskiemu w pobliżu Luzonu. Był to najbardziej efektywny okres działań pilotów samobójców. Amerykanie poznali jednak ich taktykę i później potrafili już przygotować odpowiednią obronę przeciwlotniczą. Młodzi samobójcy ginęli także w pilotowanych bombach „Kwiat Wiśni” („Ōka”), torpedach „Odnowiciel” („Kaiten”) i na łodziach motorowych zaopatrzonych w ładunek wybuchowy.

Bitwa w Zatoce Leyte była wstępem do kolejnych operacji na Filipinach, które zakończyły się zwycięstwem Amerykanów. Generał Douglas MacArthur, dowódca wojsk amerykańskich na Dalekim Wschodzie, a następnie sił alianckich na południowo-zachodnim Pacyfiku, zgodnie z obietnicą *I shall return* („Wkrótce wrócę”), złożoną w momencie wycofywania się z Filipin w 1942 r., powrócił na wyspy, które ostatecznie znalazły się w rękach aliantów w czerwcu 1945 r. Wcześniej, 19 lutego 1945 r., żołnierze amerykańscy wylądowali na Iwojimie (jap. Iōtō), położonej w południowej części Wysp Wulkanicznych (w Grupie Wysp Południowych) i weszli w ten sposób na rdzenne Wyspy Japońskie. W jednych z najkrwawszych walk w tej wojnie po obu stronach zginęło po ponad 20 tys. żołnierzy, wielu odniosło rany. W marcu rozpoczęła się inwazja na archipelag Riukiu, a 1 kwietnia 1945 r. Amerykanie wylądowali na jego głównej wyspie, Okinawie.

Od czerwca 1944 r. Amerykanie bombardowali Japonię. Pod koniec wojny naloty te były coraz częstsze. Od marca 1945 r. do ostatniego dnia wojny, czyli 15 sierpnia, trwały zmasowane naloty dywanowe na japońskie miasta przeprowadzane przez superfortece B-29 (bombowe startowały głównie z amerykańskich baz na Marianach, w tym

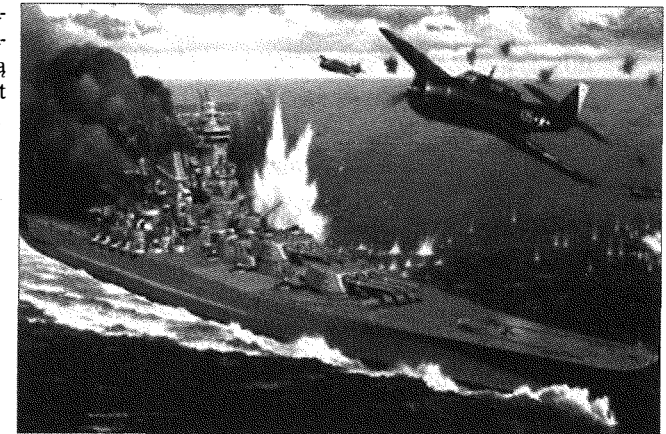
na Saipanie). Celem bomb zapalających, które powodowały ogromne zniszczenia w drewnianej zabudowie, stało się ponad 160 miast w całej Japonii. Najtragiczniejsze w skutkach były naloty na Tokio, Osakę, Hyōgo, Aichi, Shizuokę i Kanagawę. Szczególnie ucierpiało Tokio, atakowane aż 122 razy. Po raz pierwszy bomby z B-29 spadły na stolicę 24 listopada 1944 r., ale najcięższy i najtragiczniejszy w skutkach był wielki nalot z 9 na 10 marca. 334 bombowce B-29 zamieniły w piekło niemal całą wschodnią, przemysłowo-robotniczą część stolicy. Zginęło 85–100 tys. osób, rany odniosło ponad 40 tys., milion tokijczyków stracił domy. Bardziej tragiczne było tylko mające wkrótce nastąpić zrzucenie bomb atomowych. Podczas nalotu 25 maja ucierpiał Pałac Cesarski, ministerstwa, rezydencje członków rządu i rodziny cesarskiej. Uważa się, że na skutek tych nalotów w całej Japonii zginęło 400 tys. osób. Prowadzone regularnie bombardowania stały się utrapieniem ludności cywilnej, której żyło się w miastach coraz gorzej. Latem 1944 r. rozpoczęto ewakuację ludności z większych miast na wieś, w tym przymusowo dzieci w wieku szkolnym. Coraz bardziej brakowało rąk do pracy w zakładach przemysłowych.

Tymczasem premier Koiso, który nie zdobył takiego, jak oczekiwano, poparcia ze strony sił lądowych i nie udało mu się doprowadzić do ostatecznej zwycięskiej bitwy na Pacyfiku ani do zakończenia wojny z Chinami, 5 kwietnia 1945 r. wraz z całym gabinetem podał się do dymisji. Odchodząc, radził, by na czele następnego rządu stanął członek Cesarskiego Sztabu Dowodzenia, który dzięki temu nie będzie, tak jak on, pozbawiony aktualnych informacji z frontu. Jednak na wniosek cesarza tekę premiera przyjął wieloletni marszałek dworu, 79-letni admirał w stanie spoczynku Suzuki Kantarō. W nowym gabinecie ministrem spraw zagranicznych został ponownie Tōgō Shigenori, ministrem sił lądowych Anami Korechika, a na stanowisku ministra marynarki pozostał Yonai Mitsumasa.

Najwyższa Rada 30 kwietnia podjęła decyzję o kontynuacji wojny. 1 kwietnia 1945 r. rozpoczęły się zacięte walki o Okinawę. Japończycy zaciekle bronili pozycji, gdyż zdawali sobie sprawę, że zajęcie tej wyspy umożliwi Amerykanom przeprowadzenie desantu na główne Wyspy Japońskie. Wzięło w nich udział prawie 1,9 tys. samo-

lotów *kamikaze*, których ataki nie były już jednak tak skuteczne jak pod koniec 1944 r. Ogółem Japończycy stracili ponad 7,8 tys. samolotów, podczas gdy Amerykanie 800 maszyn. Ostateczną klęskę poniosła także japońska marynarka wojenna, czego symbolem było zatopienie wielkiego pancernika „Yamato”, dumy Japonii. 23 czerwca Okinawa wraz z całym archipelagiem Riukiu znalazła się pod okupacją Amerykanów. Ogółem zginęło ponad 12 tys. żołnierzy amerykańskich i aż 150 tys. Japończyków, w tym ludność cywilna. W walkach wzięła także udział młodzież japońska, m.in. 200 sanitariuszek z Oddziału Konwalii (*Himeyuri Butai*) – uczennic szkół średnich. Te,

Ostatni rejs pancernika „Yamato”. Amerykańskie samoloty torpedowe atakują największy na świecie okręt wojenny – kwiecień 1945 r.

które przeżyły, popełniły samobójstwo w obliczu klęski. Na honorową śmierć zdecydowała się też większość pozostałych przy życiu żołnierzy i cywilnych mieszkańców wyspy. 7 tys. żołnierzy oddało się do niewoli.

Tymczasem nowym prezydentem Stanów Zjednoczonych został Harry Truman, a w maju skończyła się wojna w Europie. Niemcy, najbliższy sojusznik Japonii, poniosły klęskę. W japońskich kołach rządzących coraz wyraźniej rysował się podział na zwolenników walki do końca i zwolenników kapitulacji. Do pierwszych zaliczali się przede wszystkim przedstawiciele sił lądowych, z ministrem Ananim na czele. Uważali oni, że tylko decydująca bitwa na Wyspach Japońskich,

w której weźmie udział cały naród, może rozstrzygnąć o zwycięstwie i doprowadzić bądź do sprawiedliwych negocjacji pokojowych, bądź do zgodnej z „duszą Japonii” „honorowej śmierci 100 mln” (*ichioku gyokusai*). Nie przyjmowali do wiadomości tego, w jakim stanie są gospodarka i armia. Ich przeciwnicy, a wśród nich cesarz Hirohito, jego najbliższy doradca Kido Kōichi, premier Suzuki oraz ministrowie Tōgō i Yonai, chcieli doprowadzić do jak najszybszych rozmów z aliantami. Wszyscy natomiast odrzucali możliwość bezwarunkowej kapitulacji. Zaczęto poszukiwać neutralnego pośrednika takich rozmów. Ostatecznie, po nieudanych próbach porozumienia ze Szwecją i Szwajcarią, wybór padł na Związek Radziecki, mimo że 5 kwietnia powiadomił on Japonię, że nie zamierza odnowić traktatu o neutralności, który miał wygasnąć 25 kwietnia 1946 r. Chcąc zapobiec przystąpieniu ZSRR do wojny przeciw Japonii i doprowadzić do jego pośrednictwa w negocjacjach odnośnie do warunków kapitulacji, na prośbę ministra spraw zagranicznych były premier Hirota Kōki przystąpił do rozmów z ambasadorem radzieckim w Tokio, Jakubem Malikiem. Kontynuowano je bez rezultatów do końca czerwca. Na początku lipca włączył się do nich ambasador w ZSRR, Satō Naotake, który przedłożył w tamtejszym Ministerstwie Spraw Zagranicznych popartą przez cesarza propozycję skierowania do Moskwy specjalnego wysłannika, byłego premiera Konoe Fumimaro. Miano nadzieję, że dojdzie do porozumienia, zanim Stalin spotka się w Poczdamie z przywódcami Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. Jednak rząd radziecki miał już wobec Japonii inne plany, które zaczęto realizować mimo kontynuacji rozmów w Moskwie.

Zanim doszło do konferencji w Poczdamie (17 lipca–2 sierpnia 1945), przedstawiciele Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Związku Radzieckiego spotykali się kilkakrotnie, by ustalić wspólną politykę wobec Japonii. Już podczas konferencji w Teheranie (przełom listopada i grudnia 1943) Stalin wspominał, że ZSRR będzie mógł przyłączyć się do wspólnego frontu przeciw Japonii po ostatecznym pokonaniu Niemiec. Potwierdził to w Quebecu we wrześniu 1944 r., a konkretne porozumienie w tej sprawie zawarł z prezydentem Rooseveltem na konferencji w Jaltie 8 lutego 1945 r. Związek Radziecki miał

przystąpić do wojny przeciw Japonii po stronie państw sprzymierzonych dwa lub trzy miesiące po kapitulacji Niemiec i zakończeniu wojny w Europie. Najważniejsze jednak decyzje w sprawie Japonii zapadły w Poczdamie. Prezydent Stanów Zjednoczonych Harry Truman, premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill (zastąpiony po 28 lipca przez Clementa Attlee) i Stalin ustalili, że Japonia musi przyjąć bezwarunkową kapitulację. 26 lipca pod deklaracją poczdamską, której treści nie konsultowano ostatecznie ze Stalinem, podpisali się Truman i Churchill, a za pomocą depechy sygnował ją także Jiang Jieshi. Uważano, że sygnatura Stalina byłaby naruszeniem prawa, gdyż oficjalnie ZSRR obowiązywał jeszcze traktat o neutralności z Japonią. Tak naprawdę jednak chciano ograniczyć prawa Moskwy do decydowania o przyszłych losach Japonii. W deklaracji domagano się od Japonii przede wszystkim bezwarunkowej kapitulacji, odsunięcia od władzy tych, którzy wprowadzili naród japoński na błędną drogę walki i zdobycie świata, ograniczenia suwerenności do czterech głównych wysp, rozbrojenia, demokratyzacji, zniszczenia przemysłu zbrojeniowego i wprowadzenia gospodarki pokojowej. Zapowiedziano też okupację wyznaczonych obszarów, która zostanie zakończona w momencie zrealizowania celów nakreślonych w deklaracji.

Następnego dnia japońskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych uznało, że trzeba przyjąć warunki kapitulacji i zakończyć wojnę. Jednak Tōgō miał wątpliwości co do niektórych jej punktów – niejasna była na przykład sprawa instytucji cesarza. Warto wspomnieć, że w pierwszej wersji deklaracji, której autorem był Joseph Grew, ambasador Stanów Zjednoczonych w Tokio (1932–1942) i specjalista do spraw Japonii, wyraźnie zaznaczono, że system cesarski zostanie zachowany, co miało ułatwić przyjęcie warunków kapitulacji. Sprzeciwił się temu sekretarz stanu James Byrnes, powołując się na amerykańską opinię publiczną. Wiadomość o pozytywnie zakończonej próbie z nową bronią o niespotykanej dotąd sile rażenia – bombą atomową – umocniła prezydenta Trumana w przekonaniu, że zbyteczne jest umieszczenie w deklaracji zapewnienia o zachowaniu instytucji cesarza. Tōgō uznał poza tym, że ponieważ Stalin nie przyłączył się jeszcze oficjalnie do aliantów, nadal istnieją szanse na mediację ZSRR

i w związku z tym należy przemilczeć sprawę deklaracji. Przeciwni takiej postawie byli przedstawiciele sił lądowych, nalegający na kategoryczne jej odrzucenie i kontynuację wojny. Ostatecznie, na skutek ich nacisków Suzuki wydał oświadczenie, że rząd ignoruje deklarację i będzie nadal prowadził działania wojenne, co strona przeciwna przyjęła jako odrzucenie warunków kapitulacji.

Tragiczne wydarzenia, które nastąpiły wkrótce potem, doprowadziły do poddania się Japonii. 6 sierpnia na Hirosimę spadła pierwsza bomba atomowa („Little Boy”), o czym Waszyngton zdecydował już 24 lipca, czyli jeszcze przed podpisaniem deklaracji poczdamskiej i przedstawieniem jej warunków stronie japońskiej. Decyzja ta do dziś budzi kontrowersje. Na pewno chciano przyspieszyć kapitulację Japonii, ale z pewnością także udowodnić szykującemu się do wojny z Japonią Związkowi Radzieckiemu przewagę Amerykanów w tym rejonie. Skutki wybuchu pierwszej bomby atomowej były przerażające. W ciągu kilku sekund przestało istnieć niemal całe miasto, zginęło ponad 100 tys. osób, liczba ofiar śmiertelnych wkrótce wzrosła do około 200 tys., czego przyczyną była głównie choroba popromienna. Trzy dni później druga bomba („Fat Man”) zniszczyła ponad 50 proc. Nagasaki, zginęło 90 tys. ludzi (według danych z 1945 r.). Powodem zrzucenia tej bomby z pewnością nie był tylko brak decyzji japońskich władz o kapitulacji, ale także przystąpienie ZSRR do wojny przeciwko Japonii, co nastąpiło dzień wcześniej, 8 sierpnia, czyli trzy miesiące po zakończeniu działań w Europie. Wojska radzieckie wbrew obowiązującemu jeszcze traktatowi o neutralności wkroczyły do Mandżurii i szybko posuwały się na południe, ponieważ Armia Kwantuńska, pozbawiona większości żołnierzy przerzuconych do działań na Pacyfiku, nie mogła skutecznie się bronić. Poza tym żołnierze Armii Czerwonej wkroczyli do południowego Sachalinu i wylądowali na Kuryłach oraz w Korei.

9 sierpnia mimo beznadziejnej już sytuacji zdania wśród członków Najwyższej Rady były nadal podzielone. Przedstawiciele sił lądowych z ministrem Ananem na czele nadal nie widzieli możliwości poddania się Japonii. Suzuki, Tōgō i Yonai opowiadali się za kapitulacją, ale pod jednym warunkiem – zachowania instytucji cesarza. Podobnie roz-

kładały się głosy wśród członków gabinetu i wobec tego nie można było podjąć ostatecznej decyzji. Późnym wieczorem odbyło się kolejne posiedzenie, tym razem w obecności cesarza, który polecił przyjąć deklarację poczdamską. Nad ranem 10 sierpnia ministrowie jednomyślnie przyjęli decyzję o kapitulacji i sformułowali odpowiedź dla aliantów, zamieszczając w niej jednak jeden warunek – konieczność zachowania systemu cesarskiego. Strona amerykańska, choć i tu głosy były podzielone, nie widziała konieczności przyjęcia warunku strony japońskiej. Ostatecznie jednak odpowiedź, zwana notą Byrnesa, uspokoiła Tokio. Napisano tam bowiem, że „od momentu kapitula-

Obraz przedstawiający ostatnią naradę w obecności cesarza, podczas której Hirohito zdecydował o przyjęciu bezwarunkowej kapitulacji – 14 sierpnia 1945 r.

cji władza cesarza i rządu japońskiego w zakresie kierowania państwem zostanie podporządkowana Naczelnemu Dowódcy Sił Sojuszniczych, który podejmie takie kroki, jakie uzna za odpowiednie dla realizowania warunków kapitulacji. [...] Zgodnie z deklaracją poczdamską, formę rządu Japonii ustalili w ostatecznym rezultacie naród japoński, drogą swobodnego wyrażenia swej woli”.

W Tokio, po nieoficjalnym zapoznaniu się z treścią noty, zdania wśród najwyższych władz były nadal podzielone. Ponieważ naloży Amerykanów nie ustawały i krążyła plotka o przygotowaniach do zrzucenia trzeciej bomby atomowej, postanowiły one jednak podjąć ostateczną decyzję. 14 sierpnia odbyło się ostatecznie podczas tej wojny i tym samym ostatecznie w historii Japonii posiedzenie w obecności ce-

sarza. W narodzie tej wzięli udział członkowie Najwyższej Rady i pozostali członkowie rządu. Hirohito polecił zgodzić się na amerykańskie warunki. Przyznał jednak, że robi to z ciężkim sercem, gdyż wie, że choć żołnierze dobrze wypełniali swe obowiązki, po kapitulacji odpowiedzialni za wojnę zostaną ukarani. Dodał, że musi znieść to, co trudne jest do zniesienia, by uratować cały naród i zachować państwo.

W twojej sytuacji rząd i przedstawiciele armii nie mieli innego wyjścia, jak zgodzić się z decyzją cesarza. Przygotowali więc ostateczną odpowiedź dla aliantów i edykt cesarski o kapitulacji. Postanowili też, że cesarz odczyta go przed mikrofonem i że 15 sierpnia w południe nada go rozgłośnia radiowa NHK. Tak też się stało. Japończycy po raz pierwszy usłyszeli głos „boskiego” cesarza, a że używał klasycznego i typowego jedynie dla japońskiego władcy języka, prawie nikt nie rozumiał jego słów. Cesarz mówił: „Rozważywszy głęboko sytuację światową i obecny stan Cesarstwa, podjęliśmy szczególne środki, niezbędne w tych warunkach, co przekazuję teraz Wam, Nasi Poddani. Poleciliśmy rządowi Cesarstwa poinformować Stany Zjednoczone, Wielką Brytanię, Chiny i Związek Radziecki, że przyjmujemy ich wspólną deklarację.

Przede wszystkim, zapewnianie spokoju naszym poddanym i pomysłności wszystkim narodom jest obowiązkiem przekazanym nam przez Naszych Cesarskich Przodków i leży nam mocno na sercu. Powodem wypowiedzenia wojny Ameryce i Wielkiej Brytanii było ponadto pragnienie samoobrony naszego cesarstwa oraz stabilizacji w Azji Wschodniej, ale inwazja na obce terytoria, stanowiąca naruszenie ich suwerennych praw, od początku nie była zgodna z naszą wolą. Jednak wojna trwa już cztery lata i niezależnie od odważnej walki naszych żołnierzy i marynarzy, niezależnie od pracowitości wszystkich naszych urzędników, niezależnie od publicznej służby 100 mln naszych poddanych sytuacja na frontach, jak i ogólne tendencje światowe stały się niekorzystne dla Japonii. Ponadto wróg posłużył się nową okrutną bronią, dwukrotnie powodując masakrę niewinnych ludzi i nieobliczalne zniszczenia. Kontynuowanie w tych warunkach wojny oznaczałoby nie tylko unicestwienie naszego ludu, ale także mogłoby doprowadzić do zagłady całej ludzkiej cywilizacji.

Jak więc możemy ochronić miliony naszych dzieci i przeprosić święte dusze Naszych Cesarskich Przodków? To właśnie dlatego poleciliśmy rządowi Cesarstwa przyjąć wspólną deklarację.

Musimy wyrazić głęboki żal wobec wszystkich sprzymierzeńców, którzy od początku do końca współpracowali z Cesarstwem w celu oswobodzenia Azji Wschodniej. A co do poddanych Cesarstwa to myśl o tych, którzy zginęli na polu walki, o tych, co poświęcili swe życie, wypełniając obowiązki, o tych, co umarli śmiercią gwałtowną, i ich ocalałych rodzinach rozrywa nasze serce. Jednocześnie naszą głęboką troską jest dobro tych wszystkich, którzy odnieśli rany na wojnie, cierpieli z powodu nieszczęść, stracili domy i pracę. Z pewnością trud i cierpienia, które teraz musi wziąć na siebie Cesarstwo będą większe niż zwykle. Jasno zdajemy sobie sprawę z Waszych najskrytszych uczuć, Nasi Poddani, jednakże czas i przeznaczenie wymagają, abyśmy utorowali drogę do wspianego pokoju dla przyszłych pokoleń i wytrzymali to, co jest trudne do wytrzymania, znieśli to, co jest nie do zniesienia. By zachować nasz narodowy charakter, będę zawsze z Wami, wierząc w Waszą szczerą, Lojalni Poddani. [...]

Wierzymy w wieczność naszej świętej ziemi, z pokolenia na pokolenie mocno spajającej cały kraj jako jedną rodzinę. Biorąc na siebie ciężkie obowiązki i myśląc o czekającej nas długiej drodze, skierujcie Wasze wszystkie siły na budowę przyszłości. Oczekujemy, że wysokie morale i jasno określony cel rozwiną istotę charakteru narodowego i pozwolą nam nadażyć za postępem światowym.

Nasi Poddani, bądźcie posłuszni naszej woli”.

Decyzję o kapitulacji wielu przyjęło z ulgą, wielu z przerażeniem, a wielu nie mogło się z nią pogodzić i wzorem dawnych samurajów wybrało honorową śmierć. Należał do nich m.in. twórca oddziałów *kamikaze*, Ōnishi Takijirō, który pod koniec wojny został zastępcą szefa Sztabu Generalnego Marynarki. Do końca podkreślał swą niezłomną wolę walki. Kapitan Inoguchi Rikihei wspomina: „W owym czasie podjął już decyzję, że w przypadku kapitulacji Japonii popełni *seppuku*. Wiedział, że nie pozostało mu wiele życia, że inni oficerowie nie postąpią zgodnie z kodeksem samurajskim, i gdy patrzył na ich bezwolną akceptacją klęski, popadał w furję. [...] za wszelką cenę

starał się przekonać współpracowników do idei walki do końca. Podobno w czasie swego ostatniego spotkania z ministrem marynarki Yonaiem, płacząc, domagał się kontynuowania wojny”.

Nad ranem 16 sierpnia rozstał się z życiem, rozcinając sobie brzuch w tradycyjny sposób. W ostatnim liście napisał: „Pragnę wyrazić swe najgłębsze uznanie dla ducha bojowego oddziałów specjalnych. Walczyli i umierali bohatersko, pełni wiary w nasze ostateczne zwycięstwo. Śmierć będzie moją pokutą za to, że byłem jednym z tych, którzy zawiedli – nie zdołali doprowadzić do zwycięstwa. Poległych lotników i ich rodziny proszę o wybaczenie”.

W obliczu kapitulacji Japonii odebrało sobie życie wielu Japończyków (prawdopodobnie kilkaset osób), w większości byli to wojskowi i ich żony. Uczynił tak również minister sił lądowych, generał Anami Korechika. Nie chcąc sprzeciwić się woli cesarza, podpisał się wbrew swym poglądom pod decyzją o kapitulacji. Gdy cesarz zgodził się przemówić w tej sprawie do narodu, generał podjął decyzję o samobójstwie, gdyż nie chciał słyszeć słów o hańbiącej kapitulacji z ust samego cesarza. Nad ranem 15 sierpnia popełnił rytualne samobójstwo *seppuku* (dosłownie: rozcięcie brzucha, potocznie: *harakiri*), a w ostatnim liście napisał: „Śmiercią przeproszam za winy”.

Z życiem rozstał się także marszałek Sugiyama Hajime, który był m.in. szefem Sztabu Generalnego i ministrem sił lądowych, a także wojskowym doradcą cesarza. Strzelił sobie w serce 12 września. Tego samego dnia samobójstwo popełniła jego żona.

Honorową śmierć wybrali także niektórzy młodzi oficerowie, którym nie udało się nakłonić cesarza do zmiany decyzji. Początkowo uważali, że jeśli zbuntuje się część wojska, na przykład Cesarska Gwardia Przyboczna, reszta pójdzie w ich ślady. Dlatego postanowili zająć Pałac Cesarski i dotrzeć do cesarza. Działania rozpoczęli w nocy z 14 na 15 sierpnia. Ponieważ dowódca Gwardii nie chciał wydać stosownych rozkazów, został zabity. Dwaj przywódcy, Shiizaki Jirō i Hatanaka Kenji, zmienili wówczas plan. Wiedząc, że cesarz nagrał na płytę swe wystąpienie do narodu, postanowili nie dopuścić do jej odtworzenia. Choć udało im się dostać na teren pałacowy, nie znaleźli ukrytej płyty. Wtedy Hatanaka po raz kolejny zmienił plan. Dotarł do

rozgłośni radiowej NHK i – grożąc użyciem broni – zaczął domagać się umożliwienia mu przemówienia do narodu. Jednak i do tego nie doszło dzięki odważnej postawie pracownika radia. Ostatecznie, nie mogąc pogodzić się z przegraną, o godz. 11.20 na placu przed terenem Pałacu Cesarskiego obaj buntownicy popełnili samobójstwo. Rozstali się z życiem czterdzieści minut przed przemówieniem cesarza.

Większość Japończyków przyjęła decyzję o końcu wojny z dużą ulgą. Oznaczała koniec tragedii z powodu straty najbliższych, strachu przed nalotami, obawy o utratę życia. Jednak teraz czekała ich wielka niewiadoma – pierwsza w historii okupacja obcych wojsk i trudne do przewidzenia zmiany. Czekwały ich także ciężkie lata, co wynikało z bardzo złej sytuacji w kraju. Japonia zapłaciła bowiem niezmiernie wysoką cenę za swój udział w wojnie w Azji i na Pacyfiku. Choć trudno jednoznacznie oszacować straty, różne źródła podają bowiem różne dane, przeważnie uważa się, że w wojnie utracono 25 proc. majątku narodowego, a zniszczenia objęły 25 proc. budynków. Ponad 160 miast uległo poważnym zniszczeniom, z czego 20, w tym Tokio i Jokohama, straciło ponad połowę zabudowy. Ocalały jedynie szczególne zabytki kultury Kioto, Nara, Kanazawa, Kurashiki, Yamaguchi. Podczas wojny zginęło około 2,1–2,5 mln Japończyków, z czego połowę stanowiły osoby cywilne. 700 tys. Japończyków uznano za zaginionych, 9 mln straciło dach nad głową (w 1944 r. w Japonii było ok. 74,5 mln ludności). Wielka Strefa Wspólnego Dobrobytu rozpadła się bezpowrotnie, a teren Japonii ograniczono do czterech głównych i kilku mniejszych wysp. Japonia zaczynała tworzyć nową historię.

Pod okupacją (1945–1952)

Nowy Ład w Japonii, czyli ambitne początki amerykańskiej okupacji

Jeszcze podczas konferencji poczdamskiej amerykańscy planiści zastanawiali się nad liniami podziału Japonii na strefy okupacyjne (amerykańską, radziecką, brytyjską i chińską), jednak po zrzućeniu bomby atomowej Waszyngton już w sposób jawny zmierzał do zapewnienia sobie decydującej roli w okupacji tego kraju. 10 sierpnia 1945 r. prezydent Harry Truman mianował Naczelnym Dowódcą Sił Sojuszniczych (*Supreme Commander of Allied Powers, SCAP*) gen. Douglasa MacArthura. Amerykanie nie dopuścili do wkroczenia armii radzieckiej na główne Wyspy Japońskie, wyrażając jedynie zgodę na zajęcie przez nią południowego Sachalinu i Wysp Kurylskich.

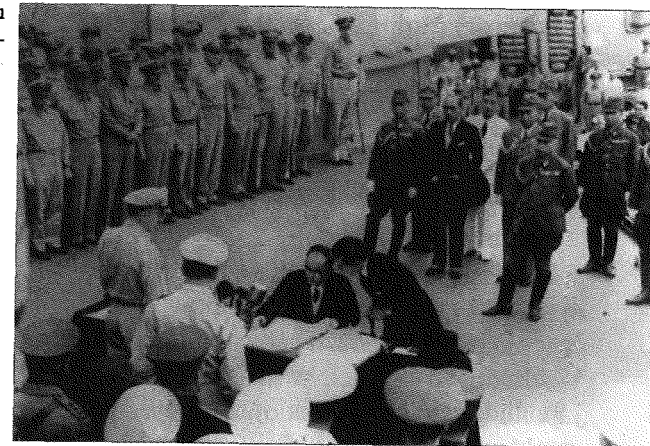
17 sierpnia premierem Japonii został książę Higashikuni Naruhiko. Uważano, że jako członek rodziny cesarskiej będzie miał większe szanse utrzymać dyscyplinę w armii i zapobiec zamieszkom społecznym. Higashikuni postanowił wzmocnić siły policyjne oraz zainicjował kampanię pod hasłem „spowiedź stu milionów”, służącą przetransferowaniu ciężaru odpowiedzialności za klęskę wojenną na społeczeństwo i zmobilizowaniu go do wspólnych działań na rzecz ochrony *kokutai*, w tym utrzymania systemu cesarskiego. W swoich wystąpieniach podkreślał, że zakończenie wojny to nie tyle wynik zwycięstwa państw sojuszniczych co „wspaniałomyślnego gestu cesarza”.

Pierwsze oddziały wojsk amerykańskich wylądowały w Japonii 28 sierpnia. Do tego czasu z japońskich sztabów wojskowych, urzędów i przedsiębiorstw zniknęło wiele materiałów, które alianci mogliby wykorzystać przeciwko Japończykom. W ostatnich dniach sierpnia całe Tokio było zasnuwane dymem palonych dokumentów. Społeczeństwo, które jeszcze niedawno było gotowe walczyć do ostatniej kropli

krwi, powitało okupantów w sposób tak zdyscyplinowany i spokojny, że zastanawiano się nawet, czy to nie pułapka. Z perspektywy czasu można stwierdzić, że zachowanie to wynikało nie tylko z posłuszeństwa wobec cesarza i szacunku dla władzy zwierzchniej, ale także skrajnego wyczerpania wojną (porównywanego w tym czasie do stanu zbiorowej zapaści – *kyodatsu*).

2 września w Zatoce Tokijskiej na pokładzie okrętu marynarki wojennej Stanów Zjednoczonych „Missouri” przedstawiciel Cesarskiego Sztabu Dowodzenia, gen. Umezū Yoshijirō, i minister spraw zagranicznych, Shigemitsu Mamoru, podpisali akt kapitulacji Japonii.

Moment podpisania aktu kapitulacji Japonii (© Kyodo News)

W tym dniu naród amerykański usłyszał przez radio przemówienie gen. MacArthura, w którym porównał on podległe mu oddziały do eskadry komodora Perry’ego (92 lata wcześniej zmusiła ona Japonię do zarzucenia polityki izolacji i otwarcia się na wpływy Zachodu). W opinii MacArthura Japończycy stanęli przed drugą szansą na stworzenie demokratycznego państwa. Proces ten miał być tym razem ściśle nadzorowany przez władze okupacyjne. Japończycy nie mieli prawa wyjazdu za granicę, odwołano także przedstawicieli japońskich misji dyplomatycznych. Strzępy wiadomości ze świata docierały na Wyspy Japońskie jedynie za pośrednictwem rozgłośni Far Eastern Network, nadającej audycje dla armii amerykańskiej.

2 października Sztab Generalny Armii Stanów Zjednoczonych Regionu Pacyfiku został przekształcony w Kwaterę Główną Naczelnego Dowódcy Sił Sojuszniczych (*General Headquarter, GHQ*), której siedzibę przeniesiono w okolice Pałacu Cesarskiego (centrum Tokio). Personel pionu wojskowego oraz cywilnego Kwatery Głównej liczył ponad 5 tys. osób. Siły sojusznicze składały się w przeważającym stopniu z wojsk amerykańskich oraz kilku jednostek Wspólnoty Brytyjskiej. Na przełomie roku 1945 i 1946 do Japonii skierowano około 400 tys. żołnierzy. Stalin zrezygnował z wysłania kontyngentu, który miałby podlegać amerykańskiemu dowódcy. Z kolei Jiang Jieshi obawiał się uszczuplenia swych oddziałów w związku z coraz większą aktywnością komunistów na terenie Chin. Od marca 1945 r. wojska amerykańskie stacjonowały także na wyspach Okinawa i Amami, a także na Ogasawarze i Wyspach Wulkanicznych. Amerykanie utrzymali tam zarząd wojskowy po podpisaniu przez Japonię aktu kapitulacji, a to oznaczało wyłączenie tych terenów spod nadzoru aliantów.

Rozbrajanie cesarskiej armii, liczącej około 7,9 mln żołnierzy, zostało zakończone pod koniec października 1945 r. Na czterech głównych wyspach udział sojuszników w formułowaniu polityki wobec Japonii miał być realizowany za pośrednictwem Komisji ds. Dalekiego Wschodu (z siedzibą w Waszyngtonie) oraz Rady Sojuszniczej ds. Japonii (z siedzibą w Tokio). Decyzja o ich powołaniu zapadła podczas moskiewskiej konferencji ministrów spraw zagranicznych w grudniu 1945 r. Obie instytucje nie odegrały jednak większej roli w reformowaniu Japonii, działalność bowiem rozpoczęły dopiero w początkach 1946 r., kiedy Amerykanie realizowali już własny program. Osiągnięcie porozumienia między państwami członkowskimi utrudniał dodatkowo narastający konflikt zimnowojenny.

W związku z ograniczeniem japońskiego terytorium do około 56 proc. w stosunku do obszaru, który zajmowała Japonia w czasie wojny w Azji i na Pacyfiku, powstał problem repatriacji około 6,9 mln osób, w tym 3,7 mln żołnierzy. Dzięki pomocy wojsk okupacyjnych do końca 1946 r. udało się przewieźć do Japonii blisko 5 mln osób. Na powrót najdłużej czekali jeńcy przetrzymywani przez Związek Ra-

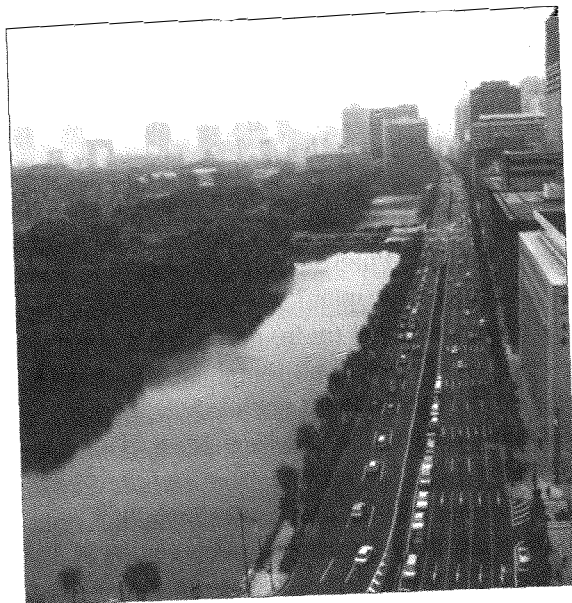
dziecki na Syberii oraz kobiety i dzieci pozostawione w Mandżurii. Kilkaset tysięcy osób uznano na zaginione.

W pierwszych oświadczeniach dotyczących polityki okupacyjnej Amerykanie deklarowali, że będą dążyli do ustanowienia w Japonii pokojowego rządu szanującego prawa innych narodów oraz popierającego zasady Karty Narodów Zjednoczonych. Osiągnięciu tego celu miały służyć reformy realizowane pod hasłem demilitaryzacji, demokratyzacji i decentralizacji. Istotną różnicą w stosunku do programów kreślonych jeszcze w czasie wojny była decyzja o pośredniczeniu japońskich urzędników w zarządzaniu okupowanym krajem. Była ona podyktowana w dużej mierze niedostatkiem personelu mogącego wykazać się znajomością japońskiej kultury i języka. Wytyczne Naczelnego Dowódcy trafiały więc zarówno do władz japońskich, jak i pionu wojskowego Kwatery Głównej, którego zadaniem było kontrolowanie ich realizacji.

Jednym z określeń początkowego okresu okupacji Japonii był rooseveltofski „Nowy Ład” (*New Deal*) ze względu na szeroko zakrojony plan reform, które miały uczynić z niej demokratyczne, pokojowo nastawione państwo. Reformatorzy, skupieni w większości w Sekcji Administracji Cywilnej Kwatery Głównej (m.in. gen. Courtney Whitney i Charles Kades), swoje wyobrażenia na temat Japonii czerpali głównie z prac orientalistów, antropologów i socjologów, takich jak Owen Lattimore (*Solution in Asia*, 1945), Andrew Roth (*Dilemma in Japan*, 1945), Ruth Benedict (*The Chrysanthemum and the Sword*, 1946), a brak wiedzy i doświadczenia rekompensowali wielkim entuzjazmem dla dość utopijnego programu reform.

Okupacja Japonii rozpoczęła się od nakazu aresztowania zbrodniarzy wojennych. Wzorując się na amerykańskiej Karcie Praw (*Bill of Rights*), 4 października 1945 r. gen. MacArthur skierował do rządu Higashikuniego instrukcje w sprawie uwolnienia więźniów politycznych, zniesienia policji ideologicznej, usunięcia ze stanowisk ludzi kierujących aparatem przymusu oraz unieważnienia zarządzeń ograniczających swobodę myśli, słowa, wyznania i zgromadzeń, w tym zniesienia zakazu krytyki systemu cesarskiego.

Paradoksalnie, dwa tygodnie wcześniej Kwaterna Główna, zaniepokojona wypowiedziami potępiającymi wykorzystanie bomby atomowej, wprowadziła w japońskiej prasie i radiu własną cenzurę. Starano się także ograniczyć przepływ informacji o przypadkach rozboju z udziałem stacjonujących w Japonii żołnierzy. Wprawdzie Amerykanie nie przypominali „złych demonów” opisywanych przez wojenną propagandę, ale „w trosce o czystość rasy” japońskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wystąpiło w tym czasie z inicjatywą tworzenia domów publicznych w celu złagodzenia ubocznych skutków obecności obcych wojsk. W styczniu 1946 r. Kwaterna Główna wycofała

Fosa okalająca teren Pałacu Cesarskiego. Na pierwszym planie widoczny budynek firmy ubezpieczeniowej Daiichi Seimei – siedziby Kwatery Głównej gen. Douglasa MacArthura – Chiyoda, Tokio (widok współczesny)

poparcie dla tego rodzaju przedsięwzięcia z uwagi na jego „niehumanitarny” i „niedemokratyczny” charakter (bardziej prozaicznym powodem było szerzenie się chorób wenerycznych). Apele o poświęcenie dla kraju, skrajna bieda i marzenia o lepszym życiu powodowały, że wiele Japonek uciekało się do prostytucji, a obraz „kobiety ciemności” (*pan pan*) towarzyszącej amerykańskiemu żołnierzowi utrwalił się w pamięci o tamtych czasach.

Nie będąc w stanie sprostać oczekiwaniom władz okupacyjnych, Higashikuni podał się do dymisji. 9 października 1945 r. na czele nowego rządu stanął były minister spraw zagranicznych Shidehara Kijūrō. Efektem kolejnych wytycznych MacArthura dotyczących demokracji Japonii było m.in. zniesienie ustawy o utrzymaniu porządku publicznego z 1925 r. (15 października 1945), wprowadzenie zmian w systemie wyborczym, w tym ustanowienie okręgów wielomandatowych, obniżenie granicy wieku wyborców do dwudziestu lat oraz przyznanie prawa wyborczego kobietom (17 grudnia), a także zatwierdzenie ustawy o związkach zawodowych (22 grudnia).

Na początku listopada 1945 r. na gruzach Stowarzyszenia Wspierania Władzy Cesarskiej zaczęły odradzać się ugrupowania polityczne: Socjalistyczna Partia Japonii (*Nihon Shakaitō*, SPJ), stanowiąca zlepek przedwojennych ugrupowań proletariackich, a także Japońska Partia Liberalna (*Nihon Jiyūtō*, JPL) i Japońska Partia Postępu (*Nihon Shimpotō*, JPP), które można uznać za kontynuatorki partii Seiyūkai i Minseitō. Z deklaracji powojennych partii konserwatywnych wykreślono takie sformułowania jak bezwzględne posłuszeństwo wobec cesarza oraz mesjańskie posłannictwo Japonii. Główny nacisk położono na swobody obywatelskie oraz wolną przedsiębiorczość. Konserwatyści głosili zarówno konieczność zachowania narodowej tożsamości, jak i potrzebę reform w duchu demokracji, nie precyzując do jakiego stopnia jest możliwe pogodzenie tych dwóch założeń. Poparcie dla „odgórnej rewolucji” zainicjowanej przez Amerykanów deklarowali japońscy komuniści wypuszczeni na początku okupacji z więzień. Komunistyczna Partia Japonii (*Nihon Kyōsantō*, KPJ) została zalegalizowana 1 grudnia 1945 r. Chęć poszerzenia bazy wyborczej skłoniła jej działaczy do rezygnacji z postulatów dotyczących zniesienia monarchii i postawienia cesarza, który nadal pozostawał dla narodu świętością, przed sądem ds. zbrodni wojennych. Jedynym ugrupowaniem niemającym odpowiednika przed wojną była Japońska Partia Współpracy (*Nihon Kyōdōtō*, JPW) utworzona 18 grudnia. Jej członkowie nawoływali do tworzenia związków spółdzielczych oraz głosili ideę współpracy związków zawodowych i pracodawców.

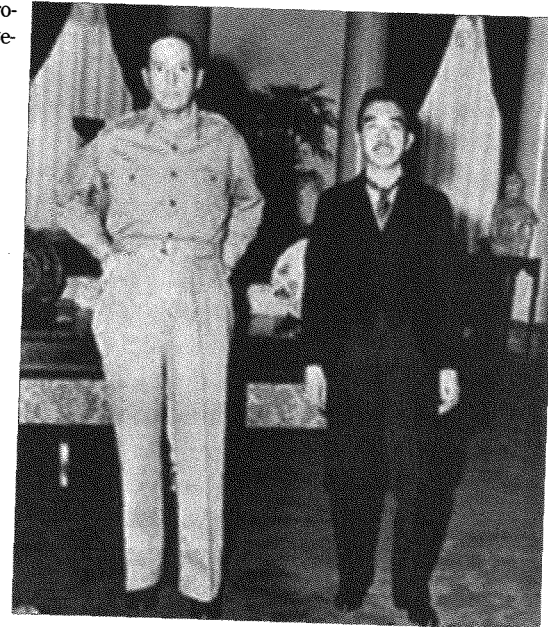
Sprzyjające rozwojowi ruchu związkowego rozporządzenia władz okupacyjnych spotkały się z entuzjastyczną reakcją japońskiego społeczeństwa. W rzeczywistości związki zawodowe zaczęto tworzyć jeszcze przed ogłoszeniem odpowiedniej ustawy. W ciągu zaledwie czterech miesięcy od zakończenia wojny powstało 1,2 tys. związków, zrzeszających 900 tys. członków. Pierwszą organizacją o zasięgu ogólnokrajowym był Związek Zawodowy Japońskich Rolników (*Nihon Nōmin Kumiai*), założony w lutym 1946 r. W sierpniu 1946 r. z inicjatywy socjalistów została reaktywowana Japońska Federacja Związków Zawodowych (*Nihon Rōdō Kumiai Sōdōmei*, w skrócie *Sōdōmei*), do której przystąpiło 850 tys. związkowców (22 proc.), na co rywalizujący o wpływ w środowisku robotniczym komuniści odpowiedzieli utworzeniem Ogólnojapońskiego Kongresu Związków Zawodowych Poszczególnych Zakładów Przemysłowych (*Zennippon Sangyōbetsu Rōdō Kumiai Kaigi*, w skrócie *Sambetsu*), który zjednoczył blisko 1,6 mln związkowców (43 proc.).

W ramach demilitaryzacji Japonii władze okupacyjne zajęły się likwidacją tych gałęzi gospodarki, które miały kluczowe znaczenie w przygotowaniach do wojny. Za niezbędne Amerykanie uznali również likwidację *zaibatsu*. Pod koniec wojny grupa dziesięciu rodzin, w tym Mitsui, Iwasaki (koncern Mitsubishi), Sumitomo i Yasuda, kontrolowała około 50 proc. japońskiego przemysłu. Siła *zaibatsu* tkwiła nie tylko w potencjale gospodarczym, ale także ścisłych powiązaniach z dworem cesarskim, kołami rządowymi i wojskowymi. W październiku 1945 r. Sekcja Ekonomiczno-Naukowa Kwatery Głównej opracowała wstępny projekt przewidujący przekształcenie kapitału należącego do *zaibatsu* w obligacje państwowe. Na naciski władz okupacyjnych najszybciej zareagował koncern Yasuda. Propozycje Yasudy stały się podstawą do opracowania rozporządzenia dotyczącego rozwiązania *zaibatsu*, ogłoszonego w listopadzie 1945 r.

Z likwidacją potencjału militarnego był związany problem reparacji dla państw biorących udział w wojnie z Japonią. Ponieważ Japonia nie posiadała rezerw dewizowych ani większych zapasów towarowych, w ramach odszkodowań miała przekazywać maszyny i urządze-

nia z zakładów zbrojeniowych, stoczniowych, lotniczych, metalowych, chemicznych, stalowni, elektrowni i innych. Surowe wytyczne w tej sprawie, sformułowane przez doradcę Trumana, Edwina Pauleya, przewidywały zmniejszenie produkcji przemysłowej do poziomu osiągniętego przez Japonię w latach 1926–1930. W rzeczywistości roszczenia zainteresowanych państw przekraczały dwukrotnie wartość majątku przeznaczonego na reparacje. W związku z niemożnością osiągnięcia porozumienia co do wysokości odszkodowań przysługujących poszczególnym krajom w kwietniu 1947 r. w Waszyngtonie podjęto decyzję dotyczącą podziału 30 proc. zarekwiro-

Pierwsze spotkanie cesarza Hirohito z gen. MacArthurem – wrzesień 1945 r.

wanego majątku wartości około 40 mln dolarów między Chiny, Filipiny, Holandię (Indie Wschodnie) i Wielką Brytanię (Birma i Malaje).

W połowie grudnia 1945 r. na mocy rozporządzenia władz okupacyjnych nastąpiło rozdzielenie religii od państwa. Sintoizm państwowy, głoszący boskie pochodzenie cesarza oraz wyższość rasy japoń-

skiej, uznano za czynnik hamujący rozwój demokracji i ograniczającą wolność wyznania. Zakazano szerzenia doktryn sintoistycznych w państwowych placówkach oświatowych, składania oficjalnych wizyt w świątyniach przez członków rządu oraz dofinansowywania instytucji religijnych ze środków publicznych.

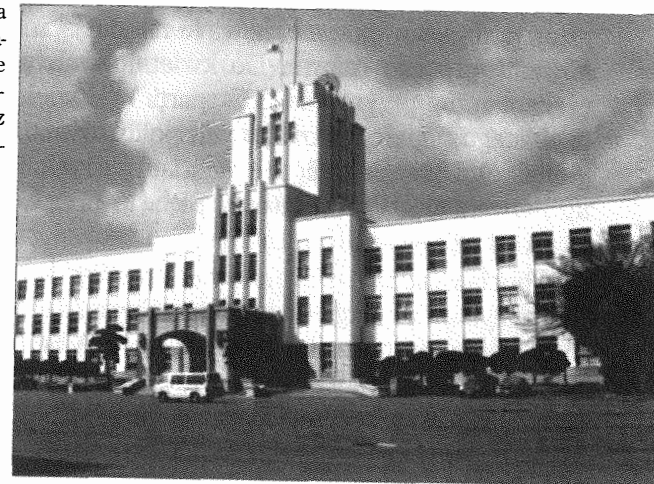
W przemówieniu noworocznym 1 stycznia 1946 r. Hirohito oświadczył, że cesarz Japonii nie jest „bóstwem wcielonym” i naród japoński nie jest powołany do panowania nad światem. Głównym celem tej „deklaracji człowieczeństwa”, skierowanej nie tylko do narodu japońskiego, ale także krajów sojuszniczych, było złagodzenie ataków na system cesarski. W lutym cesarz rozpoczął pielgrzymkę po kraju, która prawdopodobnie miała służyć ograniczeniu wpływów komunistów wśród niższych warstw społecznych (ostatnia z podróży po Japonii odbyła się w 1954 r.; cesarz odwiedził wszystkie prefektury z wyjątkiem Okinawy).

W styczniu 1946 r. na mocy rozporządzenia gen. MacArthura rozpoczął się proces delegalizacji stowarzyszeń nacjonalistycznych działających w okresie wojny. Rozwiązano takie organizacje jak Gen'yōsha i Kokuryūkai. Do tego czasu na liście głównych oskarżonych o popełnienie zbrodni przeciwko pokojowi i ludzkości, a także pospolite przestępstwa wojenne znalazło się około 250 osób, w tym byli premierzy i ministrowie. Na liście tej figurowało również imię Hirohito. To, że nie został on ostatecznie postawiony przed sądem, było w dużym stopniu zasługą MacArthura, który zgadzał się z opinią byłego ambasadora Stanów Zjednoczonych w Tokio, Josepha Grew, że utrzymanie monarchii przyniesie większe korzyści niż jej zniesienie, a autorytet cesarza umożliwi sprawne reformowanie Japonii, „zastępując milionową armię okupacyjną”.

Od maja 1946 r. do grudnia 1948 r. w Tokio odbywały się posiedzenia Międzynarodowego Trybunału Wojskowego dla Dalekiego Wschodu (zwanego potocznie Trybunałem Tokijskim). Na ławie oskarżonych znalazło się osiemnastu dowódców wojskowych i dziesięciu wysokich rangą urzędników cywilnych. Na karę śmierci skazano siedem osób: generałów Tōjō Hidekiego, Doiharę Kenjiego, Itagakiego Seishirō, Kimurę Heitarō, Matsuiego Iwane, Mutō Akirę

oraz byłego premiera Hirotę Kōkiego. Ministrowie spraw zagranicznych Tōgō Shigenori i Shigemitsu Mamoru otrzymali kary więzienia, odpowiednio dwadzieścia i siedem lat. Szesnastu pozostałych, w tym cesarskiego doradcę Kido Kōichiego, gen. Umezū Yoshijirō, admirała Shimadę Shigetarō, premiera Koiso Kuniakiego, a także ambasadora w Niemczech gen. Ōshimę Hiroshiego, skazano na dożywotnie więzienie. Dwaj oskarżeni, dyplomata Matsuoka Yōsuke i admirał Nagano Osami, umarli śmiercią naturalną w czasie trwania procesu. Propagator idei narodu wybranego w Azji, Ōkawa Shūmei, został zwolniony od zarzutów, gdyż uznano go za niepocztytalnego.

W czasie wojny siedziba urzędów sił lądowych, w latach 1946–1948 miejsce obrad Trybunału Tokijskiego, a od 1959 r. jedna z baz Oddziałów Samoobrony – Ichigaya, Tokio

Biorąc pod uwagę, że udział w kształtowaniu i realizacji polityki ekspansjonizmu mieli nie tylko dowódcy wojskowi, przywódcy polityczni, działacze organizacji nacjonalistycznych i służby policyjne, ale także urzędnicy państwowi, przedstawiciele japońskiej finansjery oraz nauczyciele zaangażowani w indoktrynację młodzieży, wytoczenie procesów sądowych wszystkim odpowiedzialnym za wojnę było zadaniem niemożliwym do przeprowadzenia. Zakrojona na szeroką skalę czystka, czyli usuwanie takich osób z zajmowanych stanowisk, wydawała się bardziej realną metodą demilitaryzacji japońskiego społeczeństwa. Personel Kwatery Głównej sformułował jedynie ogólne

zalecenia dotyczące oczyszczenia aparatu państwowego, które miało służyć, jak podkreślano, nie tyle ukaraniu odpowiedzialnych, ile raczej prewencji. Zadanie uściślenia kryteriów czystki oraz jej realizację powierzono japońskim urzędnikom. Do maja 1948 r. przeprowadzili oni weryfikację ponad 910 tys. osób, spośród których ze stanowisk usunięto ponad 210 tys. Tylko w pojedynczych przypadkach o wyeliminowaniu danej osoby z życia publicznego zdecydowały władze okupacyjne.

Początkowe miesiące 1946 r. upłynęły w Japonii pod znakiem przygotowań do pierwszych powojennych wyborów parlamentarnych. Czystka przedwojennych działaczy partii politycznych przygotowała grunt pod głosowanie nad nową konstytucją, mającą stanowić ukoronowanie procesu reform. Do kwietniowych wyborów do Izby Reprezentantów przystąpiło 267 „partii” (w większości były to grupy osobistego poparcia określonych polityków bądź stowarzyszenia regionalne). Największą liczbę mandatów uzyskała JPL (30 proc.), dalej uplasowały się JPP (20 proc.), SPJ (19 proc.), JPW (3 proc.) i KPJ (1 proc.).

Chociaż zadanie sformułowania ustawy zasadniczej powierzono Japończykom, ze względu na minimalny zakres proponowanych przez nich zmian, na początku lutego 1946 r. MacArthur zdecydował się zlecić to przedsięwzięcie swemu personelowi. Projekt konstytucji sporządziła w rekordowym czasie (około tygodnia) dwudziestokilkusobowa grupa amerykańskich ekspertów. Pośpiech ten wynikał prawdopodobnie z chęci niedopuszczenia do interwencji Komisji ds. Dalekiego Wschodu i zapobieżenia ewentualnym sporom między państwami sojuszniczymi. Amerykanom zależało na tym, aby opinia publiczna w Japonii i na świecie nie uznała, że treść powojennej konstytucji została japońskiemu narodowi narzucona. MacArthur obawiał się jednak, że przeciąganie się prac może zniweczyć jego plany dotyczące zachowania systemu cesarskiego. W rzeczywistości rola Japończyków sprowadzała się do przetłumaczenia tekstu. Po raz pierwszy w historii Japonii dokument tej wagi miał być sformułowany w języku potocznym, dzięki czemu miał być zrozumiały nawet dla mniej wykształconych obywateli. Władze okupacyjne w zasadzie wykluczy-

ły możliwość wprowadzenia zmian merytorycznych do projektu konstytucji, aczkolwiek japońskim negocjatorom udało się przeforsować poprawkę pozwalającą zachować dwuizbowy parlament. Japończycy czynili także próby wzmocnienia pozycji cesarza, Amerykanie musieli więc czuwać, aby za pomocą niuansów znaczeniowych w przekładzie na język japoński nie został ograniczony zakres reformy.

Konstytucja została ogłoszona 3 listopada 1946 r., a weszła w życie pół roku później. Japonia pozostała monarchią, jednakże cesarz zachował jedynie funkcje ceremonialno-reprezentacyjne jako „symbol państwa i jedności narodu”. Zniesiono system cesarskich doradców. Za najwyższy organ władzy państwowej i jedyny organ ustawodawczy państwa uznano parlament złożony z dwóch izb powoływanych w drodze wyborów powszechnych: Izby Reprezentantów (*Shūgin*), liczącej 466 posłów wybieranych na cztery lata, oraz Izby Radców (*Sangiin*), liczącej 252 posłów wybieranych na sześć lat (co trzy lata zmiana połowy składu). Izby te nie były równouprawnione, a w razie różnicy zdań przeważało stanowisko Izby Reprezentantów (niższej). Premier i większość ministrów miała być wybierana spośród posłów.

Wiele emocji budził dziewiąty artykuł konstytucji zaakceptowany przez japoński parlament ze względu na bezpieczeństwo rodziny cesarskiej. Brzmiał on następująco: „Naród japoński szczerze dąży do międzynarodowego pokoju opartego na sprawiedliwości i porządku, wyrzeka się na zawsze wojny jako suwerennego prawa narodu, jak również użycia siły jako środka rozwiązywania sporów międzynarodowych. Dla osiągnięcia celu określonego w poprzednim ustępie nigdy nie będą utrzymywane siły zbrojne lądowe, morskie i powietrzne, ani jakkolwiek potencjał wojenny. Nie uznaje się prawa państwa do prowadzenia wojny”. Z materiałów władz okupacyjnych opublikowanych w 1949 r. wynikało, że pomysłodawcą pacyfistycznej klauzuli był MacArthur, ale niewykluczone, że to gen. Whitney pierwszy zaproponował takie rozwiązanie. Zapis dotyczący wyrzeczenia się wojny mógł być zaczerpnięty z konstytucji Filipin, gdzie zarówno MacArthur, jak i Whitney przebywali z misją wojskową. W późniejszych latach MacArthur przekonywał, że inicjatywa w tym względzie należała do pre-

miera Shidehary. W artykule tym nie sprecyzowano, czy Japonii odmawia się także prawa do samoobrony. Sformułowanie „dla osiągnięcia celu określonego w poprzednim ustępie” zostało dodane przez Japończyków, jak zapewniano, jedynie w ramach poprawek stylistycznych. W obawie przed zróżnicowaną interpretacją tego artykułu oraz możliwością odrodzenia się japońskiego militarysty, na wniosek Komisji ds. Dalekiego Wschodu w konstytucji znalazło się zastrzeżenie, że członkami gabinetu mogą być wyłącznie osoby cywilne.

W 1947 r. japoński parlament uchwalił czterdzieści pięć aktów prawnych dostosowujących przepisy do wymogów nowej konstytucji, od ustaw dotyczących Domu Cesarskiego począwszy. Dokonano także poprawek w ustawie o urzędnikach państwowych, którzy przestali być „sługami cesarza” i rozpoczęli „służbę dla narodu”. W marcu zatwierdzono ustawę o szkolnictwie. Do tego czasu wręczono wymówienia nauczycielom zaangażowanym w wojenną propagandę, wstrzymano nauczanie takich przedmiotów, jak etyka, historia i geografia, a z podręczników szkolnych wymazano fragmenty głoszące boskie posłannictwo Japonii w wyzwaniu narodów Azji. Powrót do działalności akademickiej umożliwiono profesorom ekonomii Yanaiharze Tadao i Ōuchiemu Hyōe oraz prawa Takikawie Yukitokiemu i innym, którzy za swe liberalne poglądy i krytykę polityki rządu zostali przed wojną zwolnieni z pracy. Reformę oświaty przeprowadzono, opierając się na zaleceniach komisji, której przewodził rektor Uniwersytetu Illinois George Stoddard. Dotychczasowy system sześć–pięć–trzy–trzy zastąpiono modelem amerykańskim (tj. sześcioletnią szkołą podstawową, trzyletnim gimnazjum, trzyletnim liceum i czteroletnimi studiami uniwersyteckimi). Wprowadzono klasy koedukacyjne, a także obowiązkowe nauczanie na poziomie gimnazjalnym. Nauczycielom zabroniono prowadzenia jakiegokolwiek agitacji politycznej. Wprowadzono także zakaz nadmiernej ingerencji państwa w sprawy oświaty. Wiązało się to m.in. z nową procedurą zatwierdzania podręczników do użytku szkół podstawowych, o czym miały odtąd decydować lokalne komisje oświatowe, a nie Ministerstwo Edukacji. Amerykanom nie udało się przeforsować reformy pisma, tak aby język był „środkiem, a nie barierą porozumiewania się”.

Po przegranej wojnie Japonia znalazła się w trudnej sytuacji gospodarczej. Nałożenie ograniczeń w rozwoju strategicznych gałęzi przemysłu, a także powrót do Japonii olbrzymiej rzeszy repatriantów, przyczyniły się do wzrostu bezrobocia (w 1946 r. liczbę bezrobotnych szacowano na ponad 13 mln, tj. 17 proc. ludności). Pogłębiał się kryzys energetyczny. Wyjątkowo niskie plony ryżu w 1945 r. (60 proc. średnich zbiorów) spowodowały katastrofalną sytuację na rynku żywnościowym, tym bardziej że ustały transporty żywności z Korei, Tajwanu i Mandżurii. Przemysł rybny funkcjonował na poziomie 40 proc. dotychczasowych zdolności przetwórczych. W 1946 r. ceny wzrosły średnio szesnastokrotnie. Inflację potęgował napływ na rynek znacznej ilości pieniędzy bez pokrycia, pochodzących z oszczędności gromadzonych w czasie wojny, żołdu zdemobilizowanych żołnierzy, odszkodowań wypłaconych prywatnym przedsiębiorstwom na pokrycie strat wynikłych z produkcji na potrzeby wojska.

Próby opanowania kryzysu podejmowane przez rząd Shidehary, w tym ograniczenie wypłat z rachunków oszczędnościowych oraz wprowadzenie kontroli cen, dały nikłe rezultaty. Nasilały się akcje protestacyjne i strajki. W pierwszej połowie 1946 r. najpopularniejszą formą protestu było przejmowanie przez związkowców kontroli nad zakładami produkcyjnymi. W maju Japonię ogarnęły demonstracje spowodowane problemami zaopatrzenia w żywność. Zarzut obojętności wobec głodujących nie ominął również cesarza. MacArthur słał do Waszyngtonu alarmujące raporty, z których wynikało, że klęska głodu uniemożliwia realizację reform i grozi śmiercią ponad 10 mln ludzi. Jego zdaniem Japonia była traktowana jak swoisty obóz koncentracyjny, decyzją Komisji ds. Dalekiego Wschodu pomoc była bowiem kierowana przede wszystkim do innych krajów azjatyckich.

22 maja 1946 r., po ponadmiesięcznym okresie „bezkrólewia”, na czele rządu koalicyjnego JPL i JPP stanął Yoshida Shigeru. Funkcję przewodniczącego JPL przekazał mu Hatoyama Ichirō, który tuż po zwycięskich wyborach został przez władze okupacyjne odsunięty od działalności publicznej (głównym powodem były jego krytyczne wypowiedzi na temat Hirosimy i Nagasaki). Nieprzejednana postawa Yoshidy wobec środowisk robotniczych, strajkujących z powodu nie-

dostatku żywności, redukcji zatrudnienia i niskich płac, doprowadziła do ostrego konfliktu. Na 1 lutego 1947 r. zapowiedziano strajk generalny pracowników zakładów produkcyjnych, kopalni, transportu, łączności i szkół. Przewidywano, że weźmie w nim udział około 2,6 mln osób. Jednakże dzień wcześniej MacArthur zaniepokojony skalą zapowiadanego protestu zdecydował się na interwencję, zakazując tego rodzaju akcji. Formalnie Naczelnny Dowódca miał prawo podjąć taką decyzję tylko w przypadku, gdyby zamieszki społeczne stanowiły zagrożenie dla struktur okupacyjnych.

Z ogarniętej falą strajków Japonii MacArthur apelował do władz w Waszyngtonie: „Przyślijcie żywność albo żołnierzy”. Pomoc amerykańska w postaci około 700 tys. ton żywności, udzielona Japończykom w tych krytycznych miesiącach, pozwoliła zapobiec śmierci głodowej wielu osób. Szanse na przezwycięzenie problemu braku żywności stwarzała reforma rolna ogłoszona w październiku 1946 r. Z inicjatywą reform w tej dziedzinie wystąpili rok wcześniej sami Japończycy, jednak zakres tych reform został znacznie rozszerzony przez władze okupacyjne. W końcowym okresie wojny 65 proc. rolników jedynie dzierżawiło ziemię, przy czym renta dzierżawna pochłaniała połowę ich zbiorów. W wyniku reformy posiadłości ziemskie ograniczono do 3 ha (12 ha na Hokkaido) pod warunkiem, że ich właściciele zdecydowali się pracować na roli. Jeśli mieszkali z dala od swych posiadłości, mieli prawo zachować i wydzierżawić grunt wielkości hektara (4 ha na Hokkaido). W latach 1947–1950 od dawnych właścicieli wykupiono za symboliczną opłatę (ze względu na galopującą inflację) 80 proc. areału. Rozdysponowano także tereny będące własnością skarbu państwa. Ponad 1,9 mln ha ziemi uprawnej znalazło się w posiadaniu 4,7 mln dotychczasowych dzierżawców. O ile przed wojną dzierżawa obejmowała 46 proc. gruntów, o tyle po reformie – już tylko 11 proc.

Jak na tak rewolucyjne przedsięwzięcie, reforma rolna przebiegała bez większych konfliktów i została uznana za jeden z większych sukcesów administracji MacArthura. Zapobiegła próbom wykorzystania konfliktów na wsi przez ruch komunistyczny i zapewniła ugrupowaniom konserwatywnym znaczne poparcie w środowiskach wiejskich.

W 1947 r. w rolnictwie znalazło zatrudnienie 18 mln osób (ponad 4 mln więcej niż przed wojną). W późniejszym czasie okazało się jednak, że zbyt duże rozdrobnienie działek rolnych obniża wydajność upraw i zwiększa koszty produkcji ryżu.

Wiosną 1947 r. w celu złagodzenia konfliktu spowodowanego zakazem strajku generalnego Kwaterna Główna zaleciła przeprowadzenie nowych wyborów do Izby Reprezentantów, o co od kilku miesięcy zabiegały środowiska robotnicze. Obawiając się niekorzystnego układu sił w parlamencie, konserwatyści przeforsowali wniosek dotyczący przywrócenia systemu wyborczego obowiązującego w Japonii w latach 1925–1942, tj. okręgów wyborczych średniej wielkości (od trzech od pięciu mandatów). Mimo tego rodzaju działań w kwietniowych wyborach zwycięstwo odnieśli socjaliści (30,6 proc. mandatów). Pod koniec maja po raz pierwszy w historii Japonii na czele rządu, opartego na koalicji SPJ, Partii Demokratycznej (*Minshutō*, do marca 1947 r. jako JPP; później jako PD) oraz Partii Współpracy Narodowej (*Kokumin Kyōdōtō*), stanął socjalista, Katayama Tetsu. Chociaż socjaliści zobowiązali się do zerwania kontaktów z komunistami, partia Yoshidy (28 proc. mandatów) nie zdecydowała się na udział w rządach.

Za czasów Katayamy ogłoszono kolejne rozporządzenia służące demokratyzacji gospodarki – ustawę antymonopolową (kwiecień 1947) i ustawę o wyeliminowaniu nadmiernej koncentracji potencjału ekonomicznego, na mocy której planowano podzielić 325 koncernów (grudzień 1947). Ponadto zainicjowano wiele reform zmierzających do decentralizacji władzy. Do przekazania części uprawnień samorządom lokalnym obligowały już nie tylko wytyczne władz okupacyjnych, ale także nowa konstytucja. We wrześniu powołano Ministerstwo Pracy, które przejęło część kompetencji Ministerstwa Opieki Społecznej. To ostatnie wchłonęło Urząd Demobilizacyjny, w który przekształcono dawne Ministerstwo Sił Lądowych i Ministerstwo Marynarki. W Ministerstwie Dworu Cesarskiego i Ministerstwie Sprawiedliwości znacznie ograniczono zatrudnienie i zredukowano je do poziomu urzędów. W grudniu zlikwidowano Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Zmodyfikowano kodeks karny, z którego wykreślono m.in. kategorię przestępstw wobec rodziny cesarskiej. Z kodeksu cy-

wilnego usunięto natomiast artykuły świadczące o patriarchalnym systemie rodzinnym. Ścisłe pojęcie rodziny obejmowało odąd jedynie rodziców i dzieci.

Wdrożenie „systemu priorytetów produkcyjnych” służącego przezwyciężeniu kryzysu energetycznego (opracowanego jeszcze za czasów Yoshidy przez zespół ekonomistów pod kierunkiem profesora Uniwersytetu Tokijskiego Arisawy Hiromiego) zaowocowało w 1947 r. wyraźnym wzrostem wydobywania węgla: z 21 mln do 27 mln ton. Oprócz tego nie odnotowano większych osiągnięć. Rządy Katayamy przypadły na okres największej inflacji. Na początku 1948 r. ceny były już średnio 110 razy wyższe niż przed wojną, przy czym płace wzrosły 57 razy. Apelowano o „chwilowe zaciśnięcie pasa”. Rolnicy nie wywiązali się z obowiązkowych dostaw żywności, niechętnie wyzbywając się produktów, które na czarnym rynku osiągały cenę kilkadziesiąt razy wyższą niż oferowana przez państwo. Polityka rządu utrzymującego niski poziom płac i cen ryżu w stosunku do cen artykułów przemysłowych budziła niezadowolenie środowisk wiejskich. Zapowiedź masowych zwolnień w przedsiębiorstwach państwowych wywołała na jesieni 1947 r. kolejną falę protestów. Ustawa o zasiłku i ubezpieczeniach dla bezrobotnych tylko nieznacznie poprawiła nastroje. Próby łatania budżetu przez podwojenie opłat pocztowych i cen biletów kolejowych zostały ostro skrytykowane przez lewe skrzydło SPJ. Działania w kierunku nacjonalizacji kluczowych gałęzi przemysłu doprowadziły do konfliktu socjalistów z pozostałymi członkami koalicji. Nie radząc sobie z trudnościami, w lutym 1948 r. Katayama podjął decyzję o rezygnacji ze stanowiska. Centrowa koalicja nie uległa jednak rozwiązaniu. Na stanowisko nowego premiera został wybrany przewodniczący PD Ashida Hitoshi. Koalicjanci zgodzili się na udział w rządzie przedstawicieli lewicy socjalistycznej, licząc, że ich obecność wpłynie na złagodzenie akcji strajkowych, a to z kolei pozwoli uniknąć interwencji Kwatery Głównej.

W programie nowego rządu, oprócz walki z inflacją i działań na rzecz zwiększenia produkcji przemysłowej, znalazły się hasła przywrócenia wiarygodności Japonii za granicą oraz przyciągnięcia kapitału zagranicznego. Zajęto się także realizacją uchwalonej za czasów

Katayamy ustawy o policji. Wprowadzony został podział na Państwową Policję Regionalną (*Kokka Chihō Keisatsu*), podległą Państwowej Komisji ds. Bezpieczeństwa Publicznego (*Kokka Kōan Inkaei*) i utrzymywaną z budżetu państwa (ok. 30 tys. funkcjonariuszy rozlokowanych w sześciu okręgach), oraz działającą niezależnie Policję Samorządową (*Jichitai Keisatsu*), utrzymywaną przez samorządy lokalne (ok. 95 tys. policjantów w miastach powyżej 5 tys. mieszkańców). Mimo wcześniejszych zakazów szeregi nowo tworzonej policji, a także dziesięcioletnich Oddziałów Ochrony Wybrzeża (*Kaijō Hoantai*), powołanych za zgodą władz okupacyjnych w kwietniu 1948 r., zasilili byli żołnierze oraz funkcjonariusze przedwojennej policji. Likwidacja instytucji wojskowych miała więc charakter dość powierzchowny i w praktyce polegała na przemianowywaniu poszczególnych urzędów, zatrudniających te same kadry. We współpracy z amerykańską sekcją wywiadowczą G-2 byli japońscy oficerowie kreśliли plany rekonstrukcji armii. Fakt ten był skrzętnie ukrywany przed Mac-Arthurem, władzami w Waszyngtonie, a także państwami sojuszniczymi. W opinii szefa tej sekcji, gen. Charlesa Willoughby'ego, większe zagrożenie stanowił w tym czasie komunizm niż japoński militarizm.

W 1948 r. związki zawodowe w Japonii skupiały 6,7 mln członków, tj. 55,8 proc. pracujących, przy czym 91 proc. związków stanowiły organizacje tworzone w ramach poszczególnych przedsiębiorstw, zrzeszające zarówno załogę danego zakładu, jak i kadrę kierowniczą. Do najbardziej aktywnych organizacji robotniczych należały w tym czasie związki zawodowe państwowych zakładów kolejowych i łączności. W lipcu żądania związkowców dotyczące podwyższenia płac przybrały na sile. Reakcją na zapowiedź strajku generalnego było rządowe rozporządzenie zakazujące pracownikom przedsiębiorstw państwowych organizowania strajków. W sierpniu policja japońska i wojska amerykańskie wspólnie rozpedziły demonstracje skierowane przeciwko politycznie motywowanej redukcji zatrudnienia i organizowane od miesiąca w wytwórni filmowej Tōhō.

Socjalistom zarzucano, że ich udział w rządzie w żaden sposób nie złagodził restrykcji wobec ruchu robotniczego. W łonie koalicji narastały konflikty. W październiku rząd Ashidy podał się do dymisji.

Bezpośrednim powodem upadku tego gabinetu było ujawnienie afery korupcyjnej związanej z zakładami nawozów sztucznych Shōwa Denkō. Oskarżenia objęły sześćdziesięciu czterech wpływowych polityków oraz biznesmenów, w tym Ashidę, Nishio Suehiro i Fukudę Takeo (po dziesięciu latach Sąd Najwyższy w Tokio tylko dwóch z nich uznał winnymi). W późniejszych latach pojawiły się podejrzenia, że incydent ten został spreparowany przez personel sekcji G-2 i miał związek z tarciami w strukturach władz okupacyjnych. Przypuszczano, że chodziło o skompromitowanie koalicji popieranej przez „idealistów” z Sekcji Administracji Cywilnej i utworzenie drogi władzom skłonny współpracować przy realizacji nowych amerykańskich celów strategicznych w Japonii.

Kurs zwrotny

Narastający konflikt zimnowojenny powodował, że Japonia nabrała coraz większego znaczenia w amerykańskiej polityce „powstrzymywania” komunizmu w Azji. Tymczasem restrykcyjna polityka przemysłowa mająca na celu niedopuszczenie do odrodzenia się militarystyki doprowadziła Japonię na skraj ruiny gospodarczej. W styczniu 1948 r. sekretarz armii, Kenneth Royall, oświadczył, że Amerykanie są zdecydowani budować silną Japonię, aby mogła stanowić „bastion antykomunistyczny” na Dalekim Wschodzie. Początkowy radykalizm reform miał być złagodzony w imię odbudowy gospodarczej, tym bardziej że wydatki związane z okupacją Japonii stanowiły znaczne obciążenie dla amerykańskich podatników.

W ramach programu Administrowania i Pomocy Terenom Okupowanym (*Government and Relief in Occupied Areas*, GARIOA) Japonia otrzymywała artykuły konsumpcyjne (żywność i leki) oraz surowce dla przedsiębiorstw obsługujących wojska amerykańskie. Wyjątek stanowił Fundusz Obrotu Bawelną przeznaczony na rozwój przemysłu tekstylnego. Dopiero w lipcu 1948 r. zdecydowano się skierować do Japonii pomoc w ramach programu Odbudowy Gospodarczej Terenów Okupowanych (*Economic Rehabilitation in Occupied Areas*, EROA) w postaci paliw i surowców. Całkowita wartość tej pomocy wyniosła około 2 mld dolarów (nie zrównoważyła ona kosztów stacjonowania

wojsk amerykańskich, pokrywanych przez stronę japońską i szacowanych w latach 1945–1953 na ok. 5,4 mld dolarów).

W październiku 1948 r. amerykańska Rada Obrony Narodowej podjęła decyzję o wstrzymaniu działań mających na celu demonopolizację i dekoncentrację japońskiej gospodarki oraz ściągnięcie odszkodowań. Planowano zredukowanie personelu okupacyjnego, wzmocnienie japońskich sił policyjnych, zaniechanie sądów zbrodniarzy wojennych oraz zwiększenie udziału ugrupowań konserwatywnych w rządzeniu państwem. Względy strategiczne brały górę nad dotychczasowym dążeniem Waszyngtonu do demilitaryzacji i demokratyzacji Japonii. MacArthur niechętnie odniósł się do instrukcji, które podważały sens dotychczasowych reform, i z wyjątkiem sfery gospodarczej starał się opóźnić ich realizację.

Wkrótce po egzekucji siedmiu skazanych wyrokiem Trybunału Tokijskiego z więzienia śledczego w Sugamo zwolniono dziewiętnastu wysokich rangą dowódców wojskowych i wpływowych polityków podejrzanych o zbrodnie wojenne kategorii A. Przed sądem nie stanęli m.in. członkowie rządu Tōjō, w tym Andō Kisaburō, Aoki Kazuo, Kishi Nobusuke. Na wolności znaleźli się również działacze organizacji prawicowych i nacjonalistycznych – Kodama Yoshio oraz Sasaki Ryōichi. W kolejnych latach odegrali oni dużą rolę w polityce i gospodarce jako tzw. postaci zakulisowe (*kuromaku*). Wstrzymano także procesy niższych rangą żołnierzy (kategorie B i C). Ostatni z procesów odbył się w kwietniu 1951 r. na wyspie Manus, należącej do Australii. Spośród 5,7 tys. oskarżonych o dokonanie zbrodni wojennych, na karę śmierci skazano 984 osoby (wykonano 920 wyroków), natomiast 475 osób – na kary dożywotniego więzienia.

Yoshida, który w październiku 1948 r. jako przewodniczący najsilniejszej w parlamencie Partii Demokratyczno-Liberalnej (*Minshu Jiyūtō*, do marca 1948 r. jako JPL, później jako PDL) ponownie objął stanowisko premiera i ministra spraw zagranicznych, nie od razu spotkał się z przychylnością Kwatery Głównej. Niekwestionowane zwycięstwo jego partii w wyborach do Izby Reprezentantów w styczniu 1949 r. (56,7 proc. mandatów) postawiło jednak władze okupacyjne wobec konieczności współpracy. Szanse porozumienia z admini-

stracą Yoshidy zwiększał fakt, że znaczna część inicjatorów Nowego Ładu została w tym czasie odesłana do kraju bądź zrezygnowała z pełnionych funkcji w ramach protestu przeciwko „wstecznym” zmianom, m.in. w ustawodawstwie pracy (w listopadzie 1948 r. w parlamencie przeforsowano ustawę pozbawiającą pracowników sektora państwowego prawa do strajku i zbiorowych negocjacji). Wielu wyborców zawiedzionych efektami działań socjalistów (10,3 proc. mandatów) przerzuciło swe głosy na partię komunistyczną (7,5 proc. mandatów). Był to swego rodzaju protest przeciwko rządowi Yoshidy i „dwulicowym” socjalistom, a niekoniecznie wyraz poparcia dla ideologii komunistycznej. Trzeci z kolei gabinet Yoshidy zdominowali młodzi politycy z urzędniczym stażem, wśród nich Ikeda Hayato i Satō Eisaku – jak pokazały kolejne lata – najzdolniejsi uczniowie „szkoły Yoshidy”.

W lutym 1949 r. do Japonii przybył amerykański ekspert Joseph Dodge z zadaniem wdrożenia radykalnego programu stabilizacji gospodarczej, obejmującego m.in. zrównoważenie budżetu przez ograniczenie kredytów i subwencji ze strony państwa, zamrożenie płac, kontrolę cen, a ponadto redukcję etatów w sektorze państwowym. W kwietniu wprowadzono stały kurs jena (dolar równał się 360 jenów). W czerwcu złagodzono ustawę antymonopolową, tak że ostatecznie zdołano podzielić zaledwie osiemnaście przedsiębiorstw, w tym zakłady przemysłu ciężkiego, kopalnie i wielobranżowe przedsiębiorstwa handlowe (*sōgō shōsha*) należące do grup Mitsubishi i Mitsui oraz stalownię Nippon Seitetsu (podział na Yawata Seitetsu i Fuji Seitetsu). We wrześniu 1950 r. przystąpiono do realizacji reformy podatkowej, opracowanej przez zespół amerykańskich ekspertów pod kierunkiem Carla Shoupa z Uniwersytetu Columbia, a obejmującej m.in. wprowadzenie podatku bezpośredniego zarówno od osób fizycznych, jak i prawnych.

Program reorganizacji administracji i przedsiębiorstw państwowych realizowany od połowy 1949 r. służył nie tylko oszczędnościom budżetowym, ale także dalszemu osłabieniu roli radykalnych związków zawodowych. W kwietniu tego roku rząd Yoshidy wydał rozporządzenie umożliwiające delegalizację stowarzyszeń organizujących

akcje protestacyjne, w początkach czerwca zaś parlament zatwierdził zmiany w kodeksie pracy zaostrzające przepisy o związkach zawodowych. W lipcu fala zwolnień objęła 95 tys. (ok. 15 proc.) pracowników kolei – przekształconej w tym czasie w korporację publiczną (podobnie jak Japoński Monopol Tytoniowy i Solny) – dzięki czemu zachowali oni prawo do zbiorowych negocjacji.

W czasie, gdy związkowcy prowadzili bezowocne pertraktacje z zarządem, doszło do tragicznych wydarzeń, które stały się pretekstem do rozpętania kampanii antykomunistycznej – śmierci prezesa kolei Shimoyamy Sadamoriego i wykolejenia się pociągów w miejscowościach Mitaka i Matsukawa. O zabójstwo i sabotaż oskarżono radykalnych działaczy związkowych (z powodu braku dowodów wszystkich oskarżonych uniewinniono na początku lat sześćdziesiątych. Obecnie uważa się, że Shimoyama popełnił samobójstwo, w pozostałe incydenty zaś były zamieszane służby amerykańskie). Dominującą pozycję w centrali Sambetsu zdobyli wówczas przeciwni walce strajkowej członkowie Ligi [na rzecz] Demokratyzacji (*Minshuka Dōmei*, w skrócie *Mindō*). Rozłam w ruchu związkowym umożliwił rządowi przeprowadzenie dalszych zwolnień. Do czerwca 1950 r. wypowiedziano wręczono około 240 tys. pracowników sektora państwowego (ok. 15 proc.). W prywatnych przedsiębiorstwach zwolniono w tym czasie około 430 tys. osób. Restrykcyjne ustawy oraz masowe zwolnienia wywołały panikę i protesty w całym kraju. MacArthur i Yoshida otrzymywali wiele listów z pogrózkami. Obawiano się zamachów na ich życie. Organizatorami wystąpień antyamerykańskich byli działacze partii komunistycznej, ostro skrytykowani w styczniu 1950 r. przez Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych (Kominform), a następnie Komunistyczną Partię Chin (KPCh) za chybiony program pokojowej rewolucji pod auspicjami władz okupacyjnych. Na początku czerwca MacArthur zażądał od japońskiego premiera objęcia zakazem działalności publicznej czołowych działaczy KPJ oraz członków redakcji gazety „Akhata” („Czerwony Sztandar”).

Instrukcje MacArthura dotyczące „czystki czerwonych” trafiły na podatny grunt. Ogółem w latach 1949–1951 z instytucji publicznych, szkół, agencji informacyjnych, a także przedsiębiorstw prywatnych

usunięto około 21 tys. aktywnych działaczy komunistycznych i związkowych. Przeprowadzenie czystki antykomunistycznej wśród nauczycieli akademickich, której potrzebę usilnie starał się dowieść podczas wykładów na japońskich uniwersytetach Walter C. Eells, utrudniły akcje protestacyjne zorganizowane przez Ogólnojapońską Unię Samorządów Studenckich (*Zennippon Gakusei Jichikai Sōrengō*, w skrócie *Zengakuren*), skupiającą w tym czasie około 350 tys. członków. Z wyjątkiem kierownictwa KPJ i redakcji „Akahaty” działacze lewicowi byli eliminowani pod pretekstem reorganizacji danej instytucji, braku kwalifikacji lub nieefektywności pracy. Do delegalizacji KPJ, liczącej w tym okresie około 108 tys. członków, ostatecznie nie doszło z uwagi na zapis w konstytucji dotyczący swobody zrzeszania się. Również w opinii MacArthura nie było to konieczne, gdyż w wyniku czystki partia ta utraciła dwudziestu dziewięciu deputowanych, a wpływy komunistów w organizacjach robotniczych wyraźnie osłabły. Kierownictwo KPJ kontynuowało jednak działalność w podziemiu. W sierpniu 1950 r. Kominform instruował japońskich komunistów jak zorganizować „powstanie powszechne” przy współpracy działaczy chińskich i koreańskich, zobowiązując się jednocześnie do dostarczenia ponad 120 tys. sztuk karabinów i pistoletów.

Wybory do izby wyższej z czerwca 1950 r. wykazały pewien wzrost popularności socjalistów plasujących się na drugiej pozycji po Partii Liberalnej (*Jiyūtō*, do marca 1950 r. jako PDL, później jako PL). Poparcie dla socjalistów deklarowała Generalna Rada Japońskich Związków Zawodowych (*Nihon Rōdō Kumiai Sōhyō Gikai*, w skrócie *Sōhyō*) utworzona w połowie lipca 1950 r. *Sōhyō* była uważana za kolejny, po *Mindō*, „produkt” władz okupacyjnych, trudno bowiem zaprzeczyć, że Amerykanom zależało na stworzeniu w Japonii silnego antykomunistycznego frontu związkowego, szczególnie po wybuchu wojny w Korei. W momencie powstania *Sōhyō* skupiła około 2,76 mln członków z siedemnastu związków branżowych, głównie kolejarzy, nauczycieli, pracowników łączności, marynarzy i górników.

W czasie, gdy trwała „czystka czerwonych”, do działalności w instytucjach publicznych zaczęli powracać wpływowi politycy, finansiersi i przemysłowcy okresu przedwojennego. Jako przeciwnicy komuniz-

mu stali się oni dla Waszyngtonu „elementem pożądanym” (w momencie zakończenia okupacji zakaz działalności na forum publicznym obowiązywał już tylko 8,7 tys. osób). W marcu 1950 r. rozpoczęły się przedterminowe zwolnienia odbywających kary więzienia. Jednocześnie Komitet Centralny Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików), oceniając krytycznie „łagodne” stanowisko władz okupacyjnych wobec japońskich zbrodniarzy wojennych, podjął w październiku 1949 r. decyzję o postawieniu przed sądem wojskowym części jeńców przetrzymywanych na terenie Związku Radzieckiego. Na przełomie roku 1949 i 1950 w Chabarowsku odbył się proces 1,5 tys. Japończyków, w tym oficerów Armii Kwantuńskiej, oskarżonych o przestępstwa wobec ZSRR. Podniesiono także kwestię eksperymentów z bronią biologiczną prowadzonych przez Oddział 731 w północnych Chinach, które spowodowały śmierć około 3 tys. jeńców (Amerykanie nie dopuścili, aby sprawa ta, wraz z wynikami eksperymentów, została ujawniona podczas Trybunału Tokijskiego). W ślad za Rosjanami w maju 1950 r. premier ChRL Zhou Enlai (Chou Enlai) zażądał postawienia przed sądem kolejnych japońskich zbrodniarzy kategorii A. W 1956 r. w Chinach odbyły się procesy 140 oskarżonych o zbrodnie wojenne popełnione na ludności chińskiej. Kilkunastu Japończyków skazano na kary do 25 lat więzienia i ciężkich robót.

Wybuch wojny w Korei skłonił gen. MacArthura do podjęcia pierwszych kroków w kierunku zwiększenia potencjału obronnego Japonii. 8 lipca 1950 r. wystosował on do rządu japońskiego instrukcje w sprawie utworzenia Rezerwowych Oddziałów Policji Państwowej (*Kokka Keisatsu Yobitai*) w sile 75 tys. funkcjonariuszy oraz uzupełnienia stanu liczebnego Oddziałów Obrony Wybrzeża o 8 tys. osób. Decyzję tę argumentował potrzebą wzmocnienia japońskich sił policyjnych w celu ochrony porządku publicznego w związku z przetrzuceniem większości oddziałów armii amerykańskiej (ok. 80 tys. żołnierzy) na front koreański (w Japonii pozostało ok. 30 tys. żołnierzy).

Oddziały rezerwowe miały być finansowane z funduszu Dodge’a, pierwotnie przeznaczonego na odbudowę gospodarki i spłatę kredytów. Wbrew obawom, że nie zgłosi się dostateczna liczba ochotników, przed komisją stanęło aż 382 tys. kandydatów, wśród których

większość stanowili byli policjanci i urzędnicy zatrudnieni w strukturach administracyjnych dawnych japońskich kolonii. Chociaż głównie przyjmowano osoby cywilne, do kadry oficerskiej postanowiono dopuścić byłych oficerów. Preferowano żołnierzy z oddziałów stacjonujących w czasie wojny na terenie Mandżurii, a więc tych, którzy zetknęli się z armią radziecką. Szkolenia rozpoczęły się w sierpniu i odbywały się w szkołach policyjnych, a także na terenie amerykańskich baz wojskowych. W lutym 1951 r. na prośbę MacArthura do dyspozycji oddziałów rezerwowych policji przekazano część uzbrojenia (w tym czołgi) przeznaczonego dla wojsk amerykańskich walczących w Korei.

Biorąc pod uwagę ewentualność ataku ze strony Związku Radzieckiego, członkowie Departamentu Obrony sugerowali, by oddziały te rozbudować. Plany te nie zostały jednak zrealizowane ze względu na obawy amerykańskich dyplomatów, że decyzje tego rodzaju wpłynęłyby niekorzystnie na negocjacje państw sojuszników w sprawie traktatu pokojowego z Japonią. Świadczył o tym m.in. ostry sprzeciw prezydenta Republiki Korei Yi Sung-mana (Rhee Syngman) jesienią 1951 r. w związku z pogłoskami, że Amerykanie zamierzają skierować japońskich ochotników na front koreański. Yi zapowiedział, że w takim wypadku połączy swe wojska z siłami północnokoreańskimi i zwróci broń przeciwko Japończykom.

W połowie kwietnia 1951 r. prezydent Truman odwołał gen. MacArthura z pełnionych funkcji, zaniepokojony jego planami wykorzystania bomby atomowej w Korei oraz autokratycznym stylem zarządzania Japonią. Stanowisko Naczelnego Dowódcy objął gen. Matthew B. Ridgway. 3 maja, tj. w czwartą rocznicę wejścia w życie powojennej konstytucji, Ridgway upoważnił rząd japoński do uchynienia ustaw i zarządzeń wydanych na podstawie wytycznych MacArthura, „jeśli przedsięwzięcia w tej dziedzinie nie będą sprzeczne z istotą polityki państw sojuszników”. W niedługim czasie przy urzędzie premiera została powołana komisja konsultacyjna z zadaniem rewizji najbardziej niewygodnych aktów prawnych okresu okupacji (działała do 1954). Podjęła ona m.in. kroki w kierunku centralizacji aparatu policyjnego, polegające na stworzeniu możliwości łączenia (za zgodą

społeczności lokalnych) oddziałów Policji Samorządowej z Państwem Policją Regionalną. Inicjatywa ta spotkała się z dużym zainteresowaniem, przede wszystkim z powodu deficytu środków w kasach samorządowych. Zmianom polityki Stanów Zjednoczonych wobec Japonii zawiedziona część społeczeństwa nadała nazwę „kurs zwrotny”. Yoshida, stojący w tym czasie na czele rządu, preferował określenie „adaptacja demokracji do realnych uwarunkowań”.

Terytorium Japonii stanowiło w wojnie koreańskiej dogodną bazą przerzutową dla armii amerykańskiej, walczącej pod flagą ONZ. Japończycy brali w konflikcie udział pośredni – stanowili załogi statków

Generałowie Matthew B. Ridgway (siedzi pierwszy z lewej), Doyle Hickey i Douglas MacArthur – 3 kwietnia 1951 r.

transportujących żołnierzy amerykańskich i zaopatrzenie z Japonii do Korei oraz trałowców oczyszczających z min wody przybrzeżne wokół Półwyspu Koreańskiego. Japończycy byli zatrudnieni także na terenie Korei jako kolejowy personel techniczny. Japonia stanęła wobec zadania zapewnienia sprzętu wojskowego, łączności, zaplecza remontowo-budowlanego oraz usługowego. Kwatera Główna nie tylko anulowała wszelkie dotychczasowe ograniczenia ilościowe, ale także zezwoliła na produkcję broni. Odpowiednie parametry produkowanego w Japonii sprzętu miały zagwarantować szkolenia z metod kontroli

jakości, przeprowadzane przez specjalistów amerykańskich, w tym W. Edwardsa Deminga (metody te zostały w kolejnych latach znacznie udoskonalone przez samych Japończyków).

W ciągu trzech lat tzw. zamówienia specjalne na potrzeby wojsk walczących w Korei osiągnęły wartość około 1 mld dolarów, z tego 70 proc. stanowiły wpływy ze sprzedaży amunicji, samochodów ciężarowych, zbiorników paliwowych dla lotnictwa, artykułów metalowych oraz tekstyliów, pozostałe zaś 30 proc. – ze sprzedaży usług. W szerszym znaczeniu zamówienia specjalne obejmowały również utrzymanie personelu wojskowego stacjonującego w Japonii w związku z wojną koreańską (ok. 250 tys. żołnierzy amerykańskich), a także materiały i usługi budowlane w Korei Południowej. Ogółem w latach 1950–1955 wpływy dewizowe z tego tytułu wyniosły od 2,4 do 3,6 mld dolarów. Co roku stanowiły one 60–70 proc. wartości japońskiego eksportu. Wielkość produkcji w przemyśle wydobywczym i przetwórczym osiągnęła średni poziom z lat 1934–1936 już w październiku 1950 r., natomiast wartość PKB powróciła do poziomu przedwojennego w 1951 r. Nastąpiły przy tym wyraźne zmiany w strukturze produkcji, przemysł włókienniczy zaczął odgrywać odtąd rolę drugoplanową w stosunku do przemysłu ciężkiego i chemicznego.

Nie ulega wątpliwości, że wojna koreańska otworzyła nowy etap w rozwoju japońskiej gospodarki. W opinii Yoshidy była prawdziwym „darem niebios”, który złagodził negatywne skutki drastycznej polityki deflacyjnej Dodge’a. Boom ekonomiczny sprzyjał umocnieniu się pozycji konserwatystów. W oświadczeniach partii opozycyjnych dawały się odczuć wyraźne obawy dotyczące zbyt dużego uzależnienia ekonomicznego od Stanów Zjednoczonych. Wprawdzie jeszcze na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych powstawało wiele organizacji popierających współpracę w sferze gospodarczo-kulturalnej m.in. z Chinami Ludowymi, lecz w związku z konfliktem w Korei Komitet Koordynacyjny ds. Handlu z ChRL (*China Trade Coordinating Committee*, CHINCOM) zobowiązał Japonię do wprowadzenia embarga na handel z tym krajem. Możliwość rozwoju współpracy z blokiem wschodnim ograniczała także ustawa o wzajemnej pomocy i współpracy obronnej uchwalona przez amerykański Kongres w ma-

ju 1951 r. W ramach rekompensaty za utratę rynku koreańskiego i chińskiego Stany Zjednoczone oferowały Japonii własny rynek i surowce, a także pomoc kapitałową i technologiczną.

„Zamówienia specjalne” pobudzały inwestycje, ale japońscy ekonomiści coraz wyraźniej zdawali sobie sprawę, że towary produkowane w Japonii są zbyt drogie, aby w przyszłości, tj. po zakończeniu konfliktu w Korei, mogły konkurować na rynkach zagranicznych. Ministerstwo Handlu Zagranicznego i Przemysłu (*Tsūshō Sangyōshō*, MHZP), utworzone w maju 1949 r., wskazywało na pilną potrzebę modernizacji kluczowych gałęzi przemysłu w celu obniżenia kosztów produkcji i wzrostu wydajności. Kluczową rolę w restrukturyzacji japońskiej gospodarki miały odegrać specjalnie powołane do tego celu banki. W grudniu 1950 r. na bazie tzw. funduszu uzupełniającego, uzyskanego ze sprzedaży towarów przekazanych Japonii w ramach programu GARIOA–EROA, został utworzony Japoński Bank Eksportowy (*Nihon Yushutsu Ginkō*, od 1952 r. jako Japoński Bank Eksportowo-Importowy – *Nihon Yushutsunyū Ginkō*). W 1951 r. powstał Japoński Bank Rozwoju (*Nihon Kaihatsu Ginkō*), w 1952 r. zaś Japoński Bank Kredytów Długoterminowych (*Nihon Chōki Shin'yō Ginkō*). Udzielały one niskoprocentowanych kredytów przedsiębiorstwom wprowadzającym nowoczesne technologie oraz produkującym towary eksportowe. Bankom tym przyznano wyłączność na emisję obligacji, co miało służyć utrzymaniu zrównoważonego budżetu.

Władze centralne odegrały niepoślednią rolę w koordynacji programów inwestycyjnych realizowanych w Japonii w kolejnych latach. Formalnoprawną podstawę oddziaływania takich instytucji, jak MHZP czy Ministerstwo Finansów na struktury organizacyjne i działalność prywatnych przedsiębiorstw stanowiła ustawa o wymianie dewizowej i kontroli handlu zagranicznego z grudnia 1949 r., przyznająca administracji państwowej szerokie uprawnienia reglamentacyjne w dziedzinie walutowej i surowcowej, a także ustawa o popieraniu racjonalizacji przedsiębiorstw uchwalona w marcu 1952 r., przewidująca m.in. preferencyjne odpisy amortyzacyjne, korzystne lokalizacje pod budowę nowoczesnych zakładów produkcyjnych, rozbudowę infrastruktury oraz finansowanie przez państwo podstawowych badań w najbardziej

obiecujących gałęziach przemysłu. Zakres kontroli państwa nad kierunkami rozwoju gospodarczego został rozszerzony przez selektywny przydział pożyczek i kredytów na realizację projektów inwestycyjnych, ochronne taryfy celne, system ulg podatkowych, a ponadto praktykę zwaną „naprowadzaniem administracyjnym” (*gyōsei shidō*), polegającą na nieformalnym oddziaływaniu przez system sugestii, upomnień i nacisków na struktury organizacyjne i działalność przedsiębiorstw przemysłowych w celu skłonienia ich do podjęcia działań uważanych przez rząd za wskazane. Pierwszym z serii posunięć tego rodzaju była zapowiedź odmowy przydziału dewiz na zakup surowki bawełnianej wystosowana przez MHZP do dziesięciu największych przędzalni bawełny w lutym 1952 r., jeśli nie zredukują one produkcji o około 60 proc. Zacieśnianiu współpracy między przemysłowcami a władzami centralnymi sprzyjała zapoczątkowana w latach pięćdziesiątych praktyka „zstępowania z nieba” (*amakudari*), polegająca na podejmowaniu pracy w zarządzie przedsiębiorstw przez emerytowanych wysokich rangą urzędników administracji państwowej.

Geneza sojuszu japońsko-amerykańskiego

Chociaż już w marcu 1947 r. MacArthur zapewniał o gotowości narodu japońskiego do podjęcia rozmów w sprawie traktatu pokojowego, w ciągu kolejnych lat nie odnotowano istotnych postępów w tej dziedzinie. Przyczyną były nie tylko spory proceduralne wśród sojuszników, ale także narastające konflikty w stosunkach amerykańsko-radzieckich. W zmieniającej się sytuacji międzynarodowej surowe warunki, które początkowo miały być podyktowane Japonii, nie odpowiadały interesom Stanów Zjednoczonych w regionie Azji i Pacyfiku. Amerykanie musieli teraz zadbać nie tylko o system bezpieczeństwa chroniący ten region przed odrodzeniem się japońskiego militarysty, ale także nie dopuścić do ekspansji komunizmu. W maju 1949 r. podjęto decyzję o przedłużonej okupacji Okinawy i przystąpiono do intensywnej rozbudowy tamtejszych obiektów wojskowych.

W rzeczywistości z propozycją utrzymania baz amerykańskich w archipelagu Riukiu nieoficjalnie wystąpił już dwa lata wcześniej sam cesarz Hirohito, obawiający się wzrostu aktywności japońskich

komunistów. Generał MacArthur i personel Departamentu Stanu zwracali uwagę na niekorzystne aspekty przeciągającej się okupacji, ale stratedzy z Pentagonu niechętnie myśleli o wycofaniu wojsk z głównych Wysp Japońskich, w czym utwierdziły ich wydarzenia kolejnych lat – udana próba z radziecką bombą atomową (wrzesień 1949), sukces rewolucji ludowej w Chinach (październik 1949), radziecko-chiński traktat o przyjaźni i wzajemnej pomocy (luty 1950), a ostatecznie wojna koreańska (1950–1953).

Ponieważ przyszłość amerykańskich baz w Japonii stała się kluczową kwestią wstrzymującą zakończenie okupacji, premier Yoshida posta-

Znaczek amerykański upamiętniający walki na Okinawie

nowił przejąć inicjatywę, składając Amerykanom pod koniec kwietnia 1950 r. nieoficjalną propozycję zawarcia porozumienia przewidującego utrzymanie tychże baz po zawarciu traktatu pokojowego. Miał przy tym nadzieję, że zmniejszy to presję Waszyngtonu na remilitaryzację Japonii i pozwoli wykorzystać zaoszczędzone w ten sposób środki na odbudowę gospodarki. Sprawa traktatu pokojowego z Japonią, w której Amerykanie widzieli kandydata na sprzymierzeńca w zimnej wojnie, stała się jeszcze bardziej nagląca po wybuchu wojny koreańskiej. Nie wykluczano już podpisania porozumienia bez udziału państw obozu wschodniego. Plany te budziły ostry sprzeciw wśród japońskich lewicujących intelektualistów, działaczy SPJ i Sōhyō, postulujących zachowanie przez Japonię neutralności wobec konfliktu Wschód–Zachód.

W konferencji pokojowej, która odbyła się na początku września 1951 r. w San Francisco, wzięły udział pięćdziesiąt dwa państwa. Poprzedziły ją dwustronne negocjacje z zainteresowanymi krajami prowadzone przez amerykańskiego pełnomocnika ds. traktatu pokojowego, Johna Dullesa. Oprócz ChRL i Tajwanu na konferencję nie zaproszono delegacji Demokratycznej Republiki Wietnamu i Mongolskiej Republiki Ludowej. Poparcie Francji Waszyngton zyskał obietnicą przekonania do podpisania traktatu szefa Państwa Wietnamskiego Bao Daia oraz władz Laosu i Kambodży. Przedstawiciele nie wydelegowali Indie, Jugosławia i Birma, motywując to względami merytorycznymi oraz proceduralnymi. Udział Związku Radzieckiego w tej konferencji miał służyć „zdemaskowaniu nielegalnego charakteru porozumienia”.

8 września uczestnicy konferencji, z wyjątkiem przedstawicieli ZSRR, Polski i Czechosłowacji zgłaszających liczne zastrzeżenia, złożyli podpisy pod traktatem pokojowym z Japonią, która uznała niepodległość Korei, zrzekła się praw i roszczeń do Tajwanu, Peskadorów, Wysp Kurylskich, części Sachalinu (uzyskanej na mocy traktatu z Portsmouth z 1905 r.) i innych terytoriów mandatowych, a ponadto praw do korzystania ze strefy antarktycznej oraz praw do wysp Spratly i Wysp Paracelskich położonych na Morzu Południowochińskim. Status terytoriów odebranych Japonii nie został określony. Grupa Wysp Południowo-Zachodnich (w tym wyspy Riukiu i Daitō), a także część z Grupy Wysp Południowych rozciągająca się na południe od wyspy Sofuiwa znalazły się w systemie powiernictwa ONZ, przy czym kontrolę administracyjną miały sprawować Stany Zjednoczone. Japonię zobowiązano do wypłacenia państwowym sojusznikom reparacji wojennych, jednocześnie jednak stwierdzono, że posiadane zasoby nie są wystarczające do zapłacenia pełnego odszkodowania za wszystkie szkody, a zbyt duże wymagania mogłyby zaważyć na odbudowie japońskiej gospodarki oraz uniemożliwić wypełnienie innych zobowiązań. Wysokość i termin wypłat reparacji, kwestie korzystania z łowisk, umów lotniczych i inne pozostawiono do uzgodnienia między Japonią a zainteresowanymi państwami.

W traktacie podkreślono, że Japonia jako suwerenne państwo ma zgodnie z Kartą Narodów Zjednoczonych niezbywalne prawo do indy-

widualnej lub zbiorowej obrony. Zapowiadano wycofanie wojsk okupacyjnych w ciągu dziewięćdziesięciu dni, przewidziano jednak możliwość stacjonowania obcych wojsk na terytorium Japonii w przypadku, gdyby zwróciła się ona do któregoś państwa o udzielenie pomocy wojskowej. Ustalenia te stały się punktem wyjścia do japońsko-amerykańskiego porozumienia o bezpieczeństwie, podpisanego w ostatnim dniu konferencji.

Amerykanom nie udało się zapewnić Japonii udziału w zbiorowym systemie obrony. Główną przeszkodą był sprzeciw Australii, Nowej Zelandii i Filipin, spowodowany doświadczeniami ostatniej wojny. Ostatecznie porzeczono na porozumieniach dwustronnych. Pozostające na terenie Japonii amerykańskie siły zbrojne mogły być wykorzystane do utrzymania pokoju na Dalekim Wschodzie oraz do ochrony Japonii przed atakiem z zewnątrz. Sformułowanie „mogą być użyte do obrony tego kraju” nie było korzystne dla Japończyków. Rozszerzenie zasięgu obowiązywania traktatu na bliżej nieokreślony obszar Dalekiego Wschodu oznaczało możliwość wykorzystywania przez Stany Zjednoczone baz wojskowych zlokalizowanych w Japonii do prowadzenia akcji niezwiązanych bezpośrednio z jej bezpieczeństwem, czyli na przykład na terenie Chin albo Związku Radzieckiego. Na dodatek, w porozumieniu przedstawionym Yoshidzie w San Francisco pojawiła się klauzula dotycząca udziału wojsk amerykańskich w tłumieniu zamieszek wewnętrznych, chociaż pół roku wcześniej Dulles zgodził się ten fragment usunąć. Była to swego rodzaju kara za opieszałość Yoshidy w zakresie współpracy wojskowej. Niesprecyzowany pozostał okres obowiązywania traktatu.

Szczegóły techniczne porozumienia określono w umowie administracyjnej z lutego 1952 r. Japonię zobowiązano do bezpłatnego udostępnienia terenów, przygotowania infrastruktury oraz pokrycia jednej trzeciej kosztów utrzymania wojsk amerykańskich na swoim terytorium. Przysługujące żołnierzom amerykańskim prawo eksterytorialności wywołało w Japonii falę społecznego oburzenia, co spowodowało, że już rok później klauzulę tę nieco zmodyfikowano. Odtąd mieli oni podlegać sądownictwu japońskiemu w przypadku przestępstw popełnionych w czasie wolnym od służby lub w sytuacji, gdy-

by zostali przyłapani na gorącym uczynku przez policję japońską. W dniu wejścia w życie umów z San Francisco, tj. 28 kwietnia 1952 r., Japonia podpisała traktat pokojowy z Tajwanem, od czego Amerykanie nieoficjalnie uzależnili ratyfikację dokumentów.

Rozbieżność stanowisk na temat porozumień zawartych w San Francisco doprowadziła do rozłamu w SPJ. Odłam prawy stanowili członkowie prawego skrzydła i centrum, którzy ostatecznie zaakceptowali separatystyczny traktat pokojowy, sprzeciwiając się jedynie traktatowi o bezpieczeństwie. Odłam lewy, wybierając sojusz z coraz silniej akcentującą antyamerykańskie nastawienie centralą Sōhyō, zdecydowanie skrytykował oba dokumenty.

Wyniki badań opinii publicznej przeprowadzone we wrześniu 1951 r. wskazywały, że większość społeczeństwa (79,9 proc.) zaakceptowała porozumienie japońsko-amerykańskie, aczkolwiek nie wszyscy (jedynie 31,1 proc.) byli przekonani, że traktat ten rzeczywiście zwiększy bezpieczeństwo Japonii. W każdym razie spodziewano się, że obecność obcych wojsk będzie miała charakter przejściowy. Porozumienia zawarte w wyniku negocjacji między Dullesem a Yoshidą traktowano jako pierwszy krok ku likwidacji skutków wojennej porażki. Rozumiano, że traktat o bezpieczeństwie stanowi warunek *sine qua non* zakończenia okupacji. Wojna w Korei skutecznie rozwiązała złudzenia co do możliwości zawarcia przez Japonię wielostronnego traktatu pokojowego, tj. z udziałem komunistycznych Chin i Związku Radzieckiego. Dla wielu osób dodatkowym argumentem, przemawiającym za uznaniem separatystycznego traktatu pokojowego i sojuszem ze Stanami Zjednoczonymi, było poparcie cesarza dla polityki „przyjaźni z blokiem zachodnim”.

Uwarunkowania rozwoju kultury

Niekwestionowanym bestsellerem pierwszych miesięcy okupacji były minirozmówki angielsko-japońskie (od września do grudnia 1945 r. sprzedano ponad 3,6 mln egzemplarzy). Dużą popularność zyskały również nadawane przez radio lekcje angielskiego (*Come Come English*), komiks „Blondie” („Burondi”), prezentujący styl życia typowej amerykańskiej rodziny, oraz hollywoodzkie produkcje filmo-

we. Zezwolono na działalność klubów rozrywkowych i występy rewiowe. Do łask powróciła muzyka jazzowa i baseball. Wkrótce pojawiły się pierwsze efekty amerykanizacji Japonii w postaci licznych zapożyczeń językowych.

Co dla jednych było „rewolucyjną kontrkulturą”, dla innych – „kontrewolucyjnym spiskiem” władz okupacyjnych i ugrupowań konserwatywnych. W opinii działaczy lewicowych kuszenie produktami amerykańskiej popkultury (na równi ze swobodami obywatelskimi) czy nawet krzewienie kultury fizycznej miały podtekst polityczny i służyły odciążeniu społeczeństwa od zaangażowania w radykalny ruch polityczny. Załamanie się tradycyjnego systemu wartości i trudna sytuacja gospodarcza przyczyniły się bowiem do wzrostu zainteresowania marksizmem, co w sytuacji nasilającej się zimnej wojny nie było dla Waszyngtonu zjawiskiem pożądanym.

O zagubieniu społeczeństwa w powojennym chaosie pisali m.in. Sakaguchi Ango, Dazai Osamu i Tamura Taijirō. W głośnym eseju *Rzecz o dekadencji* (*Darakuron*, 1946) Sakaguchi krytykował m.in. bezgraniczne poddaństwo cechujące naród japoński w okresie wojny, namawiając swoich rodaków do odrzucenia dotychczasowego systemu wartości i „zamierzonej degeneracji”, która w tym wypadku byłaby wyrazem indywidualizmu i jedynym sposobem na uwolnienie się od bagażu wojennych doświadczeń. Z powieści Dazaia *Zmierzch* (*Shayō*, 1947) zostało zaczerpnięte popularne w tym czasie określenie *shayōzoku* („ludzie zmierzchu”), oznaczające zubożałą arystokrację i innych powojennych bankrutów.

Odcięcie się od militarystycznej przeszłości symbolizować miało hasło „budowa państwa kultury”. W początkach okupacji wznowiono wydawanie przedwojennych gazet i czasopism. Na rynku pojawiła się także olbrzymia liczba nowych tytułów. Forum dyskusyjnym lewicujących intelektualistów (do których zaliczyć można m.in. Maruyamę Masao, autora kontrowersyjnego studium na temat systemu cesarskiego) stały się czasopisma „Shinnihon Bungaku” („Literatura Nowej Japonii”), „Sekai” („Świat”) i inne. Pisarze starszego pokolenia, w tym Nagai Kafū, Tanizaki Jun’ichirō (*Drobny śnieg – Sasameyuki*, 1948–1949) i Kawabata Yasunari (*Tysiąc żurawi – Sembazuru*, 1949;

Głos góry – Yama no oto, 1949–1952; *Śpiące piękności – Nemureru bijo*, 1961), mogli znowu publikować swoje utwory. Rozwijał się także nurt „powieści o sobie” (Kambayashi Akatsuki, Ozaki Kazuo, Hayashi Fumiko). Dużą rolę w rozwoju twórczości prozatorskiej po 1945 r. odegrała tzw. szkoła powojenna (*senghoa; apure gēru*), której przedstawicielami byli m.in. Noma Hiroshi (*Ciemny obraz – Kuroi e*, 1947; *Strefa próżni – Shinkū chitai*, 1952), Ōoka Shōhei (*Ognie polne – Nobi*, 1949), Shimao Toshio (*Kronika odejścia z samotnej wyspy – Shukko-tōki*, 1949), Mishima Yukio (*Wyznania maski – Kamen no kokuhaku*, 1949), Abe Kōbō (*Ściana – zbrodnia pana S. Karuma – S. Karuma shi*

Znaczek japoński przedstawiający Kawabate Yasunariego

no hanzai – kabe, 1951; *Kobieta z wydm – Suna no onna*, 1962). Zróżnicowane pod względem stylistycznym i formalnym utwory zdominowała tematyka rozrachunkowa dotycząca doświadczeń wojennych, odpowiedzialności intelektualistów za wojnę, zaangażowania literatury w politykę, relacji jednostka – społeczeństwo. Awangardową poezję tworzyli m.in. Tamura Ryūichi i Ayukawa Nobuo związani z czasopiśmie „Arechi” („Ziemia Jałowa”).

W rzeczywistości, mimo gwarantowanej przez konstytucję wolności słowa, do października 1949 r. w Japonii obowiązywał nie tylko zakaz krytykowania okupantów (zabroniono m.in. projekcji filmu dokumentalnego na temat skutków zrzućenia bomby atomowej oraz publikacji *Drogi tytoniowej* Erskine’a Caldwella, ukazującej ciemną stronę życia w Ameryce). Amerykańscy cenzorzy eliminowali także te fragmenty japońskich utworów literackich, artykuły w prasie, widowiska teatralne i filmy, które świadczyły o nacjonalizmie, nietolerancji religijnej i rasowej, zawierały sceny samobójstw, poniżania kobiet lub miały wydźwięk antydemokratyczny, a w późniejszym okresie – także lewicowy. Amerykanie zapewnili sobie ponadto wgląd w oficjalną i prywatną korespondencję. Konfiskacie uległy obrazy czołowych malarzy zaangażowanych w wojenną propagandę (Fujity Tsuguharu, Inokumy Gen’ichirō i innych). Ze względu na „naleciałości feudalne” i „barbarzyństwo” cenzurą objęty został również teatr *kabuki* (w tym przedstawienie o czterdziestu siedmiu wiernych samurajach, *Chūshingura*). Przykładem przedsięwzięcia, które zyskało w tym czasie akceptację władz okupacyjnych, była seria filmów poświęconych „kobiecie nowych czasów”, wyprodukowana przez ocalałą ze zniszczeń wojennych wytwórnię Shōchiku, w tym film *Zwycięstwo kobiet (Josei no shōri*, 1946) w reżyserii Mizoguchiego Kenjiego.

W 1946 r., po dwuletniej przerwie, pod patronatem Ministerstwa Edukacji wznowiono Wystawę Sztuki Japońskiej (*Nihon Bijutsu Tenrankai*, w skrócie *Nitten*), na których prezentowano malarstwo, drzeworyty, rzemiosło artystyczne oraz kaligrafię. Próbę unowocześnienia malarstwa japońskiego przez wprowadzenie elementów kubizmu i surrealizmu podjęła w 1948 r. awangardowa grupa Panreal. Łączenie stylu japońskiego i zachodniego proponowała również grupa artystów o nazwie Sztuka Kreatywna (*Sōzō Bijutsu*). Eksperymentalny nurt w dziedzinie ceramiki reprezentowało Stowarzyszenie Nurzających się w Glinie (*Sōdeisha*), kaligrafii – Stowarzyszenie Ludzi Tuszu (*Bokujinkai*), ikebany – szkoły Ohara i Sōgetsu.

W opozycji do sponsorowanego przez rząd tzw. nurtu akademickiego (udział w *Nitten* był warunkiem uzyskania członkostwa w Japońskiej Akademii Sztuki) pozostawało m.in. reaktywowane po wojnie

Stowarzyszenie Drugiej Sekcji (*Nikakai*), grupujące artystów specjalizujących się w tzw. malarstwie zachodnim, a także Stowarzyszenie Niezależnych Artystów (*Jiyū Bijutsuka Kyōkai*), Stowarzyszenie Sztuki Akcji (*Kōdō Bijutsu Kyōkai*), Stowarzyszenie Sztuki Modernistycznej (*Mōdan Āto Kyōkai*), oscylujące w kierunku abstrakcjonizmu, oraz Stowarzyszenie Sztuki Demokratycznej (*Demokurāto Bijutsu Kyōkai*), postulujące wolność ekspresji. Ich członkowie prezentowali swoje prace na wystawach sztuki niezależnej organizowanych od 1946 r. przez Towarzystwo Sztuki Japońskiej (*Nihon Bijutsukai*), a od 1949 r. także przez koncern prasowy Yomiuri. Powstawały także obrazy w duchu realizmu socjalistycznego. Artyści związani z KPJ zapoczątkowali tzw. malarstwo reportażowe. Polityczne akcenty, m.in. problem ofiar bomby atomowej, były widoczne w pracach małżeństwa Maruki (Iri i Toshi). Interdyscyplinarnym charakterem odznaczało się stowarzyszenie Wieczorne Spotkania (*Yoru no kai*) założone przez awangardowych artystów, a także pisarzy i krytyków literackich reprezentujących tzw. szkołę powojenną (Okamoto Tarō, Teshigahara Hiroshi) oraz Warsztaty Eksperymentalne (*Jikken Kōbō*), ukierunkowane na integrację sztuki wizualnej i utworów muzycznych (w grupie tej karierę artystyczną rozpoczynał m.in. kompozytor Takemitsu Tōru). Powojenne środowiska artystyczne łączył wspólny cel wyzwolenia się ze sztywnych kanonów artystycznych oraz uniwersalizacji sztuki współczesnej dzięki wzbogaceniu zachodnich nurtów elementami tradycji Dalekiego Wschodu.

Pożar w kompleksie świątynnym Horyūji (okolice Nary) stał się bodźcem do nowelizacji w 1950 r. ustawy o ochronie zabytków. Ustanowiono także kategorię tzw. niematerialnych zabytków kultury, do których zaliczono tradycyjne dziedziny sztuki, takie jak teatr *nō* i *kabuki* oraz rytualne tańce *kagura* związane z religią sintoistyczną. W 1951 r. w Nagoi uruchomiono pierwszą prywatną rozgłośnię radio, a w ciągu roku liczba tego typu stacji wzrosła do piętnastu.

MacArthur, który *nota bene* kontakty z okupowanym narodem ograniczał do przedstawicieli najwyższych władz, przemawiając w amerykańskim Kongresie w maju 1951 r., porównał społeczeństwo japońskie do chłonnego wiedzę dwunastoletniego dziecka (wiek społeczeństw

anglosaskich ocenił na czterdzieści pięć lat, przyjmując za kryterium stopień ich unowocześnienia). Na uwagę zasługuje ponadto osobiste zaangażowanie Naczelnego Dowódcy w szerzenie w Japonii religii chrześcijańskiej jako „duchowej bariery przeciwko infiltracji totalitarnej ideologii”. MacArthur wspierał działalność misyjną i akcję rozdawania Biblii (bezpłatne egzemplarze trafiły do ok. 10 mln osób), a w 1947 r. udzielił poparcia premierowi Katayamie, który wprawdzie był socjalistą, ale należał do kościoła prezbiteriańskiego. MacArthurowi nie udało się jednak odnieść sukcesu na tym polu – w 1951 r. w Japonii było około 200 tys. protestantów i 157 tys. katolików, a więc niemal tyle samo co przed wojną.

Z perspektywy czasu można stwierdzić, że skuteczność większości reform okupacyjnych okazała się wątpliwa, i to nie tylko z powodu odmienności kulturowej Japonii, ale również ze względu na brak konsekwencji w ich realizacji ze strony Amerykanów. Oczekiwania Waszyngtonu przerosła natomiast siła, z jaką na gruncie japońskim przyjęła się idea pacyfizmu. W ruch na rzecz pokoju, a także kampanię przeciwko separatystycznemu traktatowi pokojowemu oraz dalszemu utrzymaniu baz amerykańskich zaangażowały się nie tylko ugrupowania lewicowe, ale także wiele organizacji społecznych i środowiska akademickie.

Rewizjonizm lat pięćdziesiątych

Modyfikacja okupacyjnego ustawodawstwa

Trzy dni po zakończeniu okupacji, w czasie obchodów 1 Maja w roku 1952, w Tokio doszło do krwawych starć z policją, w wyniku których zginęły dwie osoby, a ponad 2 tys. odniosło ranny. Aresztowano ponad 1,2 tys. osób, spośród których 261 stanęło przed sądem. Protestowano przeciwko niekorzystnym zmianom w kodeksie pracy oraz zapowiadanej przez rząd Yoshidy represyjnej ustawie o bezpieczeństwie publicznym. Hasło „Jankesi do domu” oraz akty wandalizmu wobec pojazdów z amerykańską rejestracją zaparkowanych w okolicach parku Hibiya świadczyły o rozczarowaniu niepełną niepodległością. Część uczestników demonstracji podburzana przez działaczy Zengakuren usiłowała przedostać się na plac przed terenem Pałacu Cesarskiego, gdzie do 1950 r. organizowane były tego typu manifestacje. Żądano przy tym zmiany nazwy na Plac Ludowy.

Yoshidzie, zaniepokojonemu organizowanymi przez komunistów zamieszkami (m.in. 30 maja w Tokio, 24 czerwca w miejscowości Suita koło Osaki) oraz aktami sabotażu (np. zniszczenie zapory w rejonie Okutama pod Tokio), nie udało się wprawdzie doprowadzić do utworzenia w parlamencie Komisji ds. Wykrywania Działalności Antyjapońskiej (na wzór komisji McCarthy'ego), ale pod koniec lipca 1952 r. konserwatyści przeforsowali kontrowersyjną ustawę o zapobieganiu działalności wywrotowej, zabraniającą urządzania demonstracji, publicznych zebrań, dystrybucji biuletynów partyjnych i związkowych. Rząd przestrzegał, że organizacja, której działalność stanowiłaby zagrożenie dla porządku publicznego, zostanie rozwiązana. Zatwierdzono także dalsze zmiany w ustawie o policji, przyznające premierowi prawo ingerowania w działalność Państwowej Komisji ds. Bezpieczeństwa Publicznego. Dwa lata później mimo sprze-

ciwu ugrupowań lewicowych uczyniono następny krok ku centralizacji aparatu policyjnego, polegający na połączeniu Państwowej Policji Regionalnej i Policji Samorządowej w Policję Prefekturalną (*Todōfuken Keisatsu*) oraz uznaniu jej funkcjonariuszy za urzędników państwowych.

Posunięcia rządu, a także brak szerszego poparcia społecznego zmusił japońskich komunistów do porzucenia planów wywołania rewolucji. Część wpływowych działaczy KPJ, w tym Tokuda Kyūichi i Itō Ritsu, zbiegła do Pekinu. W kraju natomiast odradzały się organizacje o charakterze nacjonalistycznym. Do 1953 r. zarejestrowano około 750 tego typu ugrupowań (ok. 90 tys. członków).

W wyborach do izby niższej z października 1952 r. Jiyūto zachowała wprawdzie większość mandatów (51,5 proc.), ale powrót do działalności na forum publicznym starej gwardii zawodowych polityków wzmocnił opozycję wobec Yoshidy, i to nie tylko ze strony Partii Reform (*Kaishintō*, PR), utworzonej w lutym 1952 r. na bazie Narodowej Partii Demokratycznej (*Kokumin Minshutō*, do 1950 r. jako PDL), ale także wewnątrz jego własnego ugrupowania, co było spowodowane w dużej mierze niedotrzymaniem obietnicy wobec Hatoyamy Ichirō dotyczącej cesji stanowiska przewodniczącego partii. W marcu 1953 r. zwolennicy Hatoyamy wystąpili z PL. W przeprowadzonych miesiąc później wyborach parlamentarnych uzyskali 7,5 proc. mandatów. Układ sił w Izbie Reprezentantów nie przedstawiał się teraz korzystnie dla liberałów (42,7 proc. miejsc) zmuszonych do współpracy z opozycją. W listopadzie część członków ugrupowania Hatoyamy postanowiła przystać na propozycję powrotu do macierzystej partii pod warunkiem utworzenia w jej strukturach komisji ds. rewizji konstytucji. Kilku najbardziej zawziętych krytyków Yoshidy, w tym Miki Bukichi i Kōno Ichirō, odmówiło jednak powrotu i utworzyło niewielkie ugrupowanie o nazwie Japońska Partia Liberalna (*Nihon Jiyūtō*, JPL).

Od połowy 1953 r. toczyły się rozmowy w sprawie udziału Japonii w amerykańskim programie Wzajemnej Pomocy [w zakresie] Bezpieczeństwa (*Mutual Security Assistance*), przewidującym wsparcie gospodarcze i wojskowe dla krajów bloku zachodniego. Warunkiem skorzystania z tego rodzaju pomocy było aktywne uczestnictwo w roz-

wijaniu własnych zdolności obronnych. Wprawdzie po zakończeniu okupacji liczebność Rezerwowych Oddziałów Policji Państwowej (przemianowanych następnie na Oddziały Bezpieczeństwa) zwiększono do 110 tys., Waszyngton jednak oczekiwał, że formacje te będą liczyć co najmniej 350 tys. funkcjonariuszy. W tym wyjątkowym przypadku Yoshida nie dążył do rewizji okupacyjnego ustawodawstwa i starał się opóźnić proces remilitaryzacji Japonii, zasłaniając się ograniczeniami wynikającymi z konstytucji, koniecznością odbudowy gospodarki japońskiej, a nawet czynnikami natury psychologicznej. Idea pacyfizmu zyskała bowiem w Japonii wielu zwolenników. Z badań opinii publicznej przeprowadzonych w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych wynikało, że remilitaryzacji sprzeciwia się blisko jedna trzecia społeczeństwa.

Zakrojoną na szeroką skalę kampanię przeciwko sprzecznym z konstytucją projektom zbrojeń prowadzili działacze lewego odłamu SPJ oraz związkowcy z Sōhyō, widzący Japonię w roli kraju neutralnego, pełniącego rolę „trzeciej siły” łagodzącej napięte stosunki Wschód–Zachód. Odmienne stanowisko w tej sprawie prezentowała konserwatywna opozycja, z której opinią musiał się teraz liczyć mniejszościowy gabinet Yoshidy. Zdaniem takich polityków, jak Hatoyama Ichirō, Ashida Hitoshi, Shigemitsu Mamoru czy Kishi Nobusuke remilitaryzacja – umożliwiająca przejęcie przez Japończyków odpowiedzialności za obronę własnego kraju – była warunkiem odzyskania przez ten kraj pełnej suwerenności i pozycji na forum międzynarodowym. Wiceprezydent Stanów Zjednoczonych Richard Nixon, który w listopadzie 1953 r. przybył z oficjalną wizytą do Japonii, otwarcie przyznał, że dziewiąty artykuł konstytucji był błędem.

Jednym z punktów przetargowych w negocjacjach japońsko-amerykańskich była kwestia długu, zaciągniętego przez Japonię w ramach programu GARIOA–EROA. Ku rozczarowaniu Japończyków okazało się, że Amerykanie nie traktowali przekazywanej im w czasie okupacji pomocy jako darowizny (na mocy porozumienia osiągniętego w styczniu 1962 r. Japonia uznała 20 proc. kwot otrzymanych w czasie okupacji, dług ten miał być spłacony w ratach w ciągu kolejnych piętnastu lat).

Podpisując w marcu 1954 r. układ o wzajemnej pomocy wojskowej, rząd japoński zobowiązał się do współpracy z amerykańskimi ekspertami w zakresie rozwijania potencjału militarnego. Układowi temu towarzyszyły umowy gospodarcze, przewidujące m.in. sprzedaż do Japonii nadwyżek produktów rolnych. Fundusze uzyskane z tych transakcji Amerykanie zamierzali przeznaczyć w znacznej mierze na sprzęt wojskowy dla japońskich formacji obrony, rozwój produkcji zbrojeniowej itp. Finansowano z nich także rozwój szkolnictwa japońskiego. W niedługim czasie konserwatyści przeforsowali w parlamencie ustawy dotyczące przekształcenia dotychczasowego Urzędu Bezpieczeństwa w Urząd Obrony (*Bōeichō*) i utworzenia Oddziałów Samoobrony (*Jieitai*) na bazie Oddziałów Bezpieczeństwa i Oddziałów Patrolowych Wybrzeża. Ustawy te obowiązywały od lipca 1954 r. Oddziały, których liczebność ustalono na około 152 tys. osób (siły lądowe 130 tys., morskie 15 tys., powietrzne 7 tys.), miały być odpowiedzialne nie tylko za utrzymanie porządku publicznego, jak to miało miejsce w przypadku oddziałów istniejących do tej pory, ale także za obronę pokoju i ochronę niepodległości Japonii. Zastrzeżono jednak, że oddziały te mogą działać wyłącznie na terenie kraju. Dyrektor Generalny Urzędu Obrony w randze ministra stanu miał być osobą cywilną. Decyzja o wykorzystaniu Oddziałów Samoobrony miała zapadać po uprzedniej konsultacji premiera z członkami Rady Obrony Kraju (*Kokubō Kaigi*), utworzonej w lipcu 1956 r.

Chociaż w 1946 r. Yoshida utrzymywał, że dziewiąty artykuł odmawia Japonii nawet prawa do samoobrony, w miarę rozwoju sytuacji zmienił oficjalne stanowisko, stwierdzając, że Japonia wyrzekła się w tym zapisie prawa do wojny agresywnej, ale nie obronnej. Jak podkreślał, Oddziały Samoobrony nie były regularną armią mającą zdolności ofensywne, a jedynie „siłą, która przyjmie pierwsze uderzenie napastnika”, dlatego nie widział potrzeby rewizji konstytucji w celu legalizacji tego rodzaju zbrojeń. Zmian w ustawie zasadniczej domagali się natomiast konserwatyści krytykujący „linię Yoshidy”. Ich zdaniem należało jasno sformułować prawo Japonii do posiadania sił zbrojnych w celu obrony przed atakiem z zewnątrz oraz prawo udziału w zbiorowym systemie bezpieczeństwa. Postulowano także przereda-

gowanie pod kątem japońskiej tradycji preambuły konstytucyjnej, aczkolwiek z uwzględnieniem zasad demokracji i idei wyrzeczenia się wojny agresyjnej. Poza tym proponowano przywrócenie cesarzowi części uprawnień, tak by pełnił funkcję „głowy państwa”, a nie jedynie „symbolu narodu”, a ponadto – zniesienie publicznego referendum, w którym były zatwierdzane nominacje sędziów Sądu Najwyższego, ponowne rozpatrzenie kwestii praw i obowiązków obywateli oraz problemu samorządów lokalnych i funduszy publicznych.

Zadania przeprowadzenia rewizji konstytucji, choćby przez wzgląd na okoliczności, w jakich została sformułowana, podjął się Hatoyama Ichirō, który w listopadzie 1954 r. stanął na czele Japońskiej Partii Demokratycznej (*Nihon Minshutō*, JPD) jednoczącej jego zwolenników z PL, członków PR oraz JPL. W grudniu tego roku partia Hatoyamy we współpracy z dwiema partiami socjalistycznymi przegłosowała wniosek o odwołanie Yoshidy, krytykowanego nie tylko za „pokretną politykę zbrojeń”, ale także apodyktyczny styl rządów. Nie zatarły się również w pamięci społecznej niedawne próby zatuszowania przez Yoshidę afery łapówkowej z udziałem jego protegowanych, Ikedy Hayato i Satō Eisaku.

Forsowanie przez konserwatystów kolejnych reform pod hasłem „rewizji za daleko posuniętych ustaw okresu okupacji” oraz niebezpieczeństwo rewizji konstytucji po objęciu funkcji premiera przez Hatoyamę skłoniło oba odłamy partii socjalistycznej do konsolidacji. Utrzymanie dziewiątego artykułu konstytucji stało się w latach pięćdziesiątych jednym z kluczowych haseł socjalistów. W styczniu 1954 r. lewy odłamek SPJ wystąpił z inicjatywą utworzenia Narodowej Unii Ochrony Konstytucji (*Kempō Yōgo Kokumin Rengō*, w skrócie *Gokenren*). Członkostwo w Unii, na której czele stanął były premier Katayama, zadeklarowało sto kilkadziesiąt organizacji, ogółem około 5 mln osób. Jej działalność publicystyczno-oświatowa spotkała się z dużym oddźwiękiem społecznym, przyczyniając się do wyraźnego wzrostu popularności lewicy socjalistycznej. Na uboczu tego ruchu zdecydowała się pozostać frakcja Nishio Suehiro, uważana za skrajną prawicę socjalistyczną, oraz reprezentujący umiarkowany ruch związkowy Ogólnojapoński Kongres Związków Zawodowych (*Zennippon*

Rōdō Kumiai Kaigi, w skrócie *Zenrō Kaigi*), utworzony w kwietniu 1954 r. (ok. 850 tys. członków).

W połowie października 1955 r. doszło do zjednoczenia SPJ. W tej sytuacji również konserwatyści mimo znacznych antagonizmów zdecydowali się na połączenie sił w celu stworzenia skutecznej przeciwwagi dla rosnącego w siłę ruchu lewicowego. Istotną rolę odegrała w tym procesie presja ze strony środowisk gospodarczych, w tym takich instytucji, jak: Japońska Federacja Stowarzyszeń Pracodawców (*Nihon Keieisha Dantai Remmei*, w skrócie *Nikkeiren*), Federacja Organizacji Gospodarczych (*Keizai Dantai Rengōkai*, w skrócie *Keidanren*) czy Japońska Izba Handlu i Przemysłu. W wyniku fuzji zdominowanej przez byłych urzędników PL oraz JPD, skupiającej w przeważającym stopniu polityków z przedwojennym stażem nastawionych krytycznie do linii politycznej Yoshidy, w połowie listopada została utworzona Partia Liberalno-Demokratyczna (*Jiyū Minshutō*, PLD). Scena polityczna uległa w ten sposób dwubiegunowemu podziałowi na prozachodni obóz konserwatywny i obóz radykalny, który mimo deklaracji neutralności zdradzał inklinacje prochińskie i proradzieckie. Konsolidacja obu środowisk nie zażegnała sporów wewnątrzpartyjnych, czego dowodem był utrzymujący się w obu partiach podział na skrzydła i frakcje.

Biorąc pod uwagę wyniki wyborów z lutego 1955 r., PLD dysponowała 64 proc. miejsc w izbie niższej, co wprawdzie zapewniało jej dominującą pozycję w parlamencie, ale w dalszym ciągu nie dawało szans na rewizję ustawy zasadniczej, gdyż SPJ kontrolowała 33 proc. miejsc, wystarczających do zablokowania tego rodzaju zmian. Podjęta w połowie 1956 r. przez rząd Hatoyamy próba wprowadzenia jednomandatowego systemu wyborczego, zwiększającego szanse PLD na przełamanie bariery dwóch trzecich mandatów, została zablokowana nie tylko przez partie opozycyjne, ale także część członków PLD, preferujących „linię Yoshidy”.

„Kurs zwrotny” dotyczył także szkolnictwa. Zainteresowanie marksizmem w środowiskach nauczycieli i rola, którą odgrywał w kampaniach przeciwko remilitaryzacji Japonii i sojuszowi japońsko-amerkańskiemu liczący blisko 500 tys. członków Japoński Związek Pra-

cowników Oświaty (*Nihon Kyōshokuin Kumiai*, w skrócie *Nikkyōso*), budziły zaniepokojenie władz zarówno w Tokio, jak i Waszyngtonie. Dostrzegano teraz potrzebę patriotycznej edukacji w celu złagodzenia skutków „nadmiernej demokratyzacji” Japonii. Nie powiodła się jednak próba przywrócenia w szkołach zajęć z etyki, podjęta w 1951 r. przez ministra oświaty Amano Teiyū. Nie udało się także doprowadzić do oficjalnego zatwierdzenia symboli państwowych: flagi *Hi no Maru* i hymnu *Kimi ga Yo*, uważanych przez znaczną część społeczeństwa za atrybuty militarystyki cesarskiej Japonii. W maju 1954 r. konserwatyści przeforsowali natomiast dwie ustawy o edukacji zakazujące nauczycielom szkół podstawowych i gimnazjów, tak państwowych, jak i prywatnych, działalności politycznej oraz propagowania wśród uczniów jakiegokolwiek ideologii. Dwa lata później rząd Hatoyamy doprowadził do przejścia przez Ministerstwo Edukacji kontroli nad programami i podręcznikami szkolnymi. W 1958 r. do szkół wróciła etyka, a w ciągu kolejnych dwóch lat, mimo akcji protestacyjnych organizowanych przez związkowców, wprowadzono program weryfikacji pracowników oświaty i związany z tym system płac (teoretycznie uwzględniający osiągnięcia zawodowe, w rzeczywistości duże znaczenie miały ich poglądy polityczne). W tym czasie z pracy w szkolnictwie usunięto 112 nauczycieli zaangażowanych w działalność polityczną, ponad 1 tys. osób zdegradowano, 52 tys. obniżono pensje.

Skok technologiczny

Jednym z pierwszych spektakularnych osiągnięć polityki racjonalizacji przemysłu było otwarcie w 1953 r. supernowoczesnej linii produkcyjnej w stalowni Kawasaki Seitetsu. Wdrażanie nowych metod hutniczych na podstawie zagranicznych licencji (głównie amerykańskich, niemieckich i szwedzkich) rozpoczęły w tym czasie także zakłady Yawata Seitetsu, NKK, Sumitomo, Kōbe Seikōsho. Wzrost produkcji stali oraz zastosowanie najnowocześniejszych osiągnięć w dziedzinie konstrukcji silników (diesel) i budowy statków przyczyniły się do dynamicznego rozwoju przemysłu stocznioowego. Na czołową pozycję wysunęły się w tej dziedzinie zakłady Mitsubishi, do których

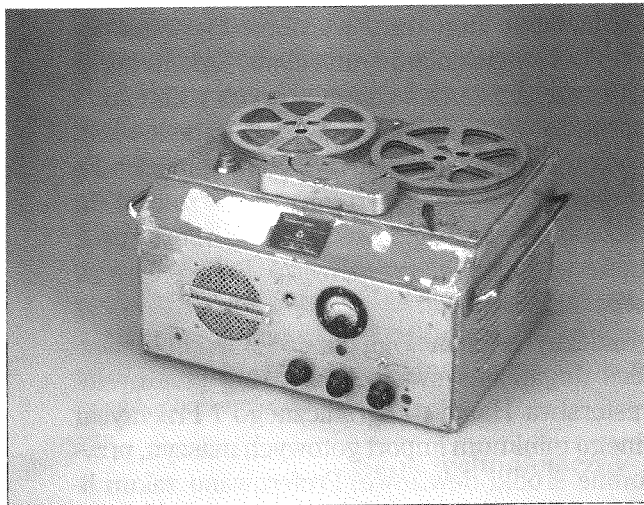
w kolejnych latach dołączyły takie przedsiębiorstwa, jak Mitsui, Ishikawajima Harima Jūkōgyō, Sumitomo i inne.

Słabe rezultaty odnotowano natomiast w przemyśle węglowym, na co złożyła się niska jakość japońskich złóż, a także strajki w kopalniach i elektrowniach, które wybuchły jesienią 1952 r. pod hasłem zaprzestania zwolnień oraz podwyżki płac. Nie tylko utrudniły one proces restrukturyzacji tej gałęzi gospodarki, ale także naraziły budżet państwa na poważne straty, co skłoniło konserwatywny rząd do przeforsowania w sierpniu 1953 r. ustawy ograniczającej prawo do strajkowania w energetyce. W ramach przestawiania się na alternatywne źródła energii przystąpiono wówczas do rozbudowy sieci elektrowni wodnych (Sakuma, Okutadami, Tagokura, Kurobe). Pierwsza pożyczka w wysokości około 40 mln dolarów udzielona Japonii przez Bank Światowy została przeznaczona na zakup nowych technologii ciepłowniczych bazujących na względnie tanich olejach napędowych. W listopadzie 1955 r. podpisano japońsko-amerykańskie porozumienie o dostarczeniu Japonii wzbogaconego uranu oraz urządzeń do budowy reaktora atomowego. Rok później we wsi Tokaimura (pref. Ibaraki) rozpoczęto budowę Japońskiego Ośrodka Badań Energii Jądrowej (*Nihon Genshiryoku Kenkyūjo*).

Wykorzystanie zagranicznych technologii pozwoliło Japonii znacznie przyspieszyć proces doganiania światowych potęg przemysłowych. Urzędnicy Ministerstwa Handlu Zagranicznego i Przemysłu ograniczali do niezbędnego minimum import gotowych maszyn, przyznając na ten cel skromne środki dewizowe. Preferowano zakup licencji lub zawieranie z zagranicznymi przedsiębiorstwami umów o pomocy technicznej. Współpracę w dziedzinie produkcji sprzętu elektrycznego nawiązano między zakładami Tōkyō Shibaura Denki a General Electric, Matsushitą a Phillipsem, Mitsubishi a Westinghouse, NEC a RCA. Japońskie firmy motoryzacyjne zdobywały doświadczenie, montując auta na zagranicznej licencji: Nissan – samochody Austina, Isuzu – Hillmana (Rootes), Hino – Renault. Uruchomienie produkcji włókien sztucznych (w tym nylonu na licencji Du Pont de Nemours) przez zakłady Tōyō Rayon, Teijin i inne zrewolucjonizowało japoński przemysł włókienniczy.

Rozwój przemysłu elektronicznego zapoczątkowała już w 1953 r. firma Sony, która mimo zastrzeżeń ze strony MHZP przystąpiła do masowej produkcji odbiorników radiowych, upowszechniając tranzystory wykorzystywane dotąd jedynie przez wojsko amerykańskie. Do współzawodnictwa o miejsce na tym rynku przystąpiły także mniej znane zakłady, takie jak San'yō Denki i Hayakawa (Sharp).

Widmo recesji związanej ze zmniejszającymi się „dostawami specjalnymi”, a także naciski ze strony stowarzyszeń przemysłowo-handlowych i MHZP skłoniły parlament do zatwierdzenia we wrześniu 1953 r. dalszych poprawek w ustawie antymonopolowej. Dopuszczo-

Magnetofon Sony TYP-G z 1950 r.

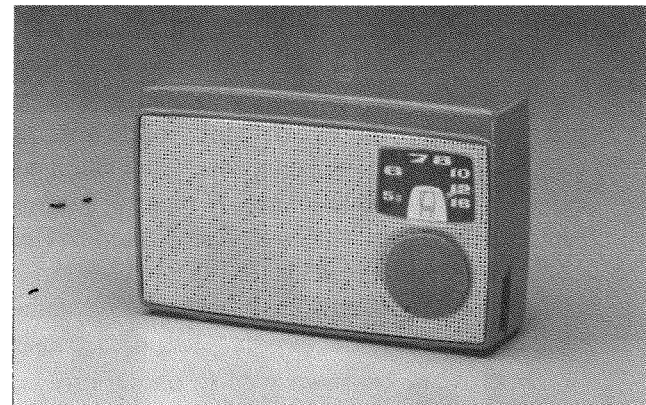
no m.in. możliwość wzajemnego posiadania akcji, co spowodowało, że w miejsce *zaibatsu* zaczęły powstawać konglomeraty grup kapitałowych, tzw. *keiretsu*, skupione wokół własnych banków. Ponownie scalono przedsiębiorstwa handlowe Mitsubishi Shōji (1954) i Mitsui Bussan (1959).

Zalegalizowano także kartele antyrecesyjne, w tym kartele cenowe, regulujące minimalny poziom cen, i kartele produkcyjne, wytyczające maksymalny poziom produkcji czy mocy wytwórczych. Realizację bardziej ryzykownych przedsięwzięć inwestycyjnych umożli-

wiały tzw. kartele racjonalizacyjne. W rzeczywistości pierwsze kartele ułatwiające przezwyciężenie recesji były tworzone pod wpływem MHZP już niemal od roku. Zjawisko to objęło wiele gałęzi przemysłu, w tym włókienniczy, hutniczy, chemiczny, cukrowniczy, maszynowy i elektroniczny.

W sferze monetarnej przejawem „naprowadzania administracyjnego” było „przewodnictwo z okienka” (*madoguchi shidō*) Banku Japonii, czyli banku centralnego. Niskie stopy procentowe przyczyniły się do wysokiego popytu na kredyty bankowe, któremu prywatne banki handlowe (tzw. banki miejskie obsługujące *keiretsu*) nie były

Radioodbiornik Sony TR55 z 1955 r.

w stanie sprostać. Dzięki gwarancjom ze strony banku centralnego mogły one jednak prowadzić działalność pożyczkową przekraczającą rzeczywiste możliwości finansowe. Zależność tych banków od redyskonta Banku Japonii zapewniała administracji centralnej możliwość nadzorowania decyzji inwestycyjnych pożyczkobiorców. Dodatkowo, pozabudżetowe źródło finansowania rozwoju gospodarczego stanowił od 1953 r. fundusz bazujący na depozytach ludności w pocztowych kasach oszczędności. Jednakże i ten fundusz podlegał kontroli ze strony państwa.

„Przewodnictwo z okienka” odegrało istotną rolę w zwalczaniu problemu deficytu w bilansie płatniczym, z którym borykała się powojenna japońska gospodarka od początku okupacji. Restrykcyjna po-

lityka monetarna wprowadzona pod koniec 1953 r., kiedy deficyt ten sięgnął 260 mln dolarów, spowodowała wprawdzie zwolnienie tempa wzrostu gospodarczego, ale zjawisko to miało charakter przejściowy, gdyż wraz z poprawą sytuacji bank centralny stopniowo cofał ograniczenia kredytowe, umożliwiając ponowne zwiększenie zaangażowania inwestycyjnego. Tak zwana strategia „stop – naprzód” stanowiła jedną z przyczyn cykliczności, charakteryzującej odtąd rozwój gospodarczy Japonii.

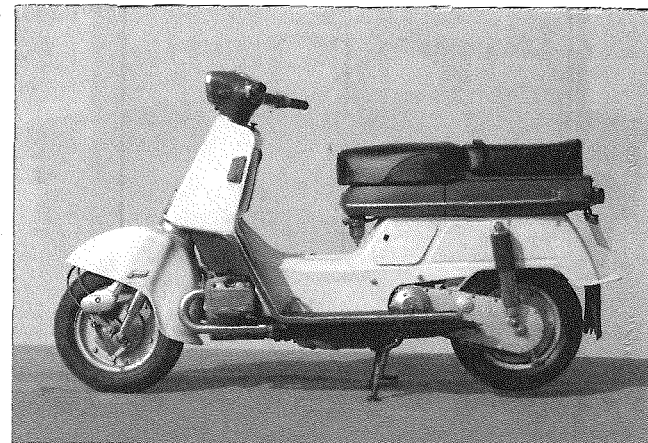
Rozwiązanie problemu deficytu w rozliczeniach międzynarodowych oraz opanowanie inflacji złożyły się na tzw. koniunkturę ilościową przełomu lat 1954 i 1955. Wyjątkowo dobre plony pozwoliły Japończykom uniezależnić się od importu ryżu. We wrześniu 1955 r. Japonia została członkiem Układu Ogólnego w Sprawie Ceł i Handlu (*General Agreement on Tariffs and Trade*, GATT), przy czym kilkanaście państw, w tym Wielka Brytania, odmówiło przyznania jej pełnych przywilejów, zachowując wobec japońskich towarów wyższe taryfy celne i ograniczenia ilościowe. W raporcie rządowym pojawiło się w tym czasie znamienne stwierdzenie: „Zakończył się okres powojenny”, z którego wynikało, że japońska gospodarka została całkowicie odbudowana. Administracja Hatoyamy zapowiadała realizację pięcioletniego planu osiągnięcia pełnej samodzielności gospodarczej.

Znaczny wzrost inwestycji (o ok. 50 proc. w stosunku do dwóch ubiegłych lat) oraz zamówień na maszyny i urządzenia do nowych zakładów (o 80 proc.) doprowadził w 1956 r. do „największego rozkwitu gospodarczego od czasów legendarnego cesarza Jimmu” (odwołując się do tego porównania, wzrost gospodarczy w tym okresie nazwano koniunkturą Jimmu). Jesienią tego roku ujawnił się jednak niedostatek zdolności produkcyjnych w przemyśle hutniczym oraz energii elektrycznej, który spowodował zwiększone zapotrzebowanie na importowane surowce i doprowadził w połowie 1957 r. do kolejnego kryzysu w rozliczeniach międzynarodowych, co z kolei skłoniło Ministerstwo Finansów do ponownego wprowadzenia restrykcyjnej polityki finansowej. Istotny wpływ na kondycję gospodarki japońskiej miał w tym czasie kryzys sueski. Wzrost cen ropy naftowej złągodziło jednak zwiększone zapotrzebowanie na świecie na pro-

dukowane w Japonii supertańkowce. W końcu tej dekady Japonia wysunęła się na pozycję światowego potentata w dziedzinie budownictwa okrętowego.

Załamaniem się koniunktury okazało się wbrew prognozom chwilo- we. W połowie 1958 r. rozpoczął się trwający blisko czterdzieści dwa miesiące bezprecedensowy okres prosperity. Ponieważ wskaźniki gospodarcze przewyższyły wszelkie dotychczasowe osiągnięcia, w poszukiwaniu nazwy dla tego zjawiska sięgnięto do legendy o bogini Amaterasu, która skryła się w Niebieskiej Pieczarze Iwato, a więc czasów poprzedzających pojawienie się cesarza Jimmu, stąd okreś-

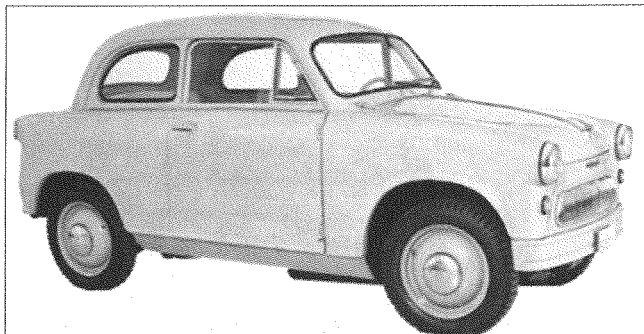
Skuter Juno M85 z 1962 r. – drugi z kolei model skutera wyprodukowany przez firmę Honda

lenie „koniunktura Iwato”. Naczelne hasło tego okresu brzmiało: „Inwestycje rodzą inwestycje”, a roczny wzrost nakładów inwestycyjnych przekroczył 30 proc.

Na drugą połowę lat pięćdziesiątych przypadł początek rozwoju przemysłu petrochemicznego, bazującego na importowanej metodzie krakowania ropy naftowej (przetwarzania na olej i benzynę). Na czołowe miejsce w tej dziedzinie wysunęły się m.in. zakłady Sumitomo, Mitsui i Mitsubishi. Korzystne warunki rozwoju dotyczyły także budownictwa. Znakiem nowych czasów były potężne kombinaty przemysłowe usytuowane w pobliżu portów, przestronne hale i domy towarowe (Seibu, Hankyū, Daimaru), pierwsze supermarkety (Daiei)

oraz osiedla mieszkaniowe z bieżącą wodą (*danchi*). Dynamicznie zaczęły rozwijać się branże wytwarzające dobra konsumpcyjne, w tym artykuły gospodarstwa domowego (Matsushita). Kwitł przemysł motoryzacyjny. Początkowo produkowano głównie motocykle oraz skutery (Honda, Suzuki). Popularnością cieszyła się także trójkołowa furgonetka Midget 360 (Mazda). Pierwszym modelem niedużego samochodu osobowego opracowanym w całości przez japońskich konstruktorów był Toyopet Crown, wyprodukowany w 1956 r. przez Toyotę, którą kilka lat wcześniej uratowały od bankructwa zamówienia na ciężarówki dla wojsk walczących w Korei. Duże zaintereso-

Samochód osobowy Suzulight z 1955 r., napędzany dwusuwowym silnikiem pojemności 360 cm sześć.

wanie wzbudziła także opracowana w tym czasie przez Toyotę metoda „na czas” (*kamban*; ang. *just-in-time*), polegająca na ścisłej współpracy z poddostawcami, bez potrzeby magazynowania elementów montażowych. W krótkim czasie na rynku pojawiły się kolejne samochody osobowe: Prince Skyline, Subaru 360 (Fuji Jūkōgyō), Datsun Bluebird (Nissan). Dzięki automatyzacji do 1962 r. produkcja samochodów wzrosła w Japonii z 32 tys. do 600 tys.

Spółeczeństwo i kultura

W drugiej połowie lat pięćdziesiątych liczba gospodarstw domowych wyposażonych w pralkę, lodówkę i telewizor (tzw. trzy skarby, w nawiązaniu do insygniów władzy cesarskiej: lustra, miecza i klejnotów) wzrosła z 1 do około 50 proc. Dzięki masowej produkcji nowinki techniczne stały się ogólnodostępne, co przy dynamicznym rozwoju

środków masowego przekazu doprowadziło do wykształcenia się nowej klasy średniej składającej się z pracowników dużych korporacji oraz administracji państwowej (dawną klasę średnią tworzyli drobni posiadacze ziemscy i przedsiębiorcy). Niepokój starszego pokolenia budził brak poszanowania dla tradycyjnych wartości i konsumpcyjne nastawienie do życia, charakteryzujące znaczną część młodych Japończyków określaną mianem „generacji słońca” (*taiyōzoku*), zaczerpniętym z głośnej w tym czasie powieści Ishihary Shintarō *Sezon słońca* (*Taiyō no kisetsu*, 1956), nagrodzonej prestiżową Nagrodą Akutagawy (przyznawaną od 1935).

Ōe Kenzaburō

Na okres pierwszych lat dobrobytu przypada debiut literacki Kaikō Takeshiego (*Nagi król – Hadaka no ōsama*, 1957; *Japońska opera za trzy grosze – Nihon sammon opera*, 1959) oraz Ōe Kenzaburō (*Zdobyc – Shiiku*, 1958). Tak zwane trzecie pokolenie powojenne reprezentowali Yasuoka Shōtarō i Kojima Nobuo, opisujący upadek tradycyjnego

modelu rodziny. Tajniki kobiecej psychiki odkrywała Enchi Fumiko (*Kobiety droga pod górę – Onnazaka*, 1949–1957). Problem wojny koreańskiej podjął Hotta Yoshie (*Samotność na rynku – Hiroba no kodoku*, 1951). Były dziennikarz Inoue Yasushi zyskał uznanie jako autor powieści o tematyce społecznej oraz historycznej (*Lodowa ściana – Hyōheki; Dachówka ery Tempyō – Tempyō no iraka*, 1957). W poezji wyróżniali się twórcy związani z czasopismami „Rettō” („Archipelag”) i „Kai” („Wiosło”). Dużą popularność, szczególnie wśród osób dojeżdżających do pracy zatłoczonymi środkami komunikacji, zdobyły w tym czasie powieści kryminalne (m.in. autorstwa

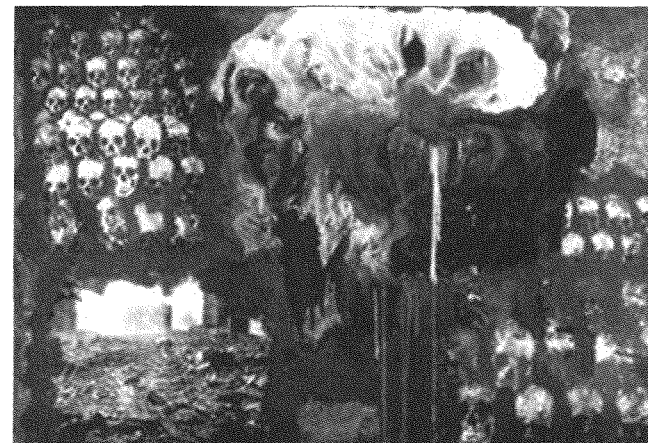
Jeden z obrazów Umehary Ryūzaburō

Matsumoto Seichō), komiksy, a także tygodniki „Shūkan Shinchō” („Nowe Prądy”), „Shūkan Taishū” („Masy”) i inne.

Po latach izolacji kulturalnej duże zainteresowanie wzbudziły w Japonii prezentacje sztuki zachodniej, zapoczątkowane wystawami dzieł Matisse’a, Braque’a i Picassa. W 1952 r. japońscy artyści (m.in. Ume-

hara Ryūzaburō i Yokoyama Taikan) po raz pierwszy wzięli udział w międzynarodowej wystawie (Biennale w Wenecji). Od tego roku z inicjatywy koncernu prasowego Mainichi organizowane było w Tokio międzynarodowe biennale sztuki współczesnej. Światowe uznanie zdobyły m.in. drzeworyty Munakaty Shikō, prezentujące oryginalny styl nawiązujący do prehistorii i folkloru (w 1961 r. jego prace można było oglądać w warszawskiej Zachęcie). W 1955 r. ustawa o ochronie zabytków kultury objęła także indywidualnych twórców (tzw. żywe skarby narodowe), m.in. ceramika Hamadę Shōjiego i Matsudę Gonroku, mistrza wyrobów z laki.

Obraz Imaia Toshimitsu *Hirosima*

Sztukę lat pięćdziesiątych zdominował abstrakcyjny ekspresjonizm, czego przykładem były rzeźby Horiuchiego Masakazu i Mukaia Ryōkichiego. Zbliżony nurt stanowiło malarstwo olejne informel, które zainspirowało wielu artystów japońskich, takich jak Imai Toshimitsu czy Dōmoto Hisao. Ze sztuką informel kojarzony był także oryginalny ruch awangardowy reprezentowany przez Stowarzyszenie Sztuki Konkretu (*Gutai Bijutsu Kyōkai*) z Osaki, obejmujący nie tylko sztuki plastyczne, ale także przedstawienia i happeningi, oraz Szkoła Kiusiu (*Kyūshūha*), reprezentująca najbardziej radykalny nurt antysztuki. Syntezę kultur Japonii i Zachodu proponowali Okada Kenzō (malarstwo) oraz Noguchi Isamu (rzeźba), tworzący w Stanach Zjednoczonych.

Złoty okres przeżywała w tym czasie japońska kinematografia. Powstały wówczas takie filmy, jak: *Rashōmon* (1950), *Piętno śmierci* (*Ikiru*, 1952), *Siedmiu samurajów* (*Shichinin no samurai*, 1954), *Tron we krwi* (*Kumo no sujō*, 1957) w reżyserii Kurosawy Akiry, *Opowieści Oharu* (*Saikaku ichidai onna*, 1952) oraz *Opowieści księżycowe* (*Ugetsu monogatari*, 1953) Mizoguchiego Kenjiego, *Tokijska opowieść* (*Tōkyō monogatari*, 1953) Ozu Yasujirō, obraz antywojenny *Harfa birmańska* (*Biruma no tategoto*, 1956) i *Ognie polne* (*Nobi*, 1959) w reżyserii Ichikawy Kona, a także pierwsze odcinki popularnej serii *Godzilla* (*Gojira*, 1954). W 1958 r. łączna frekwencja w kinach przekro-

Plakat japoński promujący film *Siedmiu samurajów* w reżyserii Kurosawy Akiry

czyła 1,1 mld osób. Szczytowy moment produkcji kinowej (574 filmy) w Japonii przypadł na rok 1960.

Pierwsze programy telewizyjne publicznej stacji NHK można było oglądać już od lutego 1953 r., pół roku później została uruchomiona także pierwsza stacja prywatna (*Nihon Terebi Hōsōmō*, NTV). Szcze-

gólny wzrost sprzedaży telewizorów zanotowano w kwietniu 1959 r., w przededniu transmitowanej na żywo ceremonii zaślubin następcy tronu Akihito z córką potentata przetwórstwa mącznego Shōdō Michiko.

Nieuregulowane stosunki z blokiem wschodnim

Zarzucając Yoshidzie doprowadzenie do zbyt dużego uzależnienia Japonii od Stanów Zjednoczonych, Hatoyama postawił sobie za cel zakończenie formalnego stanu wojny z ZSRR i ChRL. Sprzyjała temu atmosfera odprężenia na świecie oraz pojednawcze gesty wobec Japonii ze strony tych państw. Hatoyama był zdecydowanym przeciwnikiem komunizmu. Próby uregulowania stosunków z obozem wschodnim służyły w głównej mierze przyćmieniu zasług Yoshidy, a także wzmocnieniu pozycji przetargowej wobec Waszyngtonu. Liczył przy tym, że poparcie w społeczeństwie, które przyniosłoby mu sukces dyplomatyczny, utorowałoby drogę ku rewizji konstytucji.

Negocjacje japońsko-radzieckie prowadzone od czerwca do września 1955 r., a następnie w początkach 1956 r. w Londynie, nie przyniosły jednak pożądanych rezultatów. Z powodu krytycznego stanowiska wobec pertraktacji z Moskwą prezentowanego przez wielu członków partii rządzącej, w tym ministra spraw zagranicznych Shigemitsu Mamoru, a także polityków z otoczenia Yoshidy, premier Hatoyama był zmuszony postawić stronie radzieckiej twarde warunki. Podpisanie traktatu pokojowego uzależniono m.in. od zwrotu okupowanych od 1945 r. przez wojska radzieckie wysp Habomai i Shikotan („stanowiących pod względem geograficznym część Hokkaido”) oraz Etorofu i Kunashiri (tzw. Kuryli Południowych). W dalszej perspektywie domagano się zwołania międzynarodowej konferencji w celu ustalenia przynależności pozostałych Wysp Kurylskich oraz południowego Sachalinu.

W rzeczywistości ani w porozumieniu jałtańskim, w którym Stalin zobowiązał się przystąpić do wojny z Japonią pod warunkiem uzyskania praw m.in. do Wysp Kurylskich i południowego Sachalinu, ani w traktacie pokojowym z 1951 r., zgodnie z którym Japonia zrzekła się praw do Kuryli, nie został sprecyzowany ich zasięg. Po zajęciu spor-

nych wysp przez wojska radzieckie deportowano stamtąd około 17 tys. Japończyków, po czym sprowadzono osiedleńców z ZSRR. Władze radzieckie były skłonne przekazać Japonii jedynie „mniejsze Kuryle” (Habomai i Shikotan) i ewentualnie zrezygnować z warunku niewykorzystywania japońskiego terytorium do celów militarnych (czyli wycofania z Japonii wojsk amerykańskich). Wobec trudności w osiągnięciu porozumienia sugerowano „formułę Adenauera”, tj. nawiązanie stosunków dyplomatycznych i rozwiązanie kwestii jeńców wojennych bez rozstrzygnięcia problemów terytorialnych.

Stronie radzieckiej niewątpliwie zależało na przywróceniu stosunków dyplomatycznych z Japonią. Chruszczow pisał po latach we wspomnieniach, że Stalin popełnił błąd, rezygnując z podpisania traktatu pokojowego z Japonią i pozwalając Amerykanom na czerpanie korzyści z nieobecności Rosjan na Wyspach Japońskich. Wprowadzenie przez Moskwę ograniczeń w połowach na Morzu Ochockim i Morzu Beringa skłoniło stronę japońską do podjęcia przerwanych rozmów w celu uzgodnienia warunków korzystania z łowisk w tych rejonach. Rosjanie zastrzegli jednak, że porozumienie w tej sprawie wejdzie w życie dopiero po nawiązaniu przez oba kraje stosunków dyplomatycznych.

Latem 1956 r. Shigemitsu udał się do Moskwy i wobec nieugiętej postawy radzieckich negocjatorów, przewidując, że po nawiązaniu stosunków dyplomatycznych Rosjanie nie będą już skłonni do ustępstw w sprawach terytorialnych i innych, gotów był podpisać traktat pokojowy i zgodzić się na zwrot jedynie dwóch wysp. Tymczasem amerykański sekretarz stanu, John Dulles, ostrzegał, że jeśli Japonia sceduje Etorofu i Kunashiri na rzecz Związku Radzieckiego, to na mocy dwudziestego szóstego artykułu traktatu pokojowego z 1951 r. Amerykanie zażądają na własność Okinawy i wysp Ogasawara.

Problem przynależności tzw. Terytoriów Północnych (*Hoppō Ryōdo*) stał się elementem zimnowojennych rozgrywek, uniemożliwiającym zbliżenie na linii Tokio–Moskwa. Poza tym z powodu japońsko-radzieckich sporów terytorialnych nasilające się w Japonii po zakończeniu okupacji nastroje nacjonalistyczne mogły być częściowo skierowane przeciwko ZSRR. Nawet japońscy socjaliści żywotnie zainte-

resowani podpisaniem traktatu pokojowego z Moskwą, uważali, że należy dążyć do odzyskania terenów zagarniętych przez Rosjan (podobnie jak wysp w archipelagu Riukiu).

W warunkach, gdy zawarcie traktatu pokojowego z ZSRR stało się praktycznie niemożliwe, mimo zdecydowanej opozycji wewnątrz PLD, ale mając poparcie socjalistów, Hatoyama zdecydował się przystać na „formułę Adenauera”. 19 października 1956 r. w Moskwie podpisano wspólną deklarację Japonii i ZSRR, w której ustalono m.in. zakończenie stanu wojny i przywrócenie stosunków dyplomatycznych między Japonią a ZSRR, zwrot japońskich jeńców wojennych (Moskwa zgodziła się przekazać 1,4 tys. jeńców, chociaż według szacunków japońskich w radzieckiej niewoli pozostawało nadal ok. 10 tys. osób), przystąpienie do rozmów w sprawie porozumienia o współpracy gospodarczej (pierwszą w historii japońsko-radziecką umowę handlową podpisano w grudniu 1957 r.), rezygnację ZSRR z odszkodowań wojennych, a także zwrócenie Japonii wysp Habomai i Shikotan, jednak dopiero po zawarciu traktatu pokojowego.

Nie oznacza to, że Japończycy rezygnowali z dochodzenia swych praw także do Etorofu i Kunashiri. Spór o Terytoria Północne traktowali w kategoriach dumy narodowej, nie przedstawiały one bowiem dla Japonii większej wartości pod względem gospodarczym ani strategicznym, szczególnie w dobie rozwiniętej techniki wojskowej (aczkolwiek jeszcze w 1941 r. niezamarzający port na wyspie Etorofu stanowił bazę wypadową na Pearl Harbor).

Półowiczny sukces Hatoyamy jeszcze bardziej osłabiły wydarzenia na Węgrzech, do których doszło cztery dni po podpisaniu porozumienia z ZSRR. Radziecka interwencja zbrojna ujawniła fasadowość moskiewskich deklaracji dotyczących „pokojowego współistnienia” i potwierdziła racje Yoshidy. Pojawiły się opinie, że gdyby do rozmów w sprawie Terytoriów Północnych doszło po tych wydarzeniach, prawdopodobnie strona japońska wynegocjowałaby lepsze warunki. W każdym razie nawiązanie stosunków dyplomatycznych ze Związkiem Radzieckim umożliwiło Japonii przystąpienie do ONZ, zgodnie bowiem z umową Rosjanie wycofali postawione weto. Podczas uroczystego przemówienia w grudniu 1956 r. minister Shigemitsu po-

wiedział: „Chciałbym, aby Japonia stała się pomostem między Wschodem a Zachodem dla zapewnienia pokoju na świecie”. W październiku 1957 r. zaakceptowano kandydaturę Japonii na członka tymczasowego Rady Bezpieczeństwa ONZ. Dwa lata później Japończycy weszli w skład Rady Gospodarczo-Społecznej ONZ. W tym czasie podpisano porozumienia w sprawie nawiązania stosunków dyplomatycznych z pozostałymi krajami obozu socjalistycznego – w lutym 1957 r. z Polską i Czechosłowacją, w sierpniu 1959 r. z Węgrami, miesiąc później z Rumunią i Bułgarią.

Po złożeniu przez Hatoyamę rezygnacji pod koniec grudnia 1956 r. zorganizowano pierwsze wybory na stanowisko przewodniczącego PLD, z których zwycięsko wyszedł Ishibashi Tanzan. Wybór ten entuzjastycznie przyjęto w Pekinie, Ishibashi należał bowiem do orędowników normalizacji stosunków z ChRL. W rzeczywistości także Yoshida uważał, że nie należy rezygnować z możliwości, które daje rynek kontynentalnych Chin. Dążąc do jak najszybszego zakończenia okupacji, zmuszony był jednak podpisać porozumienie z Tajwanem, co oznaczało zerwanie kontaktów z ChRL. Jedynym rozwiązaniem wydawało się w tej sytuacji oddzielenie sfery polityki od gospodarki. Za nieoficjalnym przyzwoleniem rządu w czerwcu 1952 r., a następnie w październiku 1953 r. podpisano pierwsze umowy barterowe o charakterze prywatnoprawnym – transakcje miały być zawierane wyłącznie między niepaństwowymi firmami i organizacjami handlowymi. We wrześniu 1954 r. powstało Stowarzyszenie Wspierania Japońskiego Handlu Międzynarodowego. Pierwszym widocznym efektem działalności tego stowarzyszenia była podpisana trzy miesiące później japońsko-chińska umowa dotycząca współpracy w zakresie połowów i przetwórstwa ryb. Za czasów Hatoyamy, w kwietniu 1955 r., doszło po raz pierwszy do spotkania chińskiej misji gospodarczej z przedstawicielem japońskich władz. Japonię reprezentował minister handlu zagranicznego i przemysłu Ishibashi Tanzan, który jednak był zmuszony rozwiać nadzieje na uregulowanie stosunków na szczeblu międzyrządowym, m.in. w związku z przekazywanymi drogą nieoficjalną ostrzeżeniami ze strony władz amerykańskich, że wszelkie próby nawiązania bliższych kontaktów z blokiem wschodnim zaważą na współ-

pracy gospodarczej między Japonią a Stanami Zjednoczonymi. Tak więc trzecia z kolei umowa handlowa została podpisana podobnie jak poprzednie jedynie przez przedstawicieli pozarządowych organizacji działających na rzecz rozwoju dwustronnych kontaktów. Wskazywano w niej wprawdzie na potrzebę uregulowania trybu rozliczeń japońsko-chińskich operacji handlowych, jednak rząd japoński w dalszym ciągu wykluczał możliwość udzielenia gwarancji finansowych. Zaplanowano otwarcie biur handlowych w Tokio i Pekinie (bez wyraźnego określenia, czy będą to przedstawicielstwa rządowe, czy prywatne) oraz zorganizowanie wspólnych targów (odbyły się jesienią 1955 r. w Tokio i Osace, a rok później w Pekinie i Szanghaju). Wspomnianą umowę handlową prolongowano na rok 1956 i 1957. W listopadzie 1955 r. utworzono kolejną organizację zajmującą się kontaktami gospodarczymi obu krajów, tj. Japońsko-Chiński Związek Eksportowo-Importowy, skupiający blisko 240 przedsiębiorstw, w marcu 1956 r. zaś zainaugurowało działalność Japońsko-Chińskie Towarzystwo Wymiany Kulturalnej.

Mimo ambitnych haseł o prowadzeniu niezależnej polityki następcy Yoshidy nie mogli sobie pozwolić na rezygnację z zasady „rozdzielenia polityki od ekonomii”. Pekin podchodził realistycznie do problemu stosunków z Japonią i godził się na taktykę małych kroków, tj. ograniczenia kontaktów wyłącznie do sfery gospodarczo-kulturalnej, licząc w dalszej perspektywie na zmianę stanowiska japońskiego rządu w sprawie uznania władz komunistycznych za jedyną, prawowitą reprezentację narodu chińskiego. Zmiany rzeczywiście nastąpiły, ale w kierunku, który nie rokował szans na pogłębienie dwustronnej współpracy i uregulowanie stosunków na szczeblu międzyrządowym.

Z powodu choroby po niespełna trzech miesiącach urzędowania Ishibashi zmuszony był zrzec się stanowiska premiera. Zastąpił go Kishi Nobusuke, który ze sceptycyzmem obserwował próby uregulowania stosunków z ZSRR i ChRL czynione przez jego poprzedników. Z raportów ujawnionych w połowie lat dziewięćdziesiątych wynika, że Amerykanie od pewnego czasu „inwestowali” w Kishiego. On sam zresztą w narastającym konflikcie amerykańsko-radzieckim dostrzegł „szansę dla Japonii”. Kishi ostatecznie nie został postawiony przed

trybunałem wojskowym, co uzasadniano brakiem dostatecznych dowodów winy. Dużą rolę w jego uwolnieniu odegrali pracownicy sekcji G-2, którzy zwrócili się w tej sprawie do gen. MacArthura już w kwietniu 1947 r., licząc, że Kishi będzie dla nich cennym sprzymierzeńcem w zimnej wojnie.

Mimo zakończenia wojny w Korei oraz znacznego rozluźnienia w połowie 1954 r. rygorów narzuconych przez Komitet Koordynacyjny ds. Kontroli Eksportu do Krajów Komunistycznych (*Coordinating Committee for Export to Communist Area, COCOM*) w handlu z ChRL w dalszym ciągu obowiązywały ściśle ograniczenia. Japonia

Premier Kishi Nobusuke (pierwszy z lewej)

nie mogła eksportować do Chin wielu materiałów i urządzeń wymienianych we wspomnianych umowach. Dopiero w lipcu 1957 r. po rozwiązaniu CHINCOM japoński rząd skreślił 170 artykułów spośród 450, które znalazły się na liście prohibicyjnej, a rok później kolejne 70 pozycji. Japońsko-chińskie umowy handlowe podpisane w latach 1952–1957 przewidywały roczny obrót towarów o wartości 168 mln dolarów. W marcu 1958 r. po trudnych negocjacjach podpisano czwartą japońsko-chińską umowę handlową, w której zapowiedziano utworzenie placówek handlowych i przyznanie im specjalnego statusu misji dyplomatycznych (umożliwienie posługiwania się flagą ChRL oraz

rezygnacja z pobierania odcisków palców w celach meldunkowych w przypadku pracowników chińskiej delegatury). Jednak na skutek ostrzeżeń płynących z Tajpej, że japońsko-tajwańskie umowy handlowe zostaną zerwane, a także pod presją Waszyngtonu Kishi odmówił przyznania specjalnych praw przedstawicielstwu ChRL na terenie Japonii oraz wydania pozwolenia na pośredniczenie w rozliczeniach finansowych *quasi-rządowego* Banku Tokijskiego (*Tōkyō Ginkō*). W tej sytuacji Pekin wstrzymał realizację umowy opiewającej na sumę większą niż wartość handlu Chin z jakimkolwiek innym krajem niekomunistycznym, tj. około 111 mln dolarów. Niekorzystny wpływ na kontakty japońsko-chińskie miał ponadto incydent z maja tego roku. Na targach w Nagasaki młodociany działacz japońskiej skrajnej prawicy zdarł flagę umieszczoną przy stoisku handlowym ChRL, powołując się przy tym na stanowisko rządu własnego kraju, który nie uznawał symboli narodowych komunistycznych Chin. W ciągu kolejnych dwóch lat nastąpił dwudziestokrotny spadek japońskiego eksportu do Chin oraz czterokrotny – importu. Wzajemnym kontaktom nie sprzyjały akcje zbrojne w Cieśninie Tajwańskiej (1954, 1958), podczas których Amerykanie wspierający wojska Jiang Jieshego korzystali z baz wojskowych na Okinawie.

Akcję na rzecz poprawy stosunków japońsko-chińskich prowadzili w tym czasie socjaliści, w tym Sata Tadataka, Kazami Akira, Asanuma Inejirō, a także reprezentujący frakcję prochińską wewnątrz PLD Ishibashi Tanzan i Matsumura Kenzō, którzy w latach 1957–1959 wielokrotnie odwiedzali Pekin. Aby podzielić opinię publiczną w Japonii i osłabić pozycję rządu Kishiego, Pekin obiecał przeznaczyć około 150 mln dolarów na rozwój handlu dwustronnego. Oprócz tego, jak wynika z dokumentów (w większości raportów policyjnych) ujawnionych w ostatnich latach, rząd ChRL przekazywał pokaźne kwoty (szacowane na ponad 1 mld jenów) osobom prywatnym i stowarzyszeniom, działającym w Japonii na rzecz nawiązania kontaktów z komunistycznymi Chinami.

Kishi preferował zacieśnienie kontaktów ze Stanami Zjednoczonymi oraz nawiązanie współpracy gospodarczej z niekomunistycznymi krajami Azji i Pacyfiku w celu stworzenia w tym rejonie świata

silnego bloku antykomunistycznego pod przewodnictwem Japonii, ale przy wydatnym wsparciu kapitału amerykańskiego. Koncepcja ta spotkała się jednak z ostrą krytyką ze względu na skojarzenia ze Strefą Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej. Polepszeniu kontaktów z krajami poszkodowanymi w czasie wojny służyło m.in. podpisanie w 1958 r. umów dotyczących odszkodowań dla Indonezji i Wietnamu Południowego oraz pomocy ekonomicznej dla Kambodży i Laosu. Kilka lat wcześniej wypłacono odszkodowania wojenne i zaoferowano pomoc gospodarczą Birmie (1954) i Filipinom (1956). W ciągu dwudziestu lat Japonia wypłaciła tym krajom reparacje w łącznej wysokości około 1 mld dolarów, pomoc gospodarcza sięgnęła około 490 mln dolarów.

Wątpliwe partnerstwo w stosunkach z Zachodem

Wzmocnienie roli Japonii w regionie Azji i Pacyfiku miało stanowić punkt wyjścia do renegotjowania warunków porozumienia ze Stanami Zjednoczonymi. Projekt wycofania wojsk amerykańskich z terytorium Japonii i zobowiązania obu stron do wzajemnej obrony w ustalonym rejonie (prawdopodobnie w strefie zachodniego Pacyfiku) zgłaszał już w imieniu rządu Hatoyama podczas wizyty w Waszyngtonie w sierpniu 1955 r. minister Shigemitsu. Dopóki jednak japońscy konserwatyści nie byli w stanie uporać się z dziewiątym artykułem konstytucji, Amerykanie nie wykazywali większego zainteresowania rewizją porozumienia z 1951 r., nie chcąc rezygnować z możliwości swobodnego korzystania z baz zlokalizowanych na Wyspach Japońskich.

Po zakończeniu okupacji, w Japonii pozostało około 260 tys. żołnierzy amerykańskich zgrupowanych w ponad 2,8 tys. baz, zajmujących teren o powierzchni 1,3 tys. km kw. Z badań opinii publicznej wynikało, że tylko dla jednego spośród dwudziestu Japończyków groźba komunizmu stanowiła istotny argument przemawiający za stałą obecnością sił zbrojnych obcego państwa. 43 proc. natomiast stwierdzało, że stanowiły one raczej czynnik zwiększający zagrożenie. Oprócz tego trudno było oczekiwać, aby stacjonowanie tak licznych oddziałów wojskowych obcego państwa przebiegało bezkonfliktowo. Doceniano wprawdzie ofiarną pomoc żołnierzy amerykańskich

podczas klęsk żywiołowych i w akcjach ratunkowych na morzu, popularne były także wspólne imprezy charytatywne, kulturalne i sportowe. Ludność zamieszkująca okolice poligonów skarżyła się jednak na niekorzystny wpływ na środowisko, spowodowany m.in. wycinką lasów czy hałasem, i związany z tym spadek plonów i połowów. Przypadki zranień, a nawet śmierci z powodu manewrów wojskowych na pobliskich poligonach, kradzieży, piractwa drogowego, bijatyk, gwałtów również nie należały do rzadkości. W latach 1953–1957 w Japonii popełniono ponad 20 tys. tego rodzaju przestępstw. Wszystkie te negatywne aspekty obecności Amerykanów w Japonii i nastroje

Samoloty amerykańskie w bazie wojskowej Yokota

społecznego niezadowolenia starały się wykorzystać do celów politycznych ugrupowania lewicowe (KPJ, SPJ), Sōhyō oraz Zengakuren.

Do pierwszych demonstracji antyamerykańskich doszło jeszcze w czasie okupacji. W 1949 r. przeciwko niebezpieczeństwu związanym z bliskością poligonu wojskowego na plaży Kujūkuri (pref. Chiba) protestowała ludność niedaleko położonej osady rybackiej, natomiast w 1951 r. demonstrowano przeciwko rozbudowie bazy Yokota (okolice Tokio). W kampanię o zasięgu ogólnokrajowym przerosła się akcja protestacyjna mieszkańców rybackiej osady Uchinada (pref. Ishikawa), zainicjowana w 1952 r., przeciwko planom przekształcenia pobliskiej plaży w poligon wojskowy. Problem amerykańskich baz wojskowych szczególnie dotkliwie dawał się we znaki miesz-

kańcom Okinawy. Decyzja o intensywnej rozbudowie tamtejszych obiektów wojskowych pociągała za sobą liczne wywłaszczenia. Warunki i wysokość opłat za dzierżawę ziem, które w 41 proc. stanowiły własność prywatną, sprecyzowano w proklamacji Cywilnej Administracji Stanów Zjednoczonych dla Wysp Riukiu z lutego 1952 r. Dokument ten stanowił dla tutejszej ludności swoistą konstytucję, określającą strukturę i zakres funkcji lokalnych władz. W marcu 1954 r. Cywilna Administracja zapowiedziała przejmowanie ziem na własność, proponując równowartość szesnastoipółrocznej opłaty dzierżawnej. W latach 1953–1955 riukiuańskie wioski Aja, Mekarū, Gushi, Maja i Isahama zostały praktycznie zrównane z ziemią, a protestujący farmerzy aresztowani. Demonstracje przycichły dopiero w związku z zapowiedzią restrykcji – ograniczenia lokalnej autonomii, wstrzymania dotacji dla Uniwersytetu Riukiu, zamrożenia aktywów bankowych. Jednocześnie w grudniu 1953 r. na dowód dobrych intencji Amerykanie zdecydowali się zwrócić Japonii wyspy Amami. Duży rozgłos zyskały demonstracje przeciwko rozbudowie bazy powietrznej w Sunagawa (okolice Tokio), stłumione w lipcu 1957 r. Przyczyniło się do tego orzeczenie Sądu Okręgowego. Oddalił on surowe zarzuty postawione osobom, które wdarły się na teren bazy, i stwierdził, że stacjonowanie wojsk amerykańskich na terenie Japonii jest niezgodne z dziewiątym artykułem konstytucji (wyrok pierwszej instancji został jednak uchylony przez Sąd Najwyższy).

Kolejnym drażliwym tematem były amerykańskie eksperymenty z bronią termojądrową przeprowadzane na Pacyfiku, stwarzające niejednokrotnie bezpośrednie zagrożenie dla bezpieczeństwa ludności Japonii. Jeden z najpoważniejszych wypadków zdarzył się na początku marca 1954 r., kiedy na rynek trafiły radioaktywnie skażone ryby, złowione przez załogę japońskiego kutra „Fukuryū Maru” w pobliżu atolu Bikini, gdzie Amerykanie przeprowadzali doświadczenia z bronią wodorową. U członków załogi wystąpiły objawy choroby popromiennej, jedna osoba zmarła. Odszkodowanie w wysokości 2 mld dolarów przekazane przez rząd amerykański nie uspokoiło społecznego wzburzenia, które przerodziło się w ruch na rzecz zaprzestania doświadczeń z bronią wodorową i atomową. W ciągu roku pod petycją

w tej sprawie zebrano około 33 mln podpisów. Pod presją społeczną w kwietniu 1954 r. parlament japoński przyjął rezolucję dotyczącą międzynarodowej kontroli nad wykorzystaniem energii jądrowej oraz zakazu użycia broni jądrowej. Protesty społeczne spotęgowało oświadczenie o wprowadzeniu w lipcu 1955 r. na teren Okinawy wyrzutni rakietowych dla pocisków balistycznych.

W dziesiątą rocznicę zrzucenia bomby atomowej na Hirosimę zorganizowano tam pierwszą (powtarzaną odtąd co roku) Światową Konferencję w sprawie Zakazu Użycia Broni Jądrowej i Wodorowej. We wrześniu 1955 r. uczestnicy tego ruchu (w tym wiele organizacji zwią-

Pomnik ofiar bomby atomowej w Hirosimie (według projektu Tange Kenzō) – 1955 r.

kowych, stowarzyszeń kulturalnych, kobiecych) utworzyli Japońską Radę na rzecz Zakazu Użycia Broni Jądrowej i Wodorowej (*Gensuibaku Kinshi Nihon Kyōgikai*, w skrócie *Gensuikyō*), rok później w Nagasaki została sformowana Rada Japońskich Organizacji Zrzeszających Ofiary Bomby Atomowej (*Nihon Gembaku Hibaku Dantai Kyōgikai*, w skrócie *Hidankyō*). Ugrupowania lewicowe usiłowały wykorzystać ten spontaniczny, ogólnonarodowy ruch antywojenny dla celów politycznych, przy czym różnice zdań między socjalistami a komunistami doprowadziły na początku lat sześćdziesiątych do jego rozłamu.

Nową erę w stosunkach japońsko-amerykańskich zapowiadała obietnica dotycząca wycofania w ciągu roku z głównych Wysp Japońskich sił lądowych Stanów Zjednoczonych, złożona przez prezydenta Dwighta Eisenhowera podczas wizyty Kishiego w Waszyngtonie w czerwcu 1957 r. Amerykanie, dysponujący teraz raketami dalekiego zasięgu, mogli sobie pozwolić na tego rodzaju posunięcie. Nasiłujące się wystąpienia antyamerykańskie, radzieckie osiągnięcia w dziedzinie techniki raketowej, a nade wszystko akcje zbrojne w Cieśninie Tajwańskiej skłoniły Waszyngton do uelastycznienia stanowiska wobec zabiegów administracji Kishiego zmierzających do rewizji trak-

Pomnik ofiar bomby atomowej w Nagasaki (według projektu Kitamury Seibō) – 1955 r.

tatu o bezpieczeństwie. Do oficjalnych negocjacji przystąpiono we wrześniu 1958 r. Tymczasem japońscy socjaliści, którzy początkowo sami głosili konieczność rewizji traktatu o bezpieczeństwie, traktując to jako pierwszy krok ku unieważnieniu umowy, czyniącej z Japonii „kraj quasi-kolonialny”, postanowili wycofać swe poparcie dla działań

w tym kierunku. Chociaż zgodnie z duchem konferencji w Bandungu (1955) deklarowali „aktywną neutralność”, polegającą na podejmowaniu pokojowych inicjatyw – jak na przykład propozycja deklaracji zakazującej składowania broni nuklearnej na ziemi japońskiej czy utworzenia strefy bezatomowej na Dalekim Wschodzie (na wzór planu Rapackiego z 1957) – nie wykluczali nawiązania bliższej współpracy z obozem wschodnim, o czym świadczyło m.in. wystąpienie Asanumy Inejirō w Pekinie w marcu 1959 r., w którym uznał on amerykański imperializm za wspólnego wroga Japonii i Chin.

Mimo większości parlamentarnej (61,4 proc. po wyborach w maju 1958 r.) Kishi nie zdołał przeforsować kontrowersyjnej ustawy rozszerzającej uprawnienia policji. Aby nie dopuścić do wprowadzenia zmian w ustawie z 1948 r., socjaliści odmówili udziału w debatach i zabarykadowali pomieszczenia komisji parlamentarnych. Wiece, demonstracje i strajki, inicjowane przez komitet złożony z sześćdziesięciu sześciu organizacji (SPJ, centrale związkowe, stowarzyszenia na rzecz obrony pokojowej konstytucji, organizacje kulturalne i inne), ogarnęły na przełomie października i listopada cały kraj. Od dymisji uchronił premiera komunikat Urzędu ds. Dworu Cesarskiego (*Kunaichō*) o planowanych zaślubinach następcy tronu. Wydarzenie to zaabsorbowało uwagę społeczeństwa aż do kwietnia 1959 r. W tym czasie rząd Kishiego, zapewne z myślą o zdobyciu przychylności narodu, zaangażował się w tworzenie systemu ubezpieczeń społecznych. W grudniu 1958 r. parlament zatwierdził ustawę o ubezpieczeniach zdrowotnych, w kwietniu 1959 r. zaś – o świadczeniach emerytalnych i minimalnym pułapie zarobków.

Negocjacom japońsko-amerykańskim towarzyszyły liczne akcje protestacyjne koordynowane przez Narodową Radę Zapobieżenia Rewizji Traktatu o Bezpieczeństwie (*Ampo Kaitei Soshi Kokumin Kaigi*), sformowaną w marcu 1959 r. w celu zapobieżenia rewizji traktatu o bezpieczeństwie, a w dalszej kolejności jego unieważnienia oraz ogłoszenia neutralności Japonii. Komitet ten skupił 134 organizacje, w tym SPJ, Sōhyō, Zengakuren, Gokenren. Działacze KPJ nie zadowolili się rolą obserwatorów. Z tego m.in. powodu po raz kolejny z udziału we „wspólnym froncie” zrezygnowała frakcja Nishio Suehiro

i popierająca ją centrala związkowa Zenrō Kaigi. Nishio był przeciwny ruchowi, który sprowadzał się do krytyki zarówno dotychczasowego traktatu, jak i prób jego rewizji. Rosnące wpływy grupy marksistowskich teoretyków wewnątrz SPJ skłoniły jego frakcję do wystąpienia z partii we wrześniu 1959 r. Z członkostwa w SPJ zrezygnowała również frakcja Kawakamiego Jōtarō. 24 stycznia 1960 r. założyli oni Partię Demokratyczno-Socjalistyczną (*Minshu Shakaitō*, PDS). Ugrupowanie wzorowane na brytyjskiej Partii Pracy zaproponowało stopniowe zniesienie układu japońsko-amerykańskiego i powierzenie bezpieczeństwa Japonii ONZ, tymczasem jednak należało zaakceptować Oddziały Samoobrony, z zastrzeżeniem, że nie powinny one osiągnąć rozmiarów, które godziłyby w pokojową konstytucję lub miałyby rozwijać się kosztem dobrobytu społecznego.

Niejednolite poglądy prezentowali również w tym czasie członkowie Zengakuren. Dominującą pozycję w tej organizacji zajęli tzw. *hōc-kiści* – członkowie Sojuszu Komunistów (*Kyōsan Shugisha Dōmei*), zwanego potocznie Bunto (z niem. *bund*) – odnoszący się krytycznie do stanowiska prezentowanego w tym czasie przez kierownictwo KPJ, a mianowicie, że walkę polityczną należy prowadzić przede wszystkim z amerykańskim imperializmem, odsuwając na dalszy plan rewolucję socjalistyczną. Niezadowoleni z rezultatów działań „wspólnego frontu” starali się nadać akcjom protestacyjnym ton bardziej radykalny, czego przykładem był m.in. incydent z 27 listopada 1959 r., kiedy około 12 tys. demonstrantów wdarło się na teren parlamentu, jak również wiece zorganizowane 15 stycznia 1960 r. (tj. w przededniu wyjazdu Kishiego do Waszyngtonu), w których wzięło udział około 1,5 tys. członków Zengakuren, a także 700 działaczy organizacji skrajnie prawicowych. Głównym miejscem starć zakończonych porażką studentów była hala odpraw na lotnisku Haneda, gdzie interweniowało około 2 tys. policjantów.

Prowadzona na dwa fronty walka propagandowa powodowała, że opinie na temat porozumienia ze Stanami Zjednoczonymi były w japońskim społeczeństwie podzielone i akcje protestacyjne organizowane przez Narodową Radę nie zdobyły ogólnonarodowego poparcia. Trzeba jednak przyznać, że rozwój struktur terenowych tej organizacji

był imponujący (do lipca 1960 r. utworzono 1686 komitetów lokalnych).

Japońsko-amerykański traktat o wzajemnej współpracy i bezpieczeństwie podpisano 19 stycznia 1960 r. Kolejne miesiące należały do najbardziej burzliwych w dotychczasowej historii japońskiego parlamentu, ugrupowania opozycyjne bowiem wszelkimi metodami przedłużały debaty nad nowym traktatem, starając się nie dopuścić do głosowania w sprawie jego ratyfikacji. Na mocy nowego porozumienia Japonia przejęła część obowiązków związanych z obroną własnego terytorium. Oddziały Samoobrony, których liczebność wzrosła w tym czasie do 206 tys. (znowelizowana ustawa przewidywała ok. 231 tys.), miały udzielić pomocy Amerykanom wyłącznie w przypadku, gdyby doszło do walk na „terytorium administrowanym przez Japonię”, tj. z wyłączeniem Okinawy i wysp Ogasawara. Amerykanie zobowiązali się do obrony Japonii przed atakiem z zewnątrz oraz utrzymania pokoju i bezpieczeństwa na Dalekim Wschodzie.

W opinii przeciwników tego traktatu nadal niesprecyzowane określenie „Daleki Wschód” wiązało się z ryzykiem uwikłania Japonii w amerykańskie konflikty zbrojne. W końcowej fazie negocjacji japońsko-amerykańskich, w listopadzie 1959 r., minister spraw zagranicznych Fujiyama Aiichirō twierdził, że Daleki Wschód to obszar położony na północ od Filipin (co miało sugerować wyłączenie Wietnamu), wybrzeże Chin, obszary Syberii i „rejony otaczające Japonię”. W lutym 1960 r. rząd Kishiego ogłosił, że Daleki Wschód to obszar obejmujący północne rejony Filipin po Japonię i rejony przyległe, w tym Koreę Południową, wyspy Jinmen Dao (Quemoy) i Mazu (Matsu), znajdujące się pod kontrolą Tajwanu, Habomai, Shikotan, a także południowe Kuryle, ale z wyłączeniem kontynentalnych Chin i Syberii. Później jednak dodano, że działania podejmowane przez Stany Zjednoczone w celu odparcia zbrojnego ataku „niekoniecznie muszą się ograniczać do tego obszaru”. Dość mętne wypowiedzi i co gorsza często zmieniane stanowisko członków japońskiego rządu podnosiło temperaturę dyskusji. Rozciągnięcie zasięgu obowiązywania traktatu na wyspy położone w Cieśninie Tajwańskiej i Terytoria Północne mogło stanowić zarzewie konfliktu z ChRL i ZSRR.

Traktat miał obowiązywać przez dziesięć lat, jeśli któraś ze stron nie zgłosi z rocznym wyprzedzeniem zamiaru rezygnacji z dalszej współpracy. Usunięto klauzulę, na podstawie której wymagana była zgoda Stanów Zjednoczonych na stacjonowanie wojsk państw trzecich na terenie Japonii, oraz fragment dotyczący pomocy wojsk amerykańskich dla rządu japońskiego w celu tłumienia buntów i innych wewnętrznych rozruchów. Z wypowiedzi pracowników japońskiego MSZ wynikało jednak, że nie wykluczano wspólnych akcji interwencyjnych w przypadku „zamieszek o charakterze rewolucyjnym”. W uzupełniającej nocie dyplomatycznej Amerykanie zobowiązywali się do konsultowania z rządem japońskim zamiaru wprowadzenia istotnych zmian w liczebności wojsk stacjonujących na terenie Japonii, w wyposażeniu oraz sposobie wykorzystania baz w operacjach poza jej terytorium, co miało sugerować bardziej partnerskie relacje. Zastrzegli jednak, że konsultacje takie nie będą konieczne, jeśli zmiany te wynikałyby z konieczności obrony Japonii lub amerykańskich baz na tym terenie przed bezpośrednim atakiem z zewnątrz. W miejsce umowy administracyjnej podpisano umowę dotyczącą statusu wojsk amerykańskich stacjonujących w Japonii. Ich liczebność zredukowano w tym czasie do 48 tys. Strona japońska została zwolniona z udziału w kosztach utrzymania tych formacji, z wyjątkiem opłat za dzierżawę terenów pod bazy i wypłaty odszkodowań za straty wynikające z ich sąsiedztwa.

Porozumienie podpisane przez Kishiego doprowadziło do pogorszenia stosunków japońsko-radzieckich. W memorandum ze stycznia 1960 r. minister spraw zagranicznych ZSRR, Andriej Gromyko, określił je jako sojusz militarny zwrócony przeciwko ZSRR i ChRL i postawił dodatkowy warunek zwrotu wysp Habomai i Shikotan – wycofanie wojsk amerykańskich z terytorium Japonii. Na początku maja w związku z incydentem zestrzelenia amerykańskiego samolotu szpiegowskiego U-2 nad terytorium ZSRR oraz ujawnieniem faktu stacjonowania tych samolotów na terenie bazy sił powietrznych w Atsugi Chruszczow postawił pod znakiem zapytania możliwość zwrotu spornych wysp i – co się z tym wiąże – zawarcia traktatu pokojowego z Japonią. W tym samym czasie na placu Tiananmen w demon-

stracjach przeciwko nowemu traktatowi japońsko-amerykańskiemu wziął udział blisko milion Chińczyków. Wśród sporej części japońskiego społeczeństwa, w tym przedsiębiorców z branży tekstylnej i maszynowej, narastał niepokój, że traktat ten całkowicie uniemożliwi kontakty handlowe oraz przywrócenie stosunków dyplomatycznych z ChRL. Obawiano się, że Amerykanie zażądadą bardziej aktywnego udziału Japonii w realizacji polityki antykomunistycznej na Dalekim Wschodzie. Najpopularniejszą formą protestu, aczkolwiek krytykowaną przez Zengakuren ze względu na zbyt łagodny charakter, stały się marsze protestacyjne, zorganizowane m.in. 26 kwietnia

Siedziba parlamentu japońskiego (budynek z 1936 r.) – Nagatachō, Tokio

i 14 maja, za każdym razem z udziałem kilkudziesięciu tysięcy osób, oraz petycje obywatelskie kierowane do parlamentu.

Nastroje antyrządowe potęgowały zamieszki w kopalni Miike (północne Kiusiu) należącej do koncernu Mitsui. Protesty górników były spowodowane zapowiedzią masowych zwolnień w związku z restrukturyzacją przemysłu energetycznego, przestawianego na przetwórstwo ropy naftowej. W styczniu 1960 r. zarząd kopalni podjął decyzję o jej zamknięciu, na co górnicy odpowiedzieli strajkiem. Rozłam

w związkach zawodowych doprowadził do zamieszek, w wyniku których zginęła jedna osoba, a kilkadziesiąt odniosło rany. Dramatyczny przebieg (ponad 170 rannych) miały również starcia z policją 12 maja.

Ostateczny termin zatwierdzenia traktatu w izbie niższej mijał 19 maja. Chodziło o to, aby wizyta prezydenta Eisenhowera z okazji stuletniej rocznicy przybycia do Stanów Zjednoczonych japońskiej misji dyplomatycznej odbyła się po wejściu umowy w życie. Aby nie dopuścić do przedłużenia sesji parlamentarnej, członkowie SPJ zablokowali w tym dniu przejście na salę obrad. Na wniosek przewodniczącego Izby Reprezentantów Kiyose Ichirō, który bezskutecznie apelował o porządek i został wręcz poturbowany przy mównicy, interweniowało pięćset funkcjonariuszy policji. Oponentów wyprowadzono z gmachu parlamentu. Głosowanie w sprawie przedłużenia sesji, a następnie traktatu odbyło się już po północy. Traktat został zatwierdzony przez 233 członków PLD, jedynych obecnych na sali. Z udziału w głosowaniu zrezygnowało 27 deputowanych tej partii, w tym Yoshida. Porozumienie miało być automatycznie ratyfikowane po trzydziestu dniach, jeśli nie zostanie wcześniej zatwierdzone przez izbę wyższą. Działacze SPJ, PDS i KPJ uznali dokument za nieważny i z powodu okoliczności, w których został przegłosowany, bojkotowali kolejne obrady parlamentu.

W tym czasie pierwsze strony najbardziej poczytnych dzienników zajęły oskarżenia o złamanie zasad demokracji parlamentarnej kierowane pod adresem Kishiego. Żądano jego dymisji, rozwiązania parlamentu i rozpisania nowych wyborów. Niechęć do Kishiego pogłębiał często przypominany w tym czasie przebieg jego dotychczasowej kariery. Podkreślano, że chodziło mu nie tylko o rewizję nierównoprawnego traktatu, ale także ugotowanie drogi do zmian w konstytucji przez politykę faktów dokonanych. Konserwatyści mieli za złe dziennikarzom, że niepotrzebnie podtrzymują stan napięcia, wzbudzają sensację, relacjonują wydarzenia w sposób przesadny i tendencyjny. Tylko 15 z 49 dzienników zarejestrowanych w Japońskim Stowarzyszeniu Prasowym, przyznało, że także socjaliści stosowali nieparlamentarne metody walki politycznej.

W ciągu kolejnego miesiąca w Japonii wybuchły demonstracje na niespotykaną dotąd skalę. Liczba ich uczestników przewyższała akcje zorganizowane przez cały miniony rok. Pod rezydencją premiera, a także w całym Tokio, organizowano masowe marsze protestacyjne i wiece. Tłum skandował: „Obalić rząd Kishiego”, gdzieś tam dało się nawet słyszeć: „Zabić Kishiego”. W wydarzeniach tych brało udział środowisko japońskich intelektualistów organizujących stowarzyszenia w obronie demokracji. Z kolei Stowarzyszenie Niemych Głosów (*Koe Naki Koe no Kai*) zjednoczyło przedstawicieli różnych grup społecznych, którzy dotąd nie wyrażali swych opinii, ale wbrew kal-

Artykuł informujący o przebiegu głosowania w sprawie traktatu o bezpieczeństwie zamieszczony w „Asahi Shimbun” 20 maja 1960 r.

kulacjom Kishiego byli przeciwni polityce jego rządu. Do powszechnego protestu dołączyli także przedstawiciele kół gospodarczych rozczarowani metodami przyjętymi przez premiera i obawiający się skutków destabilizacji politycznej. 26 maja przed budynkiem parlamentu demonstrowało około 60 tys. osób. 4 czerwca w strajku generalnym pracowników komunikacji, handlu i kopalni, a także demonstracjach i wiecech zorganizowanych w całym kraju wzięło udział około pół miliona osób.

10 czerwca do Tokio przybył rzecznik prasowy Eisenhowera, James C. Hagerty, z zadaniem dopilnowania przygotowań do wizyty amerykańskiego prezydenta. Demonstranci zmusili go jednak do

szybkiego opuszczenia lotniska. Amerykański wysłannik salwował się ucieczką helikopterem przed wzburzonym tłumem. W akcjach protestacyjnych, które odbyły się następnego dnia, udział wzięło 210 tys. osób. Mimo fali społecznego niezadowolenia Kishi nie zamierzał zmieniać harmonogramu podróży Eisenhowera, budzącej skojarzenia z wojskową inspekcją baz amerykańskich (przed przybyciem do Japonii amerykański prezydent planował odwiedzić Filipiny, Tajwan, Okinawę i Koreę Południową). W strajku generalnym zorganizowanym 15 czerwca wzięło udział około 5,8 mln robotników ze 101 związków zawodowych. Tego dnia blisko 8 tys. studentów, sprowokowanych do wystąpień przez radykalną frakcję Zengakuren, usiłowało wedrzeć się do budynku parlamentu. Demonstracje, w których istotną rolę odegrali także działacze organizacji skrajnie prawicowych, zakończyły się tragiczną śmiercią studentki Uniwersytetu Tokijskiego, Kamby Michiko, około tysiącem rannych i setkami aresztowanych.

Kishi pozostawał nieugięty i rozważał możliwość wykorzystania japońskiej mafii *yakuza* oraz Oddziałów Samoobrony. 20 tys. żołnierzy oraz 30 transporterów opancerzonych oczekiwało na przedmieściach Tokio (Nerima) na jego decyzję. Skierowaniu tych oddziałów do walki z tłumem przeciwny był jednak szef Urzędu Obrony Akagi Munenori.

Na ograniczone możliwości policji, w tym trudności z zapewnieniem bezpieczeństwa cesarzowi, który miałby towarzyszyć Eisenhowerowi w drodze z lotniska do centrum Tokio, zwracali uwagę także inni członkowie gabinetu. Z decyzją o przełożeniu tej wizyty Kishi czekał do ostatniej chwili. W nocy z 18 na 19 czerwca pod parlamentem zebrało się około 330 tys. demonstrantów. Działacze Zengakuren grozili podpaleniem budynku, do którego dostęp utrudniał kordon złożony z 15 tys. funkcjonariuszy policji. O północy traktat automatycznie ratyfikowała izba wyższa. 21 czerwca dokument został zatwierdzony przez rząd japoński, a dzień później ratyfikowany przez amerykański senat. Formalnościom tym w dalszym ciągu towarzyszyły wystąpienia społeczne. W strajku robotniczym zorganizowanym 22 czerwca wzięło udział ponad 6 mln osób.

Od zawarcia poprzedniego traktatu zależało zakończenie okupacji. Stanowił on uzupełnienie traktatu pokojowego, a sami Japończycy nie mieli większego wpływu na treść dokumentu, który w praktyce był jedynie umową o wynajmie baz. Podpisanie i ratyfikowanie nowego traktatu poprzedziły burzliwe dyskusje na forum parlamentu oraz protesty społeczne, nie tylko przeciwko idei sojuszu ze Stanami Zjednoczonymi, ale także metodom przyjętym przez Kishiego. Chociaż główny sprawca tych wydarzeń zapewniał o równoprawnym charakterze nowego porozumienia, zmiany w stosunku do układu z 1951 r. były nieznaczne, aczkolwiek trudno byłoby uznać je za niekorzystne dla Japonii. Japończycy nadal nie byli zobowiązani do zbrojnego udziału w amerykańskich działaniach strategicznych na Dalekim Wschodzie, a ich wkład do sojuszu ograniczał się do własnego terytorium. Upragnione partnerstwo w stosunkach z Zachodem Japonia mogłaby uzyskać dopiero dzięki rewizji konstytucji. Dla znacznej grupy polityków oraz społeczeństwa pokojowa konstytucja stanowiła jednak swego rodzaju zabezpieczenie przed próbami zaangażowania Japonii w zinnowojenny konflikt. Istotne znaczenie miał więc fakt, że zwolennikom zmian nie udało się uzyskać w parlamencie dwóch trzecich głosów.

Porzucenie linii politycznej Yoshidy okazało się niemożliwe. Kishi nie miał szans na rewizję konstytucji i przeprowadzenie negocjacji w sprawie układu bilateralnego nie tylko z powodu sprzeciwu ze strony partii opozycyjnych i opinii społecznej, ale także różnicy zdań wśród członków jego własnej partii. Wyraźnie dały o sobie znać podziały na frakcje wewnątrzpartyjne. Przeciwnicy Kishiego wewnątrz PLD oficjalnie odcięli się od jego metod, ale dzięki umowie, że tuż po wejściu w życie traktatu złoży on rezygnację, a na stanowisku przewodniczącego PLD zastąpi go uczeń Yoshidy, Ikeda Hayato, nie łączyli do opozycji.

Opisane demonstracje można uznać za ostatnie aktywne wystąpienie obozu radykalnego na tak szeroką skalę. Wydarzenia te udowodniły brak realizmu w ocenie sytuacji przez przeciwników „doktryny Yoshidy”. Potwierdziły się przewidywania Yoshidy, który w 1951 r. w rozmowie z Dullem stwierdził, że próba realizacji amerykańskich

postulatów dotyczących remilitaryzacji Japonii zakończyłaby się upadkiem jego gabinetu i być może także zamachem na jego życie.

Okres ten rzeczywiście obfitował w zamachy na czołowych polityków dokonywane przez skrajną prawicę – w połowie czerwca 1960 r. ciężkich obrażeń doznał socjalista Kawakami Jōtarō, miesiąc później poważnie zraniono Kishiego, w październiku zaś podczas transmitowanego przez telewizję wiecu w Parku Hibiya zasztyletowano przewodniczącego SPJ Asanumę Inejirō.

Wyłanianie się ekonomicznego supermocarstwa (1960–1973)

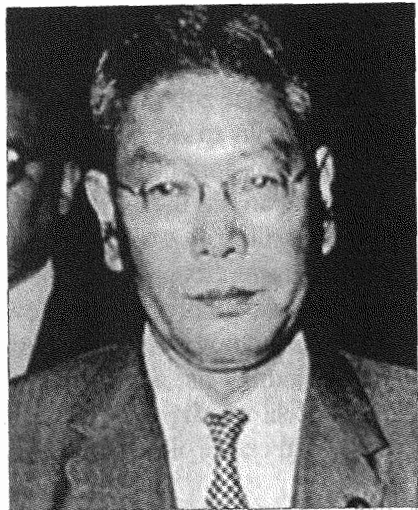
Blaski i cienie przyspieszonego rozwoju gospodarczego

Ikeda Hayato, którego gabinet rozpoczął działalność w połowie lipca 1960 r., podjął się trudnego zadania złagodzenia konfliktów narosłych w mijającej dekadzie. Następcą Kishiego zobowiązywał się do „tolerancji i cierpliwości” oraz przestrzegania zasad parlamentarizmu. Mimo żądań opozycji dotyczących rozpisania nowych wyborów konserwatyści postanowili przeczekać aż minie największe rozgorczenie społeczne. W wyborach do izby niższej przeprowadzonych w listopadzie tego roku PLD uplasowała się ponownie na pierwszej pozycji (63 proc. miejsc), SPJ zaś zdobyła 31 proc. mandatów (4,5 proc. mniej niż w 1958), co wprawdzie stanowiło dostateczną zapórę przed rewizją konstytucji, niemniej jednak nie dawało socjalistom szans na udział w rządach. Stosunek sił między tymi dwoma ugrupowaniami dość trafnie obrazowało w tym czasie określenie „system jednej i pół partii”.

Nowy premier przyjął postawę wyczekiwania w polityce zagranicznej i wewnętrznej, koncentrując działania na rozwoju gospodarczym. Jednym z takich bezpiecznych i apolitycznych posunięć, co do którego istniała możliwość osiągnięcia ogólnonarodowej zgody, był dziesięcioletni plan podwojenia dochodu narodowego, realizowany od grudnia 1960 r. Ikeda doceniał rolę psychologicznego oddziaływania na społeczeństwo. Program jego rządu był oparty na prostych rachunkach, już bowiem w połowie lat pięćdziesiątych wzrost ekonomiczny Japonii osiągnął tempo bliskie 10 proc. rocznie. Korzystny wpływ na notowania Ikedy miało uruchomienie w 1961 r. syste-

mu powszechnych ubezpieczeń zdrowotnych oraz świadczeń emerytalnych. Ponadto w 1963 r. parlament zatwierdził ustawę dotyczącą kompleksowego programu opieki nad osobami starszymi.

Masowy import surowców i nowoczesnych technologii doprowadził latem 1961 r. do alarmującej sytuacji w bilansie płatniczym, na co japońskie Ministerstwo Finansów odpowiedziało tradycyjnie już twardą polityką pieniężną, kładąc kres koniunkturze Iwato. Różnice w wydajności poszczególnych sektorów gospodarki stały się przyczyną narastającej inflacji. Wyraźnie gorszą produktywnością odznaczało się rolnictwo oraz mniejsze zakłady produkcyjne i usłu-

Premier Ikeda Hayato

gowe. Znaczny wzrost cen detalicznych związany był również z sytuacją na rynku pracy.

Do tej pory w wielu krajach zachodnich panowało przekonanie, że konkurencyjność cenowa towarów japońskich wynika głównie z taniej siły roboczej. Początek lat sześćdziesiątych przyniósł istotne zmiany w tej dziedzinie. Duże zapotrzebowanie na siłę roboczą w okresie wzmożonych inwestycji przyczyniło się do zmniejszenia poziomu bezrobocia do 1,4 proc. Pojawiły się nawet pierwsze symptomy niedoboru na rynku pracy. Jedną z przyczyn był niski wskaźnik urodzeń

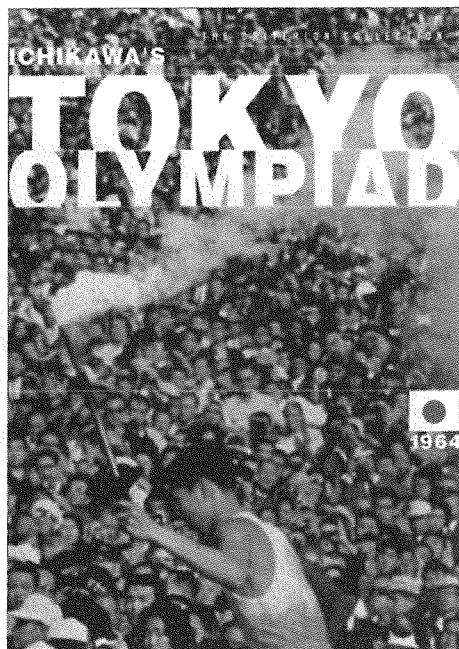
w okresie wojny. Oprócz tego coraz większa część młodzieży, chętnie zatrudniana m.in. ze względu na stosunkowo niską płacę (zgodnie z systemem senioratu, w którym o wysokości wynagrodzenia decydował wiek pracownika i liczba lat przepracowanych w danym zakładzie), kontynuowała naukę po zakończeniu obowiązkowej edukacji. W 1955 r. było to 47,4 proc. młodzieży, w 1970 r. – 79,4 proc., w 1975 r. zaś – 91,1 proc. W tym samym czasie odsetek osób podejmujących studia wyższe wzrósł z 17,2 do 24,2 proc., a następnie 38,4 proc. Konkurencja wśród pracodawców przyczyniła się do znacznego wzrostu płac (z 5,6 proc. w latach 1955–1960 do 10,3 proc. w latach 1960–1965).

Zmechanizowana uprawa ryżu

Rekordowe podwyżki w sektorze przemysłowym (8,7 proc. w 1960 r., 13,8 proc. w 1962 r.) pogłębiły przepaść między dochodami osób zatrudnionych w przemyśle a dochodami rolników, co spowodowało kolejną falę migracji z terenów wiejskich do miast (pierwsza miała miejsce na początku lat pięćdziesiątych) i spadek liczby osób żyjących z pracy na roli (z 37,9 proc. populacji w wieku produkcyjnym w 1955 r. do 21 proc. w 1965 r.). W celu zagwarantowania opłacalności produkcji rolnej, tym bardziej że społeczność wiejska tradycyjnie stanowiła bazę wyborczą konserwatystów, w czerwcu 1961 r. PLD przy współpracy PDS preforsowała ustawę o rolnictwie, przewidującą znaczne subwencjonowanie tej gałęzi gospodar-

ki. Zniwelowaniu tzw. dualnej struktury gospodarki, polegającej na współistnieniu dużych, zmodernizowanych przedsiębiorstw, rozwijających się dzięki ochronnej polityce państwa i oferujących korzystne warunki zatrudnienia, oraz małych firm, pozostających daleko w tyle z ofertą płacową i socjalną, służyły ponadto ustawy z 1963 r., które ustalały ramy formalnoprawnej pomocy państwa dla małych i średnich przedsiębiorstw, w tym popieranie systemu subkontraktowego. Rozwój gospodarczy Japonii był w tym czasie stymulowany wydatkami na infrastrukturę (polepszenie stanu dróg, linii kolejowych, urządzeń portowych, wodociągów), jednak z powodu groźby

Plakat z olimpiady w Tokio - 1964 r.

kolejnego deficytu w rozliczeniach międzynarodowych pod koniec października 1963 r. na około rok wprowadzono restrykcyjną politykę monetarną.

Kolejnym zadaniem stojącym przed administracją Ikedy była liberalizacja stosunków gospodarczych z zagranicą. Trzyletni plan ogło-

szony w czerwcu 1960 r. przewidywał całkowitą bądź częściową liberalizację 80 proc. towarów objętych wymianą zagraniczną (w 1955 r. liberalizacją objętych było 16 proc., a w 1960 r. – 40 proc. pozycji). Proces ten miał przebiegać stopniowo, z uwzględnieniem konkurencyjności produkcji japońskiej – na początku surowce (z wyjątkiem węgla), na końcu dziedziny wymagające jeszcze przez jakiś czas stosowania polityki ochronnej ze strony państwa (przemysł motoryzacyjny, elektroniczny, produkty rolne). Negatywne strony tej polityki miało złagodzić podwyższenie taryf celnych. Do sierpnia 1963 r. zliberalizowano cła na 92 proc. towarów, co zaowocowało przyznaniem Japonii statusu pełnoprawnego członka GATT i Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW), a także przyjęciem jej do Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (*Organization for Economic Cooperation and Development*, OECD).

Wielkim wydarzeniem tego okresu były igrzyska olimpijskie w Tokio, które po raz pierwszy odbyły się w Azji. Kandydatura Japonii nie została zaakceptowana ani w 1938 r. w związku z wojną prowadzoną w Chinach, ani w 1952 r., prawdopodobnie ze względu na zbyt świeżą jeszcze pamięć o japońskich zbrodniach wojennych na Dalekim Wschodzie. Wybór Japonii na gospodarza igrzysk w październiku 1964 r. można było zatem uznać za dowód uznania tego kraju za pełnoprawnego członka społeczności międzynarodowej. Olimpiada przyczyniła się do przebudowy i modernizacji Tokio, gdzie wzniesiono nowoczesne obiekty sportowe oraz hotele w stylu zachodnim. Do użytku oddano kilka nowych autostrad, linii metra, jednoszynową kolej łączącą Tokio z portem lotniczym Haneda, a na trasie Tokio–Osaka uruchomiono superszybką kolej Shinkansen.

Bezpośrednio po zakończeniu olimpiady chory na raka Ikeda ustąpił ze stanowiska, a nowym premierem został Satō Eisaku (młodszy brat Kishiego Nobusuke). Za jego rządów rozwiązano Komisję ds. Badań nad Konstytucją (*Kempō Chōsakai*), działającą przy urzędzie premiera od 1956 r. Wśród członków Komisji przeważała opinia, że należy dążyć nie tyle do rewizji dziewiątego artykułu konstytucji, ile raczej przyjąć taką interpretację, która umożliwiłaby uznanie Oddziałów Samoobrony za legalną siłę zbrojną, tym bardziej że ostatnie

wybory (z listopada 1963) nie przyniosły większych zmian w układzie sił w parlamencie. PLD zachowała wprawdzie bezwzględną większość, ale nie miała wystarczającej liczby mandatów, aby przeprowadzić rewizję ustawy zasadniczej. Jednocześnie utrzymanie na minimalnym poziomie wydatków na cele obrony (1955 r. – 1,7 proc. PNB; 1960 r. – 1,2 proc. PNB; 1970 r. – 0,8 proc. PNB) pozwalało skierować większą część środków z budżetu państwa na cele inwestycyjne.

W styczniu 1965 r. Bank Japonii złągodził politykę monetarną, ale nie zapobiegło to fali bankructw zakładów przemysłowych (w 1964 r. ponad 4 tys., w 1965 r. ponad 6 tys. przypadków). Recesja dotknęła

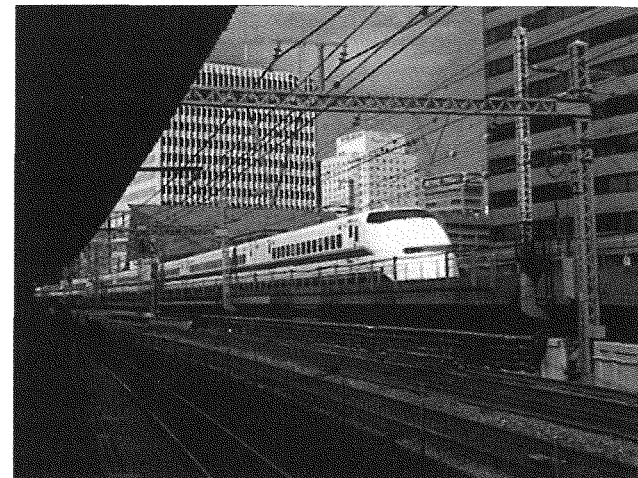
Siedziba Banku Japonii

także niedojrzały jeszcze rynek papierów wartościowych. Na granicy bankructwa znalazły się domy maklerskie Yamaichi Shōken i Ōi Shōken. W listopadzie 1965 r. zezwolono na emisję obligacji w celu pokrycia długu państwowego, co oznaczało odejście od zasady zrównoważonego budżetu, wprowadzonej przez Dodge'a.

Ustalony w 1949 r. kurs jena zapewniał dostęp do względnie tanich surowców, energii, żywności i technologii. Wyższa dynamika wzrostu wydajności pracy oraz względna stabilność cen hurtowych wpływały na wzrost cenowej konkurencyjności eksportu. Jednakże poszerzenie dostępu do rynków zagranicznych Japonia mogła uzyskać pod

warunkiem dalszej liberalizacji importu. Tymczasem w drugiej połowie lat sześćdziesiątych, poza redukcją ceł importowych (ok. 40 proc.), do której obligowały Japonię ustalenia Rundy Kennedy'ego, nie odnotowano istotnego postępu w tej dziedzinie. Wprawdzie w 1965 r. procedura ta objęła przemysł motoryzacyjny, jednak ścisła kontrola rządu nadal obowiązywała w takich dziedzinach, jak usługi i wymiana turystyczna, sprzęt elektroniczny czy produkty rolne. W latach 1967–1976 przeprowadzono liberalizację obrotu kapitałowego, jednak rolnictwo, przemysł węglowy, petrochemiczny i skórzany pozostały zamknięte dla inwestorów zagranicznych. W przypadku przemysłu

Kolej Shinkansen

skórzanego istotną rolę odegrał ruch w obronie dyskryminowanej społeczności *burakumin*, tradycyjnie wykonującej zawody uznawane za „nieczyste”, tj. garbarstwo, rzeźnictwo i inne.

Liberalizacja wymiany gospodarczej z zagranicą ograniczała możliwości centralnego sterowania gospodarką. W obliczu rosnącej konkurencji zagranicznej wiele firm za namową MHZP zdecydowało się na fuzje: w przemyśle ciężkim – przedsiębiorstwa należące do koncernu Mitsubishi (1964), w przemyśle motoryzacyjnym – Nissan i Prince (1966), w handlu – Nisshō i Iwai (1968), w przemyśle stalowym – Yawata Seitetsu i Fuji Seitetsu (1970), które pod nazwą Nowa

Japońska Stal (*Shinnippon Seitetsu*), osiągnęły pozycję światowego potentata, a spośród banków – Daiichi Ginkō i Nihon Kangyō Ginkō (1971).

W okresie od listopada 1965 r. do lipca 1970 r. Japonia przeżywała największy rozkwit gospodarczy czasów powojennych, nazwany od imienia jednego z mitologicznych stwórców ziemi japońskiej koniunkturą Izanagi. Pod koniec lat sześćdziesiątych zdobyła pozycję największego producenta statków, telewizorów, odbiorników tranzystorowych i samochodów ciężarowych. Przodowała także w produkcji stali, włókien syntetycznych, a także przędzy wełnianej, tworzyw i nawozów sztucznych. W 1968 r., w setną rocznicę restauracji władzy cesarskiej, uplasowała się na trzeciej pozycji pod względem wielkości PNB (po Stanach Zjednoczonych i Związku Radzieckim). Nakłady inwestycyjne wzrastały w tempie około 20 proc. rocznie. O ile jednak w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych nacisk był położony na mechanizację oraz uruchamianie produkcji kolejnych grup towarowych, o tyle teraz zajęto się przede wszystkim udoskonalaniem linii technologicznych.

W latach 1964–1970 wartość japońskiego eksportu wzrosła ponad dwuipółkrotnie. W 1965 r. po raz pierwszy po wojnie zanotowano dodatnie saldo w bilansie płatniczym. Nieprzypadkowo koniunktura ta zbiegła się z wojną w Wietnamie. Wartość zamówień na potrzeby oddziałów amerykańskich, realizowanych m.in. przez zakłady Mitsubishi, Nissan, Toyota, Honda, Sony, Matsushita, Hitachi i Canon, stanowiła w tym okresie 10–20 proc. japońskiego eksportu. Wpływy dewizowe z tego tytułu były trudne do oszacowania (wymieniane są kwoty rzędu 467 mln dolarów), tym bardziej że należałoby wziąć pod uwagę także dostawy materiałów i komponentów do Korei Południowej, Tajwanu i innych krajów Azji Południowo-Wschodniej realizujących zamówienia związane z wojną w Wietnamie, jak również korzyści płynące ze zwiększonego eksportu do Stanów Zjednoczonych telewizorów, części samochodowych, maszyn i chemikaliów, gdyż tamtejsi producenci zaangażowani w produkcję zbrojeniową nie byli w stanie sprostać krajowemu zapotrzebowaniu. I tym razem nie obyło się jednak bez obostrzeń w polityce finansowej służących łągo-

dzeniu efektów przegrzania gospodarki. W 1967 r. wprowadzono je z powodu deficytu w bilansie płatniczym związanego z międzynarodowym kryzysem walutowym. Zastosowanie tego rodzaju środków w okresie od września 1969 r. do końca 1970 r., mimo nadwyżki w rozliczeniach międzynarodowych, uzasadniano z kolei próbami opanowania inflacji, wynikającej z gwałtownego wzrostu cen importowanych surowców.

Podsumowaniem osiągnięć gospodarczych tego okresu była wystawa światowa EXPO zorganizowana po raz pierwszy na terenie Azji, w Senri koło Osaki, w marcu 1970 r. Japonia gościła rekordową liczbę

Miasto przyszłości na wystawie EXPO w Senri koło Osaki – 1970 r.

wystawców z 77 krajów. Dzięki temu przedsięwzięciu w Osace wybudowano m.in. międzynarodowy port lotniczy oraz uruchomiono linię metra.

Ścisła współpraca między administracją państwową a sektorem prywatnym spowodowała, że Japonia zyskała wśród zachodnich analityków miano spółki akcyjnej (Japan Inc.). Osiągnięcia Ministerstwa Finansów i MHZP w zakresie kształtowania kierunków rozwoju gospodarczego zgodnego z interesem narodowym przedstawiały się imponująco, nie oznacza to jednak, że decyzje podejmowane przez urzędników tych resortów były zawsze trafne, a ich zalecenia bezwzględnie realizowane, czego przykładem były m.in. próby nakłonienia do fuzji koncernów Nissan i Toyota czy włączenia zakładów metalowych

Sumitomo do nowo tworzonego kartelu stalowego, a także promowanie w latach sześćdziesiątych rozwoju lotnictwa pasażerskiego. Bez szczególnego poparcia MHZP rozwijały się m.in. firmy Sony i Honda.

Realizacji długofalowej strategii rozwojowej sprzyjały grupowe powiązania kapitałowe, tj. praktyka wzajemnego posiadania akcji, dzięki której większość zysków mogła być w stosownym momencie zainwestowana w ramach tego samego *keiretsu*. Korporacje japońskie były uwolnione od presji akcjonariuszy dążących do pomnażania zysków krótkookresowych, stosunkowo niewielka część kapitału akcyjnego była bowiem przedmiotem obrotu giełdowego. Poza tym w sytuacji zagrożonej płynności finansowej mogły one liczyć na dodatkowe środki z tzw. banku głównego. Na uwagę zasługuje ponadto specyficzny styl zarządzania w skali pojedynczych przedsiębiorstw, którego geneza sięgała początków lat czterdziestych, w szczególności system dożywotniego zatrudnienia, system wynagrodzeń i awansów oparty na zasadzie senioratu, jak również system jednozakładowych związków zawodowych, który powodował, że ich członkowie byli bardziej zainteresowani perspektywą rozwoju własnej firmy niż problemami branżowymi. Ograniczenia w ustawodawstwie związkowym wprowadzane w ramach „kursu zwrotnego” doprowadziły do odpolitycznienia związków zawodowych. Głównym przedmiotem ich działalności stały się tzw. ofensywy wiosenne (*shuntō*), organizowane rokrocznie od 1955 r. w celu uzyskania podwyżek płac.

Siłę napędową japońskiej gospodarki stanowił także wzrastający popyt konsumpcyjny, aczkolwiek pod tym względem Japonia pozostawała nadal w tyle nie tylko za Stanami Zjednoczonymi, ale także Francją, Wielką Brytanią i RFN. Wysoki poziom oszczędności umożliwiał gromadzenie funduszy na cele inwestycyjne. W 1971 r. stopa oszczędności sięgała w Japonii aż 44 proc. PNB. Dla utrzymania długoterminowych lokat i nawyku oszczędzania wśród ludności Ministerstwo Finansów oferowało m.in. specjalne przywileje podatkowe, w zakładach pracy zaś obowiązywał system premii, tj. wypłacania części wynagrodzenia w postaci skumulowanej raz lub dwa razy do roku. Konieczność oszczędzania wymuszał także ograniczony system ubezpieczeń społecznych, w tym jednorazowe wypłacanie odpraw emerytalnych.

Sukcesom gospodarczym sprzyjała stabilna sytuacja polityczna. PLD zdołała przez wiele lat utrzymać ster władzy mimo stopniowego spadku poparcia w kolejnych wyborach (60 proc. mandatów w 1963 r., 57 proc. – w 1967 r., 59 proc. – w 1969 r.). Mniej korzystnie przedstawiała się sytuacja socjalistów, którzy w 1969 r. zdobyli jedynie 18,5 proc. mandatów. Od 1964 r. w SPJ obowiązywał radykalny program *Japońska droga do socjalizmu* (*Nihon ni okeru shakai shugi e no michi*). Program reform strukturalnych wzorowany na koncepcjach włoskiego komunisty Palmiro Togliattiego, zgłoszony wcześniej przez Ede Saburō, nie zyskał akceptacji kierownictwa partii. Chociaż dążenie do zmian zwykło się przypisywać ugrupowaniom lewicowym, SPJ stała się najbardziej zachowawczym ugrupowaniem okresu powojennego, wiernym macarthurowskiej koncepcji „neutralności nieuzbrojonego państwa”. Główną siłą nacisku SPJ pozostawała centrala związkowa Sōhyō, której przeciwwagę stanowiła umiarkowana Ogólnojapońska Konfederacja Robotnicza (*Zenippon Rōdō Sōdōmei*, w skrócie *Dōmei*), utworzona w 1964 r. na bazie central Zenrō Kaigi i Sōdōmei.

Również w KPJ zwolennicy reform strukturalnych nie zyskali szerszego poparcia, ustępując frakcji Miyamoto Kenjiego. W połowie lat sześćdziesiątych KPJ liczyła 70 tys. członków (więcej niż SPJ). Korzystnym posunięciem, z punktu widzenia powiększania bazy wyborczej, było niewątpliwie odrzucenie przez japońskich komunistów zarówno modelu radzieckiego, jak i chińskiego oraz deklaracja autonomizacji wobec międzynarodowego ruchu komunistycznego. Z czasem KPJ zaczęła skłaniać się ku eurokomunizmowi.

W 1964 r. na japońskiej scenie politycznej pojawiła się Partia Uczciwych Rządów (*Kōmeitō*), głosząca hasła humanitarnego socjalizmu, zachowania pacyfistycznej konstytucji, ustanowienia minimum socjalnego dla najuboższych, a także walki z korupcją. W 1967 r. ugrupowanie to zyskało reprezentację w parlamencie (5 proc. mandatów). *Kōmeitō* została wyłoniona przez buddyjską sektę Naukowe Stowarzyszenie Tworzenia Wartości (*Sōka Gakkai*), założoną w latach trzydziestych. Na początku lat pięćdziesiątych organizacja ta liczyła około 6 tys. członków, a w szczytowym okresie popularności, tj. pod koniec 1970 r., zrzeszała blisko 7,5 mln rodzin, głównie z biedniejszych śro-

dowisk miejskich. Około 1,5 mln wyznawców skupiła w tym czasie inna „nowa religia” (*shinshūkyō*) – Bractwo Doskonałej Wolności (*Pūfekuto Ribatii Kyōdan*, w skrócie *PL Kyōdan*), głoszące hasło „życie jest sztuką”.

Fala niepokoїв, która ogarnęła w drugiej połowie lat sześćdziesiątych środowiska studenckie na całym świecie, nie ominęła także Japonii. Na japońskich uniwersytetach demonstrowano od 1965 r. przeciwko wojnie w Wietnamie, a także z powodu niezadowolenia z warunków nauki – złej organizacji i zarządzania środkami finansowymi, kiepskiego wyposażenia, braku infrastruktury, przepełnienia, wysokiego czesnego, niezwykle surowych egzaminów wstępnych, przestarzałego programu niespełniającego oczekiwań młodego pokolenia. W latach 1968–1969 rozruchy studenckie wystąpiły na masową skalę, obejmując 115 ośrodków akademickich (80 proc.), a także część szkół średnich. Przewodził im komitet złożony z przedstawicieli rozmaitych odłamów dawnego Zengakuren, tzw. Nowa Lewica. Barykadowano budynki, atakowano nauczycieli, domagano się włączenia do zarządu uczelni przedstawicieli studentów.

Do najbardziej burzliwych wystąpień doszło w styczniu 1969 r. na Uniwersytecie Tokijskim. Zainicjowali je studenci Wydziału Medycznego, żądający udoskonalenia systemu kształcenia. Interweniowały specjalne oddziały policyjne, które przy użyciu armatek wodnych i gazu łzawiącego, rozpylanego przez helikoptery, rozpędziły zbuntowaną młodzież. W tymże roku, po raz pierwszy w 92-letniej historii tej uczelni, odwołano egzaminy wstępne.

Chociaż burza na uniwersytetach ucichła, część lewicowych ekstremistów pozostała aktywna, przyłączając się m.in. do trwającego od 1966 r. protestu rolników przeciwko przymusowemu wykupowi ziemi pod budowę nowego lotniska międzynarodowego Narita. Mimo lawowych starć z policją po dwunastu latach, w 1978 r., lotnisko oddano do użytku. Akcje protestacyjne przeciwko dalszej rozbudowie portu lotniczego trwały jednak nadal (uczestnicy tego ruchu przyjęli m.in. metodę rozparcelowania ziemi w pobliżu lotniska, zmuszając rząd do negocjacji z ogromną liczbą właścicieli terenów wielkości kilkunastu centymetrów kw.). Najbardziej radykalny odłam lewicowy stanowiła kilku-

dziesięcioosobowa Frakcja Czerwonej Armii (*Sekigunha*), mająca na swoim koncie liczne zamachy na funkcjonariuszy policji japońskiej, porwanie samolotu Japońskich Linii Lotniczych do Korei Północnej (1970), strzelaninę na lotnisku w Tel Awiwie (we współpracy z członkami Ludowego Frontu Wyzwolenia Palestyny, 1972), przetrzymywanie zakładników w ambasadzie francuskiej w Hadze (1974) i amerykańskiej w Kuala Lumpur (1975) oraz wiele innych aktów terrorystycznych, których celem było wywołanie rewolucji na świecie.

Na przeciwnym biegunie znajdowały się ugrupowania prawicowe powiązane zarówno z partią rządzącą, jak i ze światem przestęp-

Lotnisko międzynarodowe Narita

czym *yakuza* (w 1963 r. japońska mafia liczyła ok. 184 tys. członków). Organizacje te żądały m.in. rewizji konstytucji w celu remilitaryzacji Japonii oraz wzmocnienia roli cesarza, a także zmian w systemie oświaty, służących wskrzeszeniu tradycyjnych wartości. Znalazło się w nich wielu przedwojennych weteranów, takich jak Sagōya Yoshiaki,

który w 1930 r. śmiertelnie zranił premiera Hamaguchiego, a także Kodama Yoshio, który w połowie lat sześćdziesiątych stał się jednym z czołowych *sōkaiya*, trudniących się wyłudzeniem pieniędzy od zarządu przedsiębiorstw w zamian za nieujawnianie niekorzystnych informacji dotyczących firmy podczas zebrań akcjonariuszy bądź zastraszenie kłopotliwych udziałowców.

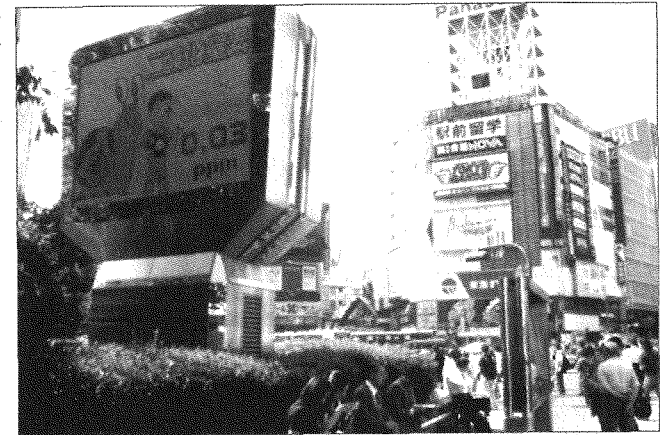
Wiele dziedzin życia społeczno-gospodarczego nie nadążało za rozwijającym się w błyskawicznym tempie przemysłem. Wydatki na ochronę środowiska, budownictwo mieszkaniowe, obiekty użyteczności publicznej, cele socjalne i dotacje na instytucje oświatowe były niewspółmiernie niskie w porównaniu z kwotami przeznaczanymi na rozwój przemysłu. Coraz wyraźniej dawało się we znaki nadmierne zagęszczenie ludności w głównych ośrodkach miejskich i przemysłowych, a także zanieczyszczenie środowiska. Pod koniec lat sześćdziesiątych aż 73 proc. produkcji przemysłowej koncentrowało się w kombinatach zlokalizowanych wzdłuż wschodniego wybrzeża Japonii. Około 33 mln Japończyków mieszkało w Tokio, Osace, Nagoi lub w najbliższych okolicach tych miast. W dużych metropoliach i rejonach przemysłowych często dochodziło do zanieczyszczenia środowiska. Z powodu smogu góra Fuji rzadko bywała widoczna z Tokio. Najpoważniejsze przypadki zatruc, prowadzące do trwałego kalectwa, a nawet śmierci, odnotowano w miejscowości Minamata w prefekturze Kumamoto oraz nad rzeką Agano w prefekturze Niigata (zatrucie związkami rtęci odprowadzanymi do rzek przez zakłady azotowe Chisso), w Toyamie (zatrucie kadmem pochodzącym z kopalni rudy należącej do koncernu Mitsui, wywołujące bolesną chorobę *itai itai*) i w Yokkaichi (dolegliwości bronchitowe spowodowane zanieczyszczeniem atmosfery przez kombinat petrochemiczny Mitsubishi tlenkami siarki, dymem i różnymi pyłami).

W 1967 r. pod presją opinii publicznej ogłoszono pierwszą z serii ustaw o zapobieganiu degradacji środowiska. W tymże roku uchwalono także regulacje dotyczące dopuszczania do powszechnego użytku środków farmakologicznych w związku z coraz większą liczbą przypadków poważnych dolegliwości, spowodowanych zażywaniem niektórych leków (np. Thalidomide). Zagwarantowano również „pra-

wo do słońca”, oznaczające konieczność uzyskiwania zgody okolicznych mieszkańców na wybudowanie budynku wielokondygnacyjnego. W 1971 r. utworzono Urząd ds. Środowiska (*Kankyōchō*). Do końca lat siedemdziesiątych zasądzono i wypłacono około 85 mld jenów tytułem odszkodowań dla ponad 80 tys. ofiar zanieczyszczeń. Japonia znalazła się w światowej czołówce pod względem kwot przeznaczonych od tej pory na ochronę środowiska.

Negatywne strony polityki gospodarczej PLD spowodowały wzrost poparcia dla ugrupowań opozycyjnych, startujących w wyborach lokalnych. Mówiło się wręcz o dualizmie władzy, jako że parlament był

Tablica informująca o poziomie zanieczyszczenia powietrza

zdominowany przez konserwatystów, za to w terenie rządziła lewica. W 1971 r. blisko 41 proc. ludności Japonii mieszkało na terenie zarządzanym przez władze z ramienia SPJ bądź KPJ. Dotyczyło to m.in. takich miast, jak: Tokio, Kioto, Osaka, Nagoja, Jokohama, Kobe.

Shōwa Genroku

Koniunktura ekonomiczna przyczyniła się do poprawy standardu życia, a także rozkwitu kultury masowej. Pod koniec lat sześćdziesiątych zjawisko to zyskało w mediach określenie Shōwa Genroku, w nawiązaniu do bujnego rozwoju kultury mieszczańskiej ery Genroku (1688–1704).

Styl życia Japończyków stopniowo upodabniał się do zachodniego, co przejawiało się m.in. w rosnącym spożyciu pieczywa, mięsa i owoców. Następnym zmian w diecie było zwiększenie wzrostu i wagi ciała młodego pokolenia Japończyków. Upowszechnienie nowoczesnego sprzętu gospodarstwa domowego, rozwój przemysłu odzieżowego, produkcji mrożonych i gotowych artykułów spożywczych, a także inne udogodnienia pozwalające skrócić czas poświęcany do tej pory na prace domowe tłumaczą w dużym stopniu gwałtowny w tym czasie wzrost liczby kobiet podejmujących pracę zawodową, najczęściej jednak w niepełnym wymiarze godzin i znacznie gorzej opłacaną.

Efektom legalizacji aborcji (ustawa z 1948), uzasadnianej względami medycznymi lub ekonomicznymi, był gwałtowny spadek liczby urodzeń w latach pięćdziesiątych. Zjawisko atomizacji rodzin, przepływ ludności wiejskiej do zajęć pozarolniczych, a także postępująca urbanizacja kraju spowodowały wzrost liczby gospodarstw domowych oraz zapotrzebowania na dobra konsumpcyjne trwałego użytku. W latach 1955–1975 liczba gospodarstw domowych zwiększyła się o około 80 proc., podczas gdy liczba ludności Japonii jedynie o 22 proc. (z 90 mln do 110 mln).

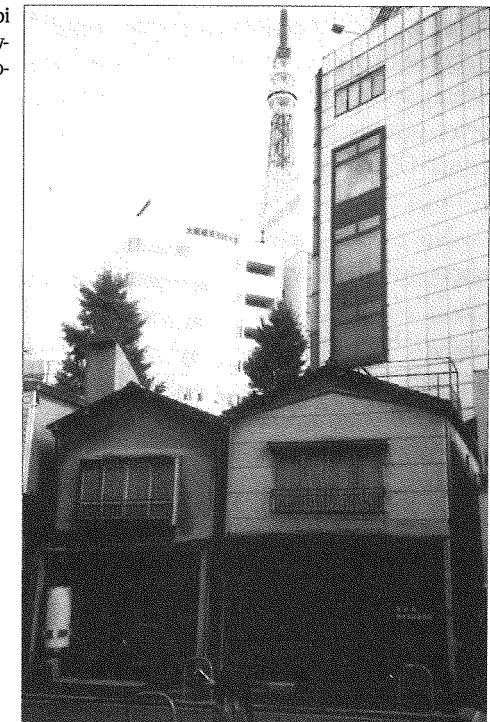
Przedmiotem marzeń stało się posiadanie kolorowego telewizora (do czego w dużej mierze przyczyniła się kampania reklamowa pod hasłem „olimpiada w kolorze”), samochodu i klimatyzacji, czyli tzw. 3 C (*colour tv, car, cooler*). Liczba posiadaczy samochodów osobowych wzrosła z 2,8 proc. w 1961 r. do 22 proc. w 1970 r. i 41 proc. w 1975 r. Mieszkanie w otoczonych zielenią apartamentowcach (*manshon*) pozostało jednak niespełnionym marzeniem większości Japończyków. Podwyższenie i względne wyrównanie poziomu życia przyczyniło się do wzmocnienia w japońskim społeczeństwie poczucia przynależności do klasy średniej. O ile w 1955 r. za taką uważało się 42 proc. Japończyków, o tyle w 1972 r. wskaźnik ten wzrósł do 73 proc.

Opracowanie nowych technologii zabezpieczających budynki przed skutkami trzęsienia ziemi umożliwiło w 1963 r. wprowadzenie zmian w prawie budowlanym, ograniczającym dotąd ich wysokość do 31 metrów. Pierwsze wysokościowce pojawiły się w tokijskich dzielnicach Kasumigaseki (1968), a następnie Shinjuku (Hotel Keiō Plaza, 1971).

Czołowym reprezentantem oryginalnego kierunku w architekturze zwanego metabolizmem był Kurokawa Kishō – autor projektów wieżowców z wymienialnymi elementami kapsułowymi, usytuowanych w Tokio i Nagoi (1972). Wpływ metabolizmu, zgodnie z którym budowle miały podlegać zmianom, podobnie jak życie ludzkie czy cała biosfera, był widoczny w realizacjach innych uznanych w świecie architektów, takich jak Tange Kenzō, który zaprojektował m.in. zespół obiektów olimpijskich (1963–1964), i Isozaki Arata.

Na lata sześćdziesiąte przypada w Japonii niezwykle żywiołowy rozwój sztuki teatralnej. Na fali rozczarowania niepowodzeniem ruchu

Stare i nowe zabudowania Tokio, w głębi widoczna Wieża Tokijska (maszt nadawczy oddany do użytku w 1958 r., wysokość 333 m) – Azabudai, Tokio

przeciwko ratyfikacji nowego japońsko-amerykańskiego traktatu o bezpieczeństwie, a także krytyki realistycznego teatru *shingeki* rozwinął się awangardowy ruch teatralny, zwany „ruchem małych tea-

trów”, „ruchem teatrów podziemnych” lub też po prostu *postshingeki*. Przełamywanie sztywnego kanonu *shingeki* zapoczątkowali tacy dramaturgowie, jak Kinoshita Junji, Abe Kōbō, Mishima Yukio. Organizatorzy nowych zespołów teatralnych, w tym Betsuyaku Minoru, Kara Jūrō, Ōta Shōgō, Suzuki Tadashi, Terayama Shūji, czerpali inspirację z rodzimej tradycji teatralnej, nawiązując jednak do światowej awangardy przez sięganie po takie środki wyrazu, jak groteska, absurd, surrealizm. Proponowali nowe rozwiązania przestrzenne, zmniejszające dystans między aktorem a widzem (przedstawienia były urządzone w namiotach, kawiarenkach, piwnicach, prywatnych mieszkaniach lub na ulicach). Linearnej dramaturgii *shingeki* przeciwstawiali cykliczność i relatywizm czasowy, charakterystyczny dla klasycznych teatrów *nō* czy *kabuki*. Poszukiwali sposobu na przewyciężenie urazu spowodowanego m.in. doświadczeniami Hirosimy i Nagasaki oraz odnalezienie japońskiej tożsamości. Spektakle reżyserowane przez Ōtę, Suzukiego, a także Terayamę można było oglądać także w Polsce.

Na uwagę zasługuje pojawienie się oryginalnej, nawiązującej do obrzędów ludowych i rytualnych, formy zwanej „tańcem w ciemnościach” (*ankoku butō*), której twórcami byli Hijikata Tatsumi i Ōno Kazuo. Formą krytyki współczesnego społeczeństwa były happeningi organizowane przez Hi Red Center. Hałaśliwą odmianę popartu proponowała tokijska grupa Neo Dada Organizers (Arakawa Shūsaku, Yoshimura Masanobu, Ushio Shinohara). Artyści z Japonii dołączyli do światowej awangardy, współtworząc m.in. ruchy artystyczne Fluxus i Conceptual Art. Zbliżony do włoskiego Arte Povera kierunek w sztuce proponowała Szkoła Materii (*Monoha*), tworzona m.in. przez Lee U Fana, Sekine Nobuo, Sugę Kishio, wykorzystujących naturalne materiały (kamień, ziemia, drewno) w celu podkreślenia pierwotnej istoty przedmiotów, a przy tym jako swego rodzaju protest wobec zmian dokonanych w środowisku przez rozwijający się przemysł. Przeciwno wszelkim formom instytucjonalizacji sztuki, kryteriom oceny artystów i sposobom funkcjonowania oficjalnych salonów wystawienniczych, takich jak Nitten, Tokijskie Muzeum Sztuk Pięknych i Narodowe Muzeum Sztuki Współczesnej, występował Komitet Wspólnej

Walki Artystów (*Bijutsuka Kyōtō Kaigi*, w skrócie *Bikyōtō*), założony w 1969 r. przez radykalną grupę studentów Akademii Sztuk Pięknych Tama, w tym Hōriego Kōsaia i Hikosakę Naoyukiego.

Lata sześćdziesiąte były „złotą dekadą japońskiego plakatu”. Uznanie na świecie, w tym w Polsce, cieszyli się m.in. Kamekura Yūsaku, Yokoo Tadanori, Nagai Kazumasa i Fukuda Shigeo. Nowe możliwości stwarzało zastosowanie techniki wideo, czego przykładem była twórczość grupy artystycznej Video Hiroba. Kwitła produkcja telewizyjna, kręcono m.in. seriale obyczajowe, historyczne oraz samurajskie (*chambara*). Programy telewizyjne wydawały się dość uładzone w porównaniu z walczącą o przetrwanie kinematografią. Wielkie wytwórnie filmowe (Shintōhō, Daiei) ogłaszały upadłość. Jednym ze sposobów na przyciągnięcie widowni miały być brutalne filmy gangsterskie, a także filmy nacechowane wybujałym erotyzmem, z pogranicza pornografii i perwersji. Olbrzymią popularność zyskała seria filmów komediowych opatrzonej wspólnym tytułem *Życie mężczyzny jest pełne trosk* (*Otoko wa tsurai yo*, w latach 1969–1991 zrealizowano czterdzieści trzy filmy).

„Nową falę” twórczości filmowej, realizowanej w małych wytwórniach niezależnych, zapoczątkowali m.in. Ōshima Nagisa (*Opowieść o miłości okrutnej – Seishun zankoku monogatari*, 1960; *Śmierć przez powieszenie – Kōshikei*, 1968; *Po wojnie tokijskiej – Tōkyō sensō sengo heiwa*, 1970; *Imperium zmysłów – Ai no koriida*, 1976), Shindō Kaneto (*Naga wyspa – Hadaka no shima*, 1960), Hani Susumu (*Żli chłopcy – Furryō shōnen*, 1961), Imamura Shōhei (*Kobieta owad – Nippon konchūki*, 1963), Teshigahara Hiroshi (*Kobieta z wydm – Suna no onna*, 1964), Yoshida Yoshishige (*Eros + masakra – Eros + gyakusatsu*, 1970), którzy ukazywali w sposób naturalistyczny, a nierzadko brutalny i szokujący, problemy społeczne i psychologiczne współczesnej Japonii. Filmy te oddawały nastrój rozczarowania i zagubienia młodego pokolenia. W sposób pogłębiony oraz stylistycznie urozmaicony realizowano także filmy historyczne, zawierające wiele odniesień do współczesności, czego przykładem były takie filmy jak: *Harakiri* (*Sep-puku*, 1962) w reżyserii Kobayashiego Masakiego, *Rudobrody* (*Akahige*, 1965) Kurosawy Akiry czy *Żywa torpeda* (*Nikudan*, 1968) Okamoto Kihachiego.

Ożywienie polityczne młodzieży, w tym zaangażowanie w ruch przeciwko wojnie w Wietnamie oraz zamieszki na uniwersytetach, znalazło wyraz w twórczości grup poetyckich publikujących na łamach czasopism „Doramukan” („Kanister”) i „Kyōku” („Dzielnica Zła”). Tragedię ofiar bomby atomowej opisał Ibuse Masuji (*Czarna deszcz – Kuroi ame*, 1966), a temat wojny wietnamskiej podjął w utworach *Jaśniejący mrok* (*Kagayakeru yami*, 1968) i *Ciemności lata* (*Natsu no yami*, 1971) Kaikō Takeshi. Problemy egzystencjalne powojennego pokolenia poruszał w powieściach Ōe Kenzaburō (*Spóźniona młodzież – Okurete kita seinen*, 1960–1962; *Futbol ery Man'en – Man'en gannen*

Reżyserzy Kurosawa Akira i Andrzej Wajda

no futtabōru, 1967). Dużą poczytnością cieszyła się również proza Matsumoto Seichō (*Czarna mgła nad Japonią – Nihon no kuroi kiri*, 1960) oraz Nosal Akiyukiego (*Mistrzowie pornografii – Erogothitachi*, 1966). Bestsellerem okazała się powieść katastroficzna *Zatonięcie Japonii* (*Nihon chimbotsu*, 1973) Komatsu Sakyō. Zainteresowanie zagranicznych krytyków wzbudziła w tym czasie twórczość Endō Shūsaku (*Morze i trucizna – Umi to dokuyaku*, 1958; *Milczenie – Chim-moku*, 1966), podejmującego m.in. zagadnienia religii chrześcijańskiej na gruncie japońskim.

W 1968 r. Nagrodą Nobla został uhonorowany Kawabata Yasunari. W tym samym roku kandydujący również do tej nagrody Mishima

Yukio założył organizację paramilitarną Stowarzyszenie Tarczy (*Tate no kai*). W listopadzie 1970 r. olbrzymią konsternację wywołało w Japonii jego samobójstwo (rytualne *seppuku*) po nieudanej próbie zorganizowania rebelii, której celem miała być „odnowa Japonii”. W przemówieniu, wygłoszonym tuż przed śmiercią na tarasie głównego budynku w bazie Oddziałów Samoobrony w tokijskiej dzielnicy Ichigaya, Mishima krytykował upadek duchowy społeczeństwa skoncentrowanego na osiągnięciu korzyści materialnych i podporządkowanego obcym mocarstwom, a także wzywał do zmiany konstytucji oraz powrotu do tradycyjnych wartości, których podstawą był dla niego system cesarski. Mishima umierał z imieniem cesarza na ustach. Popełnił samobójstwo, protestując przeciw obojętności wobec ideałów. Wielu uznało jednak jego czyn za anachronizm. Na początku lat siedemdziesiątych duże poruszenie wywołało ponadto odnalezienie w dżunglach wyspy Guam i Filipin dwóch żołnierzy armii cesarskiej, którym wstyd bądź też brak odpowiednich rozkazów przełożonych nie pozwolił dotąd wrócić do ojczyzny.

W wyniku działań ugrupowań prawicowych w 1967 r. powrócono do obchodów 11 lutego jako Dnia Założenia Państwa (*Kenkoku Kinen no Hi*, do 1948 r. pod nazwą *Kigensetsu*). 81 proc. społeczeństwa opowiadało się w tym czasie za utrzymaniem przez cesarza statusu symbolu, 8 proc. – za zwiększeniem cesarskich prerogatyw, natomiast 9 proc. – za zniesieniem tej instytucji.

Dyplomacja ekonomiczna

W czerwcu 1965 r., po latach negocjacji, zapoczątkowanych jeszcze przez rząd Kishiego, podpisano traktat o podstawach stosunków między Japonią a Republiką Korei. Traktat o aneksji Korei uznano za „odtąd nieważny”, a rząd w Seulu – za jedyny legalny rząd Korei. Zawarto także wiele porozumień, regulujących m.in. kwestię korzystania z łowisk, zwrotu koreańskich skarbów narodowych zagarniętych przez Japonię po 1910 r. Przeciwnicy porozumień z Koreą Południową wskazywali, że jeszcze bardziej wiążą one Japonię z amerykańską strategią zimnowojenną oraz prowadzą do wzmocnienia dyktatury gen. Pak Chong-hui (Park Chung Hee). W ramach odszkodowań za

okres okupacji Korei Południowej przekazano 300 mln dolarów w formie towarów i usług, a także 500 mln dolarów w postaci długoterminowych pożyczek. Nieuregulowany pozostawał problem odszkodowań dla osób zmuszonych do walki na froncie pod stronię japońskiej. Nie zdołano ponadto rozstrzygnąć problemu przynależności niewielkiej wysepki Takeshima (koreańskie Tokto) położonej na Morzu Japońskim. Wyjaśnienia wymagała ponadto kwestia statusu prawnego Koreańczyków, którzy po wojnie zdecydowali się pozostać w Japonii. Z dniem wejścia w życie traktatu pokojowego z San Francisco zostali oni pozbawieni japońskiego obywatelstwa (podobnie jak Tajwańczycy). Na mocy porozumienia zawartego z Phenianem w 1959 r. istniała możliwość ich repatriacji do Korei Północnej za pośrednictwem Czerwonego Krzyża. Ci, którzy zostali, mogli ubiegać się o kartę stałego pobytu. Odmówiono im jednak prawa wyborczego. Przejawy dyskryminacji mniejszości koreańskiej można było obserwować także w japońskich urzędach, szkołach i miejscach pracy.

W sierpniu 1965 r. Satō Eisaku, który jako pierwszy japoński premier złożył po wojnie oficjalną wizytę na Okinawie, oświadczył, że dopóki nie zostanie ona oddana Japonii, nie można mówić o zakończeniu okresu powojennego. Bazy amerykańskie zajmowały w tym czasie około 15 proc. powierzchni archipelagu Riukiu (ponad 27 proc. wyspy Okinawa). Tamtejsze instalacje wojskowe obejmowały m.in. bazy bombowców B-52, wyrzutnie raketowe do przenoszenia ładunków nuklearnych typu MACE B oraz magazyny broni chemicznej. Wyspy te stanowiły jeden z najważniejszych punktów oparcia marynarki wojennej i lotnictwa Stanów Zjednoczonych w zachodniej części Pacyfiku, dlatego Amerykanie niechętnie myśleli o rezygnacji z nieograniczonych możliwości korzystania z tych terenów.

Tymczasem w Japonii, szczególnie po wybuchu konfliktu w Indochinach, a także katastrofie bombowca B-52 na terenie bazy Kadena (grudzień 1968), ruch na rzecz odzyskania Okinawy przybrał na sile. Znaczna część japońskiego społeczeństwa była przeciwna polityce Stanów Zjednoczonych wobec Wietnamu, a tym bardziej współpracy japońsko-amerykańskiej w tym zakresie, o czym świadczyły masowe demonstracje organizowane przez Obywatelską Unię na rzecz Pokoju

w Wietnamie (*Betonamu ni Heiwa o Shimin Rengō*, w skrócie *Be-heiren*). Wprawdzie administracja Satō starannie unikała bezpośredniego zaangażowania w wojnę w Wietnamie, jednak nie można było zaprzeczyć, że to właśnie Okinawa stanowiła bazę wypadową i logistyczne zaplecze dla wojsk amerykańskich oraz centrum treningowe dla oddziałów południowokoreańskich, południowowietnamskich i filipińskich, a Japonia czerpała korzyści gospodarcze z tego tytułu. Ostre protesty społeczne wywoływały także zawijające do japońskich portów (White Beach na Okinawie, Sasebo na Kiusiu, Yokosuka w Zatoce Tokijskiej) amerykańskie okręty dysponujące prawdopodobnie nie tylko napędem atomowym, ale także zaopatrzone w rakiety jądrowe (Waszyngton odmawiał wyjaśnień w tej sprawie). Rząd złożony z konserwatystów był oskarżany o uległość wobec Stanów Zjednoczonych i tracił na popularności w kolejnych wyborach.

W czerwcu 1968 r. Japonia odzyskała wyspy Ogasawara, a negocjacje w sprawie zwrotu Okinawy, podjęte jeszcze za czasów Ikedy, przyniosły konkretne rezultaty, kiedy w listopadzie 1968 r. Satō i Nixon podpisali w Waszyngtonie porozumienie, zgodnie z którym przywrócenie Japonii władzy administracyjnej nad Okinawą miało nastąpić w ciągu trzech lat. Amerykanie zapewnili sobie jednak prawo do dalszego korzystania z baz wojskowych na tym terenie, zobowiązując się do wywiezienia stamtąd broni chemicznej i nuklearnej (dotyczyło to rakiet MACE B, i tak uznanych już za przestarzałe), co umożliwiło Satō rozciągnięcie na Okinawę trzech zasad antyatomowych, tj. nieprodukowania, nieprzechowywania i niewwożenia do Japonii tego rodzaju broni, deklarowanych przez jego rząd od końca 1967 r. (w 1974 r. Satō otrzymał za tę inicjatywę pokojową Nagrodę Nobla, w latach dziewięćdziesiątych okazało się jednak, że na mocy tajnego porozumienia Amerykanie zastrzegli sobie prawo do ponownego wprowadzenia do Japonii broni atomowej „w razie pilnej potrzeby”). Nixon oczekiwał, że w zamian za obietnicę zwrotu Okinawy Japonia ograniczy eksport do Stanów Zjednoczonych włókien syntetycznych oraz wełny. Wcześniej pod presją Waszyngtonu Japończycy „dobrowolnie” ograniczyli eksport wyrobów bawełnianych (1956) i stali (1968).

W czerwcu 1970 r. mijał termin ważności japońsko-amerykańskiego porozumienia o bezpieczeństwie. Chociaż w dalszym ciągu układ ten trudno było uznać za partnerski, PLD zdecydowała się na wariant automatycznego utrzymania w mocy dotychczasowych ustaleń, obawiając się nasilenia wystąpień społecznych. Formalną umowę w sprawie Okinawy podpisano w czerwcu 1971 r. Poinformowano wówczas, że w ciągu pięciu lat Japonia przekaże Stanom Zjednoczonym około 320 mln dolarów m.in. na pokrycie kosztów wywozu broni nuklearnej oraz wartości pozostawionych aktywów. Korzyści finansowe Amerykanów wynikające z tego porozumienia były prawdopodobnie wyższe, przemilczano bowiem kwestię obciążenia strony japońskiej kosztami związanymi z modernizacją istniejących baz (65 mln dolarów) oraz zyski płynące z wymiany dolarów, stanowiących środek płatniczy na Okinawie, na jeny (ok. 112 mln dolarów).

W połowie sierpnia 1971 r. w związku z deficytem w amerykańskim bilansie płatniczym, a także nasilającą się inflacją Nixon zdecydował się na terapię szokową, zawieszając wymienialność dolara na złoto. Remedium na kryzys finansowy, związany w dużej mierze z prowadzoną bez powodzenia wojną w Wietnamie, miało być ponadto wprowadzenie tymczasowej dodatkowej 10-procentowej opłaty importowej, hamującej dostęp do rynku amerykańskiego konkurencyjnych towarów japońskich oraz zachodnioeuropejskich. Satysfakcjonujące stronę amerykańską porozumienie w sprawie ograniczenia przez Japonię handlu tekstyliami udało się osiągnąć dopiero w październiku tego roku. W grudniu w wyniku porozumienia zawartego przez dziesięć najbogatszych krajów kapitalistycznych ustalono nowe kursy walut, zwiększono także do 2,25 proc. przedział dopuszczalnych wahań kursowych. Kurs jena w stosunku do dolara podniesiono o 16,88 proc. – wynosił wówczas 308 jenów za dolara – jednak już w lutym 1973 r. zainteresowane państwa, w tym Japonia, przestawiły się na płynny kurs walutowy.

W rzeczywistości już pod koniec lat sześćdziesiątych japońskie Ministerstwo Finansów rozważało możliwość rewaluacji jena, która przyhamowałaby powiększanie się nadwyżki w rozliczeniach międzynarodowych i uczyniła import bardziej opłacalnym. Ostatecznie jed-

nak, m.in. z uwagi na trudne do przewidzenia rezultaty procesu liberalizacji handlu, nie zdecydowano się na tak drastyczne posunięcie.

Zarzucenie międzynarodowego systemu monetarnego skonstruowanego w 1944 r. w Bretton Woods nie było jedynym zaskoczeniem, które spotkało ekipę Satō. W lipcu 1971 r., bez uprzedzenia japońskiego sojusznika, Nixon zdecydował się na zmianę polityki wobec komunistycznych Chin, do czego w dużej mierze skłonił go narastający konflikt między Pekinem a Moskwą. Amerykanie wycofali weto wobec kandydatury ChRL na członka ONZ (w niedługim czasie Chiny Ludowe zastąpiły Tajwan w roli stałego członka Rady Bezpieczeństwa), w lutym 1972 r. zaś podpisano amerykańsko-chińskie porozumienie o wymianie handlowej.

W stosunkach japońsko-chińskich obowiązywała w tym czasie zasada rozdziału polityki od ekonomii, czego przykładem było porozumienie o wymianie handlowej podpisane w listopadzie 1962 r. przez przedstawicieli pozarządowych instytucji gospodarczych, Liao Chengzhi i Takasakiego Tatsunosuke. Chociaż rząd japoński początkowo wyraził zgodę na udzielenie przez Bank Eksportowo-Importowy kredytu na dostawy kompletnych obiektów przemysłowych do Chin, w maju 1964 r. były premier Yoshida w liście do władz Tajwanu zobowiązał się do wstrzymania tak daleko idącej współpracy. Po objęciu rządów przez Satō, realizującego zgodnie z oczekiwaniami Waszyngtonu politykę protajwańską, i wybuchu rewolucji kulturalnej (1966) nastroje antyjapońskie w Chinach uległy nasileniu. W kwietniu 1970 r. premier ChRL Zhou Enlai sformułował warunki dalszego rozwoju wymiany handlowej, wykluczając ze współpracy firmy inwestujące na Tajwanie i w Korei Południowej, a także realizujące zamówienia na front wietnamski.

Posunięcia Nixona odbiły się niekorzystnie na notowaniach rządu Satō. Po upływie około miesiąca od odzyskania przez Japonię kontroli administracyjnej nad Okinawą, w czerwcu 1972 r., Satō podał się do dymisji. Dominującą pozycję w jego frakcji zdobył Tanaka Kakuei, aczkolwiek część dawnych zwolenników Satō przyłączyła się do Fukudy Takeo (dawna frakcja Kishiego). Na czele pozostałych ugrupowań wewnątrz PLD stanęli Ōhira Masayoshi (dawna frakcja Ikedy)

i Nakasone Yasuhiro (dawna frakcja Kōno Ichirō). Większych zmian personalnych uniknęła jedynie frakcja Mikiego Takeo. W lipcu Tanaka, sprawujący w gabinecie Satō urząd ministra handlu zagranicznego i przemysłu, pokonał Mikiego, Ōhirę oraz Fukudę w rywalizacji o fotel przewodniczącego PLD. W odróżnieniu od swoich poprzedników premier Tanaka nie miał dyplomu wyższej uczelni, nie wywodził się też z kręgów biurokratycznych. Mając 19 lat, założył własną firmę budowlaną, w wieku 29 lat został deputowanym, rok później wiceministrem w rządzie Yoshidy. Skuteczność działania oraz inteligencja zapewniły mu przydomek „buldożera skrzyżowanego z maszyną liczącą”.

Tanaka postanowił wykorzystać sytuację sprzyjającą normalizacji stosunków z ChRL, dla których Japonia była głównym partnerem gospodarczym (20 proc. obrotów zagranicznych stanowiła wymiana handlowa z Japonią). Za uregulowaniem stosunków z kontynentalnymi Chinami opowiadały się nie tylko środowiska gospodarcze, ale także utworzona w październiku 1970 r. ponadpartyjna liga deputowanych, skupiająca ponad połowę składu japońskiego parlamentu (w tym ok. dziewięćdziesięciu członków PLD). Przed wyjazdem do Pekinu Tanaka spotkał się z Nixonem na Hawajach w celu omówienia przyszłych relacji japońsko-amerykańskich. Wspólna deklaracja japońsko-chińska, przewidująca nawiązanie stosunków dyplomatycznych między tymi krajami, została podpisana 29 września 1972 r. Japonia uznała rząd ChRL za jedyny legalny rząd Chin, Tajwan zaś za integralną ich część. Wspomniano także o odpowiedzialności za krzywdy wyrządzone narodowi chińskiemu podczas ostatniej wojny. Pekin zrezygnował z roszczeń o odszkodowania wojenne. Porozumienie z ChRL oznaczało zerwanie japońsko-tajwańskich stosunków dyplomatycznych, utrzymano jednak kontakty w sferze handlowej i kulturalnej. Ta nieoficjalna współpraca odbywała się za milczącą zgodą władz pekińskich.

Motywacja ekonomiczna przeważała także w stosunkach z ZSRR. W październiku 1973 r. Tanaka odwiedził Moskwę, chcąc uniknąć uwikłania Japonii w nasilający się konflikt chińsko-radziecki (m.in. ze względu na sprzeciw wyrażony w deklaracji japońsko-chińskiej wobec

jakiegokolwiek państwa, w domyśle Związku Radzieckiego, dążącego do ustanowienia hegemonii w regionie Azji i Pacyfiku). Wprowadzenie spór o Kuryle stanowił w dalszym ciągu przeszkodę uniemożliwiającą podpisanie traktatu pokojowego między Japonią a ZSRR, jednak obie strony były zainteresowane współpracą gospodarczą, m.in. w dziedzinie eksploatacji bogactw naturalnych na Syberii.

Na gruncie wewnętrznym ekspansywna polityka monetarna i finansowa rządu, obawiającego się skutków aprecjacji jena, pogłębiła tendencje inflacyjne. Zwiększenie podaży pieniądza przez Bank Japonii zachęcało sektor prywatny do zwiększenia inwestycji. Wychodząc naprzeciw oczekiwaniom społecznym, Tanaka zapowiadał realizację koncepcji państwa dobrobytu, w tym zmniejszenie podatków i rozszerzenie zasięgu świadczeń socjalnych (na początku 1973 r. dla osób powyżej siedemdziesiątego roku życia wprowadzono bezpłatną opiekę medyczną). Złagodzenie efektów nadmiernej koncentracji ośrodków przemysłowych miała przynieść realizacja założeń przedstawionych w bestsellerze zatytułowanym *Plan przebudowy japońskiego archipelagu* (*Nihon rettō kaizōron*, 1972). Tanaka postawił sobie za cel utrzymanie do 1985 r. 10-procentowego tempa wzrostu gospodarczego. Zwracał przy tym uwagę na konieczność przeniesienia znacznej części produkcji w nowe rejony kraju, gdzie równoległe z zakładami przemysłowymi, powstawałyby nowoczesne domy, ośrodki kultury i skupiska zieleni. W każdej nowo utworzonej aglomeracji zamieszkałoby około 250 tys. osób. Plan przewidywał także rozbudowę sieci szybkiej kolei (do 9 tys. km) i autostrad (10 tys. km).

Pokaźne wydatki na roboty publiczne oraz cele socjalne naruszyły jednak równowagę budżetową, a w planowanych strefach przemysłowych zanotowano spekulacyjny wzrost cen ziemi. Dekoncentracja okazała się trudna do realizacji m.in. ze względu na powiązania poszczególnych zakładów produkcyjnych. Na dodatek obawy przed podwyżkami cen importowanych surowców spowodowały pod koniec 1972 r. gorączkowe gromadzenie zapasów przez producentów materiałów budowlanych, wyrobów tekstylnych, gumowych, tworzyw sztucznych, artykułów chemicznych i innych. Po kilku miesiącach panika ogarnęła konsumentów, szczególnie gdy pojawiły się oznaki

niedoboru na rynku żywnościowym, spowodowane m.in. niesprzyjającymi warunkami pogodowymi oraz czasowym wstrzymaniem przez Stany Zjednoczone eksportu soi. Z półek sklepowych znikły po kolei detergenty, papier toaletowy, cukier i inne artykuły. Rezultatem masowego wykupywania towarów był dalszy wzrost cen.

Kryzys paliwowy, spowodowany wybuchem wojny na Środkowym Wschodzie w październiku 1973 r., ostatecznie zakończył etap przyspieszonego wzrostu gospodarczego. Ropa naftowa stanowiła w tym czasie około 75 proc. nośników energii importowanych przez Japonię, 80 proc. tego surowca sprowadzano właśnie z Zatoki Perskiej. W listo-

Strefa przemysłowa Keihin na obrzeżach Zatoki Tokijskiej – rejon Tokio–Kawasaki–Jokohama

padzie Japonia zerwała stosunki dyplomatyczne z Izraelem mimo ostrzeżeń ze strony amerykańskiego sekretarza stanu Henry'ego Kissingera, że posunięcie to może odbić się niekorzystnie na stosunkach japońsko-amerykańskich. Japończycy nie chcieli jednak ryzykować dalszego zmniejszenia dostaw przez kraje OPEC. Ponad czterokrotny wzrost cen ropy był dostatecznie dużym ciosem dla gospodarki. W krytycznym momencie rezerwy surowców energetycznych spadły do czterech dni. Rok ten zamknął się ujemnym bilansem handlowym.

Schyłek ery Shōwa (1974–1989)

Restrukturyzacja gospodarki, wewnątrzpartyjne przetasowania

Pogarszająca się sytuacja gospodarcza skłoniła Tanakę do nawiązania współpracy z rywalem politycznym Fukudą Takeo, który otrzymał tekę ministra finansów. Działania mające na celu przezwyciężenie kryzysu, w tym podniesienie stóp procentowych oraz ograniczenie wydatków na roboty publiczne, spowodowały ostry spadek stopy wzrostu gospodarczego (-0,5 proc.), a w ślad za tym znaczne zmniejszenie wpływów z podatków oraz deficyt budżetowy. Mimo astronomicznych kwot (50–100 mld jenów) przeznaczonych na wybory parlamentarne w kwietniu 1974 r. PLD traciła na popularności. W listopadzie fala społecznego oburzenia, która wybuchła po ukazaniu się w czasopiśmie „Bungei Shunjū” artykułu ujawniającego wzajemne powiązania przedstawicieli świata polityki, biznesu i administracji państwowej, a także sposób pozyskiwania funduszy na kampanie wyborcze oraz udział urzędującego premiera w spekulacjach gruntami, zmusiła Tanakę do ustąpienia ze stanowiska (tuż po zakończeniu pierwszej w historii Japonii wizyty amerykańskiego prezydenta, Geralda Forda).

Nasilona rywalizacja o fotel przewodniczącego PLD między dwoma równorzędnymi kandydatami, Fukudą i Ōhirą Masayoshim, który od lipca tego roku piastował funkcję ministra finansów, spowodowała konieczność przyjęcia rozwiązania kompromisowego. W celu ustabilizowania sytuacji wewnątrz PLD oraz odzyskania społecznego poparcia następcą Tanaki został przywódca mniej znaczącej frakcji, Miki Takeo, jeden z nielicznych, na którym nie ciążyły oskarżenia o korupcję. W czerwcu 1975 r. „czysty Miki” przeforsował ustawę regulującą kwestię finansowania działalności politycznej.

W kwietniu 1976 r. Japonia ratyfikowała podpisany sześć lat wcześniej układ o nierozprzestrzenianiu broni nuklearnej. Opóźnienie to było spowodowane sprzeciwem „frakcji jastrzębi” wewnątrz PLD oraz KPJ, opowiadających się za posiadaniem broni nuklearnej w granicach niezbędnych do samoobrony. W listopadzie gabinet Mikiego ustalił górną granicę wydatków na utrzymanie Oddziałów Samoobrony na poziomie 1 proc. PNB. Chociaż zabieg ten motywowano trudnościami ekonomicznymi, w porównaniu ze Stanami Zjednoczonymi i krajami Europy Zachodniej Japonia stosunkowo szybko uporała się ze zjawiskiem stagflacji (szybkiego wzrostu cen w warunkach stagnacji gospodarczej). Już w 1976 r. odnotowano wyraźne oznaki przełamania kryzysu, tj. nadwyżkę w wysokości ponad 3 mld dolarów w rozliczeniach międzynarodowych, zmniejszenie inflacji (z 31,4 proc. w 1974 r. do 5 proc. w przypadku cen hurtowych i z 23 do 9,5 proc. w przypadku cen detalicznych) oraz około 5-procentowy wzrost gospodarczy. Przyczyniła się do tego decyzja Ministerstwa Finansów z września 1975 r. w sprawie emisji obligacji skarbu państwa na pokrycie deficytu budżetowego (w 1976 r. z obligacji tych sfinansowano blisko 30 proc. wydatków państwa), a także zwiększenie zamówień na roboty publiczne. Złagodzone także ograniczenia dotyczące emitowania obligacji przez prywatne korporacje, co umożliwiło rozwój rynku kapitałowego, który powoli stawał się ważnym źródłem finansowania przedsięwzięć inwestycyjnych.

W ramach kampanii na rzecz oszczędzania energii ograniczono korzystanie ze światła, ogrzewania i środków transportu, skrócono czas nadawania audycji telewizyjnych, „odchudzono” prasę, a przede wszystkim realizowano wiele przedsięwzięć racjonalizatorskich (m.in. w hutnictwie wprowadzono metodę ciągłego odlewu). Związkowcy zgodzili się zmniejszyć postulaty płacowe, licząc przy tym na złagodzenie polityki redukcji zatrudnienia (mimo wywalczonej podczas „ofensywy wiosennej” w 1974 r. 33-procentowej podwyżki płace wzrosły jedynie o 13 proc.). Akcje strajkowe należały odtąd w Japonii do rzadkości. Ostatnim większym wystąpieniem związków zawodowych były zakończone niepowodzeniem próby wywalczenia prawa do strajku przez pracowników korporacji publicznych pod koniec 1975 r.

W połowie lat siedemdziesiątych nastąpiły znaczne zmiany w strukturze japońskiej gospodarki. Zmniejszono produkcję w tracących zdolność konkurencyjną oraz uciążliwych dla środowiska naturalnego energo- i materiałochłonnych gałęziach, takich jak przemysł stalowy, stoczniowy (duże znaczenie miał w tym przypadku spadek światowego zapotrzebowania na supertankowce związany z ponownym otwarciem Kanału Sueskiego w 1975 r.), aluminiowy, włókien syntetycznych, azotowy i drzewny. Niezwykle dynamicznie zaczął rozwijać się przemysł elektroniczny, telekomunikacja, a także biotechnologia. W niedługim czasie rynki zachodnie zostały podbite przez sterowane

Sklepy ze sprzętem elektronicznym i elektronicznym
– Akihabara, Tokio

numerycznie obrabiarki, mikroskopy elektronowe, aparaty fotograficzne, magnetowidy, faksy, koparki, instrumenty muzyczne, a także małe, ergonomiczne samochody *made in Japan*. Wysokie ceny ropy naftowej spowodowały, że na szerszą skalę zaczęto odtąd wykorzystywać ciekły gaz, zintensyfikowano także działania w zakresie rozwoju energetyki jądrowej (w 1982 r. japońskie elektrownie jądrowe zaspokajały 30 proc. zapotrzebowania na energię elektryczną). Rola sektora wytwórczego zaczęła stopniowo słabnąć na korzyść sektora usługowego.

Zarzuty, że rozwój japońskiej gospodarki jest głównie oparty na naśladownictwie i czerpaniu z osiągnięć zagranicznych, straciły na

aktualności. Nakłady na prace badawczo-rozwojowe wzrosły z 1,3 proc. PNB w 1965 r. do 2,8 proc. PNB w 1990 r. Wskazywano jednak na niewspółmiernie małą, biorąc pod uwagę potencjał gospodarczy tego kraju, liczbę laureatów Nagrody Nobla. Otrzymali ją japońscy fizycy Yukawa Hideki (1949), Tomonaga Shin'ichirō (1965) i Ezaki Reona (1973). W 1981 r. do tego grona dołączył Fukui Ken'ichi nagrodzony za osiągnięcia w dziedzinie chemii, a w 1987 r. noblistą w dziedzinie fizjologii i medycyny został Tonegawa Susumu. Jak zauważył Ezaki, który na początku lat pięćdziesiątych wyjechał z Japonii, by podjąć pracę w instytucie badawczym IBM, Japończycy większą wagę przykładali do udoskonalania, obniżania jednostkowych kosztów produkcji niż wynalazczości, byli mistrzami w znajdowaniu nowych obszarów zastosowań dla istniejących wynalazków.

Wybory do Izby Reprezentantów z grudnia 1976 r. przyniosły PLD spadek liczby mandatów do 48,7 proc., spowodowany ujawnieniem skandalu korupcyjnego związanego z zakładami lotniczymi Lockheed, które przekupując czołowych japońskich polityków oraz zarząd firmy Marubeni, doprowadziły do zakupu przez linie lotnicze ANA samolotów odrzutowych typu L-1011 TriStar. Na znak protestu wobec zamieszanej w aferę frakcji Tanaki, z PLD wystąpiła kilkusobowa grupa deputowanych, z Kōno Yōheiem na czele, dając początek ugrupowaniu o nazwie Nowy Klub Liberalny (*Shinjiyū Kurabu*, NKL). Niepowodzenie w wyborach parlamentarnych stworzyło pretekst do odsunięcia coraz bardziej niewygodnego Mikiego (ze względu na jego zaangażowanie w poszukiwanie winnych malwersacji). W walce o fotel premiera zwyciężył tym razem ekspert do spraw finansowych i planowania gospodarczego Fukuda Takeo.

Zaskoczenie wywołane polityką Nixona skłoniło japońskie władze do zintensyfikowania działań w kierunku uniezależnienia się od Stanów Zjednoczonych, wzmocnienia pozycji Japonii w regionie Azji i Pacyfiku oraz zagwarantowania stałego dostępu do źródeł surowców. Niezbędnym warunkiem ku temu było przełamanie niechęci wobec japońskiej ekspansji inwestycyjnej w krajach Azji Południowo-Wschodniej. Chociaż inwestycje te były realizowane w ramach programu pomocy rozwojowej, ze względu na doświadczenia drugiej wojny świato-

wej do Japończyków odnoszono się z dużą rezerwą, o czym świadczyły m.in. antyjapońskie demonstracje w czasie wizyty Tanaki w Indonezji, Tajlandii i na Filipinach w 1974 r. Istotnym posunięciem w rozwijaniu współpracy ogólnoregionalnej było podpisanie w czerwcu 1976 r. porozumienia z Australią. W sierpniu 1977 r. Fukuda udał się w podróż do krajów ASEAN, oferując wszechstronną współpracę na zasadach „równego partnerstwa”, pomoc w wysokości 1 mld dolarów na realizację projektów gospodarczych w tym regionie, a także pośrednictwo Japonii w uregulowaniu stosunków z Wietnamską Republiką Demokratyczną, Kambodżą i Laosem. Utrzymanie ograniczeń

Premier Fukuda Takeo
(w środku)

w wydatkach na Oddziały Samoobrony dowodziło, że Japonia nie aspiruje do roli potęgi militarnej.

Za czasów Fukudy odnotowano dalszą poprawę kontaktów japońsko-chińskich. W lutym 1978 r. podpisano ośmioletnią umowę handlową. Główną przeszkodą na drodze do pełnej normalizacji stosunków z ChRL był jak dotąd postulat Pekinu dotyczący włączenia do tekstu traktatu pokojowego sformułowań antyradzieckich. Ponieważ rządowi obu krajów zależało na rozwijaniu współpracy gospodarczej, po uzyskaniu zapewnienia ze strony Deng Xiaopinga (Teng Hsiao-p'ing), że tzw. klauzula antyhegemonistyczna „nie powinna wpływać na stosunki

sygnatariuszy z państwami trzecimi”, 12 sierpnia 1978 r. w Pekinie podpisano japońsko-chiński traktat o pokoju i przyjaźni. Chociaż utrudnił on realizację zasady „równego dystansu” wobec ChRL i ZSRR, trudno zaprzeczyć, że w kolejnych latach Japończycy starali się redukować akcenty polityczne, które próbował wnieść do współpracy bilateralnej Pekin. Kwestia przynależności spornych wysp Senkaku (chiń. Diaoyutai) położonych na Morzu Wschodniochińskim, pozostała nierozstrzygnięta.

Jesienią 1978 r. japoński premier odwiedził Iran, Arabię Saudyjską, Katar i Zjednoczone Emiraty Arabskie. Fukuda podkreślał znaczenie pokoju w tym regionie świata oraz współpracy gospodarczej z krajami Bliskiego Wschodu. W listopadzie tego roku uzgodniono wytyczne dotyczące rozszerzenia japońsko-amerykańskiej współpracy w zakresie obrony, w tym zwiększenia udziału finansowego i logistycznego Japonii, wspólnych manewrów oraz wymiany informacji wywiadowczych. Od 1978 r. Japonia regularnie już partycypowała w kosztach utrzymania na swoim terytorium wojsk amerykańskich, chociaż na mocy traktatu z 1960 r. była oficjalnie z tego obowiązku zwolniona. Z oświadczeń przedstawicieli japońskiego rządu wynikało ponadto, że posiadanie broni atomowej w granicach niezbędnych do samoobrony nie jest niezgodne z konstytucją (nie zdecydowano się jednak na wprowadzenie tego rodzaju broni do arsenału Oddziałów Samoobrony).

Fukuda nie zdołał wywiązać się z obietnicy złożonej na szczycie państw wysoko uprzemysłowionych w Bonn w lipcu 1978 r., że jego kraj odegra rolę lokomotywy pogrążonej w długotrwałej stagnacji gospodarki światowej. Stopa wzrostu gospodarczego ustaliła się na poziomie zaledwie 5 proc., niemniej jednak dzięki znacznym postępom w sferze racjonalizacji technologii, organizacji pracy i dywersyfikacji źródeł pozyskiwania energii Japonia nie odczuła już tak dotkliwie skutków drugiej tury podwyżek cen ropy naftowej, związanej z rewolucją w Iranie. Co prawda, wskaźnik cen hurtowych wzrósł do 17,7 proc. w 1980 r., ale już rok później ustabilizował się na poziomie 1,4 proc.

Przyjęcie nowego systemu wyłaniania przewodniczącego PLD, polegającego na przyznaniu prawa głosu w pierwszej turze wyborów wszystkim członkom i „instytucjom przyjaźnionym”, a nie jedynie

deputowanym z ramienia tej partii, nie tylko nie wyeliminowało praktyki „kupowania głosów”, ale także przyczyniło się do klęski Fukudy w wyborach zorganizowanych w listopadzie 1978 r. Jego miejsce zajął popierany przez frakcję Tanaki „ojczulek” Ōhira, który skutecznością działań nadrabiał brak charyzmy oraz zdolności oratorskich.

Jednym z ważniejszych kierunków działań Ōhiry było rozwijanie współpracy ekonomicznej w rejonie Pacyfiku. Chodziło przy tym o efektywniejsze wykorzystanie narzędzi ekonomicznych w kształtowaniu sprzyjającego Japonii środowiska międzynarodowego (konceptja całościowego systemu bezpieczeństwa). Inicjatywy w tej dziedzinie, przy wydatnym udziale rządu Australii, zaowocowały utworzeniem we wrześniu 1980 r. Rady Współpracy Gospodarczej Pacyfiku (*Pacific Economic Cooperation Conference*, PECC), a w 1989 r. – Rady Współpracy Gospodarczej Azji i Pacyfiku (*Asia-Pacific Economic Cooperation*, APEC). Na początku 1980 r. Oddziały Samoobrony po raz pierwszy uczestniczyły we wspólnych manewrach (wraz z siłami morskimi Stanów Zjednoczonych, Australii, Kanady i Nowej Zelandii) zorganizowanych w rejonie środkowego Pacyfiku. Podobnie jak jego poprzednicy Ōhira opierał się żądaniom Waszyngtonu dotyczącym zwiększenia liczebności japońskich formacji zbrojnych. Wyrazem solidarności ze Stanami Zjednoczonymi, określanymi przez Ōhirę „krajem sojuszniczym”, było natomiast zbojkotowanie przez Japonię olimpiady w Moskwie w 1980 r. i zastosowanie sankcji gospodarczych wobec Związku Radzieckiego z powodu wkroczenia wojsk radzieckich do Afganistanu. Dwa lata później Japonia przyłączyła się również do amerykańskich sankcji wobec Polski w związku ze stanem wojennym, zawieszając negocjacje w sprawie odroczenia płatności zadłużenia naszego kraju oraz rozmowy na temat gwarancji kredytowych.

W polityce wewnętrznej Ōhira dążył do wzmocnienia pozycji PLD. Mimo optymistycznych prognoz w wyborach parlamentarnych przeprowadzonych w październiku 1979 r. zanotowano dalszy spadek poparcia dla konserwatystów (48,5 proc. mandatów). Głównej przyczyny niepowodzenia upatrywano w zapowiedzi reformy systemu podatkowego, w tym wprowadzenia podatku konsumpcyjnego, co uderzało

w grupy najbiedniejsze. Niekorzystną atmosferę wytworzyła również ujawniona w przededniu wyborów afera korupcyjna związana z korporacją zajmującą się międzynarodowymi połączeniami telefonicznymi (KDD), w którą byli zamieszani urzędnicy Ministerstwa Łączności oraz działacze PLD i SPJ. Fukuda, który domagał się ustąpienia Ōhiry, zgłosił wówczas własną kandydaturę na stanowisko premiera. Ostry konflikt wewnątrzpartyjny zakończył się ponownie zwycięstwem frakcji Ōhiry i Tanaki. Okazja do odwetu nadarzyła się w maju 1980 r., kiedy SPJ zgłosiła wotum nieufności wobec rządu Ōhiry, zarzucając mu korupcję. Frakcje Fukudy, Mikiego i Nakasone nie wzięły wówczas udziału w głosowaniu, co doprowadziło do rozwiązania Izby Reprezentantów.

Współczucie społeczne spowodowane nagłą śmiercią Ōhiry podczas kampanii wyborczej do obu izb parlamentu w czerwcu 1980 r. w istotny sposób wpłynęło na wzrost notowań PLD (55,6 proc. mandatów w izbie niższej). Stanowisko przewodniczącego PLD przejął po Ōhirze jego bliski współpracownik Suzuki Zenkō (dotychczasowy minister rolnictwa), który ze względu na układy wewnątrzpartyjne był zmuszony uwzględnić w składzie swego gabinetu także przedstawicieli konkurencyjnych frakcji. Obóz opozycji uległ w tym czasie dalszemu rozdrobieniu. W 1977 r. od zdominowanej przez marksistów SPJ oddzieliła się kolejna grupa deputowanych z Edą Saburō na czele, tworząc Ligę Socjaldemokratyczną (*Shakai Minshu Rengō*, w skrócie *Shaminren*). Konserwatyści odzyskiwali wpływy we władzach terenowych.

Palącym problemem tego okresu był deficyt budżetowy (2,8 proc. w 1975 r., 5,5 proc. w 1978 r., 4,4 proc. w 1980 r.), spowodowany podtrzymywaniem słabnącego tempa wzrostu gospodarczego wydatkami na roboty publiczne, a także rosnącym, w związku z postępującym starzeniem się społeczeństwa, ciężarem wydatków na ubezpieczenia zdrowotne i świadczenia emerytalne w sektorze państwowym. Zainicjowana przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych w latach siedemdziesiątych akcja zachęcania ludzi starszych do osiedlania się za granicą, szczególnie w krajach rozwijających się, gdzie mogliby czerpać korzyści z wysokich emerytur, napotkała ostrą krytykę społeczeństwa. W 1981 r. dług publiczny osiągnął wartość 57 proc. PKB. Ko-

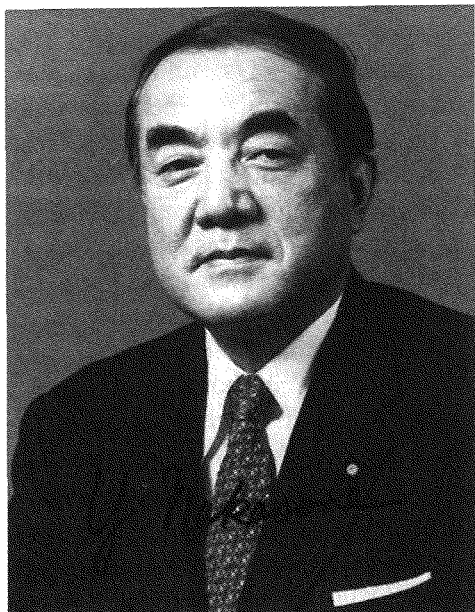
nieczne stało się przeprowadzenie reform administracyjnych, w tym redukcja i poprawienie efektywności aparatu biurokratycznego, zwiększenie uprawnień władz lokalnych (tzw. mały rząd), odejście od interwencjonizmu państwowego (deregulacja), demonopolizacja i restrukturyzacja nierentownych przedsiębiorstw państwowych, rezygnacja z emisji obligacji, których państwo nie było w stanie wykupić.

Zamrożenie plac w sektorze państwowym nie przysporzyło Suzukiemu popularności. Niekorzystny wpływ na notowania rządu miało ponadto pogorszenie się stosunków japońsko-amerykańskich, spowodowane brakiem równowagi w wymianie handlowej, a także niekompetencją Suzukiego. W maju 1981 r. podczas wizyty w Waszyngtonie japoński premier zadeklarował przejście przez Oddziały Samoobrony patrolowania szlaków morskich w odległości 1 tys. mil morskich od japońskiej linii brzegowej (w tym, w razie potrzeby, uniemożliwienie radzieckim okrętom stacjonującym w portach syberyjskich przedostania się na wody Pacyfiku). Po powrocie do kraju pod wpływem opinii publicznej wycofał się jednak z oświadczenia, jakoby Stany Zjednoczone i Japonię łączył „sojusz o charakterze wojskowym” (odpowiedzialność za umieszczenie tego rodzaju sformułowania w komunikacie Suzuki–Reagan została przerzucona na ministra spraw zagranicznych Itō Masayoshiego). Wiele kontrowersji wzbudził w tym czasie wywiad udzielony dziennikowi „Mainichi Shimbun” przez byłego ambasadora Stanów Zjednoczonych w Japonii, Edwina O. Reischauera, który potwierdził, że na pokładach amerykańskich okrętów podwodnych i lotniskowców wpływających do japońskich portów znajdowały się głowice nuklearne. Broń termojądrową składowano także w bazie Iwakuni (pref. Yamaguchi). Arsenal nuklearny nie podlegał obowiązkowi „uprzedniej konsultacji” wprowadzonemu w 1960 r.

Wobec przybierającej na sile krytyki w październiku 1982 r. Suzuki podjął decyzję o wycofaniu się z pełnionej funkcji. Dzięki poparciu Tanaki i Suzukiego stanowisko przewodniczącego PLD objął przywódca niewielkiej frakcji, Nakasone Yasuhiro. Nowy premier różnił się od poprzedników dynamicznym stylem politycznym, elokwencją, stosunkowo młodym wiekiem i znakomitą prezencją. Był pragmatykiem, umiejącym wykorzystać polityczną koniunkturę do wzmoc-

nienia własnej pozycji w partii (był „kurkiem na dachu”, jak mawiali jego krytycy). W „rządzie Tanakasone”, określanym tak ze względu na liczny udział w nim działaczy związanych z Tanaką, znalazł się także przedstawiciel konkurencyjnej frakcji Fukudy, Abe Shintarō, w randze ministra spraw zagranicznych.

W październiku 1983 r. sąd okręgowy w Tokio ogłosił wyrok w sprawie Lockheeda. Za przyjmowanie łapówek Tanaka został skazany na karę pozbawienia wolności i grzywnę. Wybory parlamentarne, które odbyły się dwa miesiące później, nie były pomyślne dla PLD, gdyż liczba zdobytych mandatów spadła poniżej 50 proc. Dzięki koalicji

Premier Nakasone Yasuhiro

z NKL konserwatystom udało się jednak zachować większość parlamentarną.

Nakasone polegał na opinii ekspertów, o czym świadczyły liczne komisje doradcze tworzone przy urzędzie premiera. Za jego czasów wzmocnieniu uległa także rola, którą w procesie decyzyjnym odgrywali deputowani z ramienia PLD, dorównujący wiedzą specjalistyczną

urzędnikom odpowiednich resortów, tzw. *zoku giin* (praktyka zapoczątkowana przez Tanakę). Jednym z osiągnięć Nakasone było uruchomienie procesu prywatyzacji deficytowych przedsiębiorstw. W 1985 r. sprzedano znaczną część akcji państwowej firmy telekomunikacyjnej (NTT) oraz dokonano restrukturyzacji przemysłu tytoniowego (JT), dwa lata później rozpoczęto prywatyzację Japońskich Linii Lotniczych (JAL) i kolei (JR). Nie chodziło przy tym wyłącznie o zwiększenie rentowności tych przedsiębiorstw przez uruchomienie mechanizmu konkurencyjności. Istotne znaczenie, szczególnie w przypadku kolei, miały również względy polityczne, tj. ograniczenie roli związku zawodowego kolejarzy, liczącego w tym czasie około 200 tys. członków. Po rozwiązaniu w 1989 r. centrali związkowej Sōhyō najsilniejszą organizacją robotniczą, zrzeszającą około 8 mln członków, stała się Japońska Federacja Związków Zawodowych (*Nippon Rōdō Kumiai Sōrengōkai*, w skrócie *Rengō*).

Wskazywanie dumy narodowej

Pod koniec lat sześćdziesiątych amerykański futurolog Herman Kahn kreślił wizję Japonii w roli supermocarstwa, które w XXI w. wyprzedzi Stany Zjednoczone (*The Emerging Japanese Superstate. Challenge and Response*, 1970). Zbliżony rozwój sytuacji przewidywał Ezra Vogel, według którego Japonia stanowiła wzorcowy przykład rozwoju gospodarczego (*Japan as No 1. Lessons for America*, 1979). Zwracano wprawdzie uwagę na jej uzależnienie od innych państw, zarówno w sferze surowców, jak i bezpieczeństwa (Zbigniew Brzezinski, *The Fragile Blossom: Crisis and Change in Japan*, 1972), przewidywanie skutków kryzysów naftowych pozwalało jednak optymistycznie patrzeć w przyszłość.

Na japońskim rynku wydawniczym pojawiła się w tym czasie znaczna liczba publikacji na temat unikatowych cech społeczeństwa i kultury tego kraju. Zapoczątkowały je opracowania z dziedziny nauk społecznych takich autorów, jak: Nakane Chie (*Stosunki międzyludzkie w wertykalnych układach społecznych – Tate shakai no ningen kankei*, 1967), Yamamoto Shichiheia, piszącego pod pseudonimem Isaiah Ben-Dasan (*Japończycy i Żydzi – Nihonjin to Yudayajin*, 1970), Doi Takeo

(*Struktura zależności – Amae kōzō*, 1971). Udowodniano, że zdyscyplinowanie Japończyków związane z tradycją konfucjańską, a także umiejętność podporządkowania się celom grupy oraz wypracowania konsensusu w istotny sposób przyczyniły się do sukcesów ekonomicznych Japonii. W celu uzasadnienia „teorii na temat Japończyków” (*Nihonjinron*) powoływano się na takie argumenty, jak homogeniczność społeczeństwa, nieprzerwana linia cesarska, specyfika języka, a nawet odmienność mózgu.

Oprócz swego rodzaju nacjonalizmu kulturowego można było zaobserwować wzrost aktywności członków organizacji prawicowych, którzy – przemierzając Japonię w czarnych ciężarówkach z demobilu – przez megafony nawoływali do rewizji konstytucji, zalegalizowania hymnu narodowego *Kimi ga Yo*, a także walki o Terytoria Północne. W 1979 r. parlament zatwierdził tradycyjny system datowania według er, których czas trwania odpowiadał panowaniu danego cesarza. Ponownie pojawił się problem patriotycznej edukacji, czego przykładem była propozycja premiera Tanaki dotycząca przywrócenia ważności cesarskiego reskryptu o wychowaniu z 1890 r. Próby wybielania historii, w tym wytyczne Ministerstwa Edukacji dotyczące zastąpienia w podręcznikach do historii słowa „agresja” wobec Chin eufemizmem „wkroczenie wojsk”, wywołały latem 1982 r. protesty w całej Azji. Ograniczano również informacje dotyczące ataku na Pearl Harbor, a także bataańskiego marszu śmierci, który spowodował śmierć ponad 70 tys. jeńców wojennych, oraz wielu innych faktów związanych już z powojenną historią Japonii (np. afer korupcyjnych, zanieczyszczenia środowiska).

Przeciwko cenzurowaniu szkolnych podręczników walczył z władzami oświatowymi od połowy lat sześćdziesiątych japoński historyk Ienaga Saburō, przez jednych uważany za głos sumienia współczesnej Japonii, przez innych krytykowany za „masochistyczne” spojrzenie na historię własnego kraju. Dla Ienagi nie do przyjęcia było usprawiedliwianie masakry nankińskiej „ogólnym zamieszaniami, wynikającym z działań wojennych” czy też pomijanie informacji o eksperymentach z bronią biologiczną. Ostatni z serii procesów wytoczonych Ministerstwu Edukacji zakończył się w 1997 r. zwycięstwem Ienagi.

W celu złagodzenia nastrojów antyjapońskich w styczniu 1983 r. Nakasone odwiedził Seul, gdzie zaoferował pomoc gospodarczą wysokości 4 mld dolarów. W marcu 1984 r. w Pekinie podpisał umowę w sprawie kolejnego kredytu, tym razem wartości 470 mld jenów. W połowie lat osiemdziesiątych chiński deficyt w handlu z Japonią przekroczył jednak 5 mld dolarów, wywołując protesty przeciwko „drugiej japońskiej inwazji”.

Chociaż rewizja podręczników, a także decyzja Ministerstwa Edukacji z 1985 r. dotycząca obowiązku wywieszania flagi *Hi no Maru* i śpiewania hymnu *Kimi ga Yo* podczas szkolnych uroczystości miały

Chram Yasukuni

służyć wskrzeszeniu narodowej dumy podupadłej na skutek przegranej wojny, sprzeciw krajów azjatyckich, a także środowisk nauczycielskich skłonił japońskie władze do rezygnacji z dalszych reform w dziedzinie edukacji. Nakasone był zmuszony także zrezygnować z oficjalnych pielgrzymek do Chramu Yasukuni, poświęconej bohaterom narodowym Japonii, począwszy od uczestników przewrotu Meiji, a skończywszy na skazanych w procesach wojennych przeprowadzonych przez kraje sprzymierzone po zakończeniu wojny w Azji i na Pacyfiku (wizyty poprzednich premierów miały charakter nieoficjalny, gdyż naruszały zasadę rozdziału religii od spraw państwowych). We wrześ-

niu 1986 r. ze względu na kontrowersyjną wypowiedź dotyczącą m.in. współodpowiedzialności przywódców Korei za anektowanie tego kraju przez Japonię w 1910 r. ze stanowiska został odwołany minister edukacji Fujio Masayuki. Rozczarowany słabością rządu skrajnie prawicowy Oddział Krwawego Odwetu (*Sekihotai*) groził zamachem na życie premiera. W maju 1987 r. z rąk działacza tej organizacji zginął dziennikarz „Asahi Shimbun”.

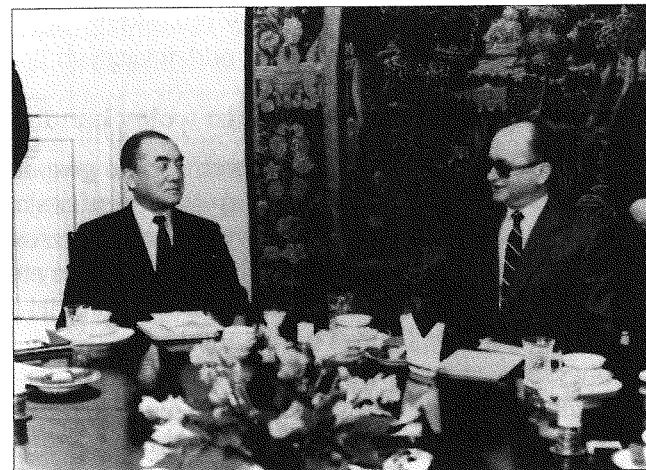
Próby tchnięcia w społeczeństwo ducha patriotyzmu i wyzwolenia się z obsesji pacyfizmu były częścią nakasonowskiego „ostatecznego rozrachunku z powojenną spuścizną”, który obejmował także uwolnienie się spod amerykańskiej kurateli oraz przyjęcie przez Japonię odpowiedzialności za własne bezpieczeństwo. Nakasone nie mógł pogodzić się z wizerunkiem Japonii jako „ekonomicznego zwierzęcia”, a przy tym „politycznego karła”. Opowiadał się za rewizją „narzuconej konstytucji” (protest w tej sprawie złożył na ręce MacArthura w 1951). Był także współzałożycielem Stowarzyszenia Zielonego Hurogaganu (*Seirankai*), działającego w strukturach PLD w latach 1973–1976, które postulowało opracowanie przez Japończyków własnej konstytucji, wprowadzenie obowiązkowej służby wojskowej, a także przywrócenie prerogatyw cesarzowi. Kiedy Nakasone obejmował funkcję premiera, ówczesny przewodniczący SPJ, Asukata Ichio, przewidywał, że będzie to „najbardziej reakcyjny i militarystyczny rząd od czasu ostatniej wojny”.

W odróżnieniu od Suzukiego Nakasone mówił otwarcie o japońsko-amerykańskiej współpracy militarnej, podkreślając przy tym przyjacielski charakter kontaktów z prezydentem Ronaldem Reaganem. W 1983 r. w wywiadzie dla „Washington Post” stwierdził, że Japonia mogłaby pełnić funkcję „niezatapialnego lotniskowca” powstrzymującego ZSRR przed rozszerzaniem wpływów w północnej Azji. Trzy lata później zniósł ograniczenie wydatków na zbrojenia, planując ich zwiększenie do około 3 proc. PNB (w praktyce wydatki te wzrosły nieznacznie). We wrześniu 1986 r. administracja Nakasone zadeklarowała udział w amerykańskim programie obrony antyrakietowej (*Strategic Defense Initiative*). Zgadzano się jednak co do tego, że remilitaryzacja musi następować powoli, w dalszym ciągu bowiem zarówno

w Japonii, jak i państwach regionu Pacyfiku istniało silne lobby zainteresowane utrzymaniem *status quo*. Nakasone dążył także do zacieśnienia kontaktów z Europą Wschodnią, czego dowodem były wizyty w NRD i Polsce.

Wycofanie się z życia politycznego przywódcy najsilniejszej z frakcji w PLD, Tanaki Kakueia, spowodowane chorobą, a także utrzymaniem w mocy wyroku w sprawie Lockheeda, przyczyniło się do wzmocnienia pozycji dotychczasowego premiera. W czerwcu 1986 r. zorganizowano przedterminowe wybory, w wyniku których PLD uzyskała 59,3 proc. mandatów, tj. najlepszy wynik od 1963 r. Dodatko-

Spotkanie premiera Nakasone Yasuhiro z przewodniczącym Rady Państwa Wojciechem Jaruzelskim – Warszawa, 1987 r.

wym źródłem mandatów był powrót na łono macierzystej partii działaczy NKL. SPJ mimo istotnych zmian programowych, mających upodobnić ją do zachodnich ugrupowań socjaldemokratycznych, zdobyła jedynie 16,6 proc. mandatów. Kadencja Nakasone na stanowisku szefa partii i rządu została przedłużona o kolejny rok. Podobnie jak Ōhira i Suzuki nie był on jednak w stanie przeforsować reformy przestarzałego systemu podatkowego.

W grudniu 1986 r. duże poruszenie wywołała wypowiedź Nakasone, z której wynikało, że jednolite rasowo społeczeństwo japońskie prezentuje wyższy od amerykańskiego poziom intelektualny. Japoń-

ski premier nie krył nacjonalistycznych poglądów. Wykazywał przy tym znaczne zaangażowanie w działaniach na rzecz zwiększenia roli Japonii na arenie międzynarodowej oraz uczynienia swych rodaków „obywatelami świata” (sformułowania tego rodzaju znalazły się m.in. w wytycznych dotyczących reformy szkolnictwa). „Umiejscowienie” (*kokusaika*) stało się sztandarowym hasłem lat osiemdziesiątych. Rozwojem badań i popularyzacją wiedzy o kulturze tego kraju, oprócz prężnie działającej od 1972 r. Fundacji Wymiany Międzynarodowej (*Kokusai Koryū Kikin; Japan Foundation*), zajął się Ośrodek Badań nad Kulturą Japonii (*Nihon Bunka Kenkyū Sentā*, w skrócie *Nichibunken*), utworzony w 1987 r. W opinii krytyków otwarcie Japonii miało jednak ograniczony charakter i sprowadzało się w dużej mierze do objaśniania różnic oddzielających ją od reszty świata.

Na krawędzi wojny handlowej

U progu lat osiemdziesiątych dane o gospodarce japońskiej przewyższały prawie pod każdym względem wskaźniki amerykańskie. Charakteryzowała się ona wyższą stopą wzrostu, wydajnością oraz innowacyjnością w przemyśle o wysokim stopniu zaawansowania technologicznego, niższym poziomem inflacji i bezrobocia. Japończycy importowali surowce, na rynki zagraniczne kierowali zaś wyroby wysoko przetworzone, konkurencyjne już nie tylko pod względem ceny (co osiągnęto w dużym stopniu kosztem wysokich cen na rynku krajowym), ale i jakości. W 1981 r. Japonia miała 70-procentowy udział w światowym rynku układów scalonych do komputerów. Stale rosnąca nadwyżka eksportowa w handlu ze Stanami Zjednoczonymi (1,7 mld dolarów w 1974 r. i aż 58,4 mld dolarów w 1986 r.) powodowała, że kraj ten zaczął być postrzegany jako poważne zagrożenie dla amerykańskich interesów ekonomicznych.

Za główne przyczyny asymetrii we wzajemnych stosunkach handlowych uważano politykę protekcjonizmu oraz minimalne wydatki Japończyków na cele obrony (*free ride*). Waszyngton domagał się zwiększenia udziału strony japońskiej w utrzymywaniu amerykańskich baz wojskowych (do 1989 r. udział ten wzrósł do 40 proc.). Japońską ekspansję handlową starano się ograniczyć za pomocą po-

lityki celnej i nacisków na ograniczenie eksportu wybranych grup towarów. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych dotyczyło to kolorowych telewizorów, na początku lat osiemdziesiątych zaś – obrabiarek i samochodów. Z drugiej strony Stany Zjednoczone oczekiwały zwiększenia przez Japonię zakupów wzbogaconego uranu, a także artykułów rolnych (w szczególności wołowiny i owoców cytrusowych) oraz większego otwarcia rynku japońskiego w takich dziedzinach, jak przemysł drzewny, budownictwo, sprzęt medyczny, telekomunikacja, elektronika.

W związku z rosnącą presją i groźbami retorsji ze strony Stanów Zjednoczonych oraz krajów zachodnioeuropejskich rząd japoński podejmował działania zmierzające do przywrócenia równowagi w bilansie płatniczym. Obejmowały one m.in. stopniową obniżkę cel (zgodnie z ustaleniami Rundy Tokijskiej z 1979 r.), złagodzenie systemu norm i atestów wobec towarów importowanych, a także nowelizację obowiązującej od 1949 r. ustawy o wymianie dewizowej. Tempo liberalizacji gospodarki nie satysfakcjonowało jednak partnerów handlowych Japonii, którą oskarżano o stosowanie nieuczciwych praktyk, w tym dumpingu, oraz utrzymywanie barier utrudniających wejście inwestorów zagranicznych na tamtejszy rynek.

Falę krytycznych publikacji pod adresem Japonii zapoczątkował artykuł Theodore'a White'a, który latem 1985 r. na łamach „New York Times Magazine” porównywał działania Japończyków w sferze gospodarczej do ekspansji militarnej sprzed ponad czterdziestu lat. We wrześniu tego roku w Nowym Jorku przedstawiciele pięciu najbogatszych państw świata (G-5) podjęli decyzję dotyczącą dewaluacji dolara. W ciągu następnego miesiąca kurs jena w stosunku do dolara wzrósł ponad 40 proc. (z 238 do 168 jenów za dolara), powodując spadek opłacalności japońskiego eksportu. W 1987 r. Stany Zjednoczone oskarżyły Japonię o naruszenie podpisanego rok wcześniej porozumienia, przewidującego zwiększenie udziału amerykańskich producentów półprzewodników na rynku japońskim do 20 proc. w ciągu pięciu lat, i w odwecie nałożyły 100-procentowe cło na przenośne komputery oraz szerokoekranowe telewizory. Dowodem braku wzajemnego zaufania były burzliwe dyskusje wokół problemu transferu tech-

nologii oraz opóźnienie w realizacji japońsko-amerykańskiej współpracy w zakresie produkcji samolotu bojowego nowej generacji (FSX). W 1988 r. Kongres Stanów Zjednoczonych zatwierdził ustawę uprawniającą Amerykanów do podjęcia środków odwetowych wobec krajów, które łamią zasadę uczciwego handlu (tzw. klauzula Super-301).

Przywróceniu „harmonijnej współpracy międzynarodowej” miał służyć przyjęty w 1987 r. plan restrukturyzacji gospodarki, opracowany przez grupę doradczą pod przewodnictwem byłego prezesa Banku Japonii, Maekawy Haruo. Główny nacisk został położony na zwiększenie popytu wewnętrznego. Oprócz reformy systemu podat-

Samolot bojowy FSX, efekt współpracy japońsko-amerykańskiej

kowego wskazywano na konieczność skrócenia czasu pracy oraz zwiększenia nakładów na budownictwo mieszkaniowe. Japonia zobowiązała się do zwiększenia importu dóbr przemysłowych, otwarcia rynku rolnego, liberalizacji rynku finansowego, a także udziału w programie pomocy ekonomicznej dla krajów rozwijających się. W celu zminimalizowania skutków aprecjacji jena, a przy tym uniknięcia kolejnych napięć gospodarczych, Japończycy zdecydowali się na zwiększenie inwestycji bezpośrednich w zakłady zlokalizowane za granicą (zwłaszcza w branży motoryzacyjnej, elektrycznej i elektronicznej), a także w zagraniczne papiery wartościowe, do czego zachęcała niska krajowa stopa procentowa w Japonii (ok. 2,5 proc.). Zmniejszenie wydatków budżetowych, w tym na regulację rynku żywnościowego oraz

świadczenia socjalne (zlikwidowano m.in. bezpłatną opiekę medyczną dla osób starszych oraz dodatek rodzinny), przyczyniły się do znacznego obniżenia deficytu – z 17,7 proc. do 5,3 proc. PNB w latach 1980–1988.

W drugiej połowie lat osiemdziesiątych Japonia stała się głównym wierzycielem świata, posiadającym największe zagraniczne aktywa długoterminowe. Wykupując amerykańskie obligacje skarbowe, Japończycy finansowali deficyt budżetowy tego kraju. Nabywali takie obiekty jak Rockefeller Center czy wytwórnie filmowe MCA Universal (Matsushita) i Columbia Pictures (Sony), co potęgowało wrażenie, że Stany Zjednoczone są wykupywane przez Japan Inc. (w rzeczywistości pod koniec lat osiemdziesiątych wartość japońskich inwestycji w Stanach Zjednoczonych nie przewyższała inwestycji brytyjskich czy kanadyjskich).

Morita Akio oraz Ishihara Shintarō, autorzy bestselleru *Japonia, która potrafi powiedzieć „nie”* (*No to ieru Nihon*) z 1989 r., przekonali, że jedną z przyczyn tarć japońsko-amerykańskich był brak umiejętności jasnego formułowania przez Japończyków odpowiedzi odmownej. Morita i Ishihara wskazywali m.in. na skutki, jakie w wyścigu zbrojeń mogłyby spowodować sprzedaż japońskich półprzewodników kontrahentom radzieckim. Nie przycichły jeszcze wówczas echa głośnej afery związanej z zakładami Toshiba (do 1984 r. jako Tōkyō Shibaura Denki), które wbrew uzgodnieniom COCOM sprzedały Rosjanom urządzenia do produkcji śrub okrętowych utrudniających wykrywalność radzieckich okrętów podwodnych.

W tym czasie nastąpiły zmiany w japońskim rządzie. W listopadzie 1987 r. stanowisko premiera objął Takeshita Noboru, który zgrupował wokół siebie większość członków dawnej frakcji Tanaki i uchodził za specjalistę w dziedzinie nieoficjalnych negocjacji wstępnych i cichego lobbyingu (*nemawashi*). Latem 1988 r. wybuchła kolejna afera korupcyjna, w którą zamieszani byli wpływowi członkowie PLD, w tym Takeshita i Nakasone. Tym razem chodziło o przedświadczenia po niskich cenach akcji przedsiębiorstwa handlującego nieruchomościami – Recruit Cosmos Ltd. Wprowadzenie 3-procentowego podatku konsumpcyjnego w kwietniu 1989 r. jeszcze bardziej osła-

biło notowania Takeshity, który trzy miesiące później podał się do dymisji. Jego miejsce zajął dotychczasowy minister spraw zagranicznych, Uno Sōsuke, który sprawował tę funkcję zaledwie dwa miesiące ze względu na skandal, który wywołało ujawnienie jego romansu z gejszą.

Afery finansowe i obyczajowe, niepopularność reformy podatkowej oraz niezadowolenie rolników z postępującej liberalizacji rynku rolnego przyczyniły się do sukcesu socjalistów w wyborach uzupełniających do izby wyższej w lipcu 1989 r. Istotne znaczenie miało również powierzenie funkcji szefa SPJ Doi Takako, pierwszej kobiecie na tak wysokim stanowisku w strukturach partyjnych w historii japońskiego parlamentaryzmu. Świadectwem zmian w zdominowanym przez mężczyzn japońskim świecie polityki i próbą zyskania poparcia kobiecej części elektoratu było także pojawienie się kobiet w składzie rządu kolejnego premiera, Kaifu Toshikiego (na stanowiskach dyrektorów Urzędu ds. Środowiska i Urzędu Planowania).

Rok 1989 przyniósł jakościowe zmiany w japońsko-amerykańskich stosunkach ekonomicznych. Wychodząc z założenia, że źródłem tarć handlowych jest nie tyle bieżąca polityka, co różnice strukturalne między gospodarkami, obie strony przystąpiły do negocjacji mających na celu określenie i usunięcie przeszkód uniemożliwiających przywrócenie równowagi w bilansie handlowym i płatniczym.

Jesienią tego roku, w wyniku rozmów prowadzonych przez kraje G-7, Japonia zadeklarowała pomoc reformującym się krajom Europy Wschodniej. Polsce została zaoferowana pomoc gospodarcza wartości około 1 mld dolarów. Rząd Japonii nie zgodził się jednak na redukcję polskiego zadłużenia zagranicznego i trzy lata później wstrzymał gwarancje kredytowe na japońskie inwestycje w Polsce (podobnie na Węgrzech).

Pokolenie prosperity

W 1979 r. w raporcie EWG znalazło się kontrowersyjne stwierdzenie, że Japończycy to pracoholicy, mieszkający w „licznych kłatkach”. Opinię publiczną alarmowały przypadki śmierci z przepracowania (*karōshi*), a jakość życia w Japonii mimo rozkwitu gospodarki

Ginza, ekskluzywna dzielnica handlowa w Tokio

ciągle jeszcze odbiegała od standardów zachodnich. Pochłonięci pracą zawodową ojcowie mieli znikomy udział w wychowaniu oraz kształtowaniu osobowości dzieci. Te z kolei niemal całkowicie zostały pozbawione wolnego czasu. Z powodu ostrej rywalizacji o miejsce w najlepszych placówkach oświatowych, po zakończeniu regularnych zajęć w szkole uczyły się na rozmaite kursy przygotowujące do egzaminów wstępnych (*juku*). Dbaly o to matki ogarnięte obsesją na punkcie wykształcenia (*kyōiku mama*). Niepokój budziło nasilenie się zjawisk patologicznych w szkołach (agresja wśród uczniów, konflikty w relacjach uczeń–nauczyciel), a także wzrastająca liczba samobójstw w przypadkach niedostania się na renomowane uczelnie. Dyplom Uniwersytetu Tokijskiego, Uniwersytetu Waseda czy Uniwersytetu Keiō (*Keiō Gijuku Daigaku*) był bowiem podstawą przyszłej kariery zawodowej.

Coraz większa część Japończyków urodzonych w okresie prosperity gospodarczej i rosnącej konsumpcji odrzucała postawę samopoświęcenia dla pracy i prezentowała materialistyczne podejście do życia. Pokolenie to starsi określali mianem „nowej rasy” (*shinjinrui*). Japonki coraz później wychodziły za mąż. Podejmowały pracę jako tzw. OL (*office ladies*) czy hostessy. Zasobne w fundusze i wolny czas tzw. *gāru* (z ang. *girl*) nie stroniły od rozrywek zarezerwowanych dotychczas dla mężczyzn (spotkania towarzyskie poza domem, gra w *pa-chinko*, zakłady na wyścigach konnych). Swego rodzaju ucieczką przed problemami dorosłego życia, koniecznością wyrzeczeń i kompromisów była także panująca wśród dziewcząt moda na dziecinne stroje, infantylne zachowanie, a także wymyślne pismo, co umiejętnie wykorzystywała firma Sanrio, która pierwsza wypuściła na rynek papeterię, upominki i inne „fantazyjne artykuły” (*fanshi guzzu*) ozdobione postaciami z kreskówek.

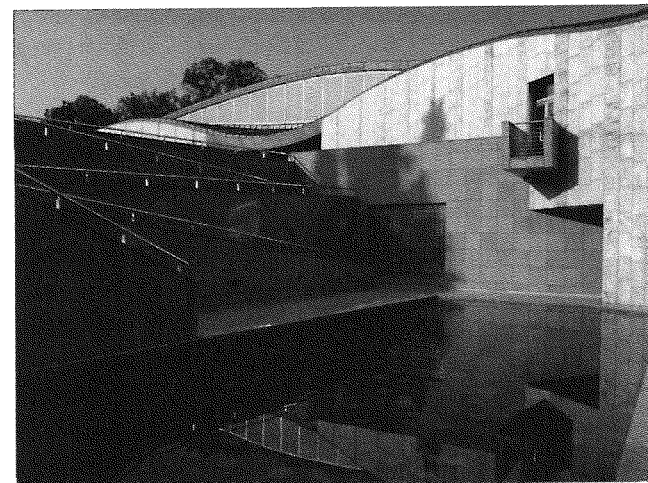
Niezmiernie popularne zarówno wśród dzieci, jak i dorosłych komiksy przyczyniły się do dynamicznego rozwoju filmów animowanych. Doszło wręcz do powstania swoistej subkultury (*otaku*), tworzonej przez miłośników *manga* (komiks), *anime* (kreskówki) i gier komputerowych. Kinematografię tego okresu zdominowały filmy satyryczne, w szczególności twórczość Itamiego Jūzō: *Pogrzeb* (*Sōshiki*, 1984), *Mlecz* (*Tampopo*, 1985), *Kobieta z Urzędu Podatkowego* (*Marusa no onna*, 1988). W 1985 r. w Tokio odbył się pierwszy Międzynarodowy Festiwal Filmów, organizowany odtąd rokrocznie. Światowe uznanie zdobyły filmy *Chaos* (*Ran*, 1985) Kurosawy, *Ballada o Narayamie* (*Narayama bushikō*, 1983) Imamury Shōheia, a także *Żądło śmierci* (*Shi no toge*, 1990) Oguriego Koheia.

W twórczości literackiej lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych można było zaobserwować programowy brak zainteresowania polityką. Pisarze należący do tzw. pokolenia introwertyków, tacy jak Furui Yoshikichi czy Sakagami Hiroshi, podejmowali tematykę życia codziennego z perspektywy jednostki uwiecznionej w skomplikowanych układach instytucji i rodziny. Kwitła literatura kobieca, której czołowe przedstawicielki (w prozie: Ōba Minako, Ariyoshi Sawako, Tsushima Yūko, Yoshimoto Banana; w poezji: Shinkawa Kazue, Yoshi-

hara Sachiko, Itō Hiromi) pisały o problemach swojej płci, więzi i konfliktów rodzinnych, a także frustracji społeczeństwa nasyconego dobrami materialnymi. Duży sukces na rynku wydawniczym odnieśli Tanaka Yasuo (*Tak jakoś kryształowo – Nantonaku kurisutaru*, 1980) i Murakami Haruki (*Koniec świata i hard-boiled wonderland – Sekai no owari to hādo boirudo wandarārando*, 1985; *Las norweski – Noruuei no mori*, 1987) kojarzeni z nurtem postmodernistycznym.

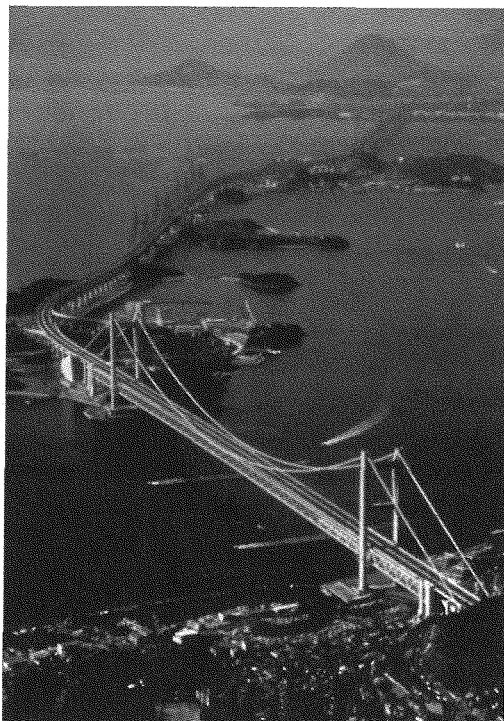
W latach osiemdziesiątych wyraźnie wzrosła liczba muzeów oraz galerii sztuki (pod koniec tej dekady w Japonii istniało ponad 2,6 tys. placówek muzealnych). Wśród organizatorów wystaw przeważały kon-

Centrum Sztuki i Techniki Japońskiej „Manggha” w Krakowie (według projektu Isozakiego Araty)

cerny prasowe oraz domy towarowe (Seibu, Sogō, Daimaru, Isetan, Tōkyū). Podobnie jak na Zachodzie pojawiła się sztuka conceptualna (prace Kitatsujiego Yoshihisy, Kawary Ona), a także tzw. nowe malarstwo, obejmujące takie kierunki, jak: neoekspresjonizm, malarstwo figuratywne, transawangarda. W charakterystycznych dla tego okresu instalacjach konstruowanych przez Toyę Shigeo i Endō Toshikatsu widoczny był wpływ Szkoły Materii (*post-Monoha*). Oryginalną polemikę z kulturą masową zapoczątkowały fotograficzne pastisze Morimury Yasumasy, reprezentanta krytycznego nurtu w sztuce współczesnej zwanego symulacjonizmem. Przykładem architektury post-

modernistycznej był Tsukuba Center Building według projektu Isozakiego Araty, wzniesiony na terenie miasteczka uniwersyteckiego w prefekturze Ibaraki, a także gmach Państwowego Teatru Lalek (Bunrakuza) w Osace zaprojektowany przez Kurokawę Kishō. Za interesowanie formami nieczystymi rodzajowo i stylowo, stosowanie cytatu, parodii, pastiszu oraz inne cechy i zjawiska typowe dla postmodernizmu nie były jednak w Japonii czymś zupełnie nowym. O tym, że tendencje postmodernistyczne zaobserwować można było w literaturze i sztuce okresu Tokugawa, przekonywał m.in. filozof i badacz kultury Karatani Kōjin.

Most Seto łączący wyspy Honsiu i Sikoku

Chociaż z powodu kryzysu paliwowego plan „przebudowy archipelagu” Tanaki został zarzucony, niektóre przedsięwzięcia, w szczególności dotyczące nowych linii komunikacyjnych, doczekały się realiza-

cji. W latach 1973–1974 do użytku oddano most i tunel łączący wyspy Honsiu i Kiusiu, w 1988 r. zakończono budowę ponad 30-kilometrowego mostu między Honsiu a Sikoku, a także 54-kilometrowego tunelu w cieśninie Tsugaru, oddzielającej wyspy Honsiu i Hokkaido, a do 1990 r. uruchomiono pięć z dwunastu planowanych linii Shinkansen.

Kampanie pod hasłami „Odkrywanie Japonii” i „Egzotyczna Japonia”, prowadzone w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych przez największą japońską agencję reklamową Dentsū na zamówienie kolei państwowych, jak również audycje publicznej stacji NHK, prezentujące lokalny folklor, przyczyniły się do rozwoju krajowej turystyki

Okolice dworca kolejowego Ueno – Tokio

i wzrostu popularności kultury tradycyjnej, której przejawy można było odnaleźć jeszcze na wsiach i terenach podmiejskich (*furusato bīmu*). Zapanowała przy tym moda na przedmioty codziennego użytku z okresów Meiji i Taishō (*nosutarujii bīmu*). Zjawiska te kontrastowały z obserwowaną tuż po wojnie tendencją do odrzucania tradycyjnych wartości, których kultywowanie uchodziło za przejaw zacofania. Dzięki wysokiemu kursowi jena rosła także popularność turystyki zagranicznej. Japończycy stali się częstymi bywalcami aukcji dzieł sztuki zachodniej.

Popieranie rozwoju ośrodków regionalnych stanowiło również część strategii wyborczej konserwatystów, służącej odciążeniu przeludnionych aglomeracji miejsko-przemysłowych oraz utrzymaniu poparcia w środowiskach wiejskich. Na lata osiemdziesiąte przypadł bujny rozwój terenów rekreacyjnych (pól golfowych, tras narciarskich itp.) oraz tematycznych parków rozrywki (Disneyland w Tokio, wioska holenderska w Nagasaki oraz rosyjska w Niigacie, królestwo bajek braci Grimm na Hokkaido, japońska Wenecja w Hirosimie, Costa del Sol w Kure i wiele innych). Budowano luksusowe hotele i pensjonaty, zarówno w stylu japońskim, jak i europejskim. W najdalszych zakąt-

Rodzinny park rozrywki u podnóża góry Fuji

kach Japonii powstawały miasteczka wyposażone w nowoczesną infrastrukturę techniczną (*technopolis*), takie jak Kokubu Hayato (pref. Kagoshima) czy Hamamatsu (pref. Shizuoka). Do nowoczesnych rozwiązań urbanistycznych tego okresu zaliczyć należy również zespół tzw. inteligentnych wieżowców Ark Hills w Tokio.

Na rynku nieruchomości zapanował ogromny popyt, co było związane z możliwościami uzyskania kredytu pod zastaw ziemi i budynków. Sytuacja ta spowodowała gwałtowny, średnio ponadtrzykrotny wzrost cen gruntów, które na Ginzie (Tokio) osiągnęły wartość około 100 tys. dolarów za metr kwadratowy. W bezpośrednim są-

siedztwie Pałacu Cesarskiego ziemia warta była tyle, co cały stan Kalifornia (przynajmniej teoretycznie). Kupno działki czy domu zaczęło przekraczać możliwości nawet dobrze sytuowanych Japończyków.

Ostatnie miesiące 1988 r. charakteryzowała „powściągliwość” (*jishuku*) związana z chorobą Hirohito. Przedstawiciele japońskich władz odwoływali zagraniczne podróże i uczestniczyli w modłach o zdrowie cesarza. W mediach unikano słów kojarzących się z dobrym samopoczuciem i nowością, odwoływano imprezy kulturalne i sportowe, wygaszano neony. Śmierć Hirohito 7 stycznia 1989 r. za-

Ceremonia intronizacji cesarza Akihito w przeznaczonym do uroczystości oficjalnych pawilonie Pałacu Cesarskiego – Tokio, 1990 r.

kończyła niezwykle burzliwą (wbrew swej nazwie) erę Shōwa. W uroczystościach pogrzebowych uczestniczyli przedstawiciele 164 krajów i 28 organizacji międzynarodowych. Kolejnemu etapowi w historii Japonii, zapoczątkowanemu objęciem tronu przez Akihito, nadano nazwę Heisei (dosłownie: tworzenie pokoju).

Stracona dekada (1900–2000)

Mocarstwo cywilne czy normalne państwo?

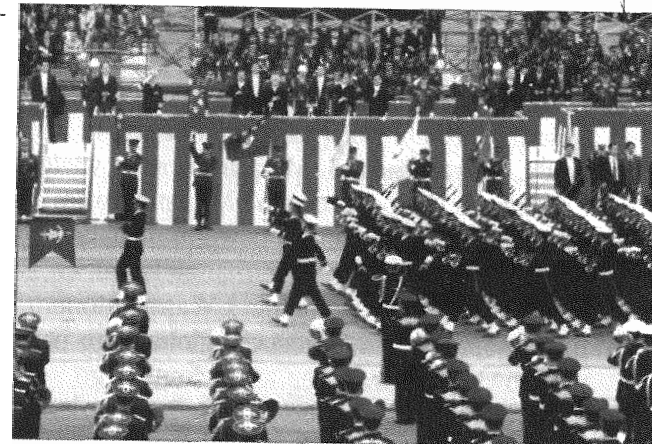
Strategia Yoshidy, który wykorzystał sojusz ze Stanami Zjednoczonymi do zapewnienia bezpieczeństwa narodowego i warunków sprzyjających odbudowie gospodarczej, okazała się dla Japończyków niezwykle korzystna. Wojenna klęska przerodziła się w spektakularny sukces ekonomiczny. Ze względu na doświadczenia wojenne kraje sąsiadujące z Japonią preferowały zachowanie przez nią statusu „mocarstwa cywilnego”. Konsekwencją ograniczenia aktywności międzynarodowej do sfery gospodarczej były jednak zarzuty merkantylnizmu oraz opinie, że Japonia stanowi państwo półsuwerenne.

Warunkiem osiągnięcia statusu „normalnego państwa” była rewidacja konstytucji oraz przyjęcie przez Japonię współodpowiedzialności za sprawy bezpieczeństwa i pokoju na świecie stosownie do jej potencjału ekonomicznego. Dzięki temu Japonia miała szansę uzyskać stałe członkostwo w Radzie Bezpieczeństwa ONZ, o które od lat bezskutecznie się ubiegała, tym bardziej że pod względem kwot przeznaczanych na dofinansowywanie tej organizacji plasowała się na wysokiej, drugiej pozycji. Przeliczając niewiele ponad 1 proc. PNB wydatki na cele wojskowe (w latach 1986–1990 stanowiły one około 6,5 proc. budżetu państwa, dla porównania w Stanach Zjednoczonych – 28 proc.), jak również liczebność Oddziałów Samoobrony (ok. 234 tys. osób) kształtowały się nadal znacznie poniżej oczekiwań Waszyngtonu. Trzeba jednak zaznaczyć, że 3,9 bln jenów wydane na obronność w 1989 r. zapewniły Japonii trzecie miejsce na świecie (po Stanach Zjednoczonych i ZSRR).

Zakończenie zimnej wojny na świecie sprzyjało porzuceniu przez Japonię zachowawczej polityki, tymczasem jej postawa wobec konflik-

tu w Zatoce Perskiej (sierpień 1990–luty 1991) wywołała kolejną falę krytyki. Z powodu niekorzystnego układu sił w parlamencie i sprzeciwu znacznej części społeczeństwa kreślone przez ekipę Kaifu projekty skierowania Oddziałów Samoobrony do obsługi logistycznej sił ONZ lub utworzenia oddzielnej formacji wspierającej operacje pokojowe ONZ nie miały szans na realizację. Wybory przeprowadzone w lutym 1990 r. zapewniły konserwatystom 53,7 proc. mandatów w izbie niższej, a i tak nawet wśród deputowanych z ramienia PLD trudno było o jednomyślność. Rezultatem negocjacji z partiami opozycyjnymi – Kōmeitō oraz PDS – była uchwała o dofinansowaniu operacji „Pustynna

Defilada Oddziałów Samoobrony

Burza” (m.in. za cenę ustępstw w polityce podatkowej). Nie udało się jednak przeforsować projektu wykorzystania samolotów stanowiących uzbrojenie Oddziałów Samoobrony w celach ewakuacji jednostek ONZ i ostatecznie usługi transportowe zaoferowały instytucje prywatne. Dwa miesiące po zakończeniu konfliktu japoński parlament wyraził zgodę na udział Oddziałów Samoobrony w rozminowywaniu Zatoki Perskiej. Japonia, której wkład w wyzwolenie Kuwejtu spod irackiej okupacji miał jedynie charakter finansowy (rzędu 13 mld dolarów), nie spełniła oczekiwań międzynarodowej społeczności.

Niepowodzeniem zakończyła się także próba przeprowadzenia reformy systemu wyborczego, uzasadnianej m.in. koniecznością ogra-

niczenia korupcji (spowodowanej w dużym stopniu sytuacją, w której kandydaci z tej samej partii byli zmuszeni rywalizować ze sobą w tym samym okręgu wyborczym), a także zniwelowania zjawiska nadreprezentacji okręgów wiejskich (mimo znacznej migracji ludności do miast nie zmieniano granic okręgów, co w praktyce prowadziło do uprzywilejowania konserwatystów popieranym przez japońską wieś). Potrzebę zmian dostrzegano od dawna, jednakże podobnie jak w okresie zimnej wojny wielu działaczy PLD niechętnie odnosiło się do reformy, która mogłaby w istotnym stopniu wpłynąć na układ sił w parlamencie. Utrata poparcia ze strony szefa najsilniejszej z frakcji PLD, następcy Takeshity, Kanemaru Shina, ostatecznie przypieczętowała decyzję Kaifu o rezygnacji z pełnionej funkcji.

W listopadzie 1991 r. stanowisko przewodniczącego PLD przejął Miyazawa Kiichi stojący na czele frakcji, której patronowali wcześniej Ikeda, Ōhira i Suzuki. Miyazawa przez wiele lat kierował Urzędem Planowania Gospodarczego i Ministerstwem Finansów (z czego *nota bene* musiał się wycofać z powodu udziału w aferze Recruit Cosmos Ltd.), biegle władał językiem angielskim, co zwiększało jego szanse na osiągnięcie porozumienia z Waszyngtonem. Nowy premier deklorował poparcie dla koncepcji „globalnego partnerstwa”, nakreślonej w połowie 1989 r. przez amerykańskiego sekretarza stanu Jamesa Bakera. W styczniu 1992 r. wraz z prezydentem Stanów Zjednoczonych Georgem H. Bushem podpisał deklarację, w której Japonia zobowiązywała się do zwiększenia swego udziału w finansowaniu amerykańskiej obecności w regionie Azji i Pacyfiku (w 1999 r. udział Japonii w utrzymaniu wojsk amerykańskich na własnym terytorium wzrósł do ponad 275 mld jenów w skali roku, tj. ok. 80 proc. kosztów), podjęcia działań na rzecz zmniejszenia zadłużenia międzynarodowego oraz rozszerzenia pomocy dla krajów rozwijających się. W 1991 r. wkład Japonii w pomoc rozwojową plasował ją dopiero na dwunastej pozycji pod względem udziału w PNB (0,32 proc.), aczkolwiek biorąc pod uwagę wartość bezwzględną tego rodzaju świadczeń, przeznaczała ona na ten cel sumy największe na świecie (ok. 11 mld dolarów).

Dzięki porozumieniu PLD, Kōmeitō i PDS w czerwcu 1992 r. w parlamencie przeforsowano historyczną ustawę, zgodnie z którą Oddziały Samoobrony zyskały prawo uczestniczenia w operacjach pokojowych i akcjach humanitarnych ONZ. W latach 1992–1994 formacje te wzięły udział w działaniach na terenie Kambodży, Angoli, Mozambiku, Salwadoru, Zairu i Kenii, m.in. nadzorując wybory parlamentarne i udzielając pomocy uchodźcom.

Kryzys gospodarczy, załamanie się tzw. systemu 1955 roku

Następstwem spekulacji na rynku nieruchomości był krach na Gieldzie Tokijskiej na początku stycznia 1990 r. oraz załamanie się tzw. gospodarki bańki mydlanej. Do sierpnia 1992 r. wartość indeksu Nikkei spadła z 38 915 do 14 309 jenów. Gwałtowny spadek cen akcji i ziemi przyniósł inwestorom duże straty. Wiele przedsiębiorstw znalazło się na krawędzi bankructwa. W latach 1990–1993 stopa wzrostu gospodarczego spadła z 5,5 do 0,2 proc.

Narastające trudności ekonomiczne zbiegły się w czasie z odsunięciem PLD od steru rządów. Chociaż skandale korupcyjne nie miały dotąd tak poważnego wpływu na wyniki wyborów parlamentarnych, seria afer ujawnionych na początku lat dziewięćdziesiątych, z których najgłośniejsza była związana z firmą kurierską Sagawa Kyūbin, miała dalekosiężne skutki. Zamieszany w aferę wiceprzewodniczący PLD Kanemaru Shin był zmuszony wycofać się z życia politycznego z powodu zarzutów przyjmowania łapówek, oszustw podatkowych oraz ujawnienia jego powiązań ze środowiskiem gangsterskim *yakuza* (dzięki któremu m.in. udaremnił kampanię skrajnie prawicowej Japońskiej Partii Cesarskich Poddanych – Nihon Kōmintō – przeciwnej powołaniu Takeshity na stanowisko premiera). W grudniu 1992 r. sekretarz generalny PLD Ozawa Ichirō, rozzarowany faktem, że kierownictwo frakcji po Kanemaru przejął Obuchi Keizō, założył wraz z Hatą Tsutomu własne ugrupowanie wewnątrzpartyjne o nazwie Forum Reform 21 i stał się jednym z najzagorzalszych głosicieli reform politycznych.

Rezygnacja Miyazawy z reformy systemu wyborczego stanowiła pretekst do uchwalenia wotum nieufności wobec jego gabinetu, co pociągnęło za sobą rozwiązanie parlamentu w czerwcu 1993 r. PLD, który mimo wewnętrznych konfliktów udało się dotąd zachować jedność, zaczęli opuszczać kolejni działacze. Ozawa i Hata założyli Partię Odnowy (*Shinseitō*), natomiast Takemura Masayoshi – Nową Partię Prekursorów (*Shintō Sakigake*, w skrócie *Sakigake*). W lipcowych wyborach do Izby Reprezentantów PLD zdobyła zaledwie 43,6 proc. mandatów, co oznaczało utratę zdolności do samodzielnego sformowania gabinetu. Po trzydziestu ośmiu latach nieprzerwanych rządów tej

Wieżowce w tokijskiej dzielnicy Shinjuku. Po lewej stronie dwie wieże ratusza (według projektu Tange Kenzō)

partii, które w opracowaniach politologicznych określano mianem „systemu 1955 roku”, powołano rząd koalicyjny, w którego skład weszły Shinseitō, Sakigake, Nowa Partia Japonii (*Nihon Shintō*, NPJ; utworzona w maju 1992 r. przez Hosokawę Morihiro), SPJ, PDS, Shaminren, Kōmeitō i Minkairen (grupa deputowanych związana z centralą związkową Rengō). W obozie opozycji znalazły się PLD i KPJ.

Rząd, na czele którego stanął wnuk Konoe Fumimaro, Hosokawa Morihiro, planował reformę systemu wyborczego, wprowadzenie usta-

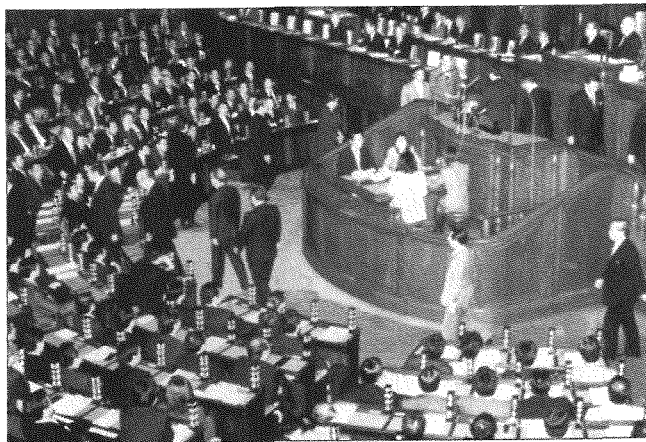
wy antykorupcyjnej i decentralizację władzy, w tym wzmocnienie roli samorządów lokalnych. Nie wykluczano możliwości przeniesienia stolicy (pierwsze takie projekty kreslono już w 1963 r., w czasie przygotowań do olimpiady, kiedy w Tokio dał się we znaki brak wody). Zapowiadano ograniczenie powiązań między politykami, wysokimi urzędnikami państwowymi i sektorem prywatnym (tzw. żelazny trójkąt), stworzenie szerszego dostępu do informacji dotyczących działalności poszczególnych ministerstw oraz nowego systemu awansów w strukturach administracji cywilnej. Ważne miejsce w programie reform zajęła deregulacja zarządzania, służąca pobudzeniu oddolnej aktywności przedsiębiorstw.

Recesja, a także postępująca nieuchronnie globalizacja uwidoczniły ograniczenia tkwiące w japońskim modelu kapitalizmu nacechowanego interwencjonizmem państwowym. Rządowe regulacje gospodarcze i restrykcje importowe zakłócały działanie rynku. Japonia, postrzegana na świecie jako modelowy przykład wysokiej produktywności, w wielu dziedzinach gospodarki okazała się niekonkurencyjna, na przykład w energetyce, przemyśle tekstylnym i papierniczym, budownictwie, produkcji rolnej i przetwórstwie żywności, a także handlu detalicznym zdominowanym w 56 proc. przez sklepiki rodzinne (w Stanach Zjednoczonych wskaźnik ten w latach osiemdziesiątych wynosił 3 proc.). Skutkiem niewystarczającego wzrostu wydajności i efektywności w sektorach nieprzemysłowych była powiększająca się luka cenowa, tj. zwiększające się różnicowanie cen towarów i usług na rynku wewnętrznym i międzynarodowym. Mimo aprecjacji jena koszty utrzymania rosły. Niepokojącym zjawiskiem, m.in. w branży elektronicznej, były tzw. wydrążenia, czyli gwałtowny odpływ inwestycji do krajów o niższych kosztach produkcji.

Z powodu różnicy stanowisk poszczególnych partii Hosokawie udało się zrealizować tylko niewielką część zamierzeń, a i to dopiero dzięki porozumieniu z PLD. W styczniu 1994 r. przyjęto mieszany system wyborczy do Izby Reprezentantów (część kandydatów miała być wybierana w jednomandatowych okręgach wyborczych, pozostali – w systemie proporcjonalnym w jedenastu wielomandatowych okręgach regionalnych), a także zatwierdzono nowe przepisy dotyczące

finansowania partii politycznych. Przełomowy charakter miało ponadto zaakceptowanie postanowień Rundy Urugwajskiej (1986–1993), przewidujących częściowe otwarcie japońskiego rynku ryżu. Na decyzję tę miała wpływ nie tylko presja ze strony krajów członkowskich GATT, ale także spadek krajowej produkcji spowodowany anomaliami pogodowymi (planowano, że w ciągu sześciu lat import ryżu osiągnie poziom 8 proc. rocznego zapotrzebowania).

W kwietniu 1994 r. z niewyjaśnionych do końca powodów Hosokawa scedował na rzecz Haty funkcję premiera (prawdopodobnie w związku z oskarżeniami o udział w jednej z afer korupcyjnych).

Sesja Izby Reprezentantów

Wkrótce socjaliści postanowili wycofać się z udziału w rządzie. Przyczynił się do tego Ozawa, który usiłował utworzyć nowe ugrupowanie na bazie dotychczasowych koalicjantów, jednak z wyłączeniem SPJ. Z powodu konfliktu między Ozawą i Takemurą koalicję opuściło także Sakigake. Hata utrzymał się jedynie dziewięć tygodni niezbędnych do uchwalenia budżetu.

W czerwcu 1994 r. doszło do bezprecedensowego mariażu PLD i SPJ. Do koalicji przystąpiła także Sakigake. Mimo dominującej pozycji PLD zaproponowała na szefa gabinetu przedstawiciela słabszego ugrupowania, nie chcąc brać na siebie odpowiedzialności za ewentualne niepowodzenie tego przedsięwzięcia. Po czterdziestu sześciu

latach ponownie na czele gabinetu stanął socjalista, Murayama Tomiichi. Swoim *exposé* wzbudził konsternację nie tylko wśród wyborców, ale także członków własnej partii, jako że zdecydował się poprzeć japońsko-amerykańskie porozumienie o bezpieczeństwie, uznać Oddziały Samoobrony za zgodne z konstytucją oraz wycofać się z kampanii przeciwko legalizacji hymnu *Kimi ga Yo* oraz flagi *Hi no Maru*. SPJ (od 1996 r. jako Partia Socjaldemokratyczna – *Shakai Minshutō*, PSD) pozostała wierna jedynie konstytucji. Przewodniczący PLD Kōno Yohei nie nalegał na rewizję ustawy zasadniczej. Istotnym czynnikiem, który umożliwił współpracę SPJ i PLD, były niewątpliwie zmiany, które zaszły po 1989 r. w ruchu związkowym. Mimo krytycznych opinii koalicja ta okazała się dość stabilna i przetrwała do czerwca 1998 r. Ostatnie dwa i pół roku funkcję premiera piastował Hashimoto Ryūtarō, przewodniczący PLD, dotychczasowy minister handlu zagranicznego i przemysłu, odpowiedzialny m.in. za negocjacje ze Stanami Zjednoczonymi w sprawie handlu.

W opublikowanym w połowie 1990 r. programie likwidacji przeszkód strukturalnych uniemożliwiających przywrócenie równowagi w japońsko-amerykańskim bilansie handlowym i płatniczym strona japońska zobowiązywała się m.in. do zaostrzenia ustawodawstwa antymonopolowego, liberalizacji przepisów dotyczących obrotu ziemią, uproszczenia procedur odpraw importowych, reformy handlu hurtowego i detalicznego oraz innych działań zwiększających dostęp zagranicznych towarów i inwestycji na tamtejszy rynek. W praktyce w związku z kryzysem gospodarczym i politycznym nie odnotowano istotnych postępów w działaniach mających na celu zniwelowanie japońsko-amerykańskich tarć handlowych. Z powodu zmniejszenia importu nadwyżka w handlu ze Stanami Zjednoczonymi zaczęła ponownie rosnąć, osiągając w 1993 r. poziom 59 mld dolarów. W lipcu tego roku w dokumencie zatytułowanym „Podstawy nowego amerykańsko-japońskiego partnerstwa ekonomicznego” ustalono reguły oraz zakres dalszych rokowań handlowych, a także wytyczono nowe obszary dwustronnej współpracy (m.in. ochrona środowiska, problem handlu narkotykami i AIDS). W 1994 r. osiągnięto porozumienie dotyczące branży ubezpieczeniowej oraz handlu sprzętem telekomunikacyjnym

i medycznym. Spór w sprawie handlu samochodami i artykułami motoryzacyjnymi udało się zażegnać dopiero w czerwcu 1995 r., kiedy Amerykanie wycofali decyzję o wprowadzeniu 100-procentowego cła na trzynaście japońskich luksusowych modeli samochodów.

Wzmocnienie pozycji jena w początkach 1995 r. (ze 102 do 81 jenów za dolara) przyczyniło się do wyraźnego zwiększenia w Japonii popytu na produkty importowane (w 1996 r. nastąpił wzrost importu o 30,9 proc., przy czym poziom eksportu wzrósł jedynie o 8 proc.), co przejściowo poprawiło stan japońsko-amerykańskich obrotów handlowych. We wrześniu doszło jednak do incydentu z udziałem stacjonujących na Okinawie żołnierzy amerykańskich (zgwalcenie dwunastoletniej dziewczynki). Wydarzenie to doprowadziło do napięć we wzajemnych stosunkach i spotęgowania wystąpień społecznych na rzecz likwidacji baz wojskowych, zajmujących około 19 proc. powierzchni tej wyspy (ok. 75 proc. powierzchni amerykańskich baz zlokalizowanych w Japonii). Zbadanie tego problemu powierzono Specjalnej Komisji ds. Okinawy (*Special Action Committee on Okinawa, SACO*). Załagodzeniu konfliktu miała służyć m.in. obietnica zwrócenia terenów stanowiących bazę amerykańskich sił powietrznych Futemma, złożona w kwietniu 1996 r. przez prezydenta Stanów Zjednoczonych Billa Clintona podczas jego wizyty w Tokio. Clinton i Hashimoto ogłosili wówczas „Wspólną deklarację o bezpieczeństwie. Sojusz na XXI wiek”, w której zasięg obowiązywania dotychczasowego układu rozszerzono na „obszar otaczający” Japonię. To brzmiące dość enigmatycznie określenie interpretowano jako region Azji i Pacyfiku.

Argumentami przemawiającymi za rozwijaniem japońsko-amerykańskiego sojuszu mimo zakończenia zimnej wojny były utrzymujące się nadal źródła napięć, w tym spory terytorialne (zaledwie miesiąc wcześniej oddziały marynarki ChRL przeprowadziły manewry na wodach terytorialnych Tajwanu), jak również doniesienia na temat budowy arsenału nuklearnego przez Koreę Północną. We wrześniu 1997 r. ogłoszono nowe wytyczne dotyczące współdziałania obydwu państw w razie konfliktu zbrojnego, przewidujące m.in. wykorzystanie japońskich Oddziałów Samoobrony do wspierania zaplecza amerykańskich sił zbrojnych, w tym rozminowywania szlaków morskich, zbierania

danych wywiadowczych, usług transportowych i medycznych, udziału w akcjach ratunkowych oraz ewakuacji ludności cywilnej. Powstały jednak wątpliwości, czy – pełniąc rolę wspomagającą – japońskie oddziały będą w stanie uniknąć bezpośredniego zaangażowania w konflikt zbrojny.

W tym czasie przez Japonię przetoczyła się fala tragicznych w skutkach wydarzeń. W styczniu 1995 r. okolice Kobe nawiedziło silne trzęsienie ziemi, w wyniku którego zginęło ponad 6 tys. osób, a 350 tys. zostało bez dachu nad głową lub utraciło znaczną część majątku. Rząd Murayamy nie wysłał w porę ekip ratowniczych. Z pomocą ofiarom

Skutki trzęsienia ziemi w Kobe – 1995 r.

katakлизmu najszybciej pospieszyła lokalna mafia (*Yamaguchigumi*) oraz przedsiębiorstwa i osoby prywatne. Wolontariusze napotkali przy tym znaczne utrudnienia natury prawnej, co uwidoczniło potrzebę uregulowania problemu organizacji niedochodowych (stosowna ustawa została uchwalona w 1998 r.). Z kolei w marcu doszło do ataku terrorystycznego w tokijskim metrze, w wyniku którego zmarło 10 osób, a 5 tys. uległo zatruciu. Trujący gaz (sarin) podłożyli na rozkaz swego przywódcy, Asahary Shōkō, członkowie sekty Najwyższej Prawdy Aum (*Aum Shinrikyō*). Ślamazarność, którą wykazały władze wobec tych wydarzeń (i innych, jak choćby fala masowych zachoro-

wań młodzieży szkolnej, wywołanych bakterią *Escherichia coli* w lecie 1996 r., czy groźny wypadek w elektrowni jądrowej Tokaimura trzy lata później), dowiodły braku infrastruktury i procedur umożliwiających przeciwdziałanie tego rodzaju kryzysom.

W grudniu 1995 r. oburzenie społeczne wywołał projekt wykorzystania pieniędzy podatników do przeprowadzenia postępowania likwidacyjnego siedmiu towarzystw pożyczkowych (*jūsen*). Rząd zamierzał w ten sposób zapobiec destabilizacji systemu finansowego. Okazało się bowiem, że około 90 proc. kredytów udzielonych przez te instytucje nie zostanie spłaconych. Sytuacja ta była wynikiem niedostatecznego nadzoru resortu finansów nad bankami, przyznającymi kredyty mimo dużego ryzyka niewypłacalności klientów, oraz wzajemnych powiązań urzędników państwowych i członków zarządów banków w ramach praktyki *amakudari*. Rozwiązanie problemu utrudniał fakt, że większość dłużników wywodziła się ze środowisk przestępczych *yakuza*, od lat zaangażowanych w spekulacje na rynku nieruchomości. Upadłość ogłosiły w tym czasie banki Hanwa Ginkō i Hyōgo Ginkō. Za granicą głośno było o sprawie nowojorskiego oddziału Daiwa Ginkō. Kierownictwo tego banku próbowało rozwiązać problem nieściągalnych wierzytelności za pośrednictwem japońskiego Ministerstwa Finansów, nie informując o tym władz amerykańskich.

W wyniku gwałtownych przetasowań w obozie opozycji doszło do wykrystalizowania się dwóch formacji gotowych konkurować z rządzącą koalicją. W grudniu 1994 r. na bazie PDS, NPJ, Shinseitō i części Kōmeitō powstała Partia Nowych Horyzontów (*Shinshintō*, PNH), której kierownictwo objął początkowo Kaifu, a po roku – Ozawa. Z kolei we wrześniu 1996 r. część członków prawego skrzydła PSD, Sakigake i PNH utworzyła Partię Demokratyczną (*Minshutō*, PD), której współprzewodniczyli Hatoyama Yukio i Kan Naoto. Ten ostatni zyskał dużą popularnością dzięki postawie, którą zaprezentował w czasie pełnienia urzędu ministra zdrowia w rządzie Hashimoto. Kan ujawnił dokumenty związane z aferą zakażenia w latach osiemdziesiątych pacjentów chorych na hemofilie wirusem HIV, a także w imieniu całego resortu publicznie przeprosił rodziny ofiar.

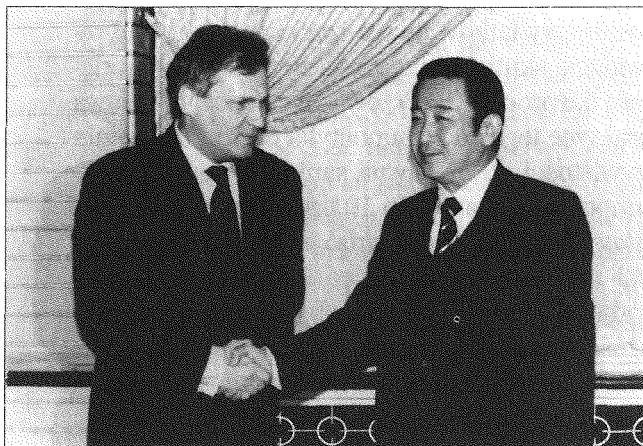
W wyborach do Izby Reprezentantów zorganizowanych w październiku 1996 r. (po raz pierwszy w systemie mieszanym) PLD uzyskała 47,2 proc. mandatów, PNH – 31,2 proc., PD – 10,4 proc., PSD – 3 proc., Sakigake zaś – 0,4 proc. Spora część wyborców głosujących dotąd na SPJ zdecydowała się oddać głos na KPJ, czego efektem był zaskakujący wzrost poparcia dla działaczy komunistycznych (5,2 proc. mandatów). Jednym z elementów kampanii wyborczej był podatek konsumpcyjny wzbudzający od lat wiele emocji.

Rządowe plany zaostrzenia polityki podatkowej (w tym zwiększenia wspomnianego podatku z 3 do 5 proc.) były podyktowane koniecznością przezwyciężenia deficytu budżetowego, spowodowanego w dużym stopniu wzrostem wydatków na realizację pakietów antyrecesyjnych, a także likwidację skutków trzęsienia ziemi. W 1996 r. deficyt ten osiągnął wartość 6,8 proc. PKB. Przewodzący opozycji Ozawa argumentował, że w praktyce tego rodzaju polityka opóźni ożywienie koniunktury. W rzeczywistości do niedawna sam postulował zwiększenie podatku konsumpcyjnego nawet do 10 proc. (m.in. w głośnej publikacji *Plan przebudowy Japonii – Nihon kaizō keikaku*, 1993) i swego czasu wręcz wymusił na Hosokawie uwzględnienie w planach rządu 7-procentowego „podatku narodowego dobrobytu” (nazwa ta miała sugerować, że większość środków przeznaczona zostanie na cele socjalne). Obecnie jednak Ozawa proponował utrzymanie podatku na stałym poziomie, przynajmniej do 2000 r. Mimo licznych kontrowersji decyzja o podwyżce weszła w życie w kwietniu 1997 r.

Na przełomie lat 1996 i 1997 rząd Hashimoto przedstawił program sześciu reform, obejmujących zarówno sferę społeczno-ekonomiczną, jak i polityczną. PLD po raz kolejny udowodniła, że dla odzyskania parlamentarnej większości gotowa jest zaadoptować znaczną część haseł opozycji. Hashimoto zapowiadał m.in. zmiany w strukturach administracji centralnej (zmniejszenie do 2001 r. liczby ministerstw i agend rządowych z 22 do 13, a do 2010 r. redukcję zatrudnienia rządu 25 proc.), reformę systemu ubezpieczeń społecznych oraz edukacji. Najpilniejszym zadaniem była jednak reforma systemu finansowego (tzw. *Big Bang*), w tym liberalizacja japońskiego rynku dewizowego, wprowadzenie zmian w sposobie funkcjonowania banku cen-

tralnego (odpowiednie ustawy weszły w życie w kwietniu 1998), udostępnienie informacji dotyczących polityki finansowej rządu (ustawa z lutego 1999). Wiele mówiono również o konieczności ukrócenia praktyki opłacania przez zarządy spółek akcyjnych tzw. *sōkaiya*. Zarzuty wręczania łapówek gangsterom skierowano m.in. pod adresem rządów domów maklerskich Nomura, Yamaichi, Daiwa, Nikkō, banku Daiichi Kangyō, a także producenta artykułów spożywczych Ajinomoto.

W latach 1995–1996 stopa wzrostu gospodarczego kształtowała się na poziomie nieco powyżej 2 proc., tymczasem w 1997 r. zanotowano ujemny przyrost PKB (–0,7 proc.). Tym razem osłabienie dynamiki

Spotkanie premiera Hashimoto Ryūtarō z prezydentem Aleksandrem Kwaśniewskim podczas olimpiady zimowej w Nagano – 1998 r.

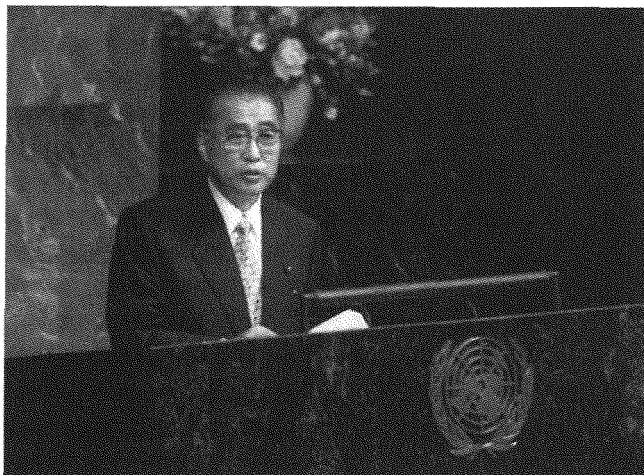
rozwoju gospodarczego było związane z azjatyckim kryzysem finansowym, zapoczątkowanym dewaluacją tajskiego batha. Mimo własnych problemów w latach 1997–1999 Japonia przeznaczyła ponad 80 mld dolarów na przezwycięzenie kryzysu w Korei Południowej, Tajlandii, Indonezji, Malezji i na Filipinach. Jej projekt utworzenia Azjatyckiego Funduszu Monetarnego (*Asian Monetary Fund*) został zawetowany przez Waszyngton oraz Pekin. Z wypowiedzi Clintona wynikało, że Stany Zjednoczone uważają Chiny za strategicznego partnera, chociaż jeszcze kilka lat wcześniej prezydent Bush nazwał ten kraj strategicznym rywalem (oba te określenia stawiły Japonię w trudnym położeniu).

Pod koniec 1997 r. nasiliła się fala bankructw japońskich instytucji finansowych, tłumaczona po części odejściem Ministerstwa Finansów od dotychczasowej praktyki „konwojowania” banków, tj. dostosowywania polityki rządu do kondycji ekonomicznej instytucji o najsłabszych wynikach operacyjnych. Upadłość ogłosiły m.in. domy maklerskie Yamaichi i San'yō, a także Bank Kolonizacyjny Hokkaido (*Hokkaidō Takushoku Ginkō*). Do 1998 r. liczba bankructw (zarówno przedsiębiorstw, jak i osób prywatnych) przekroczyła 110 tys. Wartość złych długów szacowano w tym czasie na sumę od 550 mld do 1 bln dolarów. Ugrupowania opozycyjne zarzucały ekipie Hashimoto, że zamiast poddać sektor bankowy bolesnej kuracji wpompowuje w niewydolny system wpływy z podatków. Rezultatem negatywnej oceny perspektyw japońskiej gospodarki, sporządzonej przez amerykańską agencję ratingową Moody's w kwietniu 1998 r., był gwałtowny spadek kursu jena. W sierpniu tego roku za dolara płacono 147 jenów. Potaniecie jena niekorzystnie wpływało na sytuację na giełdach innych krajów azjatyckich.

Przeprowadzone w tym czasie częściowe wybory do Izby Radców nie zapewniły PLD większości mandatów (41,2 proc.). Demokraci uzyskali 18,6 proc. mandatów. Kilka miesięcy wcześniej do PD, obecnie najsilniejszej partii opozycyjnej, przyłączyło się wiele mniejszych ugrupowań, powstałych na gruzach rozwiązanej w grudniu 1997 r. PNH. Ozawa postanowił pozostać na uboczu, tworząc Partię Liberalną (*Jiyūtō*, PL). Po wyborach Hashimoto podał się do dymisji, a na czele rządu mniejszościowego (tuż przed wyborami PSD wycofała się z koalicji) stanął Obuchi Keizō. Kontrowersje wzbudziło powołanie 79-letniego Miyazawy Kiichiego na stanowisko ministra finansów.

Jesienią 1998 r. PLD zawarła z opozycją kompromisowe porozumienie w sprawie reanimacji zadłużonego sektora bankowego, przewidujące m.in. skupowanie problematycznych kredytów przez powołaną do tego celu agencję rządową czy wręcz nacjonalizację banków w przypadku, gdyby wymagały one zbyt dużej pomocy ze strony państwa (w pierwszej kolejności procedurą tą miał być objęty Japoński Bank Kredytów Długoterminowych). Dalszemu udzielaniu złych kredytów zapobiec miało narzucenie kilkudziesięciu bankom ścisłych

reguł restrukturyzacji. Ograniczenia w udzielaniu kredytów utrudniały jednak ożywienie gospodarki. Firmy nie inwestowały w nowe przedsięwzięcia, porzeczając na zwiększaniu produkcji i obniżaniu cen, co dodatkowo napędzało deflację i powodowało kłopoty finansowe nawet w dobrze zarządzanych koncernach. Z powodu recesji, a także trudności spowodowanych takimi czynnikami, jak nasycenie rynku wewnętrznego, protekcjonizm w polityce handlowej krajów zachodnich oraz konkurencja ze strony azjatyckich tygrysów, wiele firm w branży elektronicznej (Hitachi, Tōshiba, Matsushita), samochodowej (Toyota, Nissan, Honda), stalowej (Shinippon Seitetsu), teleko-

Premier Obuchi Keizō przemawia na forum ONZ

munikacyjnej (NTT) oraz instytucji finansowych (Nomura, Nikkō, Sakura Ginkō) podjęło decyzję o znacznej redukcji zatrudnienia i zamrożeniu płac. Spowodowało to wzrost niskiego dotąd bezrobocia, które w latach dziewięćdziesiątych zwiększyło się z 2 do 5 proc. W celu poprawy sytuacji rząd Obuchiego zapowiadał zatrudnienie na okres przejściowy około 700 tys. osób w strukturach administracji centralnej.

Wartość pakietów antyrecesyjnych wyniosła w latach 1992–1998 ponad 78 bln jenów. W celu stymulowania działalności inwestycyjnej przedsiębiorstw i zlikwidowania presji deflacyjnej japoński bank cen-

tralny obniżał stopy procentowe, tak że na początku 1999 r. osiągnęły one wartość bliską zeru. Chociaż pozwoliło to poprawić płynność finansową przedsiębiorstw, pogorszeniu uległa sytuacja banków borykających się z „wątpliwymi wierzytelnościami”. Kryzys systemu finansowego, a także rosnąca konkurencja na rynku międzynarodowym skłoniła japońskie banki do konsolidacji, czego przykładem było połączenie banków Tokijskiego i Mitsubishi (1996) oraz Sumitomo i Sakura (2001).

Masowa wyprzedaż akcji przedsiębiorstw zagrożonych bankrutem spowodowała osłabienie więzi kapitałowych w ramach struktur *keiretsu*. Nieefektywne podmioty gospodarcze nie mogły już liczyć na dodatkowe środki z tzw. banku głównego. Japońskie przedsiębiorstwa zostały zmuszone do sięgania w większym stopniu po źródła finansowania bezpośredniego i nie mogły już sobie pozwolić na „ignorowanie” akcjonariuszy. Nowe sieci powiązań zaczęły natomiast tworzyć przedsiębiorstwa działające w pokrewnych branżach, głównie w przemyśle samochodowym, elektrycznym, elektronicznym i petrochemicznym. O pomoc zwrócono się także do zagranicznych producentów (Nissan nawiązał współpracę z Renault, Mazda z Ford Motor Company, Mitsubishi z DaimlerChryslerem).

Nie będąc w stanie stworzyć przeciwwagi dla PLD, Ozawa zdecydował się zmienić strategię i w styczniu 1999 r. doszło do zawiązania koalicji PLD i PL. W październiku do koalicji przystąpiła Nowa Partia Kōmeitō (*Shinkōmeitō*), która powstała w wyniku konsolidacji byłych członków Kōmeitō. Dzięki współpracy deputowanych reprezentujących koalicję rządzącą w maju 1999 r. zatwierdzono zmiany w ustawie o Oddziałach Samoobrony, umożliwiające realizację zadań w ramach odnowionego sojuszu japońsko-amerykańskiego, natomiast w lipcu tego roku została ogłoszona ustawa uznająca *Hi no Maru* i *Kimi ga Yo* za symbole państwowe. Socjaliści wycofali się z poparcia udzielonego projektowi tej ustawy przez Murayamę, przeciw głosowali także członkowie PD i KPJ. Kilka miesięcy wcześniej krajem wstrząsnęła wiadomość o popełnieniu samobójstwa przez dyrektora jednej ze szkół średnich w prefekturze Hirosima w ramach protestu przeciwko narzucaniu przez władze oświatowe obowiązku

eksponowania „symboli militarystycznej Japonii” w czasie uroczystości szkolnych.

Po tragicznej śmierci Obuchiego (spowodowanej prawdopodobnie przepracowaniem) w maju 2000 r. na czele koalicji PLD, Nowej Partii Kōmeitō i Nowej Partii Konserwatywnej (*Shinhoshutō*, NPK, utworzonej w wyniku odejścia z PL części członków, w tym Ozawy) stanął Mori Yoshirō. W czerwcowych wyborach do Izby Reprezentantów PLD uzyskała 48,5 proc. mandatów. W dalszej kolejności uplasowały się PD – 26,4 proc., Nowa Partia Kōmeitō – 6,4 proc., PL – 4,5 proc., KPJ – 4,1 proc., PSD – 3,9 proc., NPK – 1,4 proc. mandatów.

Zatoka Tokijska

Pierwsze miesiące 2000 r. przyniosły wzrost PKB rządu 2,4 proc. (największe kwartalne tempo wzrostu od 1996). Ciągłe jednak głośno było o upadających przedsiębiorstwach, tym razem w branży dystrybucyjnej. W lutym zbankrutowały domy towarowe Nagasakiya, w lipcu – Sogō, w tarapatkach finansowych znalazła się także sieć supermarketów Daiei. W sierpniu, mimo obiekcji ze strony Ministerstwa Finansów, prezes banku centralnego podjął decyzję o nieznacznej podwyżce stóp procentowych (do 0,25 proc.). Negatywnym zjawiskiem był rosnący dług publiczny. W 2001 r. jego wartość sięgnęła 130 proc. PKB, a główną przyczyną były olbrzymie, pochłaniające około 40 proc. budżetu państwa, wydatki na roboty publiczne. Budowano kolejne

mosty spinające japoński archipelag, imponujące zapory wodne, tunele, lotniska, a także autostrady, linie kolejowe i inne obiekty. W latach dziewięćdziesiątych do użytku oddano m.in. międzynarodowy port lotniczy usytuowany na sztucznej wyspie w Zatoce Osaka, most i tunel przecinający Zatokę Tokijską, a także most Akashi, łączący wyspy Honsiu i Awaji. Zamówienia publiczne miały służyć ożywieniu gospodarki i walce z bezrobociem (liczba osób zatrudnionych w sektorze budowlanym wzrosła w tym czasie do 6,7 mln). Jednak nie wszystkie przedsięwzięcia były uzasadnione brakami w infrastrukturze. Poza tym ich realizacja wiązała się nierzadko z degradacją śro-

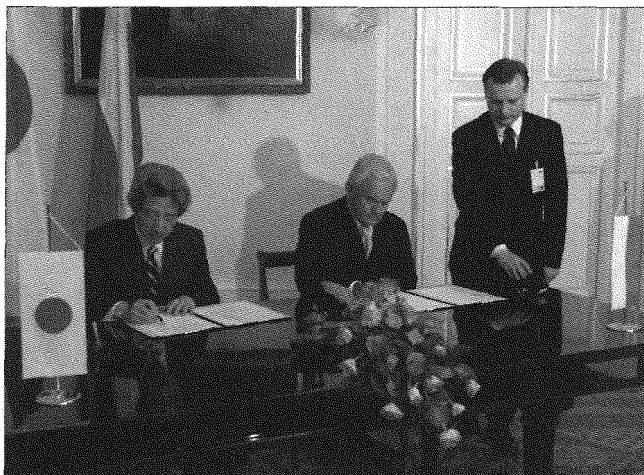
Trasa kolejki Yurikamome na linii Shimbashi–Odai-ba (sztuczne nabrzeże Zatoki Tokijskiej)

dowiska naturalnego. Kwitła korupcja, nie udało się bowiem zlikwidować systemu wzajemnych powiązań polityków, urzędników Ministerstwa Budownictwa i firm budowlanych (system ten został stworzony w okresie rządów Tanaki, a udoskonalony przez Takeshitę i Kanemaru).

Ujawnienie kolejnej afery korupcyjnej z udziałem członków PLD (przyjmowanie łapówek od przedsiębiorstwa KSD zajmującego się przekazywaniem środków publicznych na rozwój małych i średnich firm), a także nieumiejętność radzenia sobie z problemami gospo-

darczymi i kontrowersyjne wypowiedzi Moriego, podważające zasadę wolności wyznania oraz suwerennej władzy narodu („Japonia to kraj boskiego pochodzenia z cesarzem na czele”), spowodowały narastanie krytyki rządu. W lutym 2001 r. oburzenie społeczne wywołał fakt, że premier nie zdecydował się przerwać gry w golfa na wiadomość o zderzeniu kutra szkoleniowego „Ehime Maru” z amerykańską łodzią podwodną o napędzie atomowym. W ramach przygotowań do kolejnych wyborów parlamentarnych PLD musiała przede wszystkim zmienić przewodniczącego. Wśród kandydatów znaleźli się m.in. przewodniczący najsilniejszej frakcji, były premier Hashi-

Premier Koizumi Jun'ichirō podczas wizyty w Polsce - 2003 r.

moto, i Koizumi Jun'ichirō – „odmieniec”, deklarujący brak przynależności do którejkolwiek z frakcji partyjnych.

Zwycięstwo Koizumiego uznano za znak nowych czasów. Po raz pierwszy w historii PLD premier nie kierował się wpływami poszczególnych frakcji przy rozdzielaniu ministerialnych stanowisk. W gabinecie, który rozpoczął działalność w kwietniu 2001 r., znalazło się wiele osób niezrzeszonych i aż pięć kobiet (ministrem spraw zagranicznych została córka byłego premiera Tanaki, Makiko). Zapowiedź zmian wewnątrz PLD i bezkompromisowości w realizacji reform strukturalnych czy nawet nawoływanie do poświęceń dla przewy-

ciężenia kryzysu spotkały się pozytywnym odbiorem społeczeństwa, o czym świadczyło ponad 80-procentowe poparcie oraz zdecydowane zwycięstwo PLD w lipcowych wyborach do Izby Radców.

Nadzieje Japończyków na stabilny system dwupartyjny nie spełniły się. Z powodu braku alternatywy PLD pozostało ugrupowaniem dominującym na japońskiej scenie politycznej, aczkolwiek okres nieprzerwanych, samodzielnych rządów tego ugrupowania należał już prawdopodobnie do przeszłości. O rozczarowaniu panującą sytuacją świadczyła stosunkowo niska frekwencja w czasie wyborów do parlamentu, a także zwycięstwo niezależnych kandydatów w wyborach lokalnych, m.in. na burmistrzów Tokio (w kwietniu 1995 r. funkcję tę objął pisarz i aktor Aoshima Yukio, w 1999 r. zaś – Ishihara Shintarō) i Osaki.

Kondycja społeczeństwa

W ostatnich trzech dekadach XX w. większość japońskiego społeczeństwa uważała się za klasę średnią. Pogłębianie się różnic w dochodach ludności w dobie „gospodarki bańki mydlanej” doprowadziło jednak do wyraźnej stratyfikacji społeczeństwa i zburzenia mitu o harmonijnej koegzystencji. Wysokie koszty utrzymania, ceny mieszkań i gruntów, ograniczone świadczenia socjalne budziły społeczne niezadowolenie. Mimo działań legislacyjnych zmierzających do skrócenia maksymalnego czasu pracy Japonia nadal przodowała w tej dziedzinie. W 1992 r. przeciętny Japończyk pracował 2095 godzin rocznie, a biorąc pod uwagę, że większość osób pozostawała w pracy po godzinach (niekoniecznie odpłatnie), czas ten wydłużał się o około 20 proc. Z powodu trudności ekonomicznych przedsiębiorstwa były zmuszone rezygnować z systemu dożywotniego zatrudnienia. Statystyki dotyczące bezrobocia nie obejmowały osób, które wcześniej nie pracowały, w szczególności niedawnych absolwentów. Trudności ze znalezieniem pracy, a także system senioratu, ograniczający możliwości awansu młodych pracowników, powodowały, że coraz większy odsetek młodzieży zadowalał się pracą dorywczą (tzw. *furiitā*).

Uwagę zwracało ponadto znaczne przesunięcie granicy wieku, w którym młodzi Japończycy decydowali się na założenie rodziny. W 1995 r. liczba tzw. *parasaito shinguru* (z ang. *parasite single*, do-

słownie: pasożyt stanu wolnego) w wieku 20–34 lat sięgnęła 8 proc. populacji liczącej w tym czasie 125 mln. W związku ze znacznym spadkiem wskaźnika urodzeń (z 4,54 w 1947 r. do 1,34 w 1999 r.), a przy tym zwiększeniem się średniej długości życia (77 lat dla mężczyzn i 83 lata dla kobiet) proces starzenia się społeczeństwa nabierał tempa. W 1999 r. 17 proc. ludności tego kraju przekroczyło 65 rok życia. Przewidywano, że w 2015 r. wskaźnik ten wyniesie 25 proc., a dziesięć lat później Japończycy będą już najstarszym narodem na świecie. Z prognoz wynikało, że w 2020 r. na jednego emeryta będą przypadać tylko dwie osoby w wieku produkcyjnym. Konieczne stało się podjęcie kroków mających na celu zapobieżenie problemowi niedoboru siły roboczej, a także gruntowna reforma systemu ubezpieczeń społecznych.

Brak rąk do pracy mógł być zrekompensowany przez import zagranicznych pracowników. Rozwiązanie takie przyjęto pod koniec lat osiemdziesiątych, kiedy umożliwiono powrót japońskim emigrantom z Ameryki Południowej. W ciągu dziesięciu lat do Japonii przybyło ponad 225 tys. Brazylijczyków i 40 tys. Peruwiańczyków mogących wykazać się japońskim pochodzeniem. W tym czasie napływali także robotnicy z Filipin, Bangladeszu, Pakistanu, Iranu i innych krajów, podejmujący prace coraz niechętniej wykonywane przez Japończyków (tzw. 3 K: praca brudna – *kitanai*, ciężka – *kitsui*, niebezpieczna – *kiken*). Z raportu ONZ wynikało, że problem demograficzny rozwiązałoby przyjęcie do 2050 r. 17 mln imigrantów, tymczasem mimo lansowanych od lat haseł „umiędzynarodowienia” Japończycy pozostali narodem dość hermetycznym i z dużą rezerwą odnosili się do możliwości przyciągnięcia większej liczby cudzoziemców. Wynikało to po części z obaw przed utratą stabilności rozwoju społecznego i problemami, których przysparzali gąstroszki, a być może także z chęci podtrzymania mitu o wyjątkowości Japonii, przejawiającej się m.in. w homogeniczności społeczeństwa.

W rzeczywistości jednorodność populacji Japonii była wątpliwa, biorąc pod uwagę grupy etniczne, takie jak Ajnowie (24 tys.), Okinawiancy (1 mln), a także mniejszość koreańska (676 tys.) i chińska (218 tys.). W 1993 r. cudzoziemcy stanowili ponad 1 proc. ludności

ci Japonii. Ponadto szacowano, że na japońskim terytorium nielegalnie przebywa co najmniej 300 tys. robotników z Azji Południowo-Wschodniej i Środkowego Wschodu. W kwietniu 2000 r. znany z kontrowersyjnych wypowiedzi Ishihara Shintarō zwrócił się do Oddziałów Samoobrony o wzmożoną czujność wobec „ludzi z trzeciego świata” (*sangokujin*), mogących wykorzystać zamęt powstały w sytuacji jakiegokolwiek klęski żywiołowej (skojarzenia z wydarzeniami po wielkim trzęsieniu ziemi w 1923 r. były nieuniknione). Chociaż twierdzenie, że rasizm stanowi narodową cechę Japończyków jest dyskusyjne, faktem jest, że do 1995 r. Japonia była jednym z nielicznych

Okolice dworca Shibuya, jednej z centralnych dzielnic Tokio, pełnej sklepów, restauracji, kin i teatrów

państw, które nie ratyfikowały oenzetowskiej konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej z 1966 r.

Szansę na przezwyciężenie problemu niedoboru siły roboczej widziano w dalszym postępie robotyzacji i komputeryzacji (na początku lat dziewięćdziesiątych na Japonię przypadało ok. 50 proc. światowej liczby robotów przemysłowych), a także tradycyjnie już w zwiększeniu aktywności zawodowej kobiet. Jednak przełamywanie zakorzenionego w japońskim społeczeństwie przekonania, że rolą kobiety jest praca w domu, wychowywanie dzieci oraz opieka nad zniedołężniałymi rodzicami lub teściami, przebiegało dotychczas niezwykle opornie. Ustawa o równych szansach w zatrudnieniu przyjęta w maju

1985 r. (na zakończenie Dekady Kobiet Narodów Zjednoczonych) nie wyeliminowała zjawiska dyskryminacji kobiet, w tym zróżnicowanego ze względu na płeć systemu rekrutacji i szkoleń pracowników, niższych wynagrodzeń, ograniczonych możliwości obejmowania stanowisk oraz awansu, konieczności rezygnacji z pracy po urodzeniu dziecka. Ustawa ta nie zakazywała pracodawcom tego rodzaju postępowania, a jedynie zalecała przestrzeganie zasady równouprawnienia, co zostało skorygowane w 1999 r. Ostatnia dekada obfitowała w ustawy dotyczące zasiłków rodzinnych, urlopów macierzyńskich i ubezpieczeń opiekuńczych, stwarzające korzystniejsze warunki łączenia pracy zawodowej z obowiązkami domowymi. W 1997 r. projekt ustawy przyznający japońskim kobietom prawo do zachowania nazwiska rodzowego napotkał znaczny opór ze strony konserwatystów, obawiających się dalszego osłabienia roli rodziny. O emancypacji kobiet w pewnym stopniu świadczył także trzykrotny, w porównaniu z latami sześćdziesiątymi, wzrost liczby rozwodów, szczególnie wśród osób w zaawansowanym wieku (z 0,73 do 1,94 na 1 tys. par). W 2000 r. rządowa Komisja ds. Równości Płci ogłosiła pięcioletni projekt przewidujący m.in. rozszerzenie udziału kobiet w życiu politycznym, stworzenie czarnej listy przedsiębiorstw naruszających zasadę równouprawnienia, a także przygotowanie ustaw chroniących ofiary przemocy.

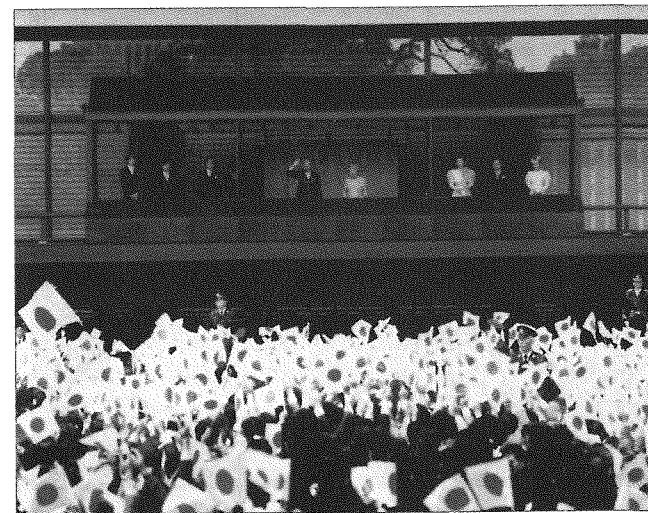
Chociaż Japonia pozostała krajem o bardzo niskim wskaźniku przestępczości, zastanawiała rosnąca liczba przestępstw z udziałem młodzieży pochodzącej z nie najgorzej sytuowanych rodzin. Niepokojącym zjawiskiem była prostytutka uczennic szkół średnich. Wstrząsem dla opinii publicznej był także fakt, że współorganizatorami ataku gazowego w metrze w 1995 r. byli absolwenci prestiżowego Uniwersytetu Tokijskiego. Wśród czynników mających negatywny wpływ na młode pokolenie wskazywano nadmiar dóbr konsumpcyjnych, osłabienie solidarności środowiskowej, środki masowego przekazu. Krytykowano również system oświaty, zaniedbujący rozwój emocjonalny uczniów.

Potrzebę reformy edukacji głoszą od dawna, bez większych jednak rezultatów. W latach dziewięćdziesiątych, oprócz kwestii wychowania młodzieży w duchu patriotyzmu i konieczności ogranicze-

nia zjawisk patologicznych w szkołach, pojawił się problem niekorzystnej struktury demograficznej Japonii. Należało także wziąć pod uwagę rewolucyjne zmiany w dziedzinie technik informacyjnych. Projekty przebudowy szkolnictwa zakładały m.in. zwiększenie zróżnicowania typów i rodzajów placówek oświatowych, bardziej zindywidualizowany tok kształcenia, rozszerzenie możliwości przekwalifikowywania dorosłych.

W 1992 r. duży oddźwięk wywołał cykl esejów autorstwa wykładowcy literatury niemieckiej Nakano Kōjiego, nawołującego do porzucenia konsumpcyjnego stylu życia na rzecz prostoty cechującej trady-

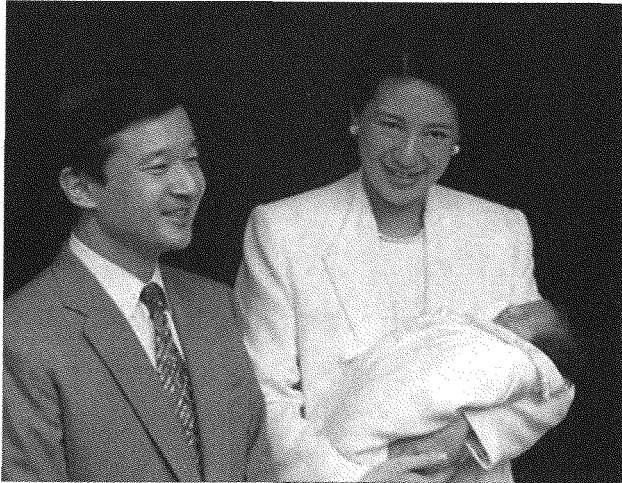
Spotkanie Japończyków z cesarzem Hirohito i rodziną cesarską w dniu jego urodzin 29 kwietnia

cyjną kulturę japońską. Na liście bestsellerów znalazły się publikacje poruszające problem starości i śmierci, jak choćby zbiór esejów *Wielkie odejście* (*Daijōjō*, 1994) autorstwa Eia Rokusuke. Zainteresowanie tą tematyką było związane ze wspomnianym zjawiskiem starzenia się społeczeństwa, a także wzrastającą liczbą samobójstw (w 1999 r. kroniki policyjne zarejestrowały ponad 33 tys. przypadków samobójczej śmierci, z czego 20 proc. spowodowanych utratą pracy lub kłopotami finansowymi). Można było również usłyszeć opinie o „śmierci” literatury pięknej. Jej rola w kształtowaniu postaw społecznych rzeczy-

wiście uległa osłabieniu, niemniej jednak odnotować należy pojawienie się wielu utalentowanych pisarzy młodego pokolenia, takich jak Shimada Masahiko, Yamada Eimi, Fujisawa Shū, Hirano Keiichirō czy Yū Miri.

Istotnym wydarzeniem było przyznanie w 1994 r. literackiej Nagrody Nobla Ōe Kenzaburō. W odróżnieniu od swego poprzednika, Kawabaty, kreślącego obraz Japonii pełnej uroku i dla zachodnich czytelników niezwykle egzotycznej, Ōe zwracał uwagę na jej wyobcowanie we własnym kręgu cywilizacyjnym, podejmował tematykę o charakterze uniwersalnym i chętnie odwoływał się do literatury światowej.

Księżę Naruhito i księżna Masako z urodzoną 8 grudnia 2001 r. księżniczką Aiko

Ostoją tradycji pozostała niewątpliwie instytucja cesarza, nad czym czuwał konserwatywny Urząd ds. Dworu Cesarskiego. Ceremonie pogrzebu cesarza Hirohito i intronizacji Akihito przebiegały według starodawnego rytuału. Obecny cesarz i jego następca, księżę Naruhito, byli już jednak kształceni poza pałacem (m.in. na elitarniej uczelni Gakushūin, a także za granicą). Poślubili „kobiety z ludu”. Cesarzowa Michiko sama wychowywała trójkę dzieci, nie zgadzając się, aby w wieku kilku miesięcy zostały oddane w ręce wychowawców i guwernerów (tak jak to uczyniono z Hirohito). Małżeństwo następcy tronu z córką dyplomaty, absolwentką Uniwersytetu Harvarda za-

trudnioną w japońskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych, Owadą Masako, w 1993 r. zrodziło wśród znacznej części społeczeństwa nadzieję na unowocześnienie cesarskiej rodziny. Jedyńm dzieckiem z tego związku jest dziewczynka, księżniczka Aiko, tak więc japońscy tradycjonałisci będą prawdopodobnie zmuszeni wyrazić zgodę na zmiany w Kodeksie Domu Cesarskiego i w przyszłości zaakceptować kobietę na Chryzantemowym Tronie.

Problem rozliczeń z wojenną przeszłością

Pod koniec XIX w. Japonia, aspirując do roli równorzędnego partnera państw zachodnich, przystąpiła do podbojów kolonialnych i wyrzekła się związków z Azją. Sto lat później uwidoczniło się dążenie Japończyków do zwiększenia azjatyckiego wymiaru polityki zagranicznej, nawet kosztem rozluźnienia stosunków ze Stanami Zjednoczonymi. Warunkiem „reazjatytacji” Japonii i zaakceptowania jej roli w regionie było jednak pojednanie z krajami sąsiedzkimi przez ostateczne rozliczenie się z wojenną przeszłością. Za przykład rozwiązania tej kwestii stawiane były Niemcy. Przytaczano m.in. wypowiedź prezydenta RFN Richarda von Weizsäckera wygłoszoną w Bundestagu w 1985 r. na temat potrzeby wynagrodzenia szkód i krzywd ofiarom wojny oraz konieczności dalszego ścigania zbrodniarzy wojennych, a także statystyki, z których wynikało, że do 1991 r. Niemcy przeznaczyły na odszkodowania wojenne w przeliczeniu na jednego obywatela kwotę 65-krotnie większą niż Japonia (nie brano pod uwagę japońskiej pomocy gospodarczej dla krajów Azji). Objęcie tronu przez nowego cesarza, a także zakończenie zimnej wojny sprzyjały ożywieniu dyskusji na temat odpowiedzialności za krzywdy wyrządzone przez imperialistyczną Japonię oraz redefinicji stosunków z państwami regionu.

Dopóki żył Hirohito, problem jego odpowiedzialności za wojnę był traktowany w kategoriach tabu. Wypowiadanie się na temat winy cesarza mogło skończyć się tragicznie, o czym świadczył przypadek burmistrza Nagasaki, Motoshimy Hitoshiego, który w styczniu 1990 r. został poważnie zraniony przez działacza skrajnej prawicy. Kilka dni wcześniej lewicowi ekstremiści ostrzelali z pocisków rakietowych ce-

sarskie rezydencje w Tokio i Kioto. W grudniu tego roku na łamach czasopisma „Bungei Shunjū” ukazały się wywiady przeprowadzone z Hirohito w przededniu rozpoczęcia procesu przed Trybunałem Tokijskim (odnaleziono je pośród rzeczy należących do tłumacza pośredniczącego w kontaktach cesarza z Kwaterą Główną, Terasakiego Hidenarięgo). Zapiski te miały prawdopodobnie służyć jako dowód, że cesarz był osobiście przeciwny wojnie, pozostawał jednak bezsilny wobec samowoli armii. Opinie historyków były na ten temat podzielone.

Po wojnie cesarz-symbol, zgodnie z tym co nakazywała konstytucja, nie zabierał oficjalnie głosu w kwestiach politycznych. Nie prze-

Cesarz Hirohito z cesarzową Nagako

prosił za wojnę podczas podróży po Europie jesienią 1971 r., narażając się na krytykę zagranicznej opinii publicznej. Cztery lata później, przebywając w Stanach Zjednoczonych, Hirohito podziękował za pomoc udzieloną Japonii po zakończeniu „godnej ubolewania wojny”. O „niechlubnej przeszłości” cesarz napomknął także podczas wizyty w Japonii prezydenta Korei Południowej, Chon Tu-hwana (Chun Doo Hwan), we wrześniu 1984 r.

W latach dziewięćdziesiątych szefowie japońskiego rządu wielokrotnie poruszali ten temat. I tak w maju 1990 r. premier Kaifu wyraził

skruczę z powodu działań Japonii w Korei, a podczas wizyty w Seulu w styczniu 1991 r. złożył hołd w miejscu, gdzie w marcu 1919 r. oddziały cesarskiej armii krwawo stłumiły demonstrację Koreańczyków domagających się wyzwolenia spod japońskiej okupacji. W 1993 r. rząd Miyazawy potwierdził fakt istnienia w czasie wojny tzw. obozów rekreacyjnych dla żołnierzy japońskiej armii, gdzie kobiety, w większości Koreanki, nakłaniane były do prostytucji.

Przełomowym wydarzeniem było oświadczenie premiera Hosokawy, który oficjalnie przyznał, że wojna w Azji i na Pacyfiku miała charakter agresyjny, jednakże pod wpływem protestów ze strony ugrupowań prawicowych był zmuszony wycofać się z dalszych posunięć w tej sprawie. W 1994 r., tj. w okresie rządów Murayamy, powstał projekt utworzenia w Japonii Ośrodka Dokumentacji Historycznej Azji (*Ajia Rekishi Shiryo Sentō*). W czerwcu 1995 r., w pięćdziesiątą rocznicę zakończenia wojny, z inicjatywy socjalistów, parlament japoński uchwalił rezolucję zawierającą słowa przeprosin za czyny popełnione przez Japończyków w czasie wojny. W przemówieniu telewizyjnym nadanym 15 sierpnia premier Murayama potwierdził, że „wiele narodów, głównie azjatyckich, doznało ogromnych krzywd i cierpień z powodu japońskiej polityki kolonializmu i agresji”. Trudno było jednak mówić o konsensusie wśród japońskich polityków, zważywszy, że wielu członków PLD sprzeciwiało się wspomnianej rezolucji. Przedstawiciele opozycyjnej PNH gremialnie wstrzymali się od głosu, uważając, że dokument tego rodzaju powinien zawierać precyzyjniejsze sformułowania, ale znaleźli się tacy, których zdaniem wojna była uzasadniona. Użyciu słowa „kolonializm” był przeciwny Watanabe Michio, były minister spraw zagranicznych, który przekonywał, że zwierzchnictwo Japonii nad Koreą było efektem pokojowych negocjacji z władzami tego kraju. Wypowiedź ta wywołała antyjapońskie wystąpienia w Seulu.

W ślad za oświadczeniami kolejnych premierów nie szły konkretne próby zadośćuczynienia w stosunku do osób pokrzywdzonych przez wojnę, uważano bowiem, że kwestia ta została rozstrzygnięta na szczeblu międzyrządowym. Odszkodowania indywidualne przysługiwały dotąd jedynie obywatelom japońskim (rannym żołnierzom, rodzinom

poległych, ofiarom bomby atomowej). Rząd Japonii skierował wprawdzie listy przepaszające do wszystkich żyjących „kobiet pocieszy-cielek” (*ianfu*), wykorzystywanych w obozach rekreacyjnych, ale zebraniem pieniędzy dla około 200 tys. ofiar przemocy seksualnej zajęły się już organizacje społeczne.

Tragedia Hirosimy i Nagasaki utwierdziła znaczną część społeczeństwa w przekonaniu, że Japończycy są raczej ofiarami wojny, i czyniła wątpliwym prawo moralne Amerykanów do sądenia japońskich zbrodniarzy wojennych. Dla wielu Japończyków wojna na Pacyfiku była wojną obronną, prowadzoną w celu wyzwolenia narodów Azji od zachodniego kolonializmu oraz ustanowienia Strefy Wspólnego Dobrobytu. Świadczyła o tym m.in. demonstracja zorganizowana w Tokio 29 maja 1995 r. z udziałem 10 tys. osób – weteranów wojny, rodzin poległych, a także działacze organizacji prawicowych – przeciwnych przyjęciu przez parlament wspomnianej rezolucji.

Wizyta pary cesarskiej w Chinach w 1992 r. zrodziła nadzieje na zakończenie japońsko-chińskiego sporu o historię. Cesarz Akihito przyznał wówczas, że „w długiej historii wzajemnych kontaktów był nieszczęśliwy okres, kiedy Japonia zadała narodowi chińskiemu wiele cierpień”. Pojednaniu nie sprzyjały jednak kontrowersyjne wypowiedzi prawicowych polityków, m.in. Ishihary z 1990 r. czy ministra sprawiedliwości Nagano Shigeto z 1994 r., utrzymujących m.in., że zbrodnie w Nankinie były propagandowym wymysłem Pekinu. Niezadowolenie Chin wywołała również odmowa japońskiego rządu przeproszenia za wojnę we wspólnej deklaracji w sprawie rozwijania dalszej współpracy, ogłoszonej na zakończenie wizyty Jiang Zemina w stolicy Japonii w listopadzie 1998 r.

Miesiąc wcześniej na rozmowy na temat przyszłości kontaktów Japonii i Republiki Korei przyjechał do Tokio prezydent Kim Tae-jung (Kim Dae Chung). Po spotkaniu z premierem Obuchim, który w imieniu japońskiego rządu przeprosił za aneksję Korei, ogłoszono deklarację dotyczącą współpracy w sferze politycznej, gospodarczej, obronnej, wymiany kulturalnej oraz ochrony środowiska. Na uwagę zasługiwała także wypowiedź cesarza Akihito, który w grudniu 2001 r. podczas przygotowań do mistrzostw świata w piłce nożnej organizo-

wanych wspólnie przez Japonię i Koreę Południową wspomniał o pokrewieństwie łączącym oba narody i sięgającym VIII w., kiedy Japonia czerpała z osiągnięć cywilizacji koreańskiej, a córka króla Paekche posłużyła następcę tronu japońskiego (cesarz Kammu był więc półkrwi Koreańczykiem).

Przyszłość stosunków Japonii z Koreą Północną przedstawiała się dość pesymistycznie. Japończycy niechętnie odnieśli się do żądań Korei Północnej, dotyczących wypłaty odszkodowań za okres rządów kolonialnych, a także rekompensaty za straty spowodowane podziałem Korei, i domagali się wyjaśnienia losów kilkunastu obywateli ja-

Kibice japońscy podczas mistrzostw świata w piłce nożnej – 2002 r.

pońskich porwanych przez wywiad północnokoreański w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Uregulowanie stosunków utrudniały eksperymenty z pociskami raketowymi prowadzące do naruszenia japońskiej strefy powietrznej (incydenty Nodong z 1993 r. i Taep'odong z 1998) oraz wód terytorialnych (1999).

Na stosunki z Chinami i Koreą rzutował również problem Chramu Yasukuni. W sierpniu 2001 r. pamięć bohaterów narodowych postanowił uczcić premier Koizumi. Nie chcąc jednak narażać się na międzynarodową krytykę, zaniechał pielgrzymki do Yasukuni, którą miał odbyć dokładnie w rocznicę zakończenia wojny. Azjatyckich sąsiadów nie satysfakcjonował sposób nauczania historii w japońskich szko-

łach. Wprawdzie na początku lat dziewięćdziesiątych wyraźnie wzrosła w podręcznikach liczba informacji niepochlebnie świadczących o wyczynach japońskiej armii (ukazały się m.in. wzmianki na temat „kobiet pocieszycielek”, Oddziale 731, a także szczegóły dotyczące zbrodni popełnionych w Nankinie), tendencje do łagodzenia kontrowersyjnych treści można było zaobserwować w działaniach Stowarzyszenia ds. Opracowania Nowego Podręcznika (*Atarashii Kyōkasho o Tsukurukai*), utworzonego w 1997 r.

Normalizacja stosunków radziecko-chińskich, zakończenie zimnej wojny, a także przeobrażenia zapoczątkowane w Związku Radzieckim za czasów prezydenta Michaiła Gorbaczowa stworzyły szansę na poprawę stosunków z Rosjanami. W kwietniu 1991 r. podczas spotkania z premierem Kaifu Gorbaczow potwierdził „istnienie problemu terytorialnego” (trzydzieści lat wcześniej Chruszczow uznał tę kwestię za zamkniętą). W Deklaracji Tokijskiej podpisanej w październiku 1993 r. przez prezydenta Rosji Borysa Jelcyna i premiera Hosokawę ustalono, że problem ten dotyczy zarówno wysp Etorofu i Kunashiri, jak i Habomai oraz Shikotan. Jelcyn zapowiedział wówczas wycofanie z tego rejonu wojsk Federacji Rosyjskiej (z wyjątkiem oddziałów ochrony pogranicza). Z oficjalnego oświadczenia strony rosyjskiej wynikało, że stacjonowało tam około 3,5 tys. żołnierzy. Uproszczenie formalności wizowych sprzyjało nawiązaniu kontaktów między Japończykami a ludnością zamieszkującą Terytoria Północne, której liczebność kształtowała się na poziomie 25 tys.

W listopadzie 1996 r. minister spraw zagranicznych Jewgienij Primakow wystąpił z propozycją współpracy w zakresie rozwoju gospodarczego Kuryli Południowych, jednakże szef japońskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Ikeda Yukihiko podał w wątpliwość przyszłość tego projektu, jeśli nie zostanie rozstrzygnięta kwestia przynależności tych wysp. W listopadzie 1997 r. w Krasnojarsku doszło do nieoficjalnego spotkania Hashimoto z Jelcynem. Rozmowy na temat określenia linii granicznej między obu państwami kontynuowano w kwietniu 1998 r. w Kanagawie, a ich efektem była zapowiedź starań zmierzających do podpisania traktatu pokojowego w 2000 r. oraz nowe plany inwestycyjne w „strefie specjalnej”. Kolejne

spotkania na szczycie (Obuchiego z Jelcynem w listopadzie 1998 r. oraz Moriego z Putinem w kwietniu i wrześniu 2000 r.) nie przyniosły jednak wymiernych rezultatów. Chociaż od zakończenia drugiej wojny światowej upłynęło półwiecze, kwestia traktatu pokojowego między Rosją a Japonią stała pod znakiem zapytania. Wprawdzie wzrastała wartość dwustronnej wymiany handlowej i zacieśniało współpracę gospodarczą (m.in. przy realizacji projektu wydobywania ropy naftowej z szelfu sachalińskiego – Sachalin-2), Japonia i Rosja w dalszym ciągu poszukiwały formuły rozwiązania sporu terytorialnego.

Wizyta cesarza Akihito i cesarowej Michiko na Uniwersytecie Warszawskim – 2002 r.

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych nastąpiło wyraźne ożywienie współpracy gospodarczej Japonii i Polski. Efektem przywrócenia rządowych gwarancji kredytowych w listopadzie 1995 r. był znaczny wzrost japońskich inwestycji w naszym kraju m.in. w branży motoryzacyjnej (Toyota, Isuzu). Doniosłym wydarzeniem w historii dwustronnych stosunków była wizyta w Polsce japońskiej pary cesarskiej w lipcu 2002 r.

Zakończenie

Wiek XX był dla Japonii wiekiem licznych i gwałtownych przemian politycznych, gospodarczych, społecznych oraz kulturalnych. Wielokrotnie ten wyspiarski kraj położony na wschodnich krańcach Azji zadziwiał świat. Po zakończeniu w połowie XIX w. ponaddwustuletniej izolacji Japonia w niespełna czterdzieści lat przekształciła się z kraju feudalnego w nowoczesną, scentralizowaną monarchię konstytucyjną, w przeciwieństwie do innych państw tego regionu uznaną za partnera przez Zachód. Wkrótce potem wyruszyła na podbój świata, pokonując ku jego zaskoczeniu Chiny i Rosję oraz zdobywając posiadłości kolonialne w Azji. Udział w pierwszej wojnie światowej zapewnił jej pozycję mocarstwa światowego.

Problemy wewnętrzne i zewnętrzne lat dwudziestych i trzydziestych, w tym przede wszystkim recesja i kryzys gospodarczy oraz brak podstawowych surowców, sprawiły, że Japonia odeszła od demokracji i innych wzorów czerpanych z Zachodu, a także zerwała z systemem wersalskim i waszyngtońskim. Nasiliły się nastroje nacjonalistyczne, co prowadziło do dalszej ekspansji, realizowanej w celu stworzenia Strefy Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej, wywołonej spod wpływów białego człowieka, czyli do wojny. Ostatecznie Japonia poniosła klęskę i znalazła się po raz pierwszy w swej długiej historii pod obcą – amerykańską – okupacją, która otworzyła całkowicie nowy etap jej dwudziestowiecznych dziejów.

Pod kierunkiem i kontrolą władz okupacyjnych przystąpiła do szybkiej demilitaryzacji i demokratyzacji, a następnie do odbudowy gospodarczej jako nowy sojusznik Stanów Zjednoczonych w czasie zimnej wojny. Po zakończeniu okupacji Japonia stopniowo, ale konsekwentnie umacniała swoją pozycję na arenę międzynarodowej. W latach sześćdziesiątych ponownie zaskoczyła świat, stając się tym razem

jedną z największych potęg gospodarczych. Jednak już w drugiej połowie lat siedemdziesiątych zaczęły się problemy związane m.in. z destabilizacją wewnętrznego sceny politycznej, ogromną nadwyżką w handlu zagranicznym, zanieczyszczeniem środowiska. W latach dziewięćdziesiątych Japonia zachowała co prawda status ekonomicznego giganta (nadal dysponowała największymi na świecie rezerwami walutowymi, a prywatne oszczędności stwarzały duże możliwości inwestycyjne), popadła jednak w kryzys gospodarczy, polityczny, społeczny i kulturowy. Oznaki obniżenia sprawności funkcjonowania japońskiego systemu społeczno-gospodarczego zostały potraktowane przez zagranicznych komentatorów jako „zapowiedź długofalowego zmierzchu potęgi tego kraju”.

Próbowano przeprowadzać reformy, ale z perspektywy XXI w. uznano, że ostatnie dziesięciolecie XX w. było dla Japonii „straconą dekadą” i że niemożliwe do zrealizowania stały się prognozy o zdetronizowaniu Stanów Zjednoczonych i narzuceniu światu swego rodzaju *pax Nipponica*.

W styczniu 2000 r. komisja działająca przy urzędzie premiera Obuchiego opublikowała raport dotyczący zadań stojących przed Japonią w XXI w. Znalazły się w nim takie refleksje: „Po drugiej wojnie światowej Japonia w niewiarygodnym tempie odrodziła się ze zniszczeń i odniosła spektakularny sukces na polu gospodarczym, wkrótce też dołączyła do krajów wysoko rozwiniętych i stała się członkiem obozu zachodniego. Ukształtowany w tym czasie system polityczny, ekonomiczny i społeczny uznany został za model gwarantujący ten sukces, jednak obecnie przekonanie o skuteczności dotychczasowej strategii jest czynnikiem, który pozbawia Japonię witalności. [...] Hasło «dogonić, a następnie prześcignąć Zachód» realizowane od przewrotu Meiji straciło na aktualności. Minęły czasy, kiedy mogliśmy szukać gotowych rozwiązań poza granicami naszego kraju”.

Ponadto zwracano uwagę na konieczność reformy systemu edukacji, a w związku z globalizacją na potrzebę wprowadzenia drugiego oficjalnego języka (angielskiego). Przedstawiono też koncepcję szerszego udziału społeczeństwa w rządzeniu państwem oraz tworzenia nowych form współpracy regionalnej, w tym formułę ASEAN plus 3

(Japonia, Chiny, Korea Południowa). W tym samym czasie w obu izbach japońskiego parlamentu zostały utworzone Komisje ds. Konstytucji, które po raz pierwszy skupiły przedstawicieli zróżnicowanych środowisk politycznych. Chociaż zgadzano się co do konieczności uregulowania za pośrednictwem ustawy zasadniczej takich kwestii, jak prawo jednostki do informacji i prywatności oraz ochrona środowiska, problemem nierozstrzygniętym pozostał dziewiąty artykuł.

Na progu XXI w. Japonia stoi przed wieloma problemami. Od kwietnia 2001 r. próbuje je rozwiązać cieszący się dużą popularnością wśród społeczeństwa premier Koizumi Jun'ichirō. Czy jego niezagrożona jak dotąd pozycja i konsekwencja w działaniu będzie gwarancją skuteczności podjętych już reform? Czy Japonia odzyska „straconą dekadę” i – tak jak to było wielokrotnie w XX w. – ponownie zaskoczy świat?

Kalendarium

1853

lipiec: amerykańskie okręty, dowodzone przez komodora Matthew C. Perry'ego, oficjalnego przedstawiciela prezydenta Stanów Zjednoczonych, wpływają do Zatoki Uruga – pierwsze rozmowy z przedstawicielami siogunatu w Edo na temat zakończenia izolacji.

sierpień: Jefim W. Putiatin, oficjalny wysłannik Rosji, podejmuje w Nagasaki nieudaną próbę nawiązania stosunków z Japonią.

1854

luty: druga wizyta Perry'ego, dziewięć okrętów w Zatoce Edo.

kwiecień: podpisanie w Kanagawie traktatu o pokoju i przyjaźni Japonii ze Stanami Zjednoczonymi – początek procesu otwierania Japonii.

październik: podpisanie traktatu z Wielką Brytanią.

1855

luty: zawarcie traktatu z Rosją.

1856

luty: podpisanie traktatu z Holandią.

1858

sierpień–październik: Japonia podpisuje nierównoprawne traktaty o przyjaźni i handlu ze Stanami Zjednoczonymi, Holandią, Rosją, Wielką Brytanią, a następnie Francją.

1860

Początek aktów terroru wobec cudzoziemców.

sierpień: zawarcie traktatu handlowego z Portugalią.

1861

styczeń: podpisanie traktatu handlowego z Prusami.

1862

wrzesień: incydent pod Namamugi – świta pana feudalnego z Satsumy (anty-cudzoziemski) zabija Anglika w okolicach Jokohamy.

359

1863

czerwiec-wrzesień: starcie *hanu* Chōshū z okrętami Stanów Zjednoczonych, a następnie Francji, Holandii i Wielkiej Brytanii w Cieśninie Shimonoseki.

sierpień: wojna *hanu* Satsuma z Wielką Brytanią.

1867

13 lutego: Mutsuhito zostaje cesarzem.

22 listopada: Tokugawa Yoshinobu, ostatni siogun z rodu Tokugawa, rezygnuje ze stanowiska.

1868

3 stycznia: restauracja władzy cesarskiej, zniesiono urząd sioguna.

28 stycznia: atak zwolenników siogunatu na Kioto, początek wojny domowej *boshin* (walki kolejno m.in. w Edo, Aizu Wakamatsu, Hakodate).

kwiecień: ogłoszenie *Przysięgi cesarskiej w pięciu artykułach*.

czerwiec: ogłoszenie *Księgi struktury władzy*.

sierpień: Edo zostaje przemianowane na Tokio.

14 października: oficjalna intronizacja Mutsuhito.

23 października: początek ery Meiji (1868–1912), wprowadzenie zasady „jedno panowanie jedna era”.

1869

Wprowadzenie poczty i telegrafu.

marzec: początek zwrotów rejestrów *hanowych*.

12 maja: Tokio zostaje oficjalną stolicą Japonii, przeprowadzka cesarza i dworu z Kioto.

lipiec: koniec wojny *boshin*.

1870

Początek produkcji piwa (Okohama).

1871

Powstaje Ministerstwo Edukacji – początek prac nad upowszechnieniem szkolnictwa.

czerwiec: wprowadzenie nowej jednostki pieniężnej (jen).

wrzesień: zniesienie księstw feudalnych i ustanowienie prefektur; podpisanie układu o przyjaźni z Chinami.

grudzień: misja Iwakury wyrusza do Stanów Zjednoczonych i Europy – początek renegocjacji traktatów.

1872

marzec: wprowadzenie nowego podziału społecznego (arystokracja, szlachta i gmin).

listopad: rusza pierwsza linia kolejowa (Shimbashi–Jokohama).

360

1873

1 stycznia: wprowadzenie kalendarza gregoriańskiego.

10 stycznia: ustanowienie poboru powszechnego.

lut: cofnięcie wszystkich antycudzoziemskich rozporządzeń.

11 lutego: uznanie tego dnia za Dzień Założenia Cesarstwa.

maj-wrzesień: powrót członków misji dyplomatycznej Iwakury ze Stanów Zjednoczonych i Europy.

11 czerwca: otwarcie pierwszego banku państwowego (amerykański system bankowy).

lipiec: reforma podatku gruntowego.

sierpień-październik: pierwszy kryzys rządowy (problem wysłania wojsk do Korei), Saigō Takamori, Etō Shimpei, Itagaki Taisuke wycofują się z rządu.

1874

1 lutego: wystąpienia antyrządowe samurajów w Sadze, na czele Etō Shimpei.

6 lutego: decyzja rządu o interwencji zbrojnej na Tajwan.

1875

7 maja: podpisanie układu z Rosją o wymianie Kuryli na Sachalin.

20 września: początek incydentu Kanghwado.

1876

Niedziela dniem wolnym od pracy.

26 lutego: podpisanie układu o przyjaźni z Koreą.

marzec: zakaz noszenia mieczy – oficjalny koniec klasy samurajów.

październik: bunt samurajów w Kumamoto (Liga Boskiego Wiatru), w Hagi i Akizuki.

17 października: wyspy Ogasawara włączone do terytorium Japonii.

1877

lut-y-wrzesień: wojna na południowym zachodzie – ostatni bunt samurajów, na czele Saigō Takamori.

kwiecień: powołanie do życia Uniwersytetu Tokijskiego.

1878

grudzień: powstanie niezależnego od administracji wojskowej Sztabu Generalnego Sił Lądowych.

1879

kwiecień: inkorporacja wysp Riukiu, utworzenie prefektury Okinawa.

31 sierpnia: narodziny Yoshihito, przyszłego cesarza.

361

1881

Początek polityki deflacyjnej ministra finansów Matsukaty Masayoshiego (do 1886).

1882

Itō Hirobumi bada systemy konstytucyjne w Europie.

10 października: powstaje centralny Bank Japonii, prywatyzacja banków państwowych.

1884

Powstaje biuro do spraw konstytucji.

1885

18 kwietnia: podpisanie w Tianjinie porozumienia z Chinami dotyczącego Korei (Itō–Li).

22 grudnia: początek nowoczesnego systemu gabinetowego, Itō Hirobumi pierwszym premierem.

1887

grudzień: ogłoszenie rozporządzenia o porządku publicznym.

1889

11 lutego: promulgacja *Konstytucji Wielkiego Cesarstwa Japonii*.

1890

Początek protestów przeciwko zanieczyszczeniu środowiska przez kopalnię miedzi w Ashio

1 lipca: pierwsze wybory powszechne.

30 października: ogłoszenie *Reskryptu cesarskiego o wychowaniu*.

1891

11 maja: incydent w Ōtsu – nieudany zamach na księcia Mikołaja Aleksandrowicza, przyszłego cara Mikołaja II.

1893

maj: powstaje niezależny od administracji wojskowej Sztab Generalny Sił Morskich.

1894

16 lipca: podpisanie nowego traktatu o handlu i żegludze z Wielką Brytanią – pierwszy równoprawny traktat z mocarstwem.

25 lipca: atak okrętów japońskich na chińskie.

1 sierpnia: Japonia wypowiada Chinom wojnę.

1895

17 kwietnia: zawarcie w Shimonoseki traktatu pokojowego z Chinami.

23 kwietnia: tzw. potrójna interwencja Rosji, Francji i Niemiec wobec Japonii.

1896

14 maja: podpisanie z Rosją wstępnego porozumienia dotyczącego Korei (Komura–Weber).

3 czerwca: zawarcie traktatu sojuszniczego Rosji i Chin (Li–Łobanow).

9 czerwca: podpisanie z Rosją traktatu dotyczącego Korei (Yamagata–Łobanow).

21 lipca: parafowanie nowego traktatu o żegludze i handlu z Chinami.

1898

25 kwietnia: podpisanie kolejnego porozumienia z Rosją dotyczącego Korei (Nishi–Rosen).

1900

10 marca: ogłoszenie ustawy o policji do spraw porządku publicznego.

15 czerwca: decyzja rządu o wysłaniu wojsk do Chin w związku z powstaniem „bokserów”.

1901

29 kwietnia: narodziny Hirohito, przyszłego cesarza.

1902

30 stycznia: zawarcie pierwszego układu o sojuszu z Wielką Brytanią, która uznała specjalną pozycję Japonii w Korei.

1904

8 lutego: atak japońskich sił lądowych i morskich na wojska rosyjskie w Korei i Mandżurii.

10 lutego: Japonia i Rosja wypowiadają sobie wojnę.

15 maja–22 lipca: Roman Dmowski z wizytą w Japonii.

10–30 lipca: Józef Piłsudski składa wizytę w Japonii.

22 sierpnia: podpisanie pierwszego układu z Koreą; Japończycy zostają doradcami w sprawach gospodarczych i polityki zagranicznej Korei.

1905

1 stycznia: zdobycie Port Artur przez Japończyków.

1–10 marca: walki o Mukden.

27–28 maja: flota japońska pokonuje Flotę Bałtycką w Cieśninie Tsushimskiej.

29 lipca: podpisanie porozumienia ze Stanami Zjednoczonymi dotyczący Korei i Filipin (Katsura–Taft).

10 sierpnia: rozpoczęcie konferencji pokojowej w Portsmouth.

12 sierpnia: podpisanie drugiego układu o sojuszu z Wielką Brytanią – pomoc wojskowa w przypadku wojny sojusznika z jednym państwem, ochrona interesów w Azji Wschodniej i Indiach.

5 września: zawarcie traktatu pokojowego z Rosją; rozruchy w Parku Hibiya w Tokio – początek protestów przeciwko traktatowi pokojowemu.

17 listopada: podpisanie drugiego układu z Koreą – Japonia decyduje o polityce zagranicznej Korei.

21 grudnia: utworzenie urzędu generalnego rezydenta Japonii w Korei (zostaje nim Itō Hirobumi).

22 grudnia: podpisanie traktatu z Chinami dotyczącego praw Japonii w Mandżurii.

1906

sierpień: powstaje Armia Kwantuńska.

26 listopada: powstaje Towarzystwo Kolei Południowomandżurskiej.

1907

10 czerwca: podpisanie układu z Francją dotyczącego Chin i Indochin Francuskich.

24 lipca: zawarcie trzeciego układu z Koreą – protektorat Japonii nad Koreą.

28 lipca: sygnowanie traktatu o handlu i żegludze oraz konwencji połowowej z Rosją.

30 lipca: podpisanie pierwszego układu z Rosją dotyczącego Mandżurii, Mongolii Zewnętrznej i Korei (Motono–Izwolskij).

1908

8 lutego: podpisanie układu ze Stanami Zjednoczonymi dotyczącego japońskiej emigracji na kontynent amerykański.

28 kwietnia: pierwsi japońscy emigranci w Brazylii.

30 listopada: zawarcie porozumienia ze Stanami Zjednoczonymi dotyczącego rejonu Pacyfiku i Chin (Root–Takahira).

1909

26 października: zabójstwo Itō Hirobumiego w Harbinie.

1910

4 lipca: podpisanie drugiego układu z Rosją dotyczącego podziału wpływów w Mandżurii.

22 sierpnia: podpisanie traktatu dotyczącego aneksji Korei.

1911

21 lutego: podpisanie nowego traktatu o handlu i żegludze oraz porozumienia celnego ze Stanami Zjednoczonymi (Japonia odzyskuje autonomię celną).

1 marca: powstaje Teatr Cesarski w Tokio.

13 lipca: zawarcie trzeciego układu o sojuszu z Wielką Brytanią.

1912

8 lipca: parafowanie trzeciego układu z Rosją na temat podziału wpływów w Mongolii Wewnętrznej.

30 lipca: śmierć cesarza Mutsuhito, początek panowania cesarza Yoshihito i ery Taishō.

1913

lipiec: początki żeńskiego zespołu rewiowego założonego w miejscowości Takarazuka.

1914

28 lipca: wybuch pierwszej wojny światowej.

23 sierpnia: Japonia wypowiada wojnę Niemcom i przystępuje do pierwszej wojny światowej po stronie ententy.

1915

18 stycznia: „21 żądań” wobec Chin.

25 maja: Chiny akceptują większość „21 żądań”.

10 listopada: oficjalna intronizacja cesarza Yoshihito.

1916

3 lipca: podpisanie czwartego układu z Rosją dotyczącego interesów w Chinach.

1917

2 listopada: zawarcie porozumienia ze Stanami Zjednoczonymi dotyczącego Chin (Lansing–Ishii).

7 listopada: początek rewolucji październikowej w Rosji; zerwanie przez ten kraj stosunków z Japonią.

1918

23 lipca: początek buntów ryżowych.

2 sierpnia: decyzja rządu Japonii o przystąpieniu do interwencji syberyjskiej.

29 września: Hara Takashi zostaje pierwszym „premierem z ludu” – początek rządów partyjnych.

1919

18 stycznia–28 czerwca: obraduje konferencja pokojowa w Paryżu; Japonia zostaje uznana za mocarstwo i zajmuje miejsce obok Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych, Francji i Włoch.

6 marca: Japonia uznaje niepodległe państwo polskie.

22 marca: decyzja o uznaniu państwa polskiego zostaje oficjalnie przekazana władzom polskim.

28 czerwca: podpisanie traktatu pokojowego w Wersalu.

1920

Recesja, koniec boomu gospodarczego okresu wojny.

10 lutego: masowa demonstracja w Tokio na rzecz wyborów powszechnych.

2 maja: pierwsza demonstracja pierwszomajowa w Japonii (Park Ueno w Tokio).

1921

3 marca–3 września: oficjalna podróż następcy tronu Hirohito do Europy.

28 września: zabójstwo Yasudy Zenjirō, założyciela *zaibatsu* Yasudy.

4 listopada: zabójstwo premiera Hary Takashiego.

12 listopada: początek konferencji waszyngtońskiej.

25 listopada: Hirohito zostaje mianowany regentem.

13 grudnia: podpisanie w Waszyngtonie traktatu czterech mocarstw (Japonia, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Francja) na temat posiadłości w rejonie Pacyfiku; wygasa układ o sojuszu z Wielką Brytanią.

1922

4 lutego: podpisanie układu z Chinami dotyczącego Szantungu.

6 lutego: koniec konferencji waszyngtońskiej – Japonia podpisuje traktat dziewięciu państw dotyczący Chin oraz traktat o ograniczeniu zbrojeń morskich; wygasa porozumienie ze Stanami Zjednoczonymi z 1917 r. (Lansing–Ishii).

25 października: ostateczne wycofanie wojsk japońskich z Syberii (z wyłączeniem północnego Sachalinu).

1923

1 września: wielkie trzęsienie ziemi w rejonie Kantō.

27 grudnia: incydent przy Bramie Tygrysa – zamach na regenta Hirohito.

1924

26 stycznia: ślub regenta Hirohito z Nagako.

1925

20 stycznia: podpisanie traktatu z ZSRR – nawiązanie stosunków dyplomatycznych.

19 marca: uchwalenie ustawy o utrzymaniu porządku publicznego.

29 marca: uchwalenie nowej ustawy o wyborach powszechnych (wszyscy mężczyźni otrzymują czynne prawo wyborcze).

15 maja: wycofanie wojsk z północnego Sachalinu.

12 lipca: pierwsza audycja radiowa nadana przez Tokijską Stację Nadawczą.

1926

25 grudnia: śmierć cesarza Yoshihito, początek panowania cesarza Hirohito i ery Shōwa.

1927

Początek kryzysu finansowego okresu Shōwa.

24 marca: oddziały Kuomintangu dowodzone przez Jiang Jieshiego atakują przedstawicielstwa cudzoziemców w Nankinie.

28 maja–30 sierpnia: pierwsza ekspedycja zbrojna do Szantungu przeciwko oddziałom Jianga (marsz na północ).

27 czerwca–7 lipca: obraduje konferencja wschodnia.

30 grudnia: rusza pierwsza linia metra (między Asakusą a Ueno w Tokio).

1928

19 kwietnia: druga ekspedycja zbrojna do Szantungu.

3 maja: trzecia ekspedycja zbrojna do Szantungu.

4 czerwca: Armia Kwantuńska dokonuje zamachu na Zhang Zuolina.

29 czerwca: zaostrenie ustawy o utrzymaniu porządku publicznego.

27 sierpnia: podpisanie międzynarodowego traktatu o wyrzeczeniu się wojny (pakt paryski, pakt Brianda–Kellogga).

1 listopada: radio rozpoczyna nadawanie gimnastyki porannej.

10 listopada: oficjalna intronizacja cesarza Hirohito.

1929

24 października: krach na nowojorskiej giełdzie – początek kryzysu światowego (do 1933).

1930

11 stycznia: Japonia przywraca system waluty opartej na parytecie złota, zawieszony w czasie wojny; pogłębia się kryzys gospodarczy.

21 stycznia–22 kwietnia: obraduje konferencja w Londynie, podpisanie nowego układu o redukcji sił morskich.

14 listopada: zamach na premiera Hamaguchiego Osachiego.

1931

18 września: początek incydentu mandżurskiego – atak Armii Kwantuńskiej na garnizon chiński w okolicach Mukdena.

21 września: sprawa konfliktu japońsko-chińskiego staje na forum Ligi Narodów.

10 grudnia: Liga Narodów powołuje międzynarodową komisję (na czele Edward Lytton) w celu zbadania sytuacji.

13 grudnia: Japonia odstępuje od waluty opartej na parytecie złota.

1932

8 stycznia: incydent przy Bramie Wiśniowych Drzew – zamach na cesarza Hirohito.

28 stycznia: pierwszy incydent szanghajski – walki wojsk japońskich i chińskich, protest mocarstw.

9 lutego: zabicie byłego ministra finansów Inoue Junnosuke przez Grupę Braterstwa Krwi.

29 lutego: Komisja Lyttona dociera do Tokio.

1 marca: utworzenie państwa Mandżukuo (republika, od marca 1934 r. cesarstwo – cesarz Puyi).

5 marca: zabójstwo dyrektora Mitsui, Dana Takumy przez Grupę Braterstwa Krwi.

15 maja: incydent 15 maja, atak prawicy i młodych oficerów m.in. na siedzibę Seiyūkai, banki w Tokio, zabójstwo premiera Inukaia Tsuyoshiego; koniec rządów partyjnych.

15 września: Japonia uznaje niezależność Mandżukuo, otrzymuje tam nieograniczone prawa (protokół japońsko-mandżukuański).

2 października: raport Komisji Lyttona – Mandżurię uznano za integralną część Chin i potępiono działania Armii Kwantuńskiej.

1933

lut: Japonia zajmuje prowincję Rehe w Mongolii Wewnętrznej i przyłącza ją do Mandżukuo.

24 lutego: delegacja Japonii opuszcza salę obrad Ligi Narodów po przyjęciu przez nią rezolucji w sprawie Mandżurii.

27 marca: Japonia występuje z Ligi Narodów.

23 grudnia: narodziny Akihito, przyszłego cesarza.

1934

Powstaje Teatr Takarazuka w Tokio.

29 grudnia: zawiadomienie rządu japońskiego do rządu amerykańskiego o anulowaniu traktatu waszyngtońskiego o ograniczeniu zbrojeń (weszło w życie 31 grudnia 1936).

1935

18 lutego: prawica rozpoczyna krytykę teorii Minobe Tatsukichiego „cesarz – organ państwa”.

3 marca: zakończenie rozmów na temat sprzedaży Mandżukuo przez ZSRR udziałów radzieckich w Kolei Wschodniochińskiej; ZSRR uznaje *de facto* Mandżukuo.

październik: rząd opracowuje „trzy zasady Hiroty” dotyczące stosunków z Chinami.

1936

15 stycznia: Japonia wycofuje się z udziału w drugiej konferencji rozbrojeniowej w Londynie.

26–29 lutego: incydent 26 lutego – młodzi oficerowie na czele 1,4 tys. żołnierzy okupują Tokio, wprowadzono stan wyjątkowy, dochodzi do zabójstwa ministra finansów Takahashiego Korekiyo, ministra środka Saitō Makoto, generalnego inspektora oświaty wojskowej Watanabe Jōtarō, szwagra premiera Okady Keisuke, raniono marszałka dworu Suzukiego Kantarō.

25 listopada: przedstawiciele Japonii i Niemiec podpisują w Berlinie pakt antykominternowski.

1937

Ministerstwo Edukacji publikuje i rozpowszechnia broszurę *Podstawowe znaczenie charakteru narodowego*.

Uchwalenie pierwszych ustaw pozwalających rządowi na kontrolę gospodarki.

7 lipca: starcie oddziałów japońskich z chińskimi na moście Marco Polo koło Pekinu – początek wojny z Chinami.

1 października: poselstwa Japonii w Warszawie i Polski w Tokio zostają podniesione do rangi ambasad.

6 listopada: Włochy przystępują do paktu antykominternowskiego.

13 grudnia: armia japońska zajmuje Nankin – incydent lub gwałt nankiński.

1938

1 kwietnia: ogłoszenie ustawy o powszechnej mobilizacji (weszła w życie 5 maja).

29 lipca–10 sierpnia: walki z wojskami radzieckimi nad jeziorem Chasan w okolicach Władywostoku, przegrana Japonii.

sierpień: Stany Zjednoczone wprowadzają tzw. moralne embargo na dostawy sprzętu wojskowego do Japonii.

3 listopada: oświadczenie premiera Konoe na temat „nowego porządku we wschodniej Azji” (Japonia, Chiny, Mandżukuo).

1939

12 kwietnia: ogłoszenie kontroli nad dystrybucją ryżu.

11 maja–16 września: walki z wojskami radzieckimi pod Nomonhanem, przegrana Japonii.

26 lipca: Stany Zjednoczone wypowiadają Japonii traktat o handlu i żegludze (obowiązuje od 26 stycznia 1940).

23 sierpnia: podpisanie traktatu o nieagresji między Niemcami a ZSRR (Ribbentrop–Mołotow).

1 września: początek drugiej wojny światowej.

1940

30 marca: w Nankinie powstaje projapoński rząd Wang Jingweia.

22 kwietnia: początek reglamentacji artykułów niezbędnych w życiu codziennym.

wiosna: konsul w Kownie Sugihara Chiune nawiązuje współpracę z polskim wywiadem wojskowym.

24 czerwca: Konoe ogłasza oficjalne poparcie dla ruchu na rzecz nowego systemu.
lipiec: nowy rząd z Konoe na czele postanawia stworzyć „nowy porządek w Wielkiej Azji Wschodniej” i Strefę Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej.

1 sierpnia: na ulicach pojawiają się tablice z napisem „luksus jest wrogiem”.

30 sierpnia: podpisanie porozumienia z rządem Vichy dotyczącego stacjonowania wojsk japońskich w północnej części Indochin Francuskich.

sierpień: konsul w Kownie Sugihara Chiune wystawia wizy tranzytowe Żydom, ratując około 6 tys. osób od śmierci.

23 września: wojska japońskie wkraczają do północnych Indochin.

27 września: przedstawiciele Japonii, Niemiec i Włoch podpisują w Berlinie pakt trzech dotyczący tworzenia nowego porządku w Europie i Wielkiej Azji Wschodniej.

31 października: zamknięto sale taneczne w Tokio.

10 listopada: uroczyste obchody 2600 rocznicy założenia cesarstwa.

30 listopada: podpisanie traktatu z Republiką Chin – Japonia uznaje rząd w Nankinie za jedyny w Chinach, uzyskuje zgodę na stacjonowanie wojsk i funkcje doradczę; pogorszenie stosunków ze Stanami Zjednoczonymi.

1941

styczeń: początek współpracy *attaché* wojskowego w Sztokholmie gen. Onodery Makoto z mjr. Michałem Rybikowskim.

1 marca: ogłoszenie rozporządzenia o przekształceniu szkół podstawowych w szkoły narodowe.

13 kwietnia: podpisanie z ZSRR traktatu o neutralności.

16 kwietnia: początek negocjacji japońsko-amerykańskich w Waszyngtonie (Nomura–Hull).

25 lipca: Amerykanie postanawiają zamrozić kapitały japońskie w Stanach Zjednoczonych (26 lipca to samo robi Wielka Brytania i Filipiny, a 27 lipca – Holandia).

28 lipca: wojska japońskie wkraczają do południowych Indochin.

1 sierpnia: Waszyngton ogłasza wprowadzenie embarga na eksport ropy naftowej do Japonii.

6 września: w obecności cesarza najwyższe władze cywilne i wojskowe postanawiają podjąć decyzję o wypowiedzeniu wojny Stanom Zjednoczonym, Wielkiej Brytanii i Holandii, jeśli negocjacje nie zakończą się pomyślnie dla Japonii do połowy października.

5 listopada: decyzja o ostatnich przygotowaniach do wojny, jeśli negocjacje nie zakończą się do północy 1 grudnia; Kurusu Saburō jako specjalny wysłannik jedzie do Waszyngtonu.

26 listopada: Stany Zjednoczone przedstawiają warunki porozumienia z Japonią (nota Hulla).

1 grudnia: w obecności cesarza najwyższe władze podejmują decyzję o rozpoczęciu 8 grudnia działań zbrojnych przeciwko Stanom Zjednoczonym, Wielkiej Brytanii i Holandii.

8 grudnia (7 grudnia według czasu lokalnego): atak japońskiej marynarki wojennej na amerykańską bazę w Pearl Harbor; Japonia przekazuje Stanom Zjednoczonym notę dotyczącą rozpoczęcia wojny; atak na Półwysep Malajski; początek wojny w Azji i na Pacyfiku.

9 grudnia: Stany Zjednoczone i Wielka Brytania wypowiadają wojnę Japonii.

11 grudnia: do wojny przeciwko Japonii przystępuje Polska; Niemcy i Włochy ogłaszają stan wojny ze Stanami Zjednoczonymi.

12 grudnia: rząd japoński nazywa działania wojenne wojną w Wielkiej Azji Wschodniej.

1942

1 stycznia: wprowadzenie kartek na sól.

2 stycznia: okupacja Manili.

1 lutego: wprowadzenie kartek na pastę *miso*, sos sojowy i ubrania.

15 lutego: kapitulacja Singapuru.

kwiecień: tzw. marsz śmierci na Półwyspie Baatan.

18 kwietnia: atak eskadry płk. Jamesa Doolittle’a na Tokio, Nagoję, Kobe i Osakę – pierwsze amerykańskie naloty bombowe na Wyspy Japońskie.

7–8 maja: bitwa na Morzu Koralowym – pierwsze w historii starcie lotników.

5 czerwca: bitwa o Midway – klęska japońskiego zespołu uderzeniowego.

1943

18 kwietnia: w bombowcu zestrzelonym przez Amerykanów nad Buin (Wyspy Salomona) ginie admirał Yamamoto Isoroku.

1 sierpnia: proklamowanie niepodległości Birmy; podpisanie traktatu o sojuszu z Japonią.

14 października: ogłoszenie niepodległości Filipin; podpisanie traktatu o sojuszu z Japonią.

5 listopada: rozpoczęcie konferencji Wielkiej Azji Wschodniej w Tokio.

1944

1 marca: zamknięcie Teatru Kabuki w Tokio.

4 marca: ostatni występ zespołu rewiowego Takarazuka w czasie wojny.

15 czerwca–9 lipca: walki na Saipanie.

16 czerwca: pierwszy atak amerykańskich bombowców B-29 na rdzenne Wyspy Japońskie (Kitakyūshū).

19 czerwca: walki na Marianach.

24 października: początek bitwy w Zatoce Leyte i walk na Filipinach.

25 października: pierwszy atak Oddziałów Boskiego Wiatru do Ataków Specjalnych (*kamikaze*) podczas walk w Zatoce Leyte.

24 listopada: pierwszy atak amerykańskich bombowców B-29 na Tokio.

28 listopada–1 grudnia: obraduje konferencja w Teheranie.

1945

- 4–11 lutego:** obraduje konferencja w Jalcie.
19 lutego: Amerykanie lądują na Iwojimie (walki trwają do 27 marca).
9–10 marca: najcięższy nalot bombowy na Tokio.
1 kwietnia–23 czerwca: walki na Okinawie zakończone zwycięstwem Amerykanów.
5 kwietnia: ZSRR zawiadamia Japonię o nieodnawianiu traktatu o neutralności.
7 kwietnia: zatopienie pancernika „Yamato”.
8 maja: koniec wojny w Europie.
17 lipca–2 sierpnia: obraduje konferencja w Poczdamie.
26 lipca: podpisanie deklaracji poczdamskiej.
28 lipca: premier Suzuki Kantarō oświadcza, że rząd „ignoruje” deklarację poczdamską.
6 sierpnia: Stany Zjednoczone zrzucają pierwszą bombę atomową – na Hirosimę.
8 sierpnia: ZSRR przystępuje do wojny przeciwko Japonii.
9 sierpnia: Stany Zjednoczone zrzucają drugą bombę atomową – na Nagasaki; wojska radzieckie wkraczają do Mandżurii.
14 sierpnia: posiedzenie Najwyższej Rady ds. Prowadzenia Wojny w obecności cesarza – podjęcie decyzji o przyjęciu bezwarunkowej kapitulacji; cesarz Hirohito nagrywa edykt o kapitulacji na płytę – młodzi oficerowie próbują zapobiec odtworzeniu edyktu w japońskim radio.
10 sierpnia: mianowanie gen. Douglasa MacArthura Naczelnym Dowódcą Sił Sojuszniczych.
15 sierpnia: ogłoszenie kapitulacji Japonii – koniec wojny w Azji i na Pacyfiku; nadanie przez radio edyktu cesarskiego o kapitulacji – Japończycy po raz pierwszy słyszą głos „boskiego” cesarza.
28 sierpnia: pierwsze oddziały wojsk okupacyjnych lądują w Japonii.
2 września: podpisanie przez Japonię aktu kapitulacji.
6 listopada: władze okupacyjne wydają rozporządzenie w sprawie rozwiązania *zaibatsu*.
15 grudnia: ogłoszenie rozporządzenia o rozdziale religii od spraw państwowych.
17 grudnia: wprowadzenie zmian w ordynacji wyborczej, w tym przyznanie prawa wyborczego kobietom.
22 grudnia: uchwalenie ustawy o związkach zawodowych.

1946

- 1 stycznia:** cesarz Hirohito zrzeka się „boskości”.
4 stycznia: Kwatera Główna wydaje instrukcje dotyczące czystki „elementów niepożądanych w instytucjach publicznych”.
19 lutego: początek podróży cesarza Hirohito po Japonii (do 1954).
26 lutego: początek działalności Komisji ds. Dalekiego Wschodu.

- kwiecień:** inauguracyjne posiedzenie Rady Sojuszniczej ds. Japonii.
3 maja: rozpoczęcie procesu zbrodniarzy wojennych przed Trybunałem Tokijskim.
19 maja: demonstracje głodowe w Tokio.
27 września: ogłoszenie ustawy regulującej stosunki pracy.
październik: fala strajków zorganizowanych przez centralę związkową Sambetsu.
21 października: ogłoszenie ustawy o reformie rolnej.
3 listopada: promulgowanie Konstytucji Japonii.
7 grudnia: ogłoszenie programu wypłaty odszkodowań Edwina W. Pauleya.

1947

- 31 stycznia:** kontrowersyjne zarządzenie MacArthura dotyczące zakazu strajku generalnego.
31 marca: uchwalenie ustaw dotyczących reformy szkolnictwa; przywrócenie „średniomandatowego” systemu wyborczego.
14 kwietnia: zatwierdzenie ustawy antymonopolowej.
3 maja: wejście w życie powojennej konstytucji.
17 grudnia: uchwalenie nowej ustawy o policji.
18 grudnia: ogłoszenie ustawy o eliminowaniu nadmiernej koncentracji potencjału ekonomicznego, przewidującej reorganizację 325 przedsiębiorstw.

1948

- 7 października:** wydanie tajnego rozporządzenia przez amerykańską Radę Obrony Narodowej w sprawie reorientacji polityki okupacyjnej wobec Japonii.
30 listopada: pozbawienie pracowników sektora państwowego prawa do strajku.
23 grudnia: wykonanie wyroku na siedmiu skazanych przez Trybunał Tokijski.

1949

- 7 marca:** początek realizacji programu odbudowy gospodarczej, tzw. linii Dodge’a.
15 kwietnia: ogłoszenie projektu zrównoważonego budżetu.
23 kwietnia: ustalenie stałego kursu jena (1 dolar równa się 360 jenów).
12 maja: wstrzymanie wypłaty odszkodowań dla krajów sojuszniczych.
24 maja: utworzenie Ministerstwa Handlu Zagranicznego i Przemysłu.
maj–czerwiec: demonstracje przeciwko zaostrzeniu przepisów o porządku publicznym oraz masowym zwolnieniom pracowników.
18 czerwca: złagodzenie ustawy antymonopolowej.
15 września: ogłoszenie projektu reformy systemu podatkowego Carla Shoupa.

1950

- 6 czerwca:** początek „czystki czerwonych”.
8 lipca: wytyczne gen. MacArthura dotyczące utworzenia Rezerwowych Oddziałów Policji Państwowej.

1951

11 kwietnia: odwołanie gen. MacArthura z funkcji Naczelnego Dowódcy Sił Sojusznicznych i mianowanie na to miejsce gen. Matthew B. Ridgwaya.

8 września: podpisanie traktatu pokojowego z Japonią i japońsko-amerykańskiego porozumienia o bezpieczeństwie.

1952

28 kwietnia: zawarcie traktatu japońsko-tajwańskiego; zakończenie okupacji Japonii.

1 maja: krwawe zamieszki w czasie obchodów święta robotniczego w Tokio.

1 czerwca: podpisanie pierwszego japońsko-chińskiego porozumienia handlowego o charakterze prywatnoprawnym.

31 lipca: zatwierdzenie ustaw dotyczących zapobieganiu „działalności wywrotowej”, ponownej centralizacji służb policyjnych oraz utworzenia Urzędu Bezpieczeństwa.

13 sierpnia: przystąpienie Japonii do MFW i Banku Światowego.

wrzesień: przystąpienie Japonii do komitetów COCOM i CHINCOM.

19 września: początek kampanii protestacyjnej mieszkańców osady Uchinada przeciwko zajmowaniu ziemi pod amerykańskie poligony.

18 września: weto ZSRR wobec przyjęcia Japonii do ONZ.

1953

1 lutego: uruchomienie stacji telewizyjnej NHK.

24 grudnia: Stany Zjednoczone zwracają Japonii wyspy Amami.

1954

1 marca: incydent Fukuryū Maru.

29 maja: zatwierdzenie ustaw zwiększających kontrolę państwa w dziedzinie oświaty.

1 lipca: utworzenie Urzędu Obrony i Oddziałów Samoobrony.

5 listopada: podpisanie umowy o odszkodowaniach dla Birmy.

1955

14 lutego: utworzenie Japońskiego Centrum Produktywności (*Nihon Seisansai Hombu*).

6 sierpnia: pierwsza Światowa Konferencja w sprawie Zakazu Użycia Broni Jądrowej i Wodorowej w Hirosimie.

10 września: przystąpienie Japonii do GATT.

13 września: wybuch protestów przeciwko rozbudowie amerykańskiej bazy powietrznej Sunagawa.

1956

9 maja: zawarcie umowy w sprawie odszkodowań dla Filipin.

19 października: podpisanie deklaracji japońsko-radzieckiej o zakończeniu stanu wojny.

18 grudnia: przyjęcie Japonii do ONZ.

1957

8 lutego: podpisanie traktatu pokojowego między Japonią a Polską.

6 grudnia: zawarcie japońsko-radzieckiej umowy handlowej.

1958

20 stycznia: uregulowanie kwestii odszkodowań wojennych z Indonezją.

9 marca: zakończenie budowy tunelu pod dnem morskim na trasie Shimono-seki-Kitakyūshū.

2 maja: incydent z flagą ChRL w Nagasaki prowadzący do zerwania japońsko-chińskich kontaktów handlowych.

1959

28 marca: obraduje zjazd założycielski Narodowej Rady do Zapobieżenia Rewizji Japońsko-Amerykańskiego Traktatu o Bezpieczeństwie.

10 kwietnia: ślub następcy tronu Akihito z Shōdą Michiko.

13 maja: zawarcie porozumienia o odszkodowaniach z Wietnamem Południowym.

13 sierpnia: podpisanie umowy w sprawie repatriacji do Korei Północnej.

1960

19 stycznia: zawarcie nowego japońsko-amerykańskiego traktatu o wzajemnej współpracy i bezpieczeństwie.

25 stycznia: początek zamieszek w kopalni Miike (północne Kiusiu).

19–20 maja: ratyfikacja nowego traktatu japońsko-amerykańskiego.

15 czerwca: burzliwe demonstracje przeciwko porozumieniu japońsko-amerykańskiemu zakończone śmiercią studentki Uniwersytetu Tokijskiego.

16 czerwca: odwołanie wizyty w Japonii prezydenta Stanów Zjednoczonych Dwighta Eisenhowera.

5 września: ogłoszenie planu podwojenia dochodu narodowego.

12 października: zamach na przewodniczącego SPJ Asanumę Inejirō.

1961

1 kwietnia: wprowadzenie systemu powszechnych ubezpieczeń zdrowotnych i świadczeń emerytalnych.

10 czerwca: podpisanie japońsko-amerykańskiej umowy w sprawie zwrotu pożyczki udzielonej Japonii w ramach programu GARIOA-EROA.

12 czerwca: ogłoszenie podstawowego prawa rolnego.

2 listopada: inauguracja działalności Japońsko-Amerykańskiego Komitetu ds. Handlu i Gospodarki.

1962

25 stycznia: inauguracja Japońsko-Amerykańskiej Konferencji Kulturalnej.

9 listopada: podpisanie japońsko-chińskiego porozumienia organizacji pozarządowych dotyczącego wymiany handlowej (Liao-Takasaki).

1963

20 lutego: zaakceptowanie przez Japonię zasad jedenastego artykułu GATT.

20 lipca: ogłoszenie ustawy o małych i średnich przedsiębiorstwach.

1964

1 kwietnia: zaakceptowanie przez Japonię zasad ósmego artykułu MFW.

28 kwietnia: przystąpienie Japonii do OECD.

1 października: otwarcie nowej superekspresowej linii kolejowej Shinkansen.

10 października: początek igrzysk olimpijskich w Tokio.

12 listopada: kontrowersje związane z zawinięciem do portu Sasebo amerykańskiego okrętu podwodnego „Sea Dragon” z napędem atomowym.

1965

22 czerwca: podpisanie traktatu normalizującego stosunki z Koreą Południową.

19 sierpnia: pierwsza po wojnie wizyta japońskiego premiera, Satō Eisaku, na Okinawie.

1966

24 listopada: utworzenie Azjatyckiego Banku Rozwoju.

1967

11 lutego: przywrócenie Dnia Założenia Państwa.

3 marca: ogłoszenie ustawy dotyczącej zapobiegania degradacji środowiska.

1968

Japonia staje się trzecią potęgą gospodarczą świata.

15-23 stycznia: wybuchają protesty związane z wplynięciem do portu Sasebo amerykańskiego lotniskowca „Enterprise” z napędem atomowym.

27 stycznia: premier Satō ogłasza zasadę „trzy razy nie” (nieprodukcowania, nieposiadania i nieimportowania broni jądrowej do Japonii).

26 czerwca: odzyskanie wysp Ogasawara.

1969

18-19 stycznia: wybuchają zamieszki studenckie na Uniwersytecie Tokijskim.

21 listopada: komunikat Nixon-Satō zapowiadający powrót Okinawy do Japonii.

1970

15 marca: otwarcie Wystawy Światowej w Osace.

31 marca: porwanie samolotu Japońskich Linii Lotniczych do Korei Północnej.

23 czerwca: przedłużenie ważności japońsko-amerykańskiego traktatu o bezpieczeństwie.

25 listopada: samobójstwo pisarza Mishimy Yukio.

1971

1 lipca: utworzenie Urzędu ds. Środowiska.

15 lipca: pierwszy „szok nixonowski”, zapowiedź wizyty prezydenta Stanów Zjednoczonych, Richarda Nixona, w ChRL.

15 sierpnia: drugi „szok nixonowski”, zawieszenie wymienialności dolara na złoto.

27 września: początek podróży pary cesarskiej po Europie.

18 grudnia: podpisanie porozumienia dotyczącego rewaluacji jena (Smithonian Agreement).

1972

3 lutego: otwarcie zimowych igrzysk olimpijskich w Sapporo.

15 maja: zwrot Okinawy.

30 maja: atak japońskiej Frakcji Czerwonej Armii na lotnisko w Tel Awiwie.

8 września: utworzenie Fundacji Wymiany Międzynarodowej (Fundacji Japońskiej).

29 września: normalizacja stosunków z ChRL.

1973

25 października: „szok naftowy”.

1974

7-15 stycznia: antyjapońskie wystąpienia związane z wizytą premiera Tanaki Kakueia w krajach Azji Południowo-Wschodniej.

11 kwietnia: strajk 6 mln pracowników transportu i komunikacji.

1 września: radioaktywny wyciek z eksperymentalnego statku „Mutsu”.

18 listopada: pierwsza wizyta w Japonii urzędującego prezydenta Stanów Zjednoczonych, Geralda Forda.

1975

15 lipca: ogłoszenie ustawy dotyczącej kontroli funduszy politycznych.

19 lipca: otwarcie Międzynarodowej Wystawy Oceanologicznej na Okinawie.

30 września: początek wizyty pary cesarskiej w Stanach Zjednoczonych.

26 września: demonstracje pracowników przedsiębiorstw publicznych w celu odzyskania prawa do strajku.

1976

4 maja: początek rozprawy sądowej w sprawie skażenia środowiska i choroby *minamata*.

24 maja: ratyfikacja traktatu o nierozprzestrzenianiu broni nuklearnej.

8 lipca: początek działalności japońsko-amerykańskiego podkomitetu ds. współpracy w dziedzinie bezpieczeństwa.

27 lipca: aresztowanie byłego premiera Tanaki w związku z aferą Lockheed.

5 listopada: ustalenie górnej granicy wydatków na zbrojenia na poziomie 1 proc. PNB.

1977

18 sierpnia: deklaracja Fukudy dotycząca zwiększenia pomocy ekonomicznej dla krajów Azji Południowo-Wschodniej.

1978

20 maja: otwarcie nowego międzynarodowego portu lotniczego Narita w okolicach Tokio.

12 sierpnia: podpisanie japońsko-chińskiego traktatu o pokoju i przyjaźni.

27 listopada: ustalenie wytycznych w sprawie japońsko-amerykańskiej współpracy w zakresie obrony.

5 grudnia: zawarcie porozumienia w sprawie zwiększenia amerykańskiego importu cytrusów i wołowiny do Japonii.

1979

13 stycznia: ujednoczenie egzaminów wstępnych na wyższe uczelnie.

29 stycznia: odkrycie nowych radzieckich baz wojskowych na wyspie Kunashiri.

18 kwietnia: umieszczenie nazwisk czternastu skazanych przez Trybunał Tokijski na liście bohaterów narodowych w Chramie Yasukuni.

28 czerwca: szczyt państw G-5 w Tokio.

12 lipca: legalizacja tradycyjnego systemu datowania (według er).

1980

26 lutego: udział Oddziałów Bezpieczeństwa w międzynarodowych manewrach zorganizowanych w rejonie środkowego Pacyfiku.

1981

16 marca: początek prac Drugiej Nadzwyczajnej Komisji ds. Reformy Administracji pod przewodnictwem Dokō Toshio.

1982

26 czerwca: wybuch protestów w Chinach i Korei przeciwko sformułowaniom zawartym w japońskich podręcznikach historii.

1983

11-12 stycznia: pierwsza wizyta oficjalna japońskiego premiera Nakasone w Korei Południowej.

15 kwietnia: otwarcie tokijskiego Disneylandu.

1984

6-8 września: wizyta w Japonii premiera Korei Południowej, Chon Tu-hwana.

1985

1 kwietnia: prywatyzacja NTT i przemysłu tytoniowego.

15 sierpnia: oficjalna pielgrzymka członków rządu japońskiego, w tym premiera Nakasone, do Chramu Yasukuni.

22 września: decyzja państw G-5 dotycząca dewaluacji dolara.

1986

4 maja: szczyt państw G-7 w Tokio.

6 września: Doi Takako zostaje pierwszą w Japonii kobietą na stanowisku przewodniczącej partii politycznej (SPJ).

30 grudnia: zniesienie ograniczeń w wydatkach na zbrojenia.

1987

1 kwietnia: prywatyzacja kolei.

20 października: czarny poniedziałek na giełdach nowojorskiej i tokijskiej.

1988

13 marca: oddanie do użytku najdłuższego na świecie tunelu, łączącego wyspy Hokkaido i Honsiu.

18 czerwca: ujawnienie afery związanej z przedsiębiorstwem Recruit Cosmos Ltd.

1989

7 stycznia: śmierć cesarza Hirohito, początek panowania cesarza Akihito.

8 stycznia: początek ery Heisei.

1 kwietnia: wprowadzenie 3-procentowego podatku konsumpcyjnego.

4 września: utworzenie komisji japońsko-amerykańskiej zajmującej się określeniem przeszkód strukturalnych, uniemożliwiających odzyskanie równowagi w handlu dwustronnym.

21 grudnia: ogłoszenie dziesięcioletniego planu rozwoju systemu opieki dla ludzi starszych.

1990

12 listopada: oficjalna intronizacja cesarza Akihito.

1991

24 stycznia: uchwała parlamentu o dofinansowaniu operacji „Pustynna Burza”.

26 kwietnia: decyzja o udziale Oddziałów Samoobrony w rozminowywaniu Zatoły Perskiej.

1992

9 stycznia: ogłoszenie deklaracji Bush–Miyazawa w sprawie globalnego partnerstwa.

15 czerwca: zatwierdzenie ustawy umożliwiającej udział Oddziałów Samoobrony w operacjach pokojowych ONZ.

październik: para cesarska z pierwszą wizytą oficjalną w Chinach.

14 października: ujawnienie afery korupcyjnej związanej z firmą kurierską Sagawa Kyūbin.

1993

23 kwietnia: wizyta pary cesarskiej na Okinawie.

9 sierpnia: odsunięcie PLD od steru rządów, koniec „systemu roku 1955”.

23 sierpnia: wypowiedź premiera Hosokawy na temat agresyjnego charakteru wojny w Azji i na Pacyfiku.

9 czerwca: ślub następcy tronu Naruhito z Owadą Masako.

1994

Otwarcie nowego portu lotniczego w Osace.

29 stycznia: zatwierdzenie nowego, mieszanego systemu wyborczego.

1995

17 stycznia: trzęsienie ziemi w Kobe.

20 marca: atak gazowy zorganizowany przez członków sekty Aum Shinrikyō w tokijskim metrze.

9 czerwca: rezolucja parlamentu w pięćdziesiątą rocznicę zakończenia wojny.

listopad: utworzenie SACO.

1996

12 kwietnia: podpisanie umowy w sprawie zwrotu bazy Futenma na Okinawie.

17 kwietnia: ogłoszenie deklaracji Clintona i Hashimoto dotyczącej rozszerzenia współpracy japońsko-amerykańskiej w zakresie bezpieczeństwa.

1997

23 września: nowe wytyczne w sprawie współpracy japońsko-amerykańskiej w dziedzinie obrony.

1998

29 maja: zatwierdzenie ustawy o reformie strukturalnej systemu finansowego (tzw. *Big Bang*).

1999

24 maja: zatwierdzenie ustaw umożliwiających rozszerzenie japońsko-amerykańskiej współpracy wojskowej (m.in. w zakresie pomocy logistycznej ze strony Oddziałów Samoobrony i zaopatrzenia).

9 sierpnia: legalizacja flagi narodowej *Hi no Maru* i hymnu *Kimi ga Yo*.

30 września: wypadek w elektrowni jądrowej w Tōkaimurze.

2000

styczeń: raport komisji Obuchiego; ustanowienie w parlamencie komisji ds. rewizji konstytucji.

21 lipca: szczyt państw G-8 w Naha na Okinawie.

listopad: utworzenie Centrum Strategicznego ds. Technik Informatycznych.

Cesarze (od 1847)

121) 1847–1866
Osahito (1831–1866), Kōmei*

122) 1867–1912 (1868)
Mutsuhito (1852–1912), Meiji, Oświecone Rządy

123) 1912–1926 (1915)
Yoshihito (1879–1926), Taishō, Wielka Sprawiedliwość

124) 1926–1989 (1928)
Hirohito (1901–1989), Shōwa, Oświecony Pokój

125) 1989 (1990)
Akihito (ur. 1933), Heisei, Tworzenie Pokoju

* Informacje o panujących w Japonii cesarzach podano według kolejności: numer kolejny cesarza według tradycyjnej historiografii, lata panowania (w Japonii nie ma interregnum, więc kolejny cesarz rozpoczyna panowanie w dniu śmierci poprzedniego), w nawiasie rok oficjalnej inronizacji po okresie żałoby, imię książęce (podczas panowania), lata życia, imię pośmiertne i jednocześnie nazwa ery (dotyczy okresu po 1868 r., kiedy wprowadzono zasadę „jedno panowanie jedna era”, a każdy cesarz panuje dożywotnio) oraz tłumaczenie nazwy ery na język polski.

Premierzy (1885–2001)

22 grudnia 1885^{*}
Itō Hirobumi (I)^{**}

30 kwietnia 1888
Kuroda Kiyotaka

24 grudnia 1889
Yamagata Aritomo (I)

6 maja 1891
Matsukata Masayoshi (I)

8 sierpnia 1892
Itō Hirobumi (II)

18 września 1896
Matsukata Masayoshi (II)

12 stycznia 1898
Itō Hirobumi (III)

30 czerwca 1898
Ōkuma Shigenobu (I)

8 listopada 1898
Yamagata Aritomo (II)

19 października 1900
Itō Hirobumi (IV)

2 czerwca 1901
Katsura Tarō (I)

* Podana data jest dniem objęcia stanowiska premiera.

** Cyfra rzymska w nawiasie oznacza numer kolejnego gabinetu utworzonego przez tego samego premiera.

Japonia

7 stycznia 1906
Saionji Kimmochi (I)

14 lipca 1908
Katsura Tarō (II)

30 sierpnia 1911
Saionji Kimmochi (II)

21 grudnia 1912
Katsura Tarō (III)

20 lutego 1913
Yamamoto Gonnohyōe (Gombee) (I)

16 kwietnia 1914
Ōkuma Shigenobu (II)

9 października 1916
Terauchi Masatake

29 września 1918
Hara Takashi

13 listopada 1921
Takahashi Korekiyo

12 czerwca 1922
Katō Tomosaburō

2 września 1923
Yamamoto Gonnohyōe (Gombee) (II)

7 stycznia 1924
Kiyoura Keigo

11 czerwca 1924
Katō Takaaki (I)

2 sierpnia 1925
Katō Takaaki (II)

30 stycznia 1926
Wakatsuki Reijirō (I)

20 kwietnia 1927
Tanaka Giichi

Premierzy (1885–2001)

2 lipca 1929
Hamaguchi Osachi

14 kwietnia 1931
Wakatsuki Reijirō (II)

13 grudnia 1931
Inukai Tsuyoshi

26 maja 1932
Saitō Makoto

8 lipca 1934
Okada Keisuke

9 marca 1936
Hirota Kōki

2 lutego 1937
Hayashi Senjūrō

4 czerwca 1937
Konoe Fumimaro (I)

5 stycznia 1939
Hiranuma Kiichirō

30 sierpnia 1939
Abe Nobuyuki

16 stycznia 1940
Yonai Mitsumasa

22 lipca 1940
Konoe Fumimaro (II)

18 lipca 1941
Konoe Fumimaro (III)

18 października 1941
Tōjō Hideki

22 lipca 1944
Koiso Kuniaki

7 kwietnia 1945
Suzuki Kantarō

Japonia

17 sierpnia 1945
Higashikuni Naruhiko

9 października 1945
Shidehara Kijūrō

22 maja 1946
Yoshida Shigeru (I)

24 maja 1947
Katayama Tetsu

10 marca 1948
Ashida Hitoshi

15 października 1948
Yoshida Shigeru (II)

16 lutego 1949
Yoshida Shigeru (III)

30 października 1952
Yoshida Shigeru (IV)

21 maja 1953
Yoshida Shigeru (V)

10 grudnia 1954
Hatoyama Ichirō (I)

19 marca 1955
Hatoyama Ichirō (II)

22 listopada 1955
Hatoyama Ichirō (III)

23 grudnia 1956
Ishibashi Tanzan

25 lutego 1957
Kishi Nobusuke (I)

12 czerwca 1958
Kishi Nobusuke (II)

19 lipca 1960
Ikeda Hayato (I)

Premierzy (1885–2001)

8 grudnia 1960
Ikeda Hayato (II)

9 grudnia 1963
Ikeda Hayato (III)

9 listopada 1964
Satō Eisaku (I)

17 lutego 1967
Satō Eisaku (II)

14 stycznia 1970
Satō Eisaku (III)

6 lipca 1972
Tanaka Kakuei (I)

22 grudnia 1972
Tanaka Kakuei (II)

9 grudnia 1974
Miki Takeo

24 grudnia 1976
Fukuda Takeo

7 grudnia 1978
Ōhira Masayoshi (I)

9 listopada 1979
Ōhira Masayoshi (II)

17 lipca 1980
Suzuki Zenkō

27 listopada 1982
Nakasone Yasuhiro (I)

27 grudnia 1983
Nakasone Yasuhiro (II)

22 lipca 1986
Nakasone Yasuhiro (III)

6 listopada 1987
Takeshita Noboru

3 czerwca 1989
Uno Sōsuke

10 sierpnia 1989
Kaifu Toshiki (I)

28 lutego 1990
Kaifu Toshiki (II)

6 listopada 1991
Miyazawa Kiichi

9 sierpnia 1993
Hosokawa Morihiro

25 kwietnia 1994
Hata Tsutomu

29 czerwca 1994
Murayama Tomiichi

11 stycznia 1996
Hashimoto Ryūtarō

7 listopada 1996
Hashimoto Ryūtarō (II)

30 lipca 1998
Obuchi Keizō

5 kwietnia 2000
Mori Yoshirō (I)

4 lipca 2000
Mori Yoshirō (II)

26 kwietnia 2001
Koizumi Jun'ichirō (I)

Wykaz ważniejszych japońskich nazw urzędów, organizacji i przedsiębiorstw, a także skrótów występujących w tekście

Aikoku Kōtō – Publiczna Partia Patriotyczna, 1874–1875
Aikyōjuku – Szkoła Patriotów Stron Rodzinnych, 1931–1932
Ajia Rekishi Shiryō Sentā – Ośrodek Dokumentacji Historycznej Azji, utw. 2001
Ajinomoto – zakłady spożywcze, utw. 1909
Ampo Kaitei Soshi Kokumin Kaigi – Narodowa Rada Zapobieżenia Rewizji Traktatu o Bezpieczeństwie, 1959–1960
ANA – All Nippon Airways, jap. Zennippon Kūyu (Linie Ogólnojapońskie), utw. 1957
APEC – Asia-Pacific Economic Cooperation (Rada Współpracy Gospodarczej Azji Pacyfiku), utw. 1989
ASEAN – Association of South-East Asian Nations (Stowarzyszenie Narodów Azji Południowo-Wschodniej), utw. 1967
Atarashii Kyōkasho o Tsukurukai – Stowarzyszenie ds. Opracowania Nowego Podręcznika, utw. 1997
Aum Shinrikyō – sekta Najwyższej Prawdy Aum, utw. 1987, obecnie jako Aleph
Beheiren → Betonamu ni Heiwa o Shimin Rengō
Betonamu ni Heiwa o Shimin Rengō (Beheiren) – Obywatelska Unia na rzecz Pokoju w Wietnamie, 1965–1947
Bijutsuka Kyōtō Kaigi (Bikyōtō) – Komitet Wspólnej Walki Artystów, utw. 1969
Bikyōtō → Bijutsuka Kyōtō Kaigi
Bōeichō – Urząd Obrony, utw. 1954
Bokujinkai – Stowarzyszenie Ludzi Tuszu, utw. 1952
Bunrakuza – Teatr Lalek (Bunraku), utw. 1872
Bunto → Kyōsan Shugisha Dōmei
Burakukai – Stowarzyszenia Wiejskie, 1940–1945
Byakkotai – Oddziały Białego Tygrysa, 1868

Canon (jap. Kyanon) – zakłady sprzętu optycznego, utw. 1937
 CHINCOM – China Trade Coordinating Committee (Komitet Koordynacyjny ds. Handlu z ChRL), utw. 1950, od 1957 r. jako część COCOM
 ChRL – Chińska Republika Ludowa, utw. 1949
 Chisso – zakłady chemiczne, utw. 1950
 Chōnaikai – Stowarzyszenia Miejskie, 1940–1945
 COCOM – Coordinating Committee for Export to Communist Area (Komitet Koordynacyjny ds. Kontroli Eksportu do Krajów Komunistycznych), 1949–1994
 Daiei, Daiē – sieć supermarketów, utw. 1957
 Daihon'ei – Cesarski Sztab Dowodzenia, 1984–1895, 1904–1905, 1937–1945
 Daihon'ei Seifu Renraku Kaigi – Łączne Posiedzenie Cesarskiego Sztabu Dowodzenia i Rządu, 1937–1944
 Daichi Ginkō – Pierwszy Bank, utw. 1872, od 1971 jako Daichi Kangyō Ginkō
 Daichi Kangyō Ginkō – Bank Daichi Kangyō, utw. 1971, od 2000 jako Mizuho Holdings
 Daimaru – domy towarowe, utw. 1717
 Dainihon Fujinkai – Stowarzyszenie Kobiet Wielkiej Japonii, 1941–1945
 Dainihon Sangyō Hōkokukai – Stowarzyszenie Patriotyczne w Przemysle Wielkiej Japonii, 1940–1945
 Dainihon Seishōnendan – Grupy Dzieci i Młodzieży Wielkiej Japonii, 1941–1945
 Dainihon Yokusan Sōnendan – Grupa Młodych Wspierających Wielką Japonię, 1942–1945
 Daitōashō – Ministerstwo Wielkiej Azji Wschodniej, 1942–1945
 Daiwa, właśc. Daiwa Shōken – Dom Maklerski Daiwa, utw. 1910
 Daiwa Ginkō – Bank Daiwa, utw. 1948
 Dajōkan, Daijōkan – Wielka Rada Stanu, 702–1867, 1868–1885
 Demokurātō Bijutsu Kyōkai – Stowarzyszenie Sztuki Demokratycznej, utw. 1951
 Dentsū → Nihon Dempō Tsūshinsha
 Dōmei → Zennippon Rōdō Sōdōmei
 EROA – Economic Rehabilitation in Occupied Areas (Odbudowa Gospodarcza Terytoriów Okupowanych), 1949–1951
 EWG – Europejska Wspólnota Gospodarcza, utw. 1957
 Fuji Ginkō – Bank Fuji, utw. 1948, od 2000 jako Mizuho Holdings
 Fuji Jūkōgyō – Zakłady Przemysłu Ciężkiego Fuji, utw. 1955
 Fuji Seitetsu – Stalownia Fuji, 1950–1970
 G-2 – sekcja wywiadowcza działająca w strukturach amerykańskich władz okupacyjnych
 G-5 – nieformalna grupa pięciu najbogatszych państw świata (Stany Zjednoczone, Japonia, RFN, Francja, Wielka Brytania); konferencje ministrów finansów i pre-

zesów banków centralnych organizacji od 1976, od 1986 jako G-7 (plus Włochy, Kanada), od 1997 jako G-8 (plus Rosja)
 G-7 → G-5
 G-8 → G-5
 GARIOA – Government and Relief in Occupied Areas (Administrowanie i Pomoc Terytoriom Okupowanym), 1947–1951
 GATT – General Agreement on Tariffs and Trade (Układ Ogólny w Sprawie Cel i Handlu), 1947–1995
 Gensuibaku Kinshi Nihon Kyōgikai (Gensuikyō) – Japońska Rada na rzecz Zakazu Użycia Broni Wodorowej, utw. 1955
 Gensuikyō → Gensuibaku Kinshi Nihon Kyōgikai
 Gen'yōsha – Stowarzyszenie Ciemnego Oceanu, 1881–1946
 GHQ – General Headquarter (Kwatera Główna), dotychczas SCAP
 Gokenren → Kempō Yōgo Kokumin Rengō
 Gunjushō – Ministerstwo Zaopatrzenia, 1943–1945
 Gutai Bijutsu Kyōkai – Stowarzyszenie Sztuki Konkretu, 1954–1972
 Gyōchisha → Kōchisha
 Hankyū – domy towarowe, utw. 1947
 Hanwa Ginkō – Bank Hanwa, 1989–1996
 Hayakawa – zakłady produkcyjne, utw. 1912, od 1970 jako Sharp
 Heiminsha – Stowarzyszenie Zwykłych Ludzi, 1903–1907
 Hidankyō → Nihon Gembaku Hibaku Dantai Kyōgikai
 Himeyuri Butai – Oddział Konwalii, 1944
 Hino – zakłady samochodowe, utw. 1942
 Hitachi – zakłady produkcyjne, utw. 1920
 Hokkaidō Takushoku Ginkō – Bank Kolonizacyjny Hokkaido, 1900–1999
 Honda – zakłady produkcyjne, utw. 1946
 Hyōgo Ginkō – Bank Hyōgo, 1989–1999
 Isetan – domy towarowe, utw. 1924
 Ishikawajima Harima Jūkōgyō – Zakłady Przemysłu Ciężkiego Ishikawajima-Harima, utw. 1960
 Isuzu – zakłady samochodowe, utw. 1949
 Iwai – zakłady produkcyjne, utw. 1862, od 1968 jako Nisshō Iwai
 JAL – Japan Airlines, utw. 1951
 Jichitai Keisatsu – Policja Samorządowa, utw. 1948
 Jieitai – Oddziały Samoobrony, utw. 1954
 Jikken Kōbō – Warsztaty Eksperymentalne, utw. 1951

Jimmukai – Stowarzyszenie Jimmu, 1932–1935
 Jiyū Bijutsuka Kyōkai – Stowarzyszenie Niezależnych Artystów, utw. 1937
 Jiyū Minshūtō – Partia Liberalno-Demokratyczna (PLD), utw. 1955
 Jiyūtō (1) – Partia Liberalna, 1881–1884, 1891–1898
 Jiyūtō (2) – Partia Liberalna (PL), 1950–1955
 Jiyūtō (3) – Partia Liberalna (PL), utw. 1997
 JPD – Japońska Partia Demokratyczna → Nihon Minshūtō
 JPL – Japońska Partia Liberalna → Nihon Jiyūtō
 JPP – Japońska Partia Postępu → Nihon Shimpotō
 JPW – Japońska Partia Współpracy → Nihon Kyōdōtō
 JR – Japan Railways, utw. 1987
 JT – Japan Tabaco, utw. 1985
 Kaijō Hoantai – Oddziały Ochrony Wybrzeża, utw. 1948
 Kaishintō (1) → Rikken Kaishintō
 Kaishintō (2) – Partia Reform (PR), 1952–1954
 Kaitakushi – Urząd ds. Rozwoju, zwany też Urzędem ds. Kolonizacji, 1869–1883
 Kakushin Kurabu – Klub Reform, 1922–1925
 Kankyōchō – Urząd ds. Środowiska, utw. 1971
 Kantōgun – Armia Kwantuńska, 1906–1945
 Kawasaki Seitetsu – Stalownia Kawasaki, utw. 1950 r.
 KDD – Kokusai Denshin Denwa (Międzynarodowy Telegraf i Telefon), utw. 1953
 Keidanren → Keizai Dantai Rengōkai
 Keiō Gijuku Daigaku – Uniwersytet Keiō, utw. 1858
 Keizai Dantai Rengōkai (Keidanren) – Federacja Organizacji Gospodarczych, utw. 1946
 Kempō Chōsakai – Komisja Badań nad Konstytucją, 1956–1964
 Kempō Yōgo Kokumin Rengō (Gokenren) – Narodowa Unia Ochrony Konstytucji, utw. 1954
 Kensei Hontō – Prawdziwa Partia Konstytucjonalistów, 1898–1910
 Kenseikai – Stowarzyszenie Konstytucjonalistów, utw. 1916, od 1927 jako Minseitō
 Kenseitō – Partia Konstytucjonalistów, 1898–1900
 Ketsumeidan – Grupa Braterstwa Krwi, utw. 1932
 Kikakuin – Rada Planowania, 1937–1943
 Kizokuin – Izba Arystokracji (tłumaczona też jako Izba Parów), 1890–1947
 Kōain – Rada Rozwoju Azji, 1938–1942
 Kōbe Seikōsho – Huta Kōbe, utw. 1911

Kōbushō – Ministerstwo Przemysłu, 1870–1885
 Kōchisha – Stowarzyszenie Aktywistów, 1925–1932
 Kōdō Bijutsu Kyōkai – Stowarzyszenie Sztuki Akcji, utw. 1945
 Kōdōha – Ugrupowanie Drogi Cesarskiej, 1931–1936
 Koe Naki Koe no Kai – Stowarzyszenie Niemych Głosów, utw. 1960
 Kokka Chihō Keisatsu – Państwowa Policja Regionalna, utw. 1948
 Kokka Keisatsu Yobitai – Rezerwowe Oddziały Policji Państwowej, utw. 1950, 1952–1954 jako Hoantai (Oddziały Bezpieczeństwa)
 Kokka Kōan Inkaï – Państwowa Komisja ds. Bezpieczeństwa Publicznego, utw. 1948
 Kokubō Kaigi – Rada Obrony Kraju, utw. 1956
 Kokuhonsha – Stowarzyszenie Podstaw Państwowości, 1924–1936
 Kokumin Kyōdōtō – Partia Współpracy Narodowej, 1947–1950
 Kokumin Minshūtō – Narodowa Partia Demokratyczna, 1950–1952
 Kokumintō → Rikken Kokumintō
 Kokuryūkai – Stowarzyszenie Amuru (znane też jako Stowarzyszenie Czarnego Smoka), 1901–1946
 Kokusai Kōryū Kikōin – Fundacja Wymiany Międzynarodowej (ang. Japan Foundation), utw. 1972
 Kokusui Taishūtō – Nacjonalistyczna Partia Mas, utw. 1931
 Kōmeitō – Partia Uczciwych Rządów, utw. 1964
 Kominform – Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych, 1947–1956
 Komintern – Międzynarodówka Komunistyczna, 1919–1943
 KPCh – Komunistyczna Partia Chin, utw. 1921
 KPJ – Komunistyczna Partia Japonii → Nihon Kyōsantō
 KPZR – Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego, 1952–1991
 Kunaichō – Urząd ds. Dworu Cesarskiego, utw. 1949; wcześniej jako ministerstwo
 Kyōsan Shugisha Dōmei – Sojusz Komunistów, utw. 1958
 Kyūshūha – Szkoła Kiusiu, utw. 1957
 Mantetsu → Minami Manshū Tetsudō Kabushiki Kaisha
 Matsushita – zakłady sprzętu elektrycznego i elektronicznego, utw. 1918
 Mazda, właśc. Matsuda – zakłady przemysłowe, utw. 1920 (do 1984 jako Tōyō Cork Kōgyō – Wschodnia Przetwórnia Korka)
 Meirokusha – Stowarzyszenie Szóstego Roku Ery Meiji, 1873–1875
 MFW – Międzynarodowy Fundusz Walutowy, utw. 1947
 MHZP – Ministerstwo Handlu Zagranicznego i Przemysłu → Tsūshō Sangyōshō
 Minami Manshū Tetsudō Kabushiki Kaisha (Mantetsu) – Towarzystwo Kolei Południowomandzurskiej, 1906–1945

Mindō → Minshuka Dōmei
 Minkairen → Minshu Kaikaku Rengō
 Minseitō → Rikken Minseitō
 Minshu Jiyūtō – Partia Demokratyczno-Liberalna (PDL), 1948–1950
 Minshu Kaikaku Rengō (Minkairen) – Liga Demokratycznych Reform, utw. 1993
 Minshu Shakaitō – Partia Demokratyczno-Socjalistyczna (PDS), 1960–1994
 Minshuka Dōmei (Mindō) – Liga na rzecz Demokracji, 1948–1950
 Minshutō – Partia Demokratyczna (PD), utw. 1996
 Mitsubishi – *zaibatsu*, 1886–1950, po zakończeniu okupacji jako *keiretsu*
 Mitsubishi Ginkō – Bank Mitsubishi, utw. 1880, od 1996 jako Tōkyō Mitsubishi Ginkō
 Mitsubishi Shōji – *sōgō shōsha*, 1918–1947, ponownie od 1954
 Mitsui – *zaibatsu*, 1673–1950, po zakończeniu okupacji jako *keiretsu*
 Mitsui Bussan – *sōgō shōsha*, 1876–1947, ponownie od 1959
 Modan Āto Kyōkai – Stowarzyszenie Sztuki Modernistycznej, utw. 1954
 Naikaku Jōhōkyoku – Departament Informacji Rządu, 1940–1945
 NEC → Nippon Denki
 NHK → Nippon Hōsō Kyōkai
 Nichibei Bōeki Keizai Gōdō Inkaikai – Japońsko-Amerykański Komitet ds. Handlu i Gospodarki, utw. 1961
 Nichibunken → Nihon Bunka Kenkyū Sentā
 Nihon Bijutsu Tenrankai (Nitten) – Wystawy Sztuki Japońskiej, organizacja od 1946, wcześniej jako Mombushō Bijutsu Tenrankai (Bunten) – Wystawy Sztuki pod patronatem Ministerstwa Edukacji
 Nihon Bijutsukai – Towarzystwo Sztuki Japońskiej, utw. 1946
 Nihon Bunka Kenkyū Sentā (Nichibunken) – Ośrodek Badań nad Kulturą Japonii, utw. 1987
 Nihon Chōki Shin'yō Ginkō – Japoński Bank Kredytów Długoterminowych, utw. 1952
 Nihon Dempō Tsūshinsha – Japońskie Przedsiębiorstwo Telegraficzne, utw. 1906, od 1955 jako agencja reklamowa Dentsū
 Nihon Gembaku Hibaku Dantai Kyōgikai (Hidankyō) – Rada Japońskich Organizacji Zrzeszających Ofiary Bomby Atomowej, utw. 1956
 Nihon Genshiryoku Kenkyūjo – Japoński Ośrodek Badań Energii Jądrowej, utw. 1956
 Nihon Jiyūtō (1) – Japońska Partia Liberalna (JPL), 1945–1948
 Nihon Jiyūtō (2) – Japońska Partia Liberalna (JPL), 1953–1954
 Nihon Kaihatsu Ginkō – Japoński Bank Rozwoju, 1951–1999
 Nihon Kaiun Hōkokudan – Grupa Patriotyczna w Transporcie Morskim Japonii, 1942–1945

Nihon Kangyō Ginkō – Japoński Bank Rozwoju Przemysłu, utw. 1897, od 1971 jako Daichi Kangyō Ginkō
 Nihon Keieisha Dantai Remmei (Nikkeiren) – Japońska Federacja Stowarzyszeń Pracodawców, utw. 1948
 Nihon Kōmintō – Japońska Partia Cesarskich Poddanych
 Nihon Kyōdōtō – Japońska Partia Współpracy (JPW), 1945–1946
 Nihon Kyōsantō – Komunistyczna Partia Japonii (KPJ), utw. 1922, zalegalizowana 1945
 Nihon Kyōshokuin Kumiai (Nikkyōso) – Japoński Związek Pracowników Oświaty, utw. 1947
 Nihon Mingeikan – Pawilon Japońskiej Sztuki Ludowej, utw. 1936
 Nihon Minshutō – Japońska Partia Demokratyczna (JPD), 1947–1949, 1954–1955
 Nihon Nōmin Kumiai (1) – Związek Zawodowy Japońskich Rolników, 1922–1928; 1931–1939
 Nihon Nōmin Kumiai (2) – Związek Zawodowy Japońskich Rolników, utw. 1946
 Nihon Nōmintō – Japońska Partia Rolników, 1926–1928
 Nihon Rōdō Kumiai Sōdōmei – Japońska Federacja Związków Zawodowych, 1946–1964
 Nihon Rōdō Kumiai Sōhyō Gikai (Sōhyō) – Generalna Rada Japońskich Związków Zawodowych, 1950–1989
 Nihon Rōdō Sōdōmei – Japońska Federacja Pracy, 1921–1941
 Nihon Rōnōtō – Japońska Partia Robotniczo-Chłopska, 1926–1928
 Nihon Sangyō (Nissan) – tzw. nowe *zaibatsu*, utw. 1928
 Nihon Seisansei Hombu – Japońskie Centrum Produktowności, utw. 1955
 Nihon Shakai Shugi Dōmei – Japoński Sojusz Socjalistyczny, 1920–1921
 Nihon Shakaitō (1) – Japońska Partia Socjalistyczna, 1906–1907
 Nihon Shakaitō (2) – Socjalistyczna Partia Japonii (SPJ), utw. 1945, od 1996 jako Shakai Minshutō
 Nihon Shimpotō – Japońska Partia Postępu (JPP), 1945–1947
 Nihon Shintō – Nowa Partia Japonii (NPJ), 1992–1994
 Nihon Terebi Hōsōmō – Japońska Sieć Telewizyjna (NTV), utw. 1952
 Nihon Yushutsu Ginkō – Japoński Bank Eksportowy, utw. 1950, od 1952 jako Nihon Yushutsunyū Ginkō
 Nihon Yushutsunyū Ginkō – Japoński Bank Eksportowo-Importowy, utw. 1952
 Nikakai – Stowarzyszenie Drugiej Sekcji, utw. 1914
 Nikkei → Nikkei Heikin Kabuka
 Nikkei Heikin Kabuka (Nikkei) – Indeks Tokijskiej Giełdy Papierów Wartościowych
 Nikkeiren → Nihon Keiesha Dantai Remmei

Nikkō, właśc. Nikkō Shōken – Dom Maklerski Nikkō, utw. 1920
 Nikkyōso → Nihon Kyōshokuin Kumiai
 Nippon Ginkō, Nihon Ginkō – Bank Japonii, utw. 1882
 Nippon Denki – Japońskie Zakłady Sprzętu Elektrycznego (NEC), utw. 1899
 Nippon Hōsō Kyōkai – Japońskie Stowarzyszenie Nadawcze (NHK), utw. 1926
 Nippon Kōkan – Japońskie Zakłady Rur Stalowych (NKK), utw. 1912
 Nippon Rōdō Kumiai Sōrengōkai (Rengō) – Japońska Federacja Związków Zawodowych, utw. 1987
 Nippon Seitetsu – Japońska Stal, 1934–1950
 Nissan → Nihon Sangyō
 Nisshō – przedsiębiorstwo handlowe, utw. 1909, od 1968 jako Nisshō Iwai
 Nisshō Iwai – *sōgō shōsha*, utw. 1968
 Nitten → Nihon Bijutsu Tenrankai
 NKK → Nippon Kōkan
 NKL – Nowy Klub Liberalny → Shinjiyū Kurabu
 Nomura, właśc. Nomura Shōken – Dom Maklerski Nomura, utw. 1918, od 2001 jako Nomura Holdings
 Nōgyō Hōkoku Remmei – Liga Patriotyczna w Rolnictwie, utw. 1938
 NPJ – Nowa Partia Japonii → Nihon Shintō
 NPK – Nowa Partia Konserwatywna → Shinshutō
 NTT – Nippon Telegraph and Telephone Corporation (Japoński Telegraf i Telefon), utw. 1985
 NTV – Nihon Terebi Hōsōmō
 OECD – Organization for Economic Cooperation and Development (Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju), utw. 1961
 ONZ – Organizacja Narodów Zjednoczonych, utw. 1946
 Pāfekuto Ribatii Kyōdan (PL Kyōdan) – Bractwo Doskonałej Wolności, utw. 1946
 PD – Partia Demokratyczna → Minshutō
 PDL – Partia Demokratyczno-Liberalna → Minshu Jiyūtō
 PDS – Partia Demokratyczno-Socjalistyczna → Minshu Shakaitō
 PECC – Pacific Economic Cooperation Conference (Rada Współpracy Gospodarczej Pacyfiku), utw. 1980
 PKB – Produkt Krajowy Brutto
 PL – Partia Liberalna → Jiyūtō (2), Jiyūtō (3)
 PL Kyōdan → Pāfekuto Ribatii Kyōdan
 PLD – Partia Liberalno-Demokratyczna → Jiyū Minshutō
 PNB – Produkt Narodowy Brutto

PNH – Partia Nowych Horyzontów → Shinshintō
 PR – Partia Reform → Kashintō (2)
 PSD – Partia Socjaldemokratyczna → Shakai Minshutō (3)
 Reimeikai – Stowarzyszenie Świt, 1918–1920
 Rengō → Nippon Rōdō Kumiai Sōrengōkai
 RFN – Republika Federalna Niemiec
 Rikken Dōshikai – Konstytucyjne Stowarzyszenie Jednomyślnych, 1913–1916
 Rikken Kaishintō (Kaishintō) – Konstytucyjna Partia Reform, 1882–1896
 Rikken Kokumintō (Kokumintō) – Konstytucyjna Partia Narodowa, 1910–1922
 Rikken Minseitō (Minseitō) – Konstytucyjna Partia Rządów Demokratycznych, 1927–1940
 Rikken Seiyūkai (Seiyūkai) – Konstytucyjne Stowarzyszenie Przyjaciół Polityki, 1900–1940
 Rinchō → Rinji Gyōsei Chōsakai
 Rinji Gyōsei Chōsakai – Nadzwyczajna Komisja ds. Reformy Administracji, 1961–1964, 1981–1983
 Risshisha – Stowarzyszenie Zdeterminowanych, 1874–1883
 Rokumeikan – Pawilon Ryczącego Jelenia, otwarty 1883, spłonął 1941
 Rōdō Nōmintō – Partia Robotniczo-Chłopska, 1926–1928
 SACO – Special Action Committee on Okinawa (Specjalna Komisja ds. Okinawy), utw. 1995
 Sagawa Kyūbin – Firma Kurierska Sagawa, utw. 1957
 Saikō Sensō Shidō Kaigi – Najwyższa Rada ds. Prowadzenia Wojny, 1944–1945
 Sakigake → Shintō Sakigake
 Sakura Ginkō – Bank Sakura, utw. 1992, od 2001 jako Mitsui Sumitomo Ginkō
 Sakurakai – Stowarzyszenie Wiśni, 1930–1931
 Sambetsu → Zennippon Sangyōbetsu Rōdō Kumiai Kaigi
 Sangiin – Izba Radców, utw. 1947
 Sanwa Ginkō – Bank Sanwa, utw. 1933, od 2002 jako Bank UFJ
 San'yō, właśc. San'yō Shōken – Dom Maklerski San'yō, utw. 1973
 San'yō Denki – Zakłady Sprzętu Elektrycznego San'yō, utw. 1950
 SCAP – Supreme Commander of Allied Powers (Naczelnny Dowódca Sił Sojuszniczych), utw. 1945
 Seibu – domy towarowe, utw. 1949
 Seikyōsha – Stowarzyszenie Polityczno-Oświatowe, 1888–1945
 Seirankai – Stowarzyszenie Zielonego Huraganu, utw. 1973

Seitōsha – Stowarzyszenie Niebieskich Trzewików, 1911–1916
 Seiyū Hontō – Prawdziwa Partia Przyjaciół Polityki, 1924–1927
 Seiyūkai → Rikken Seiyūkai
 Sekigunha – Frakcja Czerwonej Armii, utw. 1970
 Sekihotai – Oddział Krwawego Odwetu
 Sekirankai – Stowarzyszenie Czerwonych Fal, 1921–1923
 Shakai Minshu Rengō (Shaminren) – Liga Socjaldemokratyczna, utw. 1977
 Shakai Minshutō (1) – Partia Socjaldemokratyczna, utw. 1901
 Shakai Minshutō (2) – Partia Socjaldemokratyczna, 1926–1930
 Shakai Minshutō (3) – Partia Socjaldemokratyczna (PSD), do 1996 jako SPJ
 Shakai Shugi Kenkyūkai – Stowarzyszenie Studiów nad Socjalizmem, 1898–1900
 Shaminren → Shakai Minshu Rengō
 Shimpotō – Partia Postępu, 1896–1898
 Shimpū Tokubetsu Kōgekitai – Oddziały Boskiego Wiatru do Ataków Specjalnych (*kamikaze*), 1944–1945
 Shimpūren – Liga Boskiego Wiatru, 1872–1876
 Shinfujin Kyōkai – Stowarzyszenie Nowych Kobiet, 1920–1922
 Shinhoshutō – Nowa Partia Konserwatywna (NPK), utw. 2000
 Shinjinkai – Stowarzyszenie Nowych Ludzi, 1918–1929
 Shinjiyū Kurabu – Nowy Klub Liberalny (NKL), utw. 1976
 Shinkōmeitō – Nowa Partia Kōmeitō, utw. 1998
 Shinnippon Seitetsu – Nowa Japońska Stal, utw. 1970
 Shinseitō – Partia Odnowy, 1993–1994
 Shinshintō – Partia Nowych Horyzontów (PNH), 1994–1997
 Shintō Sakigake (Sakigake) – Nowa Partia Prekursorów, 1993–1998
 Shirakabaha – Szkoła Białej Brzozy, 1910–1923
 Shōchiku – wytwórnia filmowa, utw. 1920
 Shōgyō Hōkokukai – Stowarzyszenie Patriotyczne w Handlu, 1942–1945
 Shōwa Denkō – zakłady chemiczne, utw. 1939
 Shūgiin – Izba Reprezentantów, utw. 1890
 Sōdeisha – Stowarzyszenie Nurzających się w Glinie, utw. 1948
 Sōdōmei → Nihon Rōdō Kumiai Sōdōmei
 Sōhyō → Nihon Rōdō Kumiai Sōhyō Gikai
 Sōka Gakkai – Naukowe Stowarzyszenie Tworzenia Wartości, utw. 1930
 Sogō – domy towarowe, 1919–2000
 Sony (jap. Sonii) – zakłady sprzętu elektronicznego, utw. 1958

Sōzō Bijutsu – Sztuka Kreatywna, utw. 1948
 SPJ – Socjalistyczna Partia Japonii → Nihon Shakaitō (2)
 Sumitomo – *zaibatsu*, od pocz. XVII w. do 1948, po zakończeniu okupacji jako *keiretsu*
 Sumitomo Ginkō – Bank Sumitomo, utw. 1895, od 2001 r. jako Mitsui Sumitomo Ginkō
 Sūmitsuin – Tajna Rada, 1888–1947
 Suzuki – zakłady motoryzacyjne, utw. 1954
 Taisei Yokusankai – Stowarzyszenie Wspierania Władzy Cesarskiej, 1940–1945
 Taiwan Ginkō – Bank Tajwański, 1899–1927, od połowy lat trzydziestych do 1945
 Takumushō – Ministerstwo Kolonizacji, 1929–1942
 Tate no Kai – Stowarzyszenie Tarczy, utw. 1968
 Teijin → Teikoku Jinzō Kenshi
 Teikoku Daigaku – Uniwersytet Cesarski, utw. 1886, od 1897 r. jako Tōkyō Teikoku Daigaku
 Teikoku Gekijō – Teatr Cesarski, otwarty 1911
 Teikoku Jinzō Kenshi – Cesarski Sztuczny Jedwab, utw. 1918, od 1962 jako Teijin
 Teikoku Zaigō Gunjinkai – Stowarzyszenie Rezerwistów Cesarstwa, 1910–1946
 Tenkentō – Partia Boskiego Miecza, 1927–1936
 Todōfuku Keisatsu – Policja Prefekturalna, utw. 1954
 Tōhō – wytwórnia filmowa, utw. 1943
 Tōkyō Bijutsu Gakkō – Tokijska Szkoła Sztuk Pięknych, utw. 1889, od 1949 jako Tōkyō Geijutsu Daigaku
 Tōkyō Daigaku – Uniwersytet Tokijski, utw. 1877, od 1886 jako Teikoku Daigaku, od 1947 ponownie jako Tōkyō Daigaku
 Tōkyō Geijutsu Daigaku – Tokijski Uniwersytet Sztuki, utw. 1949
 Tōkyō Ginkō – Bank Tokijski, utw. 1946, od 1996 jako Tōkyō Mitsubishi Ginkō
 Tōkyō Hōsōkyoku – Tokijska Stacja Nadawcza, 1925–1926
 Tōkyō Shibaura Denki – zakłady sprzętu elektrycznego, utw. 1939, od 1984 jako Tōshiba
 Tōkyō Takarazuka Gekijō – Teatr Takarazuka w Tokio, otwarty 1934, od 1913 w Takarazuka
 Tōkyō Teikoku Daigaku – Tokijski Uniwersytet Cesarski, utw. 1897, od 1947 jako Tōkyō Daigaku
 Tōkyū – domy towarowe, utw. 1967
 Tōseiha – Ugrupowanie Kontroli, 1931–1936
 Tōshiba → Tōkyō Shibaura Denki
 Tōyō Rayon – zakłady tekstylne, utw. 1926, od 1970 jako Tōre
 Toyota – zakłady samochodowe, utw. 1937

Tsūshō Sangyōshō – Ministerstwo Handlu Zagranicznego i Przemysłu (MHZP), 1949–2001

Video Hiroba – Wideo Forum, utw. 1972

Waseda Daigaku – Uniwersytet Waseda, utw. 1882

WKP(b) – Wszechniązdkowa Komunistyczna Partia (bolszewików), 1925–1952

Yamaguchigumi – syndykat Yamaguchiego, utw. 1915

Yamaichi, właśc. Yamaichi Shōken – Dom Maklerski Yamaichi, 1926–1999

Yasuda – *zaibatsu*, 1880–1945, po zakończeniu okupacji jako *keiretsu* (Fuyō Gurūpu)

Yasuda Ginkō – Bank Yasudy, utw. 1880, od 1948 jako Fuji Ginkō

Yawata Seitetsu – Stalowania Yawata, 1896–1934, 1950–1970

Yoru no Kai – Wieczorne Spotkania, utw. 1948

Yūaikai – Stowarzyszenie Przyjaźni, 1912–1919

Yūzonsha – Stowarzyszenie Tych, Którzy Przetrywają, 1919–1923

Zengakuren → Zennippon Gakusei Jichikai Sōrengō

Zennippon Aikokusha Dantai Kaigi – Ogólnojapoński Kongres Organizacji Patriotów

Zennippon Gakusei Jichikai Sōrengō (Zengakuren) – Ogólnojapońska Unia Samorządów Studenckich, 1948–1960

Zennippon Rōdō Kumiai Kaigi (Zenrō Kaigi) – Ogólnojapoński Kongres Związków Zawodowych, 1954–1964

Zennippon Rōdō Sōdōmei (Dōmei) – Ogólnojapońska Konfederacja Robotnicza, 1964–1987

Zennippon Sangyōbetsu Rōdō Kumiai Kaigi (Sambetsu) – Ogólnojapoński Kongres Związków Zawodowych Poszczególnych Zakładów Przemysłowych, 1946–1958

Zenrō Kaigi → Zennippon Rōdō Kumiai Kaigi

ZSRR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, 1922–1991

Wykaz terminów japońskich

amakudari – dosł. zstępowanie z nieba; przechodzenie emerytowanych wysokich urzędników administracji państwowej do zarządu prywatnych przedsiębiorstw

anime – filmy animowane, kreskówki

ankoku butō – dosł. taniec w ciemnościach; nurt we współczesnym teatrze tańca

apure gēru – (z franc. *après-guerre créatrice*) dosł. twórcze pokolenie powojenne

baku – siogunat; występuje w złożeniach → *bakufu*, *sonnō tōbaku*

bakufu – dosł. rządy spod namiotu; siogunat

benshi – dosł. mówca, orator; kinowy opowiadacz treści filmów niemych

bummei kaika – cywilizacja i oświecenie

bunin – niezamieszkaný

bunka – kultura

bunka jūtaku – kulturalne mieszkania

burakumin – wyrzuceni poza nawias społeczny, m.in. → *eta*, *hinin*

bushidō – dosł. droga wojownika; kodeks samurajów

chambara – walka na miecze

chambara eiga – filmy o walce na miecze, filmy samurajskie

daimyō – pan, książę feudalny

Daitōa Kyōeiken – Strefa Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej

Daitōa sensō – wojna w Wielkiej Azji Wschodniej

Daitōa shinchitsujo – nowy porządek w Wielkiej Azji Wschodniej

danchi – osiedla mieszkaniowe

datsuaron – doktryna wyjścia [Japonii] z Azji

domburi – ceramiczna miseczka na potrawy, głównie ryż

embon – książka za jena

entaku – taksówka za jena

eta – japońscy pariasi, przedstawiciele „nieczystych” zawodów

fanshi guzzu – (z ang. *fancy goods*) dosł. fantazyjne artykuły

furiitā – (z ang. *free* i niem. *arbeiter*) osoba bez stałego zatrudnienia

furusato būmu – dosł. moda na rodzinne strony

gāru – (z ang. *girl*) młode kobiety
genrō – czcigodny mąż stanu
gozen kaigi – dosł. narada przed cesarskim obliczem, w obecności cesarza
gumbatsu – grupa, frakcja wojskowych
gyōsei shidō – dosł. naprowadzanie administracyjne
hakkō ichiu – cały świat pod jednym dachem
han – księstwo feudalne
hinin – dosł. nieludzie; w okresie Edo ludzie niezaliczani do żadnej z klas społecznych
Hi no Maru – dosł. tarcza słońca; japońska flaga narodowa
hitori issatsu – jeden człowiek [członek organizacji] jedno zabójstwo
Hoppō Ryōdo – Terytoria Północne; wyspy w południowej części Kuryli będące przedmiotem sporu między Japonią a Rosją
ianfu – dosł. kobiety pocieszycielki; kobiety zmuszane do nierządu podczas wojny w Azji i na Pacyfiku
ichioku gyokusai – honorowa śmierć 100 milionów
ishin – odnowa, wprowadzanie nowego
itai itai – dosł. boli, boli; bolesna choroba spowodowana zatruciem kadmem
jishuku – powściągliwość
jiyū minken undō – ruch na rzecz swobód i praw obywatelskich
jōruri – klasyczny japoński teatr lalek (mieszczański)
juku – kursy dokształcające
jūsen – towarzystwo hipoteczne
kabuki – klasyczny teatr japoński (mieszczański)
kagura – pieśni i tańce rytualne wykonywane w przybytkach sintoistycznych
kamban – system współpracy z poddostawcami umożliwiający rezygnację z magazynowania elementów montażowych
kamikaze – boski wiatr; nazywano tak pilotów samobójców w czasie drugiej wojny światowej
kan – zdrajca; występuje w złożeniach → *sonnō tōkan*
karōshi – śmierć z przepracowania
katsu → *katsuretsu*
katsudon – potrawa japońska (kotlet z ryżem i dodatkami podawany w miseczce), skrót od *katsuretsu* i *domburi*
katsuretsu – (z ang. *cutlet*) kotlet
keiretsu – konglomerat luźno powiązanych grup kapitałowych skupionych wokół własnego banku
Kenkoku Kinen no Hi – Dzień Założenia Cesarstwa; święto państwowe przywrócone w 1967 r.

*Dzień Państwa Założenia
 Reiwa*

Kigensetsu – dosł. czas er; Dzień Założenia Cesarstwa
kiken – niebezpieczny
Kimi ga Yo – *Panowanie Jego Cesarskiej Mości*, japoński hymn narodowy (powstał ok. 1880)
kitanai – brudny
kitsui – uciążliwy
kōdan – tradycyjny, wędrowny gawędziarz
kokka kaizō – odbudowa państwa
kokusaika – umiędzynarodowienie
kokusui hozon – zachowanie narodowego charakteru
kokutai – charakter narodowy [Japonii]
kuromaku – dosł. postać zakulisowa
kyodatsu – krańcowe wyczerpanie nerwowo-psychiczne połączone ze spadkiem sił fizycznych i zubożeniem; prostracja, letarg, zapaść
kyōiku mama – matka pochłonięta edukacją swoich dzieci
madoguchi shidō – dosł. przewodnictwo z okienka; nieformalne oddziaływanie przez system kredytów bankowych na decyzje inwestycyjne przedsiębiorstw
manga – dosł. śmieszne obrazki; komiks
manshon – apartamentowce
Meiji ishin – Odnowa Meiji, Restauracja Meiji
mimpon shugi – dosł. rządy na bazie ludu; demokracja
minshu shugi – demokracja
miso – pasta sojowa
mobo – zob. *modan boi*
modan – (z ang. *modern*) nowoczesny
modan boi (mobo) – (z ang. *modern boy*) nowoczesny chłopiec
modan gāru (moga) – (z ang. *modern girl*) nowoczesna dziewczyna
moga → *modan gāru*
mogura densha – dosł. kolejka krecik; pierwsza linia metra, Tokio
mombatsu – grupa, frakcja biurokratów cywilnych
mompe – robocze spodnie dla kobiet
nemawashi – przygotowywanie gruntu pod negocjacje
nihonga – malarstwo japońskie
Nihonjinron – teoria na temat Japończyków
nō – klasyczny teatr japoński
nosutarujii būmu – moda nostalgiczna

otaku – dosł. dom; osoby spędzające większość czasu przed telewizorem lub komputerem
pachinko – rodzaj mechanicznej gry hazardowej
pan pan – „kobiety ciemności”, prostytutki
parasaito shinguru – (z ang. *parasite single*) młodzi ludzie niechętnie myślący o założeniu rodziny
rangaku – nauki holenderskie
sangokujin – ludzie z trzeciego świata
seinen shōkō – młodzi oficerowie
sengoha – szkoła powojenna
seppuku – dosł. rozcięcie brzucha; rytualne samobójstwo (*harakiri*)
shayōzoku – „ludzie zmierzchu” (nawiązanie do tytułu powieści Dazaia Osamu)
shimpa – nowa szkoła (teatr)
shingeki – nowy teatr
shinjinrui – nowa rasa
shinshūkyō – nowe religie, kultury i organizacje religijne powstające w Japonii od schyłku okresu Edo
shintaisei – nowy system
shintō – pol. sinto; dosł. droga bóstw; rodzima religia Japonii
shōgun – pol. siogun; wielki generał, wódz naczelny
shokusan kōgyō seisaku – polityka wzrostu produkcji i promowania przemysłu
Shōwa ishin – Odnowa Shōwa, Restauracja Shōwa
shuntō – ofensywa wiosenna, coroczna akcja ustalania średniego poziomu wzrostu płac z udziałem związków zawodowych, pracodawców i przedstawicieli rządu
sōgo shōsha – wielobranżowe przedsiębiorstwo handlowe, zajmujące się dystrybucją towarów danej grupy przemysłowej
sōkaiya – osoby zajmujące się wyludzaniem pieniędzy od zarządu przedsiębiorstw w zamian za nieujawnienie niekorzystnych informacji dotyczących firmy podczas spotkań akcjonariuszy bądź w zamian za zastraszenie kłopotliwych udziałowców
sonnō tōbaku – czcić cesarza, obalić siogunat
sonnō tōkan – czcić cesarza, zniszczyć zdrajców
sumō – tradycyjne japońskie zapasy (sport)
taiyōzoku – „generacja słońca” (nawiązanie do tytułu powieści Ishihary Shintarō), młode pokolenie Japończyków, charakteryzujące się konsumpcyjnym nastawieniem do życia
tatami – mata podłogowa ze słomy ryżowej
tennō – dosł. niebiański władca; cesarz Japonii

ton – wieprz; występuje w złożeniach → *tonkatsu*
tonarigumi – związek sąsiedzki
tonkatsu – japońskie kotlety schabowe
ukiyo-e – obrazy przemijającego świata (drzeworyt)
yakuza – japońska mafia
Yamato damashii – dosł. dusza Yamato; dusza dawnej, tradycyjnej Japonii
yōga – malarstwo zamorskie
zaibatsu – wielkie grupy handlowo-finansowo-przemysłowe
zoku giin – parlamentarzysta, ekspert w danej dziedzinie polityki społeczno-gospodarczej

Wskazówki bibliograficzne

Nie sposób zamieścić tu pełnego wykazu literatury przedmiotu, tym bardziej że należy pominąć publikacje w języku japońskim, niedostępne polskiemu czytelnikowi.

Prace ogólne

W językach europejskich powstało niewiele prac całościowo ujmujących historię Japonii XX w. Z reguły widać wyraźnie podział na dzieje Japonii nowoczesnej (do 1945) i współczesnej (po 1945). Do nielicznych wyjątków należą opracowania Andrew Gordona, *A Modern History of Japan. From Tokugawa Times to Present* (Oxford University Press, New York–Oxford 2003) i Mariusa Jansena, *The Making of Modern Japan* (The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts–London 2002), które kończy się na roku 2000, ale część powojenna jest potraktowana tu dość skrótowo w porównaniu z okresem przedwojennym, okresem Meiji czy Edo. Na uwagę zasługują prace Williama G. Beasleya, *The Rise of Modern Japan* (Charles E. Tuttle Company, Tokyo 1990), *The Modern History of Japan* (Charles E. Tuttle Company, Tokyo 1989) oraz tom 6 (XX w.) pracy zbiorowej *The Cambridge History of Japan* (Cambridge University Press, Cambridge–New York 1989–1990), choć nie zawierają one opisu końca XX w. Warto również pamiętać o przetłumaczonej z języka japońskiego książce Nakamury Takafusy, *A History of Showa Japan, 1926–1989* (University of Tokyo Press, Tokyo 1998) oraz o pracach Edwina O. Reischauera, m.in: *Japan. The Story of Nation* (Alfred A. Knopf, New York 1974) i *The Japanese Today. Change and Continuity* (Charles E. Tuttle Company, Tokyo 1990), choć ta ostatnia pozycja dotyczy głównie kulturowych korzeni i cech charakterystycznych powojennego japońskiego społeczeństwa, systemu politycznego, gospodarki i stosunków międzynarodowych.

Nie można pominąć dwóch, uznawanych już za podręcznikowe opracowań w języku polskim na temat całej historii Japonii, choć czasy powojenne są tu potraktowane bardzo lakonicznie. Jest to *Historia Japonii* Jolanty Tubielewicz (rozd. 13, 14, 15, Ossolineum, Wrocław 1984) oraz *Japonia od czasów najdawniejszych do dzisiaj* Johna W. Halla (rozd. 11–19, tłum. Krystyna Czyżewska-Madajewicz, PIW, Warszawa 1979). Ogólną wiedzę na temat kultury Japonii świetnie uzupełniają: Jolanta Tubielewicz, *Kultura Japonii. Słownik* (Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1996); Mikołaj Melanowicz, *Literatura japońska* (Wydawnictwo Naukowe PWN, t. 2–3, Warszawa 1994–1996); Zofia Alberowa, *O sztuce Japonii* (rozd. 9, 10, Wiedza Powszechna,

Warszawa 1983); Stanisław Janicki, *Film japoński* (Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1982). Dobrym źródłem danych statystycznych są wydawane co-rocennie w Tokio *Japan Almanac* (Asahi Shimbunsha) i *Statistical Handbook of Japan* (Statistic Bureau, Ministry of Public Management, Home Affairs, Post and Telecommunication), natomiast najważniejsze dokumenty w wersji angielskiej dotyczące omawianego okresu można znaleźć w *Sources of Japanese Tradition* (red. Tsunoda Ryusaku, Theodore de Bary, Donald Keene, Columbia University Press, t. 2, New York–London 1964). Wiele ciekawych artykułów na temat dwudziestowiecznej Japonii można też znaleźć w czasopismach: „Japonica” (Zakład Japonistyki i Koreanistyki, Uniwersytet Warszawski), „Japan Forum” (British Association for Japanese Studies), „Japan Echo” (Japan Echo Inc., Tokyo), „Japan Quarterly” (Asahi Shimbun Publishing Company), „The Journal of Japanese Studies” (Society for Japanese Studies, University of Washington).

Japonia nowoczesna

Prace ogólne

Spośród opracowań na temat Japonii nowoczesnej można polecić książki Johna Benaona i Matsumury Takao, *Japan 1868–1945. From Isolation to Occupation* (Pearson Education Ltd., Harlow 2001), *Japan's Foreign Policy 1868–1941* (New York–London 1974); Maruyamy Masao, *Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics* (Oxford University Press, London 1963); *Japan Examined. Perspectives on Modern Japan History* (University of Hawaii Press, Honolulu 1983). Gospodarce Japonii w tym okresie są poświęcone prace Nakamury Takafusy, *Economic Growth in Prewar Japan* (Yale University Press, New Haven and London 1983) i George'a Allena, *A Short Economic History of Modern Japan, 1867–1937* (Unwin University Books, London 1963).

Modernizacja okresu Meiji (1854–1894)

Fascynujących informacji na temat Japonii i historii procesu jej otwierania na świat dostarczają pamiętniki i wspomnienia cudzoziemców, zawarte m.in. w czternastotomowym zbiorze *The West's Encounter with Japanese Civilization 1800–1940* (wstęp: Catharina Blomberg, Japan Library, Richmond 2000), a także w: *The Japan Expedition of 1852–1854. The Personal Journal of Commodore M.C. Perry* (red. Roger Pineau, Smithsonian Institution, Washington D.C. 1968). O przyczynach upadku rządów wojskowych w Japonii pisze Conrad Totman w: *The Collapse of the Tokugawa Bakufu 1862–68* (The University Press of Hawaii, Honolulu 1980). Jedną z najważniejszych prac na temat tworzenia nowoczesnego państwa po restauracji władzy cesarskiej jest *Meiji Japan Political, Economic and Social History* (red. Peter Kornicki, Routledge, t. 1–4, London–New York 1998). Do klasyki zalicza się natomiast: William G. Beasley,

The Meiji Restoration (Stanford University Press, Stanford 1972); George Akita, *Foundations of Constitutional Government in Modern Japan* (Harvard University Press, Cambridge 1972); *Changing Japanese Attitudes Toward Modernization* (red. Marius Jansen, Charles E. Tuttle Co. Publishers, Tokyo 1982). Warto także pamiętać o artykułach zawartych w piątym tomie wspomnianej już *The Cambridge History of Japan* (1989) oraz o książce Carol Gluck *Japan's Modern Myths. Ideology in the Late Meiji Period* (Princeton University Press, Princeton 1985). Wiele na temat polityki zagranicznej nowoczesnej Japonii można się dowiedzieć z pracy Iana Nisha, *Japan Foreign Policy 1869–1942* (Routledge–Kegan Paul, London 1977). Przetłumaczona na język polski praca Louisa Frédérica, *Życie codzienne w Japonii u progu nowoczesności* (tłum. Eligia Bąkowska, PIW, Warszawa 1988) zawiera dużo błędów oraz nieścisłości i w związku z tym nie może być polecana jako wiarygodne źródło informacji. Warto natomiast zajrzeć do pracy Haliny Królak, *Tsuda Ume 1864–1929* (Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2003) o prekursorce żeńskiego szkolnictwa wyższego w Japonii, jednej z pierwszych pięciu kobiet, które wyruszyły na Zachód, by zdobywać tam wiedzę.

Droga do mocarstwowości (1894–1919)

Na temat umacniania się pozycji Japonii na arenie międzynarodowej i udziału w wojnie z Chinami, Rosją oraz pierwszej wojnie światowej wiele dokumentów znajdziemy w będącej wyborem z japońskich materiałów źródłowych pracy Kajimy Morinosuke, *The Diplomacy of Japan 1894–1922* (Kajima Institute of International Peace, t. 1–3, Tokyo 1976) i opracowanym na tej podstawie przez tego samego autora *The Emergence of Japan as a World Power 1895–1925* (Charles E. Tuttle Co. Inc., Tokyo 1968). Na temat polityki Japonii wobec Korei w latach 1895–1919 pisze Peter Duus, *The Abacus and the Sword* (University of California Press, Berkeley 1995), polityki Japonii wobec Chin Barbara Brooks, *Japan's Imperial Diplomacy 1895–1938* (University of Hawaii Press, Honolulu 2000), wobec Rosji Ian Nish, *Origins of the Russo-Japanese War* (Longman, London 1985). Stosunki między Rosją, Chinami, Japonią a mocarstwami przedstawia też Tadeusz Dmochowski w pracy *Mandżuria i Przyamurze w okresie zmięczenia wielkich potęg* (Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000).

Lata dwudzieste i trzydzieste

Ze stosunkowo nielicznych prac na temat demokracji okresu Taishō można polecić: *Japan in Crisis. Essays on Taisho Democracy* (red. Bernard S. Silberman, Harry D. Harootunian, Princeton University Press, Princeton 1974); Andrew Gordon, *Imperial Democracy in Prewar Japan* (University of California Press, Berkeley 1991). Znacznie więcej jest natomiast publikacji o polityce zagranicznej Japonii w tym okresie. Wymienić należy choćby kilka. Bardzo cenny jest przetłumaczony niemal w całości z japońskiego wybór artykułów pochodzących z sześciotomowego zbioru na temat

drogi Japonii do wojny na Pacyfiku (red. James W. Morley, Columbia University Press, New York): *Deterrent Diplomacy. Japan, Germany and the USSR 1935–1940* (1976), *The Fateful Choice: Japan's Advance into Southeast Asia, 1939–1941* (1980), *The China Quagmire: Japan's Expansion on the Asian Continent, 1933–1941* (1983), *Japan Erupts: The London Naval Conference and the Manchurian Incident 1928–1932* (1984), *The Final Confrontation: Japan's Negotiations with the United States* (1984). O relacjach między Moskwą a Tokio piszą m.in.: Haslam Jonathan, *The Soviet Union and the Threat from the West 1931–1941* (University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1992) i Jakub Wojtkowiak, *Stosunki radziecko-japońskie w l. 1931–1941* (Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000), a o stosunkach polsko-japońskich Ewa Pałasz-Rutkowska, *Polityka Japonii wobec Polski 1918–1941* (Nozomi, Warszawa 1998). Informacje na temat interwencji mocarstw, w tym Japonii, na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach dwudziestych można znaleźć w książce Tadeusza Dmochowskiego, *Walka polityczna mocarstw o dominację w dorzeczu Amuru* (Mado, Toruń 1999).

Spośród prac o japońskim nacjonalizmie, organizacjach prawicowych, frakcjach w siłach zbrojnych można wymienić m.in.: Iwan Morris, *Nationalism and the Right Wing in Japan* (Oxford University Press, London 1960); Ewa Pałasz-Rutkowska, *General Masaki Jinzaburō and the Imperial Way Faction (Kōdōha) in the Japanese Army (1932–1936)* („Orientalia Varsoviensia” 1992, nr 4, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego); Richard Storry, *Double Patriots: A Study of Japanese Nationalism* (Chatto and Windus, London 1957); Ben-Ami Shillony, *Revolt in Japan: The Young Officers and the February 26, 1936 Incident* (Princeton University Press, Princeton 1973); George Wilson, *Radical Nationalist in Japan, Kita Ikki 1883–1938* (Harvard University Press, Cambridge 1969); Thomas R.H. Havens, *Farm and Nation in Modern Japan: Agrarian Nationalism, 1870–1940* (Princeton University Press, Princeton 1974). Na temat partii politycznych tego okresu pisał m.in. Gordon Berger, *Parties Out of Power, 1931–1941* (Princeton University Press, Princeton 1977), a na temat rywalizacji władz cywilnych i wojskowych Yale Maxon, *Control of Japanese Foreign Policy* (Greenwood Press Publ., Connecticut 1975).

Warte polecenia jako uzupełnienie informacji o epoce są biografie polityków, m.in.: Oka Yoshitake, *Konoe Fumimaro. A Political Biography* (University of Tokyo Press, Tokyo 1983); Lesley Connors, *The Emperor's Adviser: Saionji Kinmochi and Prewar Japanese Politics* (Croom Helm, London 1987); Robert Butow, *Tojo and the Coming of the War* (Princeton University Press, Princeton 1961). Nie można też nie wspomnieć choć o kilku publikacjach na temat cesarza Shōwa i jego roli w historii: Kanroji Osanaga, *Hirohito. An Intimate Portrait of the Japanese Emperor* (Gateway Publishers Inc., Los Angeles 1975); Stephen Large, *Emperor Hirohito and Shōwa Japan* (Routledge, London 1992); Peter Wetzler, *Hirohito and War* (University of Hawaii Press, Honolulu 1998); Herbert Bix *Hirohito and the Making of Modern Japan* (Perennial, New York 2001) – praca chyba najbardziej polemiczna.

Wojna w Azji i na Pacyfiku (1931–1945)

Powstało bardzo wiele prac na temat przygotowań i przebiegu wojny w Azji i na Pacyfiku, ataku na Pearl Harbor, przyczyn kapitulacji Japonii. Preludium stanowi historia incydentu mandżurskiego i jego konsekwencje opisane m.in. w: Ogata Sadako, *Defiance in Manchuria: The Making of Japanese Foreign Policy 1931–32* (University of California, Berkeley 1964); Ian Nish, *Japan's Struggle with Internationalism: Japan, China and the League of Nations, 1931–3* (Kegan Paul, London 1993); Louise Young, *Japan's Total Empire: Manchuria and the Culture of Wartime Imperialism* (University California Press, Berkeley 1998), a także Eugeniusz Banasiński, *Japonia Mandżuria. Studium ekonomiczno-polityczne* (Wydawnictwo Instytutu Wschodniego, Warszawa 1931).

Na temat japońskiego kolonializmu można przeczytać również w wydanych przez Princeton University Press (Princeton): *The Colonial Empire, 1895–1945* (red. Ramon Myers, Mark Peattie, 1984); *The Japanese Informal Empire in China, 1895–1937* (red. Peter Duus, Ramon Myers, Mark Peattie, 1989); *The Japanese Wartime Empire, 1931–1945* (red. Peter Duus, Ramon Myers, Mark Peattie, 1996); *Japan's Greater Asia Co-prosperity Sphere in World War II* (red. Joyce Lebra, Oxford University Press, London 1975).

Najwięcej jest chyba prac na temat samego przebiegu wojny na Pacyfiku i jej przyczyn. W języku polskim mamy na przykład: James Dunningam, Albert Nofi, *Wojna na Pacyfiku. Encyklopedia* (Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2000); Zbigniew Flisowski, *Burza nad Pacyfikiem* (Wydawnictwo Poznańskie, t. 1–2, Poznań 1986); Robert Guilan, *Od Pearl Harbor do Hiroshimy. Japonia w latach wojny* (tłum. Adam Galica, Książka i Wiedza, Warszawa 1988); Fuchida Mitsuo, Okumi Masatake, *Midway. Historia Japońskiej Marynarki Wojennej* (tłum. A. Saczek, Oficyna Wydawnicza „Finna”, Gdańsk 1996); Robert Stinett, *Dzień kłamstwa. Prawda o Pearl Harbor* (tłum. Grażyna Górka, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2001). Warto też pamiętać o: *Japan's Decision for War. Records of the 1941 Policy Conferences* (Stanford University Press, Stanford 1967); Ienaga Saburō, *The Pacific War 1931–1945* (Pantheon Books, New York 1978); Iriye Akiira, *Power and Culture. The Japanese-American War 1941–1945* (Harvard University Press, Cambridge 1981); John Dower, *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War* (Pantheon Books, New York 1986). Przyczyny kapitulacji i geneza decyzji japońskich władz odnośnie do przyjęcia deklaracji poczdamskiej są przedstawione w: Robert Butow, *Japan's Decision to Surrender* (Stanford University Press, Stanford 1954) i *Japan's Longest Day* (Kodansha International, Tokyo 1968).

O życiu Japończyków w czasie wojny pisali m.in. Ben-Ami Shillony, *Politics and Culture in Wartime Japan* (Clarendon Press, Oxford 1991); Thomas Havens, *Valley of Darkness: The Japanese People and the World War Two* (Norton, New York 1978). Wspomnienia świadków tragedii wojennej można znaleźć m.in. w: *Nagasaki – tamtego*

pamiętnego dnia 9 sierpnia 1945 (tłum. Anna Popczyk, Anna Śledzińska, Estera Żeromska, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2002); Inoguchi Rikihei, Nakajima Tadashi, Roger Pineau, *Boski wiatr. Japońskie formacje kamikaze w II wojnie światowej* (tłum. Katarzyna Kasterka, Oficyna Wydawnicza „Finna”, Gdańsk 1995); Nagatsuka Ryuji, *Byłem kamikaze* (tłum. Janina Pałęcka, Wydawnictwo MON, Warszawa 1979).

Japonia powojenna

Prace ogólne

Powojennej historii Japonii zostały poświęcone następujące opracowania: Kosaka Masataka, *100 Million Japanese. The Postwar Experience* (Kodansha International, Tokyo 1972); William Horsley, Roger Buckley, *Nippon. New Superpower: Japan since 1945* (BBC Books, London 1990); Dennis B. Smith, *Japan since 1945. The Rise of an Economic Superpower* (Macmillan Press, London 1995); Paul Bailey, *Postwar Japan 1945 to the Present* (Blackwell Publishers, Cambridge 1996); Gary D. Allinson, *Japan's Postwar History* (Cornell University Press, New York 1997). Japonii po 1945 r. dotyczą ponadto: *Postwar Japan as History* (red. Andrew Gordon, University of California Press, Berkeley 1993); Hane Mikiso, *Eastern Phoenix. Japan since 1945* (Westview Press, Oxford 1996); *The Other Japan. Conflict, Compromise, and Resistance since 1945* (red. Joe Moore, M.E. Sharp, Armonk 1997); a także Jeffrey Kingston, *Japan in Transformation 1952–2000* (Longman, London 2001).

Okres okupacji

Szczegółowych informacji na temat reform realizowanych w początkowym okresie okupacji Japonii dostarcza zbiór dokumentów: *Political Reorientation of Japan. September 1945 to September 1948* (US Government Printing Office, Washington 1949, reprint Greenwood Press Publishers, Westport 1970). Zagadnienia związane z Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym dla Dalekiego Wschodu zostały omówione w opracowaniach: Richard H. Minear, *Victors' Justice. The Tokyo War Crimes Trial* (Princeton University Press, Princeton 1971); *The Tokyo War Crimes Trial. An International Symposium* (praca zbiorowa, Kodansha Ltd., Tokyo 1986). Tematykę okupacyjną poruszono również w pracach: Kawai Kazuo, *Japan's American Interlude* (University of Chicago Press, Chicago 1960); Nishi Toshio, *Unconditional Democracy. Education and Politics in Occupied Japan, 1945–1952* (Hoover Institution Press, Stanford 1982); Michael Schaller, *The American Occupation of Japan. The Origins of the Cold War in Asia* (Oxford University Press, New York 1985); *Democratizing Japan: The Allied Occupation* (red. Robert Ward, Yoshikazu Sakamoto, University of Hawaii Press, Honolulu 1987); Theodore Cohen, *Remaking Japan. The American Occupation as New Deal* (Free Press, New York 1987); Inoue Kyoko, *MacArthur's Japanese Constitution. A Linguistic and Cultural Study of its Making* (University of

Chicago Press, Chicago 1991); Richard B. Finn, *Winners in Peace: MacArthur, Yoshida, and Postwar Japan* (University of California Press, Berkeley 1992); John W. Dower, *Empire and Aftermath: Yoshida Shigeru and the Japanese Experience, 1878–1954* (Harvard University Press, Cambridge 1979); tenże, *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II* (Norton, New York 1999).

Stosunki japońsko-amerykańskie

Problem japońsko-amerykańskiego porozumienia o bezpieczeństwie, a także przebieg negocjacji i zamieszek związanych z ratyfikacją nowego traktatu w 1960 r. został opisany przez George'a R. Packarda III, *Protest in Tokyo. The Security Treaty Crisis of 1960* (Princeton University Press, Princeton 1966). Kwestie związane z polityką obronną zostały poruszone ponadto w: John Welfield, *An Empire in Eclipse: Japan in the Postwar American Alliance System. A Study in the Interaction of Domestic Politics and Foreign Policy* (The Athlone Press, London 1988). Przyczyny tarć ekonomicznych między Japonią a Stanami Zjednoczonymi analizowali Clyde V. Prestowitz, *Trading places. How America is Surrendering Its Future to Japan and How to Win It Back* (Charles E. Tuttle Company, Tokyo 1988) i Ishihara Shintarō, *Japan that Can Say No. Why Japan Will Be First Among Equals* (Simon and Schuster, New York 1989; w japońskim oryginale współautorem tej publikacji jest Morita Akiio). Z najnowszych opracowań na temat stosunków japońsko-amerykańskich na uwagę zasługuje m.in.: *Partnership. The United States and Japan 1951–2001* (red. Irie Akira, Robert A. Wampler, Kodansha Int., Tokyo 2001). W Polsce tematyką tą zajmował się Władysław Góralski, *Stany Zjednoczone – Japonia, 1945–1972. Sojusz – Współpraca – Sprzeczności* (PWN, Warszawa 1976).

Polityka zagraniczna Japonii

Wśród opracowań dotyczących kształtowania się japońskiej polityki zagranicznej należy wymienić m.in.: *The Foreign Policy of Modern Japan* (red. Robert Scalapino, University of California Press, California 1977); Donald Hellman, *Japanese Foreign Policy and Domestic Policy. The Peace Agreement with the Soviet Union* (University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1969); Inoguchi Takashi, *Japan's Foreign Policy in an Era of Global Change* (Pinter Publishers, London 1993); Bert Edström, *Japan's Evolving Foreign Policy Doctrine: from Yoshida to Miyazawa* (Macmillan Press, London 1999).

Przemiany polityczne

Sytuację na wewnętrznej scenie politycznej powojennej Japonii ukazują publikacje: Nathaniel B. Thayer, *How the Conservatives Rule Japan* (Princeton University Press, Princeton 1969); Masumi Junnosuke, *Postwar Politics in Japan 1945–1955* (University of California Press, Berkeley 1985); Kent Calder, *Crisis and Compensation:*

Public Policy and Political Stability in Japan 1949–1986 (Princeton 1988); J.A.A. Stockwin, *Governing Japan. Divided Politics in a Major Economy* (Blackwell Publishers, Oxford 1999); Gerald Curtis, *The Japanese Way of Politics* (Columbia University Press, New York 1988); tenże, *The Logic of Japanese Politics. Leaders, Institutions, and the Limits of Change* (Columbia University Press, New York 1999). Warto przy tej okazji wspomnieć o kontrowersyjnej książce autorstwa holenderskiego publicysty Karela van Wolferena, *The Enigma of Japanese Power. People and Politics in a Stateless Nation* (Macmillan, London 1989), z której wynikało, że Japonii nie można uznać za normalnie funkcjonujące państwo z jednolitym ośrodkiem władzy, lecz raczej „system” powiązań grup interesu oraz układów międzyludzkich. Interesującą analizę zagadnień politycznych pod kątem teorii racjonalnego wyboru zaproponowali J. Mark Ramseyer i Frances McCall Rosenbluth w książce *Japan's Political Marketplace* (Harvard University Press, Cambridge 1993).

Rozwój gospodarczy

Etapy rozwoju gospodarczego Japonii nakreślili m.in.: Nakamura Takafusa, *The Postwar Japanese Economy. Its Development and Structure* (University of Tokyo Press, Tokyo 1981); Uchino Tatsuō, *Japan's Postwar Economy* (Kodansha Int. Ltd., Tokyo 1983). Informacje na temat stanu japońskiej gospodarki w ostatnim dziesięcioleciu można znaleźć w: Christopher Wood, *The Bubble Economy. The Japanese Economic Collapse* (Charles E. Tuttle Company, Tokyo 1992); Yoshikawa Hiroshi, *Japan's Lost Decade* (The International House of Japan, Tokyo 2001). Japoński model zarządzania przedsiębiorstwami został opisany przez Jamesa A. Abegglena, *The Japanese Factory: Aspects of Its Social Organization* (Free Press, Glencoe 1958), i Ronald P. Dore'a, *British Factory – Japanese Factory: The Origins of National Diversity in Industrial Relations* (Allen & Unwin, London 1973). O tym, że mechanizmy rynkowe spełniały w Japonii rolę wyłącznie pomocniczą, przekonywał Chalmers Johnson, kreśląc obraz „państwa prorozwojowego” w książce *MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy, 1925–1975* (Stanford University Press, Stanford 1982). Interesujące rozważania na temat specyfiki japońskiego kapitalizmu zawiera praca Shigeto Tsuru, *Japan's Capitalism: Creative Defeat and Beyond* (Cambridge University Press, Cambridge 1993). Problematykę gospodarczą w szerokim kontekście politycznym, społecznym i międzynarodowym prezentuje *The Political Economy of Japan* (praca zbiorowa, Stanford University Press, t. 1–3, Stanford 1987, 1988, 1992).

Z opracowań polskojęzycznych dotyczących gospodarki należy wymienić: Jan Bossak, *Japonia. Strategia rozwoju w punkcie zwrotnym* (PWN, Warszawa 1990); *Sekret japońskiego sukcesu* (red. Elżbieta Kostowska-Watanabe, Ishikawa Akihiro, Wiedza Powszechna, Warszawa 1990); Joanna Młodawska, *Japonia. Państwo a sektor prywatny* (PWN, Warszawa 1999); Jerzy Grabowiecki, *Japonia. Powojenna dynamika i równowaga gospodarcza* (SGH, Warszawa 2000). Studium na temat gospodarki rolnej

stanowi książka Franciszka Tomczaka, *Japonia. Wieś – rolnictwo – agrobiznes* (Wydawnictwo Key Tex, Warszawa 1997). Praktyka „naprowadzania administracyjnego” została omówiona przez Leszka Leszczyńskiego w *Gyosei shido w japońskiej kulturze prawnej* (Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1996).

Problemy społeczne

Problematykę społeczną podejmują prace: Ezra F. Vogel, *Japan's New Middle Class. The Salary Man and His Family in a Tokyo Suburb* (University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1963); Joy Hendry, *Understanding Japanese Society* (Routledge, London 1995); Sugimoto Yoshio, *An Introduction to Japanese Society* (Cambridge University Press, Cambridge 1997). Obraz społeczeństwa nasyconego dobrami materialnymi nakreślili Hidaka Rokuro, *The Price of Affluence. Dilemma of Contemporary Japan* (Kodansha Int., Tokyo 1984), i Gavan McCormack, *The Emptiness of Japanese Affluence* (M.E. Sharp, Armonk 1996). O sytuacji japońskich kobiet pisały m.in.: Iwao Sumiko, *The Japanese Woman: Traditional Image and Changing Reality* (The Free Press, New York 1993); Mary C. Brinton, *Women and the Economic Miracle, Gender and Work in Postwar Japan* (University of California Press, Berkeley 1993).

Problem sekt religijnych funkcjonujących we współczesnej Japonii podjęli Ian Reader, *Religion in Contemporary Japan* (University of Honolulu Press, Honolulu 1991); David E. Kaplan, Andrew Marshall, *The Cult of the End of the World: The Incredible Story of Aum* (Arrow, London 1997). Natomiast opracowanie Davida E. Kaplana i Aleca Dubro, *Yakuza. Japan's Criminal Underworld* (University of California Press, Berkeley–Los Angeles 2003) odsłania kulisy powiązań świata polityki, kół gospodarczych oraz środowisk przestępczych. Na polskim rynku wydawniczym na temat przestępczości w Japonii ukazały się dwie prace: Jan Widacki, *Plamy na wschodzącym słońcu. Świat przestępczy we współczesnej Japonii* (Wydawnictwo X, Kraków 1991); Brunon Hołyst, *Japonia. Przestępczość na marginesie cywilizacji* (Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1994).

O „unikalności narodu japońskiego” pisali m.in.: Ruth Benedict, *Chryzantema i miecz. Wzory kultury japońskiej* (PIW, Warszawa 1999); Isaiah Ben-Dasan, *The Japanese and the Jews* (Weatherhill, Tokyo 1972); Doi Takeo, *Anatomy of Dependence* (Kodansha Int., Tokyo 1973); Nakane Chie, *The Japanese Society* (University of California Press, Berkeley 1970). Wysuwane przez nich tezy zostały poddane krytycznej analizie w książkach: Peter N. Dale, *The Myth of Japanese Uniqueness* (St. Martin's Press, New York 1986); Yoshino Kosaku, *Cultural Nationalism in Contemporary Japan. A sociological enquiry* (Routledge, London 1992); *Cultural Nationalism in East Asia Representation and Identity* (red. Befu Harumi, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1993). Warto również zajrzeć do pracy Michaela Weinerja, *Japan's Minorities. The Illusion of Homogeneity* (Routledge, London 1997), oraz opracowania *Koreans in Japan: Ethnic Conflict and Accommodation* (red. Changsoo Lee, George

DeVos, University of California Press, Berkeley-Los Angeles 1981), podejmującej problem dyskryminacji mniejszości koreańskiej w Japonii.

Kultura i sztuka

Zagadnienia związane z rozwojem kultury i sztuki w powojennej Japonii zostały omówione m.in. w publikacjach: Tsurumi Shunsuke, *A Cultural History of Postwar Japan 1945-1980* (Kegan Paul Int., London 1987); *Japanese Art After 1945. Scream Against the Sky* (red. Alexandra Munroe, Nary N. Abrams Inc., New York 1994). Kompendium wiedzy na ten temat stanowi *Encyclopedia of Contemporary Japanese Culture* (red. Sandra Buckley, Routledge, London 2002). Rozważania dotyczące rozwoju tendencji postmodernistycznych zostały zawarte w zbiorze esejów *Postmodernism and Japan* (red. Miyoshi Masao, Harry D. Harootunian, Duke University Press, Durnham 1983).

Indeks osób

Indeks nie obejmuje nazwisk zawartych w bibliografii i podpisach do ilustracji

- Abe Kōbō**, właśc. Abe Kimifusa (1924–1993), pisarz, dramaturg, reprezentant tzw. szkoły powojennej 224, 284
- Abe Nobuyuki** (1875–1953), generał, polityk, 1929 wiceminister sił lądowych, 1939–1940 premier, w 1944 generalny gubernator Korei 153, 387
- Abe Shintarō** (ur. 1924), polityk, 1974–1979 minister rolnictwa, 1981–1982 minister handlu zagranicznego i przemysłu, 1982–1986 minister spraw zagranicznych, 1987–1989 sekretarz generalny PLD 304
- Adenauer Konrad** (1876–1967), polityk niemiecki, 1949–1963 kanclerz, 1951–1955 minister spraw zagranicznych RFN 246, 247
- Aiko** (ur. 2001), księżniczka, córka następcy tronu księcia Naruhito i księżnej Masako 347
- Akagi Munenori** (ur. 1904), polityk, 1957–1958, 1963–1965, 1971–1972 minister rolnictwa, 1959–1960 dyrektor Urzędu Obrony 264
- Akihito** (ur. 1933), od 1989 cesarz, w tradycyjnej historiografii uważany za 125 władcę Japonii (oficjalna intronizacja w 1990), najstarszy syn cesarza Hirohito, pierwszy w historii Japonii cesarz, który od początku panowania spełnia zgodnie z konstytucją tylko funkcje reprezentacyjne jako „symbol kraju i jedności narodu”, w 1956 ukończył Wydział Nauk Politycznych na Uniwersytecie Gakushūin, w 1959 jako pierwszy poślubił kobietę niewywodzącą się z arystokracji (Shōdę M.), w 2002 złożył oficjalną wizytę w Polsce 20, 110, 245, 321, 346, 350, 368, 375, 379, 384
- Akutagawa Ryūnosuke** (1892–1927), jeden z najwybitniejszych pisarzy japońskich, zaliczany do nurtu neointelektualistów, podejmował tematy współczesne i historyczne, które były kanwą dla problemów współczesnych 118
- Alfons XIII** (1886–1941), 1902–1931 król Hiszpanii 109
- Amano Teiyū** (1884–1980), filozof, 1950–1952 minister edukacji, a następnie rektor Uniwersytetu Dokkyō 234
- Amaterasu**, Bogini Słońca, główne bóstwo panteonu sintoistycznego, według mitologii protoplastka rodu cesarskiego, czczona w świątyni Ise 20, 21, 32, 239
- An Chunggun** (1879–1910), działacz koreańskiego ruchu niepodległościowego, w 1909 zabójca Itō H., stracony 79
- Anami Korechika** (1887–1945), generał, w 1945 minister sił lądowych, przeciwnik kapitulacji Japonii, popełnił samobójstwo 180, 184, 188
- Andō Kisaburō** (1879–1954), polityk, 1943–1944 minister spraw wewnętrznych, oskarżony o zbrodnie wojenne kategorii A 209
- Aoki Kazuo** (1889–1982), polityk, w 1941 minister stanu, w 1942 minister ds. Wielkiej Azji Wschodniej, oskarżony o zbrodnie wojenne kategorii A, 1953–1977 członek parlamentu 209
- Aoshima Yukio** (ur. 1932), pisarz, aktor, polityk, od 1968 członek izby wyższej, 1995–1999 burmistrz Tokio 341

- Arahata Kanson** (1887–1981), socjalista, członek ugrupowania Heiminsha, jeden z założycieli KPJ i SPJ 103
- Arakawa Shūsaku** (ur. 1936), artysta, malarz, współzałożyciel Neo Dada Organizera, twórca instalacji i tzw. parków tematycznych 284
- Araki Sadao** (1877–1966), baron, generał, jeden z głównych przedstawicieli nacjonalistycznej grupy Kōdōha, 1931–1934 minister sił lądowych, 1934–1936 doradca cesarza, 1937–1939, w 1940 doradca rządu, 1938–1939 minister edukacji, po wojnie skazany na dożywocie jako zbrodniarz wojenny kategorii A, w 1955 zwolniony 128, 134
- Arisawa Hiromi** (1896–1988), ekonomista, wykładowca Uniwersytetu Tokijskiego, w 1947 współtwórca planu priorytetów produkcyjnych 206
- Arita Hachirō** (1884–1965), polityk, dyplomata, 1934–1935 ambasador w Belgii, a w 1936 w Chinach, 1936–1937, 1938–1939 i w 1940 minister spraw zagranicznych 152, 154, 156
- Ariyoshi Sawako** (1931–1984), pisarka, podejmowała tematykę obyczajową i problemy kobiet 316
- Asahara Shōkō**, właśc. Matsumoto Chizuo (ur. 1955), założyciel i przywódca sekty Aum Shinrikyō, organizator akcji terrorystycznych, w 2003 skazany na karę śmierci 331
- Asahi Heigō** (1890–1921), w 1921 dokonał zamachu na Yasudę Z. 96
- Asai Chū** (1856–1907), malarz, tworzył w stylu zachodnim w okresie Meiji 58
- Asakura Fumio** (1883–1964) rzeźbiarz, tworzył pod wpływem A. Rodina i francuskiej secesji, przeważnie rzeźby portretowe 119
- Asanuma Inejirō** (1898–1960), polityk, w 1926 współzałożyciel Nihon Rōnōtō, 1937–1942 i 1946–1958 członek parlamentu, 1948–1949 i 1950–1960 sekretarz SPJ (prawe skrzydło), w 1960 prze-
- wodniczący SPJ, zamordowany przez prawnicowego ekstremistę 251, 257, 266, 375
- Ashida Hitoshi** (1887–1959), polityk, w latach trzydziestych członek parlamentu, redaktor naczelny „Japan Times”, wykładowca Uniwersytetu Keiō, 1945–1946 minister opieki społecznej, w 1946 członek Komisji ds. Konstytucji, 1945–1947 członek JPL, współzałożyciel JPD, 1947–1948 wicepremier, minister spraw zagranicznych, w 1948 premier 206, 208, 230, 388
- Ashikaga**, ród siogunów rządzących Japonią w okresie Muromachi (1333–1573) 22
- Asukata Ichio** (1910–1990), radykalny działacz socjalistyczny, w 1960 aktywny uczestnik zamieszek związanych z rewizją japońsko-amerykańskiego traktatu o bezpieczeństwie, 1963–1977 burmistrz Jokohamy, 1977–1983 przewodniczący SPJ 308
- Attlee Clement Richard** (1883–1967), polityk, 1945–1951 premier Wielkiej Brytanii, w 1945 sygnatariusz deklaracji poczdamskiej 183
- Ayukawa Nobuo** (1920–1986), poeta, współzałożyciel czasopisma „Arechi” 224
- Baelz Erwin** (1849–1905), niemiecki profesor medycyny, 1876–1902 wykładowca na Uniwersytecie Tokijskim, doradca rządu Japonii 53
- Baker James** (ur. 1930), polityk amerykański, 1989–1992 sekretarz stanu 324
- Bao Dai**, właśc. Nguynen Vinh Thuy (1913–1997), 1926–1945 cesarz Annamu, 1949–1955 szef rządu Wietnamu, (od 1954 na emigracji) 220
- Benedict Ruth** (1887–1948), antropolog amerykańska, profesor Uniwersytetu Columbia, w czasie wojny współpracowała z Biurem Informacji Wojennej, prowadząc badania, których celem mia-

- ło być ułatwienie krajom sojuszniczym zrozumienia kultury japońskiej 193
- Benedykt XV**, właśc. Giacomo Della Chiesa (1854–1922), od 1914 papież 109
- Betsuyaku Minoru** (ur. 1937), dramaturg, jeden z czołowych przedstawicieli ruchu *postshingeki* 284
- Bielkiewicz Anna** (1877–1936), polska działaczka społeczna, organizatorka i przewodnicząca Polskiego Komitetu Ratunkowego we Władystoku, który w latach 1921–1923 dzięki pomocy japońskiego Czerwonego Krzyża wywiózł polskie dzieci z Syberii 91
- Boznańska Olga** (1865–1949), malarka polska, tworząca również pod wpływem japonizmu 58
- Braque Georges** (1882–1963), malarz francuski, grafik, rzeźbiarz, współtwórca kubizmu 242
- Briand Aristide** (1862–1932), polityk francuski, 1909–1929 premier, w 1928 współtwórca paktu Brianda–Kellogga 115, 367
- Brzeziński Zbigniew** (ur. 1928), politolog amerykański pochodzenia polskiego, od 1961 profesor Uniwersytetu Columbia, prowadził badania nad funkcjonowaniem systemu komunistycznego, 1977–1980 doradca prezydenta J. Cartera ds. bezpieczeństwa narodowego, współtwórca amerykańskiej polityki zagranicznej 305
- Bush George H.** (ur. 1924), polityk amerykański, przedsiębiorca, 1981–1989 wiceprezydent, 1989–1993 prezydent 324, 334, 380
- Byrnes James Francis** (1879–1972), polityk amerykański, 1945–1947 sekretarz stanu 183, 185
- Caldwell Erskine** (1903–1987), pisarz amerykański, autor naturalistycznych powieści, których bohaterowie wywodzili się głównie z marginesu społecznego, ubogich środowisk rolniczych 225
- Caprone Horace** (1804–1885), 1871–1875 doradca Kaitakushi, w 1875 twórca pierwszej wyższej szkoły rolniczej w Japonii 41
- Chaplin Charlie**, właśc. Chaplin Charles Spencer (1889–1977), angielski aktor, reżyser i scenarzysta filmowy 122
- Chinda Sutemi** (1856–1929), hrabia, dyplomata, 1897–1899 poseł w Brazylii, 1899–1900 w Holandii i Danii, a 1900–1901 w Rosji, Szwecji i Norwegii, w 1911 ambasador w Niemczech, 1912–1916 w Stanach Zjednoczonych, 1916–1920 w Wielkiej Brytanii, w 1919 członek delegacji na konferencji pokojowej w Paryżu, członek Simitsuinu, doradca cesarza Hirohito, m.in. 1927–1928 jako marszałek dworu 90
- Chon Tu-hwan**, Chun Doo Hwan (ur. 1931), polityk południowokoreański, generał, 1980–1988 prezydent 348, 379
- Chruszczow Nikita** (1894–1971), radziecki działacz komunistyczny, 1953–1964 pierwszy sekretarz KC KPZR, 1958–1964 premier, w 1956 zapoczątkował proces destalinizacji 246, 260, 352
- Churchill Winston** (1874–1965), polityk angielski, 1940–1945 i 1951–1955 premier 158, 183
- Ciano Galeazzo** (1903–1944), polityk i dyplomata włoski, 1936–1943 minister spraw zagranicznych, w 1940 sygnatariusz tzw. paktu trzech 158
- Clark William Smith** (1826–1886), uczonej amerykański, działacz oświatowy, rektor akademii rolniczej w Massachusetts, w 1876 zaproszony do Japonii przez Kaitakushi, pierwszy wykładowca w utworzonej przez Caprona szkole rolniczej w Sapporo 41
- Clinton Bill**, właśc. Clinton William J. (ur. 1946), prawnik i polityk amerykański, 1979–1981 i 1983–1993 gubernator Arkansas, 1993–2001 prezydent 330, 334, 380
- Conder Josiah** (1825–1920), architekt angielski, 1876–1888 profesor na Uniwer-

sytecie Tokijskim, zaprojektował wiele budynków w Tokio w okresie Meiji, mieszkał w Japonii do śmierci 53

Czang Kaj-szek → Jiang Jieshi

Dan Takuma (1858–1932), przedsiębiorca, dyrektor w *zaibatsu* Mitsui, zginął z rąk członka nacjonalisty z organizacji Ketsumeidan 130, 368

Daszkiewicz Leszek, porucznik Wojska Polskiego, oficer wywiadu Oddziału II Sztabu Głównego, 1939–1941 współpracował z Sugiharą Ch. w Kownie i Królewcu 166

Dazai Osamu, właśc. Tsushima Shūji (1909–1948), prozaik, przedstawiciel nurtu dekadenceckiego 223

Deming W. Edwards (1900–1993), ekspert amerykański ds. kontroli jakości produkcji 216

Deng Xiaoping, Teng Hsiao-p'ing (1904–1997), polityk chiński, od 1924 członek KPCh, 1954–1967, 1973–1976 i 1977–1987 członek Biura Politycznego KC KPCh, 1981–1989 przewodniczący Komisji Wojskowej KC KPCh 299

Dmowski Roman (1864–1939), polityk polski, jeden z twórców i przywódców Ligi Narodowej, w 1904 z wizytą w Japonii, 1917–1919 prezes Komitetu Narodowego Polskiego 84, 363

Dodge Joseph M. (1890–1964), finansista amerykański, 1949–1950 doradca MacArthura ds. reformy gospodarczej w Japonii 210, 213, 216, 272, 373

Doi Takako (ur. 1928), polityk, 1986–1991 przewodnicząca SPJ, w 1993 przewodnicząca Izby Reprezentantów 314, 379

Doi Takeo (ur. 1920), psychiatra, wykładowca Uniwersytetu Tokijskiego 305

Doihara Kenji (1883–1948), generał, 1931–1935 dowódca Biura Wywiadu Wojskowego w Mukdenie, 1938–1940 dowódca Armii Kwantuńskiej stacjonującej w Mandżurii, 1944–1945 w Singa-

purze, odpowiedzialny za brutalne traktowanie jeńców wojennych, skazany na karę śmierci wyrokiem Trybunału Tokijskiego 198

Dokō Toshio (1896–1988), przedsiębiorca, 1960–1972 prezes Ishikawajima-Harima Jūkōgyō, 1964–1972 prezes Tōkyō Shibaura Denki, 1974–1980 prezes Keidanrenu, 1981–1986 przewodniczący Drugiej Nadzwyczajnej Komisji ds. Reformy Administracji 378

Dōmoto Hisao (ur. 1928), malarz, twórca malarstwa w stylu informel oraz abstrakcyjnego 243

Doolittle James, pułkownik lotnictwa amerykańskiego, dowódca eskadry, która dokonała pierwszego nalotu bombowego na Wyspy Japońskie (18 kwietnia 1942) w czasie wojny na Pacyfiku 174, 371

Dulles John (1888–1959), polityk amerykański, dyplomata, w 1951 pełnomocnik ds. traktatu pokojowego z Japonią, 1953–1959 sekretarz stanu 220–222, 246, 265

Eda Saburō (1907–1977), polityk, 1960–1962 sekretarz generalny SPJ, rzecznik „reform strukturalnych”, w 1977 założył Shaminren 277, 302

Eells Walter C. (1886–1963), amerykański pracownik oświaty, od 1947 doradca Sekcji Informacji i Oświaty Cywilnej ds. Szkolnictwa Wyższego 212

Ei Rokusuke (ur. 1933) pisarz, eseista 345

Eisenhower Dwight (1890–1969), polityk amerykański, generał, 1942–1945 głównodowodzący wojsk amerykańskich w Europie, 1953–1961 prezydent 256, 262–264

Enchi Fumiko, właśc. Enchi Fumi (1905–1986), pisarka, podejmowała problemy psychiki kobiecej, jej seksualności 242

Endō Shūsaku (1923–1996), pisarz, autor utworów m.in. o tematyce chrześcijańskiej 286

Endō Toshikatsu (ur. 1950), artysta rzeźbiarz (styl *post-Monoha*) 317

Etō Shimpei (1834–1874), samuraj z Hizen (Saga), w 1868 uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, jako zwolennik niedosłej ekspedycji wojskowej na Koreę wycofał się z rządu, w 1874 stanął na czele samurajów z Sagi przeciw oddziałom rządu Meiji, aresztowany i stracony 29, 44, 361

Ezaki Reona (ur. 1925), fizyk, w 1973 laureat Nagrody Nobla 298

Fenolosa Ernest Francisco (1853–1908), naukowiec amerykański, 1878–1886 wykładowca ekonomii, filozofii, estetyki na Uniwersytecie Tokijskim, działał na rzecz zachowania japońskiej spuścizny kulturowej i tradycyjnej sztuki, w 1889 wraz z Okakurą T. przyczynił się do powstania Tōkyō Bijutsu Gakkō, kustosz działu sztuki Dalekiego Wschodu w Bostonie 59

Ford Gerald (ur. 1913), polityk amerykański, 1974–1977 prezydent 295, 377

Frycz Karol (1877–1963), malarz polski, scenograf, profesor na Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, w 1920 *attaché* ds. prasy i kultury poselstwa Polski w Tokio, tworzył również pod wpływem japonizmu 58

Fujio Masayuki (ur. 1917), polityk, 1986 minister edukacji 308

Fujisawa Shū (ur. 1959), pisarz, w 1998 laureat Nagrody Akutagawy 346

Fujita Tsuguharu (1886–1968), malarz (styl *yōga*), tworzył obrazy wojenne, od 1949 we Francji 225

Fujiwara, ród arystokracji dworskiej, zdominował życie polityczne Japonii, odsuwając cesarzy od władzy (IX–XII w.) 21

Fujiyama Aiichirō (1897–1985), finansista i polityk, 1958–1960 minister spraw zagranicznych, uczestnik negocjacji w sprawie rewizji japońsko-amerykańskiego traktatu o bezpieczeństwie 259

Fukuda Shigeo (ur. 1932), grafik, twórca plakatu 285

Fukuda Takeo (1905–1995), polityk, 1971–1972 minister spraw zagranicznych, 1976–1978 przewodniczący PLD i premier, w 1978 podpisał traktat pokojowy z ChRL 208, 291, 292, 295, 298–302, 304, 378, 389

Fukuda Tokuzō (1874–1930), ekonomista, liberał, profesor m.in. na Uniwersytecie Tokijskim, jeden z założycieli Reimeikai 101

Fukui Ken'ichi (1918–1998), chemik, w 1981 laureat Nagrody Nobla 298

Fukuzawa Yukichi (1835–1901), myśliciel, działacz oświatowy, nazywany japońskim Wolterem, studiował nauki zamorskie, gorący zwolennik i popularyzator westernizacji, współzałożyciel i działacz stowarzyszenia Meirokusha, twórca doktryny „wyjścia Japonii z Azji”, w 1871 założyciel Uniwersytetu Keiō 56

Furui Yoshikichi (ur. 1937), pisarz, należący do tzw. pokolenia introwertyków, podejmował tematykę życia codziennego 316

Futabatei Shimei (1864–1909), pisarz, ruscysta, uznawany za autora pierwszej powieści realistycznej w Japonii 57

Gneist Rudolph (1816–1895), niemiecki profesora prawa, w 1882 prowadził wykłady na temat systemów konstytucyjnych dla Itō H. 46

Gołownin Wasilij (1776–1831), żeglarz rosyjski, wiceadmirał, 1807–1809 i 1817–1819 dowodził wyprawami dookoła świata, 1811–1813 złapany i uwięziony przez Japończyków podczas penetracji wód wokół Hokkaido i Kuryli 26

- Gorbaczow Michaił S.** (ur. 1931), polityk radziecki, od 1952 członek KPZR, w 1987 inicjator reform gospodarczych i politycznych, w 1990 laureat pokojowej Nagrody Nobla, 1990–1991 prezydent 352
- Grew Joseph** (1880–1965), polityk i dyplomata amerykański, 1932–1942 ambasador w Tokio, znawca kultury Japonii 183, 198
- Gromyko Andriej A.** (1909–1989) ekonomista, polityk i dyplomata radziecki, od 1931 członek WKP(b), od 1956 członek KC KPZR, 1943–1946 ambasador w Stanach Zjednoczonych, poseł na Kubie, 1957–1985 minister spraw zagranicznych, 1985–1988 przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej ZSRR, uczestniczył w opracowywaniu układu rozbrojeniowych 260
- Hagerty James C.** (1909–1981), polityk i dziennikarz amerykański, 1953–1961 rzecznik prasowy prezydenta D. Eisenhowera 263
- Hamada Shōji** (1894–1978), ceramik, propagował japońską sztukę ludową, w tym ceramikę ludową z Mashiko (pref. Tochigi), tworząc zgodnie z tamtejszą tradycją 120, 243
- Hamaguchi Osachi** (1870–1931), polityk, finansista, 1924–1927 minister finansów, w 1926 minister spraw wewnętrznych, 1929–1930 premier, ciężko postrzelony na Dworcu Tokijskim (14 listopada 1930) 112, 115, 116, 280, 367, 387
- Hani Susumu** (ur. 1928), reżyser filmowy, wprowadził nowatorskie techniki w dziedzinie filmu dokumentalnego 285
- Hara Takashi (Kei)** (1856–1921), polityk, pierwszy premier „z ludu”, 1914–1921 przewodniczący Seiyūkai, 1900–1901 minister komunikacji, 1906–1908, 1911–1912 i 1913–1914 minister spraw we-
- wewnętrznych, 1918–1921 premier w pierwszym gabinecie partyjnym, zabity na Dworcu Tokijskim 93–96, 98, 104, 107, 365, 366, 386
- Harding Warren** (1865–1923), polityk amerykański, prawnik, 1921–1923 prezydent, 1921–1922 inicjator konferencji waszyngtońskiej 110
- Harriman Edward** (1848–1909), finansista amerykański, potentat kolejowy 82
- Harris Townsend** (1804–1878), dyplomata amerykański, 1856–1859 pierwszy konsul Stanów Zjednoczonych w Japonii (Shimoda), a 1859–1862 poseł (Edo), w 1858 doprowadził do zawarcia pierwszego traktatu o przyjaźni i handlu z Japonią 28
- Hashimoto Gahō** (1835–1908), malarz (styl *nihonga*), absolwent szkoły Kanō, wraz z E. Fenollosą i Okakurą T. działał na rzecz zachowania tradycyjnych wartości w sztuce Japonii 58
- Hashimoto Kingorō** (1890–1957), oficer sił lądowych, w 1930 twórca Sakurakai, nacjonalistycznego ugrupowania wojskowych 127, 380
- Hashimoto Ryūtarō** (ur. 1937), polityk, od 1963 członek parlamentu, wielokrotny minister: 1978–1979 opieki społecznej, 1986–1987 transportu, 1989–1990 finansów, 1994–1996 handlu zagranicznego i przemysłu, 1996–1998 premier 329, 330, 332, 333, 335, 340, 352, 390
- Hata Tsutomu** (ur. 1935), polityk, od 1969 członek parlamentu, 1985–1986 i 1988–1989 minister rolnictwa, 1991–1992 minister finansów, w 1992 współzałożyciel Forum Reform 21 i Shinseitō, 1993–1994 wicepremier, minister spraw zagranicznych, w 1994 premier, od 1998 członek PD 325, 326, 328, 390
- Hatanaka Kenji**, oficer sił lądowych, w 1945 wraz z Shiizakim J. próbował zapobiec kapitulacji Japonii i powstrzymać cesarza przed ogłoszeniem tego

- publicznie, popełnił samobójstwo w dniu kapitulacji 188
- Hatoyama Ichirō** (1883–1959), polityk, 1931–1932 minister oświaty, 1955 współzałożyciel PLD, 1954–1956 premier Japonii 203, 229, 230, 232–234, 238, 245, 247, 248, 252, 388
- Hatoyama Yūkiō** (ur. 1947), polityk, od 1986 członek parlamentu, w 1993 współzałożyciel Sakigake, 1996–1997 współprzewodniczący PD, 1999–2002 przewodniczący PD 332
- Hay John Milton** (1838–1905), polityk amerykański, 1898–1905 sekretarz stanu, autor tzw. zasady otwartych drzwi 66
- Hayashi Fumiko** (1903–1951), pisarka, przedstawicielka nurtu konfesyjnego, tzw. powieści o sobie 224
- Hayashi Senjūrō** (1876–1943), generał, 1932–1934, 1935 doradca cesarza, 1934–1935 minister sił lądowych, w 1937 premier, 1940–1941 doradca rządu 128, 141, 387
- Hayashi Tadasu** (1850–1913), hrabia, dyplomata, wielokrotnie poseł: 1895–1896 w Chinach, 1897–1900 w Rosji, Szwecji i Norwegii, 1900–1905 w Wielkiej Brytanii (m.in. w 1902 inicjator zawarcia układu o sojuszu), 1905–1906 ambasador w Wielkiej Brytanii, 1906–1908 i w 1911 minister spraw zagranicznych, 1911–1912 minister komunikacji 72
- Henry Charles Arsène**, polityk francuski, 1937–1943 ambasador w Japonii, przedstawiciel rządu Vichy, w 1940 sygnatariusz porozumienia z Japonią dotyczącego stacjonowania wojsk japońskich w północnych Indochinach Francuskich 157
- Hepburn James Curtis** (1815–1911), amerykański misjonarz kościoła presbiteriańskiego, 1859–1892 działał w Jokohamie i Kanagawie, autor pierwszego słownika japońsko-angielskiego i zapisu japońskich ideogramów w alfabeciełacińskim (transkrypcja Hepburna), tłumacz Biblii na język japoński 15, 54
- Higashikuni Naruhiko** (1887–1990), członek rodziny cesarskiej, wojskowy, polityk, w 1945 premier 190, 193, 195, 388
- Hijikata Tatsumi**, właśc. Motofuji Kunio (1928–1986), tancerz, choreograf, współtwórca *ankoku butō* 284
- Hikosaka Naoyuki** (ur. 1946), malarz, współzałożyciel Biikyōtō 285
- Hino Ashihei** (1907–1960), pisarz, walczył w Chinach, tworzył propagandową „literaturę wojenną”, w 1938 autor m.in. trylogii o żołnierzach 147
- Hirano Keiichirō** (ur. 1975), pisarz, w 1999 laureat Nagrody Akutagawy 346
- Hiranuma Kiichirō** (1867–1952), polityk, prawnik, 1923–1924 minister sprawiedliwości, 1925–1936 wiceprzewodniczący Sūmitsuinu, 1936–1939 i w 1945 przewodniczący Sūmitsuinu, 1924–1936 założyciel i przewodniczący prawicowej organizacji Kokuhonsha, w 1939 premier, 1940–1941 minister spraw wewnętrznych, zmarł w więzieniu skazany na dożywocie jako zbrodniarz wojenny kategorii A 152, 387
- Hiratsuka Raichō**, właśc. Okumura Haru (1886–1971), prekursorka japońskiego ruchu kobiet, w 1911 założycielka ugrupowania Seitōsha, 1911–1915 redaktorka czasopisma „Seitō”, jedna z założycielek Shinfujin Kyōkai 102
- Hirohito**, pośmiertnie nazywany Shōwa (1901–1989), 1926–1989 cesarz, w tradycyjnej historiografii uważany za 124 władcę Japonii (w 1928 oficjalna intronizacja), najstarszy syn cesarza Yoshihito, 1912–1921 następca tronu, 1921–1926 regent, w 1921 odbył pierwszą oficjalną podróż do Europy, w 1924 poślubił Nagako, 1926–1945 jako „boski cesarz” i suwerenny władca rzadko podejmował decyzje, od 1946 po wyrzeczeniu się „boskości” jako „symbol kra-

- ju i jedności narodu” spełniał jedynie funkcje reprezentacyjne 85, 106–110, 161–163, 182, 186, 198, 218, 321, 346–348, 366–368, 372, 379, 384
- Hirota Kōki** (1878–1948), polityk, dyplomata, 1927–1930 poseł w Holandii, 1930–1932 ambasador w ZSRR, 1933–1934, 1934–1936 i 1936, 1937–1938 minister spraw zagranicznych, 1936–1937 premier, stracony jako zbrodniarz wojenny kategorii A 140, 141, 182, 199, 368, 387
- Hirotsu Kazuo** (1891–1968), pisarz, krytyk literacki, zaliczany do nurtu „powieści o sobie” 117
- Hitler Adolf** (1889–1945), przywódca partii narodowosocjalistycznej w Niemczech, od 1933 kanclerz i dyktator Trzeciej Rzeszy 158
- Honda Kōtarō** (1870–1954), fizyk, profesor na Uniwersytecie w Tōhoku, wynalazca stal KS 120
- Hōri Kōsai** (ur. 1947), malarz, współzałożyciel Bikyōtō 285
- Horiuchi Masakazu** (ur. 1911), prekursor abstrakcyjnej rzeźby japońskiej 243
- Hoshi Tōru** (1850–1901), prawnik, polityk, członek Jiyūtō, w 1900 jeden z założycieli Seiyūkai, minister komunikacji 69
- Hosokawa Morihiro** (ur. 1938), polityk, wnuk Konoe F., w 1971 członek parlamentu z ramienia PLD, 1983–1991 gubernator pref. Kumamoto, w 1992 założyciel NPJ, 1993–1994 premier, w 1994 współzałożyciel PNH 326–328, 333, 349, 352, 380, 390
- Hotta Yoshie** (1918–1998), pisarz, dziennikarz, reprezentant tzw. szkoły powojennej, autor utworów m.in. o tematyce historycznej 242
- House Edward** (1836–1901), amerykański badacz literatury, 1871–1872 i w 1882 wykładowca literatury angielskiej na Uniwersytecie Tokijskim, w 1877 twórca tygodnika „Tokio Times” 53
- Hull Cordell** (1871–1955), polityk amerykański, prawnik, jako sekretarz stanu (1933–1944) prowadził m.in. negocjacje z Japonią przed wojną na Pacyfiku (nota Hulla, 1945) 159, 161, 162, 370
- Ibuse Masuji** (1898–1993), pisarz, poeta, autor powieści dokumentalnych i historycznych 286
- Ichikawa Fusae** (1893–1981), działaczka ruchu kobiet, jedna z głównych założycielek Shinfujin Kyōkai, po wojnie posłanka do izby wyższej 102
- Ichikawa Kon** (ur. 1915), reżyser filmowy 244
- Ienaga Saburō** (ur. 1913), historyk, autor podręczników do historii Japonii odrzuconych przez władze oświatowe ze względu na zbyt krytyczny wydźwięk, w 1965, 1967 i 1984 wytoczył procesy sądowe Ministerstwu Edukacji, powołując się na gwarancje wolności słowa 306
- Ijūin Hikokichi** (1864–1924), polityk, dyplomata, 1916–1919 ambasador we Włoszech, 1919 członek delegacji na konferencji pokojowej w Paryżu, 1923–1924 minister spraw zagranicznych 90
- Ikeda Hayato** (1899–1965), polityk, 1947–1949 wiceminister finansów, od 1949 członek parlamentu, 1952–1954 i 1959–1960 minister handlu zagranicznego i przemysłu, 1956–1957 minister finansów, 1960–1964 przewodniczący PLD, 1960–1964 premier 210, 232, 265, 267, 270, 271, 291, 324, 388, 389
- Ikeda Yukihiko** (ur. 1937), polityk, dyplomata, od 1976 członek izby niższej, od 1990 dyrektor Urzędu Obrony, 1996–1997 minister spraw zagranicznych 352
- Imai Toshimitsu** (ur. 1928), malarz, propagował w Japonii malarstwo informel 243

- Imamura Shōhei** (ur. 1926), reżyser filmowy 285, 316
- Inoguchi Rikihei**, kapitan marynarki, przydzielony do Shimpū Tokubetsu Kōgekitai admirała Ōnishiego T., w 1944 brał udział w organizowaniu pierwszych operacji samobójczych prowadzonych z Filipin i Tajwanu 187
- Inokuma Gen'ichirō** (1902–1993), malarz (styl *yōga*), od 1955 w Nowym Jorku, gdzie tworzył m.in. malarstwo abstrakcyjne 225
- Inoue Junnosuke** (1869–1932), polityk, finansista, 1919–1923 prezes Banku Japonii, 1923–1924 i 1929–1931 minister finansów, w 1930 przywrócił w Japonii walutę opartą na parytecie złota, zabity przez nacjonalistę z organizacji Ketsumeidan 100, 130
- Inoue Kaoru** (1835–1915), książę, *genrō*, samuraj z Chōshū, w 1868 uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, przedstawiciel oligarchii Meiji, 1892–1894 minister spraw wewnętrznych, w 1898 minister finansów 67
- Inoue Kowashi** (1843–1895), wicehrabia, polityk, samuraj z Kumamoto, współtwórca Konstytucji Meiji (1889) i *Reskryptu cesarskiego o wychowaniu* (1890), 1893–1894 minister edukacji 46
- Inoue Nisshō** (1886–1967), mnich budyjskiej sekty Nichirena, działacz prawicowy, dążący do Odnowy Shōwa, twórca organizacji Ketsumeidan, odpowiedzialnej za zabójstwa Dana T. i Inoue J. (1932) 128
- Inoue Yasushi** (1907–1991), pisarz, poeta, autor utworów o tematyce psychologicznej i historycznej 242
- Inukai Tsuyoshi** (1855–1932), polityk, 1923–1924 i 1924–1925 minister komunikacji, 1929–1932 przewodniczący Seiyūkai, 1931–1932 premier, zabity podczas incydentu 15 maja 130, 134, 368, 387
- Ishibashi Tanzan** (1884–1973), dziennikarz, polityk, redaktor „Oriental Economist”, 1946–1947 minister finansów, 1947–1951 objęty czystką, w 1954 współzałożyciel JPD, 1954–1956 minister handlu zagranicznego i przemysłu, 1956–1957 premier 248, 249, 251, 388
- Ishihara Shintarō** (ur. 1932), pisarz, od 1968 członek parlamentu z ramienia PLD, od 1999 burmistrz Tokio 241, 313, 341, 343
- Ishii Kikujiro** (1866–1945), hrabia, dyplomata, 1912–1915 i 1920–1927 ambasador we Francji, 1915–1916 minister spraw zagranicznych, zawarł ze Stanami Zjednoczonymi porozumienie dotyczące przestrzegania tzw. zasady otwartych drzwi (porozumienie Lansing–Ishii, 1917), 1918–1919 ambasador w Stanach Zjednoczonych, 1920–1922 i 1923–1927 ambasador we Francji, 1921–1927 przedstawiciel Japonii w Lidze Narodów, członek Sūmitsuino 87, 111, 365, 366
- Isozaki Arata** (ur. 1931), architekt, uczeń Tange K., zaliczany do metabilistów, a następnie postmodernistów 283, 318
- Itagaki Seishirō** (1885–1948), generał, brał udział w organizacji incydentu mandżurskiego oraz tworzeniu państwa Mandżukuo, 1938–1939 minister sił lądowych, w 1945 dowodził wojskami w Singapurze, skazany na karę śmierci przez Trybunał Tokijski jako zbrodniarz kategorii A 198
- Itagaki Taisuke** (1837–1919), hrabia, samuraj z Tosy, w 1868 uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, jako zwolennik niedoszłej ekspedycji wojskowej do Korei wycofał się z rządu, stanął na czele ruchu na rzecz swobód i praw obywatelskich, założyciel Aikoku Kōtō, 1881–1882 jeden z głównych założycieli Jiyūtō i przewodniczący

- cy tej partii, w 1869 i 1898 minister spraw wewnętrznych 29, 44, 45, 67, 361
- Itami Jūzō** (1933–1997), aktor, reżyser m.in. filmów przedstawiających w niekorzystnym świetle *yakuza*, co stało się przyczyną ataków ze strony tych środowisk i doprowadziło do jego samobójczej śmierci 316
- Itō Hirobumi** (1841–1909), książę, *genrō*, samuraj z Chōshū, w 1868 uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, jeden z głównych przedstawicieli oligarchii Meiji, 1871–1873 członek misji Iwakury, przeciwnik ekspedycji wojskowej do Korei i na Tajwan, 1873–1878 minister przemysłu, 1878–1882 minister spraw wewnętrznych, 1885–1888, 1892–1896, 1898 i 1900–1901 premier, sygnował m.in. porozumienie z Chinami dotyczące Korei (Itō–Li, 1885), 1888–1890, 1891–1892, 1903–1905 i w 1909 przewodniczący Sūmitsuinu, 1882–1883 badał systemy konstytucyjne za granicą, główny autor Konstytucji Meiji, w 1900 współtwórca i pierwszy przewodniczący Seiyūkai, 1905–1909 pierwszy generalny rezydent w Korei, zabity przez koreańskiego patriotę 29, 34, 46, 67–69, 71, 72, 79, 80, 362, 364, 385
- Itō Hiromi** (ur. 1955), poetka 317
- Itō Masayoshi** (ur. 1913), polityk, 1963–1967 i 1969–1990 członek parlamentu z ramienia PLD, 1980–1981 minister spraw zagranicznych 303
- Itō Miyoji** (1857–1934), hrabia, polityk, w 1889 współautor Konstytucji Meiji, 1889–1892 sekretarz Sūmitsuinu, w 1898 minister rolnictwa i handlu 46
- Itō Noe** (1895–1923), działaczka ruchu kobiet, 1915–1916 redaktorka czasopisma „Seitō”, jedna z założycielek organizacji Seikurankai, zamordowana przez żandarm w czasie zamieszek po wielkim trzęsieniu ziemi 103
- Itō Ritsu** (1913–1989), działacz komunistyczny, w 1933 członek KPJ, od 1947 członek KC KPJ, w 1950 w związku z „czystką czerwonych” kontynuował działalność w podziemiu, w 1951 zbiegł do Pekinu, w 1953 uznany za szpiega i wtrącony do więzienia, w 1980 wrócił do Japonii 229
- Iwakura Tomomi** (1825–1883), arystokrata dworski, przedstawiciel oligarchii Meiji, w 1868 uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, 1871–1873 stał na czele pierwszej japońskiej misji dyplomatycznej do Stanów Zjednoczonych i Europy, w 1873 przeciwnik zorganizowania ekspedycji wojskowej na Koreę 29, 48, 54, 360
- Izwolskij Aleksandr Pietrowicz** (1856–1919), dyplomata rosyjski, 1900–1903 poseł w Japonii, 1906–1910 minister spraw zagranicznych, w 1907 podpisał porozumienie z Japonią dotyczące Dalekiego Wschodu 82, 364
- Jakubianiec Alfons** (1905–1945), kapitan Wojska Polskiego, oficer wywiadu, 1939–1941 współpracował z Japończykami w Kownie i Berlinie 166
- Jasiński Feliks**, pseudonim Manggha (1861–1929), mecenas sztuki i kolekcjoner dzieł sztuki, głównie japońskich drzeworytów, jako propagator japońszczyzny wywarł duży wpływ na artystów Młodej Polski 58
- Jelcyn Borys** (ur. 1931), polityk rosyjski, od 1961 członek KPZR, w czasie puczu moskiewskiego w 1991 przyczynił się do obalenia Komitetu Stanu Wyjątkowego, 1991–1999 prezydent 352, 353
- Jerzy V** (1865–1936), 1910–1936 król Wielkiej Brytanii i Irlandii 109
- Jiang Jieshi**, Czang Kajszek, Chiang Kai-shek (1887–1975), polityk chiński, przewodniczący Kuomintangu, prezydent Republiki Chińskiej, generalissi-

- mus w czasie wojny z Japonią (1937–1945), od 1949 po zwycięstwie komunistów na Tajwanie 113–115, 142, 152, 154, 155, 159, 163, 183, 192, 251, 367
- Jiang Zemin** (ur. 1926), chiński działacz komunistyczny, od 1982 członek KC KPCh, od 1993 premier 350
- Jimmu**, pośmiertne imię mitycznego pierwszego cesarza Japonii, założyciela cesarstwa japońskiego, potomek Bogini Słońca Amaterasu, według starożytnych kronik zasiadł na tronie w 660 r. p.n.e. 20, 35, 147, 238, 239
- Kades Charles** (ur. 1906), prawnik amerykański, 1945–1948 zastępca szefa Sekcji Administracji Cywilnej, odpowiedzialny za proces demokratyzacji japońskich struktur politycznych 193
- Kahn Herman** (1922–1983), amerykański strateg wojenny, futurolog, autor kontrowersyjnych publikacji na temat wojny nuklearnej, a także Japonii 305
- Kaifu Toshiki** (ur. 1931), polityk, od 1960 członek parlamentu, 1976–1977 i 1985–1986 minister edukacji, 1989–1991 przewodniczący PLD, premier, 1994–1995 przewodniczący PNH, honorowy przewodniczący Forum Kulturalno-Naukowego Japonia-Polska 314, 323, 324, 332, 348, 352, 390
- Kaikō Takeshi** (1930–1989), pisarz, zajmował się problematyką społeczną i wojenną 241, 286
- Kakizaki** → Matsumae
- Kamba Michiko** (1937–1960), studentka Uniwersytetu Tokijskiego 264
- Kambayashi Akatsuki** (1902–1980), pisarz, przedstawiciel nurtu konfesjonalnego, tzw. powieści o sobie 224
- Kamekura Yūsaku** (ur. 1915), grafik 285
- Kammu** (737–806), 781–806 cesarz, w tradycyjnej historiografii 50 władca Japonii 351
- Kan Naoto** (ur. 1946), polityk, od 1980 członek parlamentu z ramienia Sha-
- minren, w 1993 członek Sakigake, w 1996 minister zdrowia i opieki społecznej, 1996–1997 współpracowniczący PD, 1997–1999 i od 2002 przewodniczący PD 332
- Kaneko Kentarō** (1853–1942), hrabia, samuraj z Fukuoki, współautor Konstytucji Meiji (1889), w 1898 minister rolnictwa i handlu, 1900–1901 minister sprawiedliwości, członek Sūmitsuinu 46
- Kanemaru Shin** (ur. 1913), polityk, od 1958 członek parlamentu z ramienia PLD, 1972–1973 minister budownictwa, 1977–1978 dyrektor Urzędu Obrony, 1986–1987 wicepremier, wpływy członek frakcji Takeshity, w 1993 aresztowany za udział w aferze korupcyjnej związanej z przedsiębiorstwem Sagawa Kyūbin 324, 325, 339
- Kanō Hōgai** (1828–1888), malarz, przedstawiciel tradycyjnego malarstwa japońskiego szkoły Kanō, w 1889 wraz z E. Fenollosą i Okakurą T. zainicjował utworzenie Tōkyō Bijutsu Gakkō 58
- Kara Jūrō** (ur. 1940), dramaturg, aktor, teoretyk i reżyser teatralny, jeden z czołowych przedstawicieli ruchu *postshingeki* 284
- Karatani Kōjin** (ur. 1941), krytyk literacki 318
- Katarzyna II** (1729–1796), 1762–1796 cesarzowa rosyjska 26
- Katayama Sen** (1860–1933), działacz związkowy, pionier japońskiego socjalizmu, komunista, jeden z założycieli Shakai Shugi Kenkyūkai (1898) i Shakai Minshutō (1901), od 1914 na emigracji, po rewolucji październikowej członek Kominternu, od 1921 działał w Moskwie, pochowany na Kremlu 70, 103
- Katayama Tetsu** (1887–1987), polityk, w 1926 sekretarz generalny Shakai Minshutō, od 1930 członek parlamen-

- tu, w 1945 sekretarz generalny SPJ, 1947–1948 premier, 1960–1963 członek PDS 205–207, 227, 232, 388
- Katō Hiroyuki** (1836–1916), baron, polityk, filozof, pedagog, członek grupy Meirokusha, 1881–1893 rektor Uniwersytetu Tokijskiego, 1906–1916 członek Sūmitsuinu, doradca cesarza 56
- Katō Takaaki** (Kōmei) (1860–1926), wicehrabia, dyplomata, polityk, 1900–1901, 1906 i 1914–1915 minister spraw zagranicznych, 1909–1913 ambasador w Wielkiej Brytanii, 1924–1925 i 1925–1926 premier 96, 112, 386
- Katō Tomosaburō** (1861–1923), wicehrabia, admirał, polityk, 1915–1923 minister marynarki, 1921–1922 przedstawiciel Japonii na konferencji waszyngtońskiej, 1922–1923 premier 96, 110, 386
- Katsura Tarō** (1847–1913), księżę, *genrō*, samuraj z Chōshū, członek oligarchii Meiji, 1898–1900 minister sił lądowych, 1901–1906, 1908–1911 i 1912–1913 premier, w 1905 sygnatariusz porozumienia ze Stanami Zjednoczonymi dotyczącego Korei i Filipin (Katsura–Taft), w 1912 minister środka 36, 69, 71, 76–78, 363, 385, 386
- Kawabata Yasunari** (1899–1972), jeden z najwybitniejszych pisarzy japońskich, przedstawiciel nurtu modernistycznego i neosensualizmu, uważany za mistrza portretu psychologicznego bohaterów, w 1968 laureat literackiej Nagrody Nobla, popelniał samobójstwo 117, 223, 286, 346
- Kawai Ejirō** (1891–1944), ekonomista, profesor Uniwersytetu Tokijskiego, zwolniony za krytykę faszyzmu 148
- Kawakami Hajime** (1879–1946), ekonomista, marksista, profesor Uniwersytetu Tokijskiego i w Kioto, członek KPJ, tłumacz m.in. prac Marksa 119
- Kawakami Jōtarō** (1889–1965), polityk, od 1936 członek parlamentu, 1952–1955, 1961–1965 przewodniczący SPJ (prawe skrzydło) 258, 266
- Kawakami Toshitsune** (1861–1935), dyplomata, w 1904 tłumacz R. Dmowskiego, 1907–1912 konsul generalny w Harbinie, 1912–1913 w Moskwie, 1913–1920 dyrektor Towarzystwa Kolei Południowomandżurskiej, 1921–1923 pierwszy poseł Japonii w Polsce 91
- Kawamura Sumiyoshi** (1836–1904), hrabia, admirał, samuraj z Satsumy, 1868–1869 dowodził oddziałami procesarskimi podczas wojny *boshin*, 1878–1880 i 1881–1885 minister marynarki, doradca cesarza Mutsuhito, członek Sūmitsuinu, 1901–1904 formalny opiekun Hirohito 106
- Kawara On** (ur. 1932), artysta, twórca sztuki konceptualnej 317
- Kazami Akira** (1886–1961), dziennikarz, polityk, od 1930 członek parlamentu, w 1951 objęty czystką, w 1955 członek SPJ (lewe skrzydło), działał na rzecz normalizacji stosunków Japonii z ChRL i ZSRR 251
- Kellogg Frank Billings** (1856–1937), polityk amerykański, dyplomata, prawnik, 1925–1929 sekretarz stanu, w 1928 współtwórca paktu Brianda–Kellogga 115, 367
- Kennedy John F.** (1917–1963), polityk amerykański, 1947–1953 członek Izby Reprezentantów, 1953–1960 senator, 1961–1963 prezydent 272
- Kido Kōichi** (1889–1977), markiz, biurokrata, 1937–1938 minister edukacji, w 1939 minister spraw wewnętrznych, 1940–1945 minister środka, ważny doradca Hirohito, skazany na dożywocie jako zbrodniarz wojenny kategorii A, w 1955 zwolniony 182, 199
- Kikuchi Kan** (1888–1948), literat, krytyk, 1923 założyciel czasopisma „Bungei Shunjū”, działał w prestiżowych stowarzyszeniach literackich, ustanowił nagrody literackie 123

- Kim Tae-jung**, Kim Dae Chung (ur. 1925), polityk południowokoreański, działacz opozycji wobec Pak Ch., w 1973 porwany z hotelu w Tokio przez wywiad południowokoreański, 1991–1992 przewodniczący Partii Demokratycznej, od 1997 prezydent 350
- Kimura Heitarō** (1888–1948), generał, 1943–1944 wiceminister sił lądowych, 1944–1945 dowódca wojsk japońskich w Birmie, skazany na karę śmierci przez Trybunał Tokijski jako zbrodniarz kategorii A 198
- Kinoshita Junji** (ur. 1914), dramaturg 284
- Kinoshita Naoe** (1869–1937), pisarz, publicysta, prawnik, pisał na tematy społeczne z pozycji chrześcijańskiego socjalizmu, w 1901 jeden z założycieli Shakai Minshutō 70
- Kishi Nobusuke** (1896–1987), polityk, brat Satō E., 1941–1942 minister przemysłu i handlu, 1956–1957 minister spraw zagranicznych, 1957–1960 premier, w 1960 doprowadził do rewizji japońsko-amerykańskiego traktatu o bezpieczeństwie 209, 230, 249–251, 256–260, 262–267, 271, 287, 291, 388
- Kissinger Henry** (ur. 1923), polityk i dyplomata amerykański, 1969–1974 doradca prezydenta R. Nixona i dyrektor Rady ds. Bezpieczeństwa Narodowego 294
- Kita Ikkī** (1883–1937), myśliciel, uznawany za twórcę japońskiego narodowego socjalizmu, popierał rewolucję w Chinach, panazjata, nacjonalista, w 1919 jeden z założycieli ugrupowania Yūzonsha, ideowy przywódca młodych oficerów, stracony po incydencie 26 lutego (1936) 132
- Kitatsuji Yoshihisa** (ur. 1948), twórca sztuki konceptualnej 317
- Kiyose Ichirō** (1884–1967), prawnik, polityk, od 1920 członek parlamentu, obrońca Tōjō H. podczas Trybunału Tokijskiego, 1955–1956 minister edukacji, w 1960 przewodniczący Izby Reprezentantów 262
- Kiyoura Keigo** (1850–1942), hrabia, polityk, prawnik, wielokrotnie minister: 1896–1898, 1898–1900 i 1901–1903 sprawiedliwości, 1903–1906 rolnictwa i handlu, 1905–1906 spraw wewnętrznych, członek (1906–1917) i przewodniczący (1922–1924) Sūmitsuinu, w 1924 premier 96, 386
- Knox Philander Chase** (1853–1921), polityk amerykański, 1909–1913 sekretarz stanu 82
- Kobayashi Masaki** (ur. 1916), reżyser filmowy 285
- Kobayashi Takiji** (1903–1933), pisarz, przedstawiciel nurtu literatury proletariackiej 117
- Kodama Yoshio** (1911–1984), działacz organizacji ultraprawicowych, na początku lat trzydziestych wielokrotnie aresztowany z powodu działalności wyrotowej, 1941–1945 wyznaczony do obsługi zaopatrzeniowej wojska w Szanghaju, po wojnie znalazł się na liście podejrzanych o zbrodnie wojenne kategorii A, do 1948 objęty czystką, zakulisowa postać japońskiego świata polityki, oskarżony o udział w wielu aferach korupcyjnych (m.in. Lockheeda) 209, 280
- Koga Mineichi** (1885–1944), admirał, 1943–1944 głównodowodzący Połączonej Floty w czasie wojny na Pacyfiku 175
- Koiso Kuniaki** (1880–1955), generał, polityk, członek ugrupowania Kokuhonsha, związany z grupą Tōseiha, w 1939 i 1940 minister kolonizacji, 1942–1944 gubernator generalny w Korei, 1944–1945 premier, skazany na dożywocie jako zbrodniarz wojenny kategorii A, zmarł w więzieniu 178, 180, 199, 387
- Koizumi Jun'ichirō** (ur. 1942), polityk, od 1972 członek parlamentu z ramienia PLD, 1988–1989 minister zdrowia

- i opieki społecznej, od 2001 przewodniczący PLD, od 2001 premier 11, 340, 351, 358, 390
- Kojima Nobuo** (ur. 1915), pisarz, reprezentant tzw. szkoły powojennej 241
- Kojong** (1852–1919), 1864–1897 król koreański, 1897–1907 cesarz, abdykował na rzecz syna Sunjonga 79
- Kolbe Maksymilian** (1894–1941), ojciec zakonu polskich franciszkanów, w 1930 organizator misji w Nagasaki 165
- Komatsu Sakyō**, właśc. Komatsu Minoru (ur. 1931), pisarz, autor powieści katastroficznych i futurologicznych 286
- Kōmei** → Osahito
- Komura Jutarō** (1855–1911), markiz, dyplomata, jako poseł w Korei (1895–1896) podpisał wstępne porozumienie z Rosją w sprawie Korei (Komura-Weber, 1896), 1898–1900 poseł w Stanach Zjednoczonych, a w 1900 w Rosji, w 1905 członek delegacji na konferencji pokojowej w Portsmouth, 1906–1908 ambasador w Wielkiej Brytanii, 1901–1906 i 1908–1911 minister spraw zagranicznych 64, 71, 76, 363
- Kōno Ichirō** (1898–1965), polityk, od 1932 członek parlamentu z ramienia Seiyūkai, 1945 współzałożyciel JPL, 1946–1951 objęty czystką, 1954–1956 i 1960–1964 minister rolnictwa, w 1956 brał udział w negocjacjach japońsko-radzieckich, 1957–1960 dyrektor Urzędu Planowania Gospodarczego, 1960–1964 minister budownictwa 229, 292
- Kōno Yōhei** (ur. 1937), polityk, syn Kōno I, od 1967 członek parlamentu z ramienia PLD, w 1976 współzałożyciel NKL, 1993–1994 przewodniczący PLD, 1999–2000 minister spraw zagranicznych 298, 329
- Konoe Fumimaro** (1891–1945), książę, członek rodziny cesarskiej, polityk, w 1933 przewodniczący izby wyższej parlamentu, 1937–1939, 1940–1941 i w 1941 premier, rzecznik tzw. nowego systemu, „nowego porządku w Wielkiej Azji Wschodniej”, „Azji dla Azjatów”, 1945 minister bez teki, oskarżony o zbrodnie wojenne kategorii A, popełnił samobójstwo 141, 143–145, 147, 152, 157, 159, 161, 162, 182, 326, 369, 370, 387
- Kōtoku Shūsui** (1871–1911), socjalista, pacyfista, anarchista, dziennikarz i publicysta, uczeń Nakae Ch., w 1898 współzałożyciel Shakai Shugi Kenkyūkai, w 1903 współzałożyciel ugrupowania Heimisha, w 1910 aresztowany, stracony jako jeden z podejrzanych o przygotowywanie zamachu na cesarza Mutsuhito 70, 71
- Kowalewski Jan**, kapitan Wojska Polskiego, 1923 prowadził kurs kryptografii dla Sztabu Generalnego Sił Lądowych w Tokio 151
- Kuni Kuniyoshi**, książę, ojciec Nagako, żony cesarza Hirohito 110
- Kuroda Kiyotaka** (1840–1900), hrabia, *genrō*, samuraj z Satsumy, w 1868 uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, 1874–1882 szef Kaitakushi, 1887–1888 minister rolnictwa i handlu, 1888–1889 premier, 1892–1895 minister komunikacji, 1895–1900 przewodniczący Sūmitsuinu 67, 385
- Kuroda Seiki** (1866–1924), malarz, pionier impresjonizmu w Japonii, od 1887 profesor malarstwa w Tōkyō Bijutsu Gakkō 58
- Kuroita Katsumi** (1874–1946), historyk, profesor Uniwersytetu Tokijskiego, badacz dziejów Japonii 119
- Kurokawa Kishō** (ur. 1934), architekt, współtwórca metabolizmu 283, 318
- Kurosawa Akira** (1910–1998), reżyser filmowy, scenarzysta, jeden z czołowych twórców współczesnej kinematografii światowej, łączył tradycje sztuki japońskiej z nowoczesną formą filmu europejskiego 244, 285, 316

- Kurusu Saburō** (1886–1954), dyplomata, 1929–1932 poseł w Peru, 1936–1939 ambasador w Belgii, a 1939–1941 w Niemczech, w 1940 sygnatariusz paktu trzech z Niemcami i Włochami, w 1941 specjalny wysłannik do Waszyngtonu przed wybuchem wojny w Azji i na Pacyfiku 153, 158, 162, 370
- Laksman Adam Kiryłowicz** (1766–1796?), oficer armii rosyjskiej, pierwszy wysłannik Rosji w celu nawiązania stosunków z Japonią, w 1792 wpłynął do Nemuro 26
- Lamsdorff Władimir** (1844–1907), hrabia, polityk rosyjski, dyplomata, 1900–1904 i 1905–1906 minister spraw zagranicznych 71
- Lansing Robert** (1864–1928), polityk amerykański, 1915–1920 sekretarz stanu, w 1917 sygnatariusz porozumienia z Japonią dotyczącego przestrzegania tzw. zasady otwartych drzwi (porozumienie Lansing-Ishii) 87, 111, 365, 366
- Lattimore Owen** (1900–1989), ekspert amerykański ds. Chin i Azji Centralnej, wykładowca Uniwersytetu Johnsa Hopkinsa, od 1941 pracownik Biura Informacji Wojennej, zwolennik sojuszu z Chinami i podyktowania Japonii surowych warunków pokoju, 1945–1946 przebywał w Japonii jako członek komisji ds. odszkodowań wojennych, na początku lat pięćdziesiątych oskarżony przez makkartystów o szpiegostwo na rzecz ChRL i ZSRR 193
- Lee U Fan** (ur. 1936), malarz koreański (styl *Monoha*), od 1956 mieszka w Japonii 284
- Leopold III** (1901–1983), 1934–1951 król Belgii 109
- Li Hongzhang**, Li Hung-chang (1823–1901), dygnitarz chiński, lojalny wobec dynastii Qing, dowódca silnej armii, kierował polityką zagraniczną, sygnatariusz konwencji Itō-Li (1885), traktatu pokojowego z Japonią w Shimonoseki (1895) i traktatu Li-Łobanow (1896) 64, 363
- Liao Chengzhi** (1908–1983), przedsiębiorca chiński, wpływy działacz partyjny, przewodniczący Chińsko-Japońskiego Towarzystwa Przyjaźni, w 1962 podpisał japońsko-chińską umowę handlową organizacji pozarządowych (umowa Liao-Takasaki) 291, 376
- Lytton Edward George**, lord, polityk brytyjski, 1932–1933 przewodniczący komisji Ligi Narodów do zbadania sytuacji w Mandżurii 135, 136, 367, 368
- Łobanow-Rostowski Aleksiej** (1824–1896), książę, polityk i dyplomata, rosyjski, 1895–1896 minister spraw zagranicznych, m.in. w 1896 sygnował porozumienia z Japonią dotyczące Korei (Yamagata-Łobanow) 64, 363
- MacArthur Douglas** (1880–1964), generał amerykański, 1941–1951 naczelny dowódca amerykańskich sił zbrojnych na Dalekim Wschodzie, 1945–1951 Naczelny Dowódca Sił Sojuszniczych w okupowanej Japonii, 1950–1951 naczelny dowódca sił zbrojnych ONZ w wojnie koreańskiej 179, 190, 191, 193, 195, 198, 200, 201, 203, 204, 207, 209, 211–214, 218, 219, 226, 227, 250, 308, 372–374
- Maekawa Haruo** (1911–1989), finansista, 1974–1979 wiceprezes, a następnie do 1984 prezes Banku Japonii, 1985–1986 przewodniczył Grupie Doradczej ds. Przekształceń Struktur Ekonomicznych na rzecz Przywrócenia Harmonii w Stosunkach Międzynarodowych 312
- Makino Nobuaki** (1861–1949), hrabia, polityk i dyplomata, 1906–1908 minister oświaty, 1911–1912 minister rolnictwa i handlu, 1919 zastępca przewodniczącego delegacji japońskiej na konferencji pokojowej w Paryżu, 1913–1914 mi-

- nister spraw zagranicznych, doradca cesarza Hirohito, 1921–1925 minister do spraw domu cesarskiego, 1925–1935 minister środka, zaatakowany przez młodych oficerów w incydencie 26 lutego (1936) 90, 131
- Makino Shōzō** (1878–1929), reżyser filmowy, odegrał dużą rolę w tworzeniu kinematografii japońskiej, zwany ojcem filmu historycznego, wylansował m.in. Onoue M. 122
- Malik Jakub A.** (1906–1980), dyplomata radziecki, 1942–1945 ambasador w Japonii, w 1946 i 1960–1968 wiceminister spraw zagranicznych, 1948–1952 i 1968–1976 przedstawiciel ZSRR w ONZ, 1953–1960 ambasador w Wielkiej Brytanii 182
- Marks Karol**, właśc. Karl Heinrich Marx (1818–1883), filozof niemiecki, ekonomista, publicysta, działacz polityczny 119
- Maruki Iri** (1901–1995) i **Toshi** (1912–2000) małżeństwo malarzy, wspólne prace na temat zbrodni w Nankinie, Hirosimie, Oświęcimiu 226
- Maruyama Masao** (1914–1996), badacz historii japońskiej myśli społeczno-politycznej 223
- Masaki Jinzaburō** (1876–1956), generał, jeden z głównych przedstawicieli nacjonalistycznej grupy Kōdōha, 1932–1934 zastępca szefa Sztabu Generalnego Sił Lądowych, 1934–1935 inspektor generalny edukacji wojskowej, 1935–1936 doradca cesarza, popierał młodych oficerów i Odnowę Shōwa, po incydencie 26 lutego (1936) przeniesiony do rezerwy 128, 133
- Masako Owada** → Owada Masako
- Masamune Hakuchō** (1879–1962), pisarz, przedstawiciel nurtu naturalistycznego 117
- Masaryk Tomáš Garrigue** (1850–1937), czechosłowacki mąż stanu, filozof, 1918–1935 prezydent Republiki Czechosłowackiej 109
- Matisse Henri** (1869–1954), malarz francuski, grafik, współtwórca fowizmu 242
- Matsuda Gonroku** (1896–1986), mistrz wyrobów z laki 243
- Matsui Iwane** (1878–1948), generał, 1931 uczestnik konferencji rozbrojeniowej w Genewie, w 1937 dowódca wojsk japońskich w Nankinie, skazany przez Trybunał Tokijski na karę śmierci 198
- Matsui Keishirō** (1868–1946), dyplomata, 1916–1920 ambasador we Francji, 1919 uczestniczył w konferencji pokojowej w Paryżu, w 1924 minister spraw zagranicznych, 1925–1928 ambasador w Wielkiej Brytanii, 1938–1946 członek Sūmitsuinu 90
- Matsukata Masayoshi** (1835–1924), książę, *genrō*, samuraj z Satsumy, w 1868 uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, 1885–1892, 1892, 1896–1898 i 1898–1900 minister finansów, 1881–1886 autor skutecznej polityki deflacyjnej, 1891–1892 i 1896–1898 premier, 1917–1922 minister środka 39, 61, 67, 362, 385
- Matsumae**, ród (do 1599 zwany Kakizaki), w 1590 uzyskał potwierdzenie przez Tokugawów (1604) monopol na handel z Ajnami i podporządkował ich sobie na Hokkaido 20
- Matsumoto Seichō** (1909–1992), pisarz, podejmował tematykę społeczną i polityczną 242, 286
- Matsumura Kenzō** (1883–1971) polityk, od 1928 członek parlamentu, 1946–1949 objęty czystką, w 1945 minister opieki społecznej, minister rolnictwa, w 1955 minister edukacji, działał na rzecz normalizacji stosunków z ChRL 251
- Matsuo Denzō**, pułkownik, szwagier premiera Okady K., zabity przez pomyłkę zamiast niego podczas incydentu 26 lutego (1936) 131

- Matsuoka Yōsuke** (1880–1946), dyplomata, polityk, 1935–1939 prezes Towarzystwa Kolei Południowomandżurskiej, w 1933 jako przewodniczący delegacji japońskiej ogłosił wycofanie się Japonii z Ligi Narodów, 1940–1941 minister spraw zagranicznych, w 1941 sygnował traktat o neutralności z ZSRR, po wojnie uznany za zbrodniarza wojennego kategorii A 157–161, 199
- McCarthy Joseph R.** (1908–1957), polityk amerykański, 1947–1957 senator z ramienia Partii Republikańskiej, prowadził szeroko zakrojoną akcję eliminowania z życia publicznego osób podejrzanych o sprzyjanie komunistom 228
- Meiji** → Mutsuhito
- Miki Bulichi** (1884–1956), polityk, od 1917 członek parlamentu, 1946–1951 objęty czystką, w 1953 sekretarz generalny PL, w 1954 współzałożyciel JPD, w 1955 współzałożyciel PLD 229
- Miki Takeo** (ur. 1907), polityk, od 1937 członek parlamentu, 1947–1948 minister poczty i telekomunikacji, 1954–1955 minister transportu, 1958–1959 dyrektor Urzędu ds. Nauki i Techniki i Urzędu Planowania Gospodarczego, 1965–1966 minister handlu zagranicznego i przemysłu, 1966–1968 minister spraw zagranicznych (prowadził negocjacje w sprawie zwrotu wysp Ogasawara), 1972–1974 wicepremier, dyrektor Urzędu ds. Środowiska, 1974–1976 przewodniczący PLD i premier 292, 295, 296, 298, 302, 389
- Mikołaj II Romanow** (1868–1918), 1894–1917 ostatni car Rosji, w 1891 jako następca tronu raniony podczas wizyty w Japonii (Ōtsu) 71, 76, 362
- Mill James** (1773–1836), ekonomista, filozof angielski 56
- Minamoto**, ród pierwszych siogunów, którzy rozpoczęli rządy w okresie Kamakura (1192–1333) 21
- Minobe Tatsulichi** (1873–1948), specjalista ds. prawa konstytucyjnego, profesor na Uniwersytecie Tokijskim, w 1935 autor teorii cesarza jako organu państwa, krytykowanej przez nacjonalistów za antynarodowy charakter, co doprowadziło do zwolnienia go z pracy i zakazu rozpowszechniania prac, po wojnie jeden z autorów japońskiego projektu nowej konstytucji 100, 117, 128, 368
- Mishima Yukio**, właśc. Hiraoka Kimitake (1925–1970), dramaturg, reprezentant tzw. szkoły powojennej, założyciel Tate no Kai, po nieudanej próbie zorganizowania przewrotu wojskowego, którego celem było odrodzenie tradycyjnych wartości, popełnił samobójstwo 224, 284, 286, 287, 377
- Miyake Setsurei** (1860–1945), filozof, publicysta, krytyk nadmiernej westernizacji w okresie Meiji, opowiadający się za wzmocnieniem tradycyjnych wartości kultury japońskiej, działał w stowarzyszeniu Seikyōsha 59
- Miyamoto Kenji** (ur. 1908), polityk, działacz komunistyczny, 1933–1945 więziony za działalność polityczną, w 1945 członek KPJ, w 1950 w związku z „czystką czerwoną” działał w podziemiu, 1958–1989 sekretarz generalny KPJ, 1977–1989 członek izby wyższej 277
- Miyazawa Kiichi** (ur. 1919), polityk, od 1953 członek parlamentu, 1970–1971 minister handlu zagranicznego i przemysłu, 1962–1964, 1965–1966 i w 1977 dyrektor Urzędu Planowania Gospodarczego, 1974–1976 minister spraw zagranicznych, 1986–1988 minister finansów, 1991–1993 przewodniczący PLD i premier, 1998–2001 minister finansów 324, 325, 335, 349, 380, 390
- Mizoguchi Kenji** (1898–1956), reżyser filmowy, jeden z najwybitniejszych twórców w historii japońskiego kina 123, 225, 244

- Mołotow Wiaczesław**, właśc. Wiaczesław Skriabin (1890–1986), radziecki działacz partyjny, 1930–1941 premier, 1939–1949 minister spraw zagranicznych, w 1939 sygnatariusz paktu z Niemcami (pakt Ribbentrop–Mołotow), zapoczątkował zimną wojnę w dyplomacji 153, 369
- Mori Arinori** (1847–1889), wicehrabia, intelektualista, polityk, dyplomata, samuraj z Satsumy, gorący zwolennik westernizacji, w 1873 jeden z założycieli grupy Meirokusha, 1870–1872 pierwszy przedstawiciel dyplomatyczny Japonii w Stanach Zjednoczonych, a następnie 1879–1884 w Chinach i Wielkiej Brytanii, reformator systemu edukacji, 1885–1888, 1888–1889 minister edukacji, zabity przez nacjonalistę 55, 353
- Mori Kaku** (1883–1932), polityk, specjalista w sprawach handlu z Chinami, od 1920 członek Seiyūkai, bliski współpracownik Tanaki G., 1931–1932 szef sekretariatu rządu 114
- Mori Ōgai** (1862–1922), jeden z najwybitniejszych pisarzy Japonii, krytyk, dramatopisarz, tłumacz z języka niemieckiego, zaliczany do romantyzmu końca XIX w., opowiadał się za koniecznością sięgania do etyki samurajskiej 57
- Mori Yoshirō** (ur. 1937), dziennikarz, od 1969 członek parlamentu z ramienia PLD, w 1973 członek Seirankai, w 1980 zamieszany w skandal związany z przedsiębiorstwem Recruit Cosmos Ltd., 1983–1984 minister edukacji, 1992–1993 minister handlu zagranicznego i przemysłu, 1995–1996 minister budownictwa, 2000–2001 premier 338, 340, 390
- Morimura Yasumasa** (ur. 1950), artysta fotografik, reprezentant symulacjonizmu 317
- Morita Akio** (1921–1999), przedsiębiorca, współtwórca korporacji Sony, dzia-
- łał na rzecz złagodzenia japońsko-amerykańskich tarć handlowych 313
- Morse Edward Sylwester** (1838–1925), amerykański profesor zoologii, 1877–1880 i w 1882 wykładowca na Uniwersytecie Tokijskim, w 1877 odkrywcą dowodów na istnienie w Japonii kultury neolitycznej, kolekcjoner i znawca japońskiej ceramiki 53
- Mosse Alfred** (1846–1925), prawnik niemiecki, uczeń R. Gneista, 1886–1890 doradca rządu Meiji, pomagał m.in. w pracach nad Konstytucją Meiji (1889) 46
- Motono Ichirō** (1862–1918), wicehrabia, dyplomata, 1902–1906 poseł we Francji, jako poseł (1906–1908), a następnie ambasador (1908, 1909–1913, 1914–1916) w Rosji sygnował układy z Rosją dotyczące Dalekiego Wschodu (1907, 1910, 1912, 1916), 1916–1918 minister spraw zagranicznych 82, 364
- Motoshima Hitoshi** (ur. 1922), polityk, 1959 członek SPJ, w 1962 członek PLD, 1979–1990 burmistrz Nagasaki, w 1990 ciężko zraniony przez członka skrajnej prawicy za krytyczną wypowiedź dotyczącą odpowiedzialności cesarza Hirohito za wojnę 347
- Mukai Ryōkichi** (ur. 1918), rzeźbiarz 243
- Munakata Shikō** (1903–1975), grafik, drzeworytnik 243
- Murakami Haruki** (ur. 1949), pisarz, podejmujący tematykę obyczajowości społeczeństwa konsumpcyjnego 317
- Murayama Tomiichi** (ur. 1924), od 1972 członek parlamentu z ramienia SPJ (lewe skrzydło), 1994–1996 premier 329, 331, 337, 349, 390
- Mushanokōji Kintomo** (1882–1962), dyplomata, 1933–1934 ambasador w Turcji, 1934–1935, 1936–1937 ambasador w Berlinie, w 1936 sygnatariusz paktu antykominternowskiego 150
- Mushanokōji Saneatsu** (1885–1976), arystokrata, pisarz, 1910–1923 współtwór-

- ca antynaturalistycznej grupy Shirakabaha głoszącej idee humanistyczne, w 1918 twórca utopijnej „komuny” 118
- Mutō Akira** (1892–1948), generał, 1942–1943 dowodził wojskami japońskimi na Sumatrze, 1944–1945 szef sztabu japońskich sił lądowych na Filipinach, skazany przez Trybunał Tokijski na karę śmierci jako zbrodniarz kategorii A 198
- Mutsuhito**, pośmiertnie nazywany Meiji (1852–1912), 1867–1912 cesarz, w tradycyjnej historiografii uważany za 122 władcę Japonii (w 1868 oficjalna intronizacja), syn cesarza Kōmeia, w 1868 poślubił Haruko (pośmiertnie nazwaną Shōken), pierwszy po ponad dziesięciu wiekach cesarz, który dzięki restauracji (1868) odzyskał suwerenną władzę, choć praktycznie w imieniu Mutsuhito rządziła oligarchia, stał się symbolem modernizacji nowych czasów, symbolem jedności narodu, „boskim” cesarzem „z nieprzerwanej od tysięcy pokoleń linii dynastycznej” 31, 32, 35, 71, 85, 162, 360, 365, 384
- Nagai Kafū** (1879–1959), wybitny pisarz, profesor literatury, tworzył w nurcie neoromantycznego estetyzmu, podkreślał tradycyjne wartości kultury japońskiej, w czasie wojny w Azji i na Pacyfiku jego prace zostały objęte zakazem publikowania 118, 147, 223
- Nagai Kazumasa** (ur. 1929), grafik, twórca plakatu 285
- Nagako**, pośmiertnie nazywana Kōjun (1903–2000), cesarzowa, od 1924 żona cesarza Hirohito, matka siedmiorga dzieci, w tym cesarza Akihito 110
- Nagano Osami** (1880–1947), admirał, w 1931 i 1935 uczestniczył w konferencjach rozbrojeniowych w Genewie, 1936–1937 minister marynarki, 1937–1938 głównodowodzący Połączonej Floty, 1941–1944 szef Sztabu Generalnego Marynarki, współtwórca planu ataku na Pearl Harbor, 1944–1945 doradca cesarza Hirohito, stanął przed Trybunałem Tokijskim, zmarł w trakcie procesu 162, 199
- Nagano Shigeto**, weteran wojenny, polityk, w 1994 minister sprawiedliwości 350
- Nagumo Chūichi** (1887–1944), wiceadmirał, jeden z głównych dowódców marynarki w czasie wojny w Azji i na Pacyfiku, m.in. w bitwie o Midway (1942) i na Saipanie, gdzie z powodu przegranej popełnił samobójstwo 164, 174, 178
- Nakae Chōmin** (1847–1901), myśliciel, liberał, zaangażowany w ruch na rzecz swobód i praw obywatelskich w okresie Meiji, najwybitniejszy wówczas znawca myśli francuskiej, zwolennik poglądów i tłumacz prac J.J. Rousseau, mistrz Kōtoku S. 45
- Nakane Chie** (ur. 1926), antropolog, profesor Uniwersytetu Tokijskiego 305
- Nakano Kōji** (ur. 1925), wykładowca literatury niemieckiej, pisarz 345
- Nakaoka Kon'ichi**, pracownik kolei, w 1921 zabójca premiera Hary T. 96
- Nakasone Yasuhiro** (ur. 1918), polityk, od 1947 członek parlamentu, 1959–1960 dyrektor Urzędu ds. Nauki i Techniki, 1967–1968 minister transportu, 1970–1971 dyrektor Urzędu Obrony, 1972–1974 minister handlu zagranicznego i przemysłu, od 1966 przewodził własnej frakcji wewnątrz PLD, 1974–1976 sekretarz generalny tej partii, 1980–1982 dyrektor Urzędu ds. Zarządzania Administracją, 1982–1987 przewodniczący PLD i premier 292, 302–305, 307–309, 313, 379, 389
- Nampa Taisuke** (1899–1924), działacz proletariacki, podjął nieudaną próbę zamachu na regenta Hirohito (incydent przy Bramie Tygrysa, 1923), obwiniając go o złą sytuację w Japonii, stracony 109

- Naruhito** (ur. 1960), najstarszy syn cesarza Akihito i cesarzowej Michiko, w 1982 ukończył Uniwersytet Gakushūin, od 1989 następca tronu Japonii, 1993 poślubił Owadę M. 346, 380
- Natsume Sōseki** (1867–1916), jeden z najbardziej znanych pisarzy Japonii, poruszał problemy społeczne i psychologiczne inteligencji japońskiej w czasach gwałtownej westernizacji okresu Meiji 57
- Nimitz Chester William** (1885–1966), admirał amerykański, od grudnia 1941 dowódca Floty Pacyfiku, dowodził m.in. w bitwie o Midway (1942), wraz z gen. MacArthur'em przyjął kapitulację Japonii 174
- Nishi Amane** (1829–1897), baron, samuraj, intelektualista, bliski doradca Tokugawy Y., studiował nauki zamorskie, po 1868 propagował zachodnią filozofię i westernizację, w 1873 jeden z założycieli stowarzyszenia Meirokusha 56
- Nishi Tokujirō** (1847–1912), baron, dyplomata, samuraj z Satsumy, 1886–1891 i 1893–1896 poseł w Rosji, w 1897 członek Sūmitsuinu, 1897–1898 i w 1898 minister spraw zagranicznych, w 1898 sygnował porozumienia z Rosją dotyczące Korei (Rosen–Nishi), 1899–1901 poseł w Chinach 64, 363
- Nishida Mitsugi** (1901–1937), nacjonalista, oficer rezerwy, aktywny uczestnik Odnowy Shōwa, ideowy pośrednik między młodymi oficerami a cywilnymi i wojskowymi działaczami prawicy, stracony po incydencie 26 lutego (1936) 132
- Nishikawa Kōjirō** (1876–1940), socjalista, współpracował z Katayamą S., jeden z założycieli Shakai Minshūtō (1901) i Nihon Shakaitō (1906), członek ugrupowania Heiminsha 70
- Nishio Suehiro** (1891–1981), działacz socjalistyczny, w 1926 współzałożyciel Shakai Minshūtō, od 1928 członek par-
- lamentu, w 1945 współzałożyciel SPJ, w 1947 minister stanu, w 1948 oskarżony o udział w skandalu korupcyjnym Shōwa Denkō, w 1960 założyciel PDS, do 1967 przewodniczący PDS 208, 257, 258
- Nitobe Inazō** (1862–1933), prawnik, dyplomata, działacz oświatowy, profesor na Uniwersytecie Tokijskim, 1920–1926 przedstawiciel Japonii w Lidze Narodów 41
- Nixon Richard** (1913–1994), polityk amerykański, prawnik, 1969–1974 prezydent 230, 289–292, 298, 376, 377
- Nogi Maresuke** (1849–1912), hrabia, generał, samuraj z Chōshū, w 1868 uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, 1894–1895 brał udział w wojnie japońsko-chińskiej, 1904–1905 głównodowodzący wojsk lądowych w czasie wojny japońsko-rosyjskiej, 1907–1912 dyrektor szkoły podstawowej Gakushūin, gdy uczęszczał tam Hirohito, popełnił samobójstwo w dniu pogrzebu cesarza Mutsuhito 74, 85, 106
- Noguchi Hideyo** (1876–1928), bakteriolog, w 1911 odkrył krętka błędnego 120
- Noguchi Isamu** (1904–1988), artysta amerykański pochodzenia japońskiego, architekt, twórca ogrodów, rzeźbiarz 243
- Noma Hiroshi** (1915–1991), pisarz, reprezentant tzw. szkoły powojennej 224
- Nomura Kichisaburō** (1877–1964), admirał, dyplomata, 1921–1922 przedstawiciel marynarki na konferencji waszyngtońskiej, 1916–1928 zastępca szefa Sztabu Generalnego Marynarki, 1939–1940 minister spraw zagranicznych, w 1941 ambasador w Stanach Zjednoczonych, gdzie przekazał notę w sprawie rozpoczęcia wojny, doradca cesarza, członek Sūmitsuinu, po wojnie poseł do izby wyższej 153, 159, 161, 162, 165, 370

- Nosaka Akiyuki** (ur. 1930), pisarz, autor m.in. drastycznych opisów miłości fizycznej 286
- Nosaka Sanzō** (1892–1993), działacz komunistyczny, członek stowarzyszenia Yūaikai, od 1922 jeden z założycieli i głównych działaczy KPJ 103
- Oba Minako** (ur. 1930), pisarka 316
- Obuchi Keizō** (1937–2000), polityk, od 1963 członek parlamentu z ramienia PLD, 1979–1980 dyrektor Urzędu ds. Rozwoju Okinawy, 1996–1998 minister spraw zagranicznych, 1998–2000 przewodniczący PLD i premier 325, 335, 336, 338, 350, 353, 382, 390
- Oda Nobunaga** (1534–1582), wielki wojownik, po obaleniu siogunatu rodu Ashikaga faktyczny władca Japonii (okres Azuchi, 1573–1582), rozpoczął proces jednoczenia Japonii, podporządkowując sobie 20 z 66 prowincji 22
- Ōe Kenzaburō** (ur. 1935), pisarz, podejmował tematy egzystencjalne, w 1994 laureat Nagrody Nobla 241, 286, 346
- Oguri Kōhei** (ur. 1945), reżyser filmowy, scenarzysta 316
- Ōhira Masayoshi** (1910–1980), polityk, od 1952 członek parlamentu, 1962–1964, 1972–1974 minister spraw zagranicznych, 1968–1970 minister handlu zagranicznego i przemysłu, 1974–1976 minister finansów, 1976–1978 sekretarz generalny PLD, 1978–1980 przewodniczący PLD i premier 291, 292, 295, 301, 302, 309, 324, 389
- Okada Keisuke** (1868–1952), admirał, polityk, 1927–1929 i 1932–1933 minister marynarki, doradca cesarza, 1934–1936 premier, przypadkowo uniknął śmierci w trakcie incydentu 26 lutego (1936) 131, 139, 369, 387
- Okada Kenzō** (1902–1982) malarz, od 1950 tworzący w Stanach Zjednoczonych 243
- Okakura Tenshin (Kakuzō)** (1862–1913), historyk sztuki, wraz z E. Fenollosą działał na rzecz zachowania japońskiej spuścizny kulturowej i tradycyjnej estetyki japońskiej w okresie Meiji, współtwórca (1889) i dyrektor (1890–1898) Tōkyō Bijutsu Gakkō 59
- Okamoto Kihachi** (ur. 1924), reżyser, twórca filmów wojennych i kina akcji 285
- Okamoto Tarō** (1911–1996), malarz (styl *yōga*), 1929–1940 przebywał we Francji, tworzył malarstwo abstrakcyjne i surrealistyczne, w 1942 odbywał służbę wojskową w Chinach, po wojnie stanął na czele artystycznej awangardy, w 1948 założyciel Yoru no Kai, w 1970 autor rzeźby Wieża Słońca, stanowiącej symbol wystawy EXPO '70 226
- Ōkawa Shūmei** (1886–1957), działacz pracowniczy, nacjonalista, specjalista od filozofii Wchodu, jeden z założycieli ugrupowań Yūzonsha (1919) i Kōchisha (1925), rzecznik „odbudowy kraju”, współpracował z wysokimi rangą oficerami głównie sił lądowych, zamieszany w kilka incydentów lat trzydziestych, po wojnie sądzony jako przestępca wojenny kategorii A, zwolniony jako niebezpieczny 127, 199
- Ōkubo Toshimichi** (1830–1878), członek oligarchii Meiji, samuraj z Satsumy, w 1868 uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, w 1871 minister finansów, 1871–1873 członek misji Iwakury, przeciwnik ekspedycji wojskowej do Korei, 1873–1878 minister spraw wewnętrznych, zamordowany przez byłych samurajów 29, 45
- Ōkuma Shigenobu** (1838–1922), markiz, członek oligarchii Meiji, samuraj z Hizen, 1868 uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, 1873–1880 minister finansów, jeden z założycieli Rik-

- ken Kaishintō, Shimpotō, Kenseitō, Kensei Hontō, 1888–1889, 1896–1897 i w 1898 minister spraw zagranicznych, 1898 i 1914–1916 premier 29, 46, 68, 93, 385, 386
- Ōnishi Takajirō** (1891–1945), wiceadmirał, dowódca I Floty Powietrznej Marynarki Wojennej, w 1944 pomysłodawca i organizator Shimpū Tokubetsu Kōgekitai (*kamikaze*), popełnił samobójstwo po kapitulacji Japonii 178, 187
- Ōno Kazuo** (ur. 1906), tancerz, choreograf, współtwórca *ankoku butō* 284
- Onodera Makoto** (1897–1987) generał, oficer wywiadu, *attaché* wojskowy: 1935–1938 na Łotwie, 1937–1938 w Estonii i na Litwie, 1940–1945 w Sztokholmie, gdzie współpracował z wywiadem polskim, głównie z M. Rybikowskim 370
- Onoue Matsunosuke** (1875–1926), aktor teatru *kabuki* i gwiazda japońskiego kina niemego, wystąpił w ponad tysiącu filmów samurajskich z okresu Taishō 122
- Ōoka Shōhei** (1909–1988), pisarz, reprezentant tzw. szkoły powojennej 224
- Osahito**, pośmiertnie nazywany Kōmei (1831–1866), 1847–1866 cesarz, w tradycyjnej historiografii 121 władca Japonii, ojciec Mutsuhito 32, 384
- Ōshima Hiroshi** (1886–1975), generał, dyplomata, 1918–1919 uczestnik ekspedycji syberyjskiej, 1923–1924 *attaché* wojskowy w Austrii i na Węgrzech, a 1934–1938 w Niemczech, 1938–1939 i 1941–1945 ambasador w Berlinie, skazany na dożywocie jako zbrodniarz wojenny kategorii A, w 1955 zwolniony 152, 199
- Ōshima Nagisa** (ur. 1932), wybitny reżyser filmowy 285
- Ōta Shōgō** (ur. 1939), reżyser teatralny, jeden z głównych animatorów ruchu *postshingeki*, kierował zespołem Tenkei Gekijō 284
- Ōuchi Hyōe** (1888–1980) ekonomista, mar-szysta, związany z czasopiśmem „Rōnō” („Chłoporobotnik”), 1919–1920, 1922–1938 i 1945–1949 wykładowca Uniwersytetu Tokijskiego 202
- Owada Masako** (ur. 1963), pracowniczka korpusu dyplomatycznego, od 1993 żona następcy tronu Naruhito (księżna Masako) 347, 380
- Ōyama Iwao** (1842–1916), książę, *genrō*, samuraj z Satsumy, uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, współtwórca nowoczesnej armii japońskiej, 1899–1904 i 1905–1906 szef Sztabu Generalnego, 1885–1891 i 1892–1896 minister sił lądowych, jeden z głównodowodzących podczas wojny japońsko-chińskiej (1894–1895) i japońsko-rosyjskiej (1904–1905), 1914–1916 minister środka 67
- Ozaki Kazuo** (1899–1983), pisarz, przedstawiciel nurtu konfesjonalnego, tzw. powieści o sobie 224
- Ozaki Shirō** (1898–1964), pisarz, tworzył propagandową literaturę wojenną, korespondent wojenny na Filipinach 147
- Ozaki Yūriō** (1859–1954), polityk, parlamentarzysta, dziennikarz, w 1898 minister edukacji, 1900–1903 i w 1909 członek Seiyūkai, 1903–1912 burmistrz Tokio, 1914–1916 minister sprawiedliwości, 1916–1921 członek Kenseikai, 1921–1925 członek Kakushin Kurabu, przeciwnik Taisei Yokusankai 69
- Ozawa Ichirō** (ur. 1942), polityk, od 1969 członek parlamentu, 1985–1986 minister spraw wewnętrznych, przewodniczący Komisji ds. Bezpieczeństwa Publicznego, 1989–1991 sekretarz generalny PLD, w 1993 współzałożyciel Shinseitō, główny architekt koalicji, która odsunęła od steru rządów PLD, w 1995 przewodniczący PNH, w 1998 współzałożyciel i przewodniczący PL 325, 326, 328, 332, 333, 335, 337, 338
- Ozu Yasujirō** (1903–1963), wybitny reżyser filmowy, uznawany za kronikarza

- współczesnej Japonii, autor filmów o zwykłych ludziach 122, 244
- Paderewski Ignacy** (1860–1941), pianista i kompozytor polski, polityk i mąż stanu, w 1919 premier i minister spraw zagranicznych 90
- Pak Chong-hui**, Park Chung Hee (1917–1979), generał południowokoreański, polityk, 1962–1979 prezydent, zginął w wyniku zamachu 287
- Pankiewicz Józef** (1866–1940), malarz i grafik polski, profesor na Łódzkiej Akademii Sztuk Pięknych, tworzył również pod wpływem japonizmu 58
- Pauley Edwin W.** (1903–1981), amerykański przedsiębiorca naftowy, autor programu odszkodowań w Niemczech i Japonii 197, 373
- Perry Matthew Calbrath** (1794–1858), amerykański oficer marynarki, w 1853 i 1854 z polecenia prezydenta Stanów Zjednoczonych jako komodor eskadry okrętów dwukrotnie przybił do brzegów Japonii, w 1854 ostatecznie zmusił Japonię do zakończenia izolacji i nawiązania stosunków dyplomatycznych 27, 28, 191, 359
- Pétain Philippe** (1856–1951), marszałek Francji, polityk, w 1940 jako premier podpisał kapitulację z Niemcami i Włochami, 1940–1945 szef rządu Vichy 157
- Picasso Pablo**, właśc. P. Ruiz Blasco (1881–1973), malarz hiszpański 242
- Piłsudski Józef** (1867–1935), polityk polski, mąż stanu, w 1920 pierwszy marszałek Polski, w 1904 jako przywódca PPS z wizytą w Japonii, 1919–1922 Naczelnik Państwa i Naczelnny Wódz, 1926–1935 po zamachu majowym minister spraw wojskowych, 1926–1928 i w 1930 premier 84, 363
- Primakov Jewgienij** (ur. 1929), polityk rosyjski, dziennikarz, od 1959 członek KPZR, 1977–1985 dyrektor Instytutu Orientalistyki Akademii Nauk ZSRR, 1985–1989 dyrektor Instytutu Gospodarki Światowej i Stosunków Międzynarodowych, 1984–1989 deputowany do Rady Najwyższej ZSRR, 1991–1995 dyrektor Służby Wywiadu Zewnętrznego Federacji Rosyjskiej, 1996–1998 minister spraw zagranicznych, 1998–1999 premier, 352
- Putiatin Jefim W.** (1803–1883), 1853 wysłannik Rosji do Japonii w celu nawiązania oficjalnych stosunków 28, 359
- Putin Władimir** (ur. 1952), polityk rosyjski, od 1975 członek KGB, w 1999 premier, od 2000 prezydent 353
- Puyi**, Pu-yi (1906–1968), 1908–1911 ostatni cesarz dynastii Qing, stał na czele marionetkowego państwa Mandżukuo jako prezydent (1932–1934) i cesarz (1934–1945) 136
- Rapacki Adam** (1909–1970), polski działacz polityczny, ekonomista, członek PZPR, 1956–1968 minister spraw zagranicznych, pomysłodawca utworzenia strefy beżatomowej w Europie Środkowej 257
- Reagan Ronald W.** (1911–2004), polityk amerykański, aktor, od 1962 działacz Partii Republikańskiej, 1967–1975 gubernator Kalifornii, 1981–1989 prezydent 303, 308
- Reischauer Edwin O.** (1910–1990), ekspert amerykański ds. Japonii, do szesnastego roku życia mieszkał w Japonii, ukończył orientalistykę na Uniwersytecie Harvarda, w czasie wojny współpracował z Departamentem Stanu oraz Armii, 1956–1961 wykładał na rodzimym uczelni, 1961–1966 ambasador Japonii, autor wielu publikacji na temat Japonii 303
- Ribbentrop Joachim von** (1893–1946), jeden z przywódców Trzeciej Rzeszy, 1936–1938 ambasador w Wielkiej Brytanii, 1936 sygnatariusz paktu antyko-

- minternowskiego z Japonią, w 1939 jako minister spraw zagranicznych (1938–1945) sygnował m.in. pakt z ZSRR (pakt Ribbentrop–Molotow), a w 1940 pakt trzech z Japonią i Włochami 150, 153, 158, 369
- Ridgway Matthew B.** (1895–1993), generał amerykański, 1951–1952 naczelny dowódca sił zbrojnych ONZ w wojnie koreańskiej oraz Naczelny Dowódca Sił Sojuszniczych w okupowanej Japonii 214, 374
- Riezanow Nikołaj** (1764–1807), dyplomata rosyjski, w 1804 wysłannik cara Rosji w celu nawiązania kontaktów z Japonią, niczego nie osiągnął, więziony w Nagasaki 26
- Rodin Auguste** (1840–1917), rzemieślnik francuski, wybitny przedstawiciel secesji 119
- Roesler Karl Friedrich Hermann** (1934–1894), prawnik i ekonomista niemiecki, doradca japońskiego MSZ (od 1878) i japońskiego rządu (1881–1893), w 1889 pomagał w opracowaniu Konstytucji Meiji i innych przepisów prawnych 46
- Romer Tadeusz** (1894–1978), dyplomata i polityk polski, 1937–1941 poseł i pierwszy ambasador Polski w Tokio 150
- Roosevelt Franklin Delano** (1882–1945), amerykański polityk, prawnik, spokrewniony z T. Rooseveltem, 1933–1945 prezydent Stanów Zjednoczonych, po przystąpieniu Stanów Zjednoczonych do wojny rzecznik ścisłej współpracy aliantów, uczestnik konferencji międzynarodowych, m.in. w Teheranie, Jacie i Poczdamie 159, 161, 163
- Roosevelt Theodore** (1858–1919), polityk amerykański, prawnik, 1901–1909 prezydent, w 1905 mediator w rokowaniach japońsko-rosyjskich, doprowadził do podpisania traktatu pokojowego w Portsmouth, za co w 1906 otrzymał pokojową Nagrodę Nobla 76, 83
- Root Elihu** (1845–1937), polityk amerykański, dyplomata, prawnik, 1889–1904 sekretarz wojny, 1905–1909 sekretarz stanu, w 1908 zawarł z Japonią porozumienie dotyczące tzw. zasady otwartych drzwi (porozumienie Root–Takahira) 89, 364
- Rosen Roman Romanowicz von** (1847–1922), dyplomata rosyjski, 1897–1900 i 1903–1906 poseł w Japonii, w 1898 sygnatariusz porozumienia z Japonią dotyczącego Korei (Rosen–Nishi) 64, 65, 363
- Roth Andrew**, ekspert amerykański ds. Dalekiego Wschodu, pracownik Biura Wywiadu Marynarki Wojennej, w 1948 oskarżony o szpiegostwo na rzecz ZSRR 193
- Rousseau Jean Jacques** (1712–1778), pisarz i filozof francuski, wybitny przedstawiciel Oświecenia 45
- Royall Kenneth** (1884–1971), generał amerykański, 1945–1947 podsekretarz wojny, w 1947 sekretarz armii 208
- Różewiński (Różdiestwiński) Zinowij P.** (1848–1909), admirał rosyjski, w czasie wojny japońsko-rosyjskiej (1904–1905) dowódca Floty Bałtyckiej, pokonanej w bitwie w Cieśninie Tsushimańskiej 74
- Rybkowski Michał** (1900–1991), major Wojska Polskiego, oficer wywiadu, 1940–1944 współpracował z oficerami wywiadu japońskiego, m.in. w Sztokholmie z Onoderą M. 166, 370
- Sagōya Yoshiaki**, właśc. Sagōya Tomeo (1908–1972), działacz skrajnej prawicy, w 1930 dokonał zamachu na życie Hamaguchiego O., 1941–1945 kierował przedsiębiorstwem produkującym sprzęt wojskowy w Korei, po wojnie objęty czystką, w 1959 przewodniczący Zennippon Aikokusha Dantai Kaigi 279
- Saigō Takamori** (1827–1877), samuraj z Satsumy, w 1868 aktywny uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, w 1871 dowódca straży przybocznej cesarza, jako zwolennik niedosłej ekspedycji wojskowej do Korei wycofał się z rządu, w 1877 stanął na czele ostatniego, największego i zakończzonego klęską zrywu dawnych samurajów przeciw rządowi, w obliczu klęski popełnił rytualne samobójstwo, jeden z głównych tragicznych bohaterów Japonii 29, 44, 45, 361

- Sakagami Hiroshi** (ur. 1936), pisarz, należał do tzw. pokolenia introwertyków, podejmował tematykę życia codziennego 316
- Sakaguchi Ango** (1906–1955), pisarz, przedstawiciel nurtu dekadenceckiego-223
- Sakai Toshihiko** (1870–1933), socjalista, publicysta, przyjaciel Kōtoku S., jeden z założycieli ugrupowania Heiminsha i Nihon Shakai Shugi Dōmei, w 1922 pierwszy przewodniczący KPJ 70, 103
- Sakamoto Ryōma** (1835–1867), samuraj z Tosy, uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, odpowiedzialnym.in. za import broni, w 1866 doprowadził do sojuszu Satsumy z Chōshū, zabity przez zwolenników siogunatu 29
- Sakō Shūichi** (1887–1949), dyplomata, 1936–1937 poseł w Helsinkach, 1937–1941 pierwszy ambasador Japonii w Polsce 150
- Sasakawa Ryōichi** (1899–1996), działacz skrajnej prawicy, 1931–1945 założyciel Kokusui Taishūtō, oskarżony o zbrodnie wojenne kategorii A, od 1951 zakulisowa postać japońskiego świata polityki, w 1982 nagrodzony pokojową nagrodą ONZ za działalność charytatywną 209
- Sata Tadataka** (1904–1980), polityk, członek SPJ, 1950–1968 członek parlamentu, działał na rzecz normalizacji stosunków Japonii i ChRL 251
- Satō Chiyoako** (1897–1968), piosenkarka, bardzo popularna pod koniec lat dwudziestych 123
- Satō Eisaku** (1901–1975), polityk, brat Kishiego N., od 1949 członek parlamentu, 1950–1951 i 1953–1954 sekretarz generalny PL, wielokrotny minister: 1951–1952 poczty i telekomunikacji, w 1952 budownictwa, 1958–1960 finansów, 1961–1964 handlu zagranicznego i przemysłu, 1964–1972 przewodniczący PLD
- Saionji Kimochi** (1849–1940), książę, ostatni *genrō*, dyplomata, polityk, 1900–1903 członek i przewodniczący Sūmitsuina, 1894–1896 minister oświaty, 1895–1896 minister spraw zagranicznych, 1906–1908 i 1911–1912 premier, 1903–1914 przewodniczący Seiyūkai, w 1919 stał na czele delegacji japońskiej na konferencję pokojową w Paryżu, doradca cesarza 69, 78, 90, 97
- Saitō Makoto** (1858–1936), wicehrabia, admirał, polityk, 1906–1914 minister marynarki, 1919–1927 i 1929–1931 generalny gubernator Korei, 1927–1929 członek Sūmitsuina, 1932–1934 premier, w 1932 minister spraw zagranicznych, w 1934 minister oświaty, 1935–1936 minister środka, zabity podczas incydentu 26 lutego (1936) 130, 135, 139, 369, 387
- Saitō Yoshitsugu** (1890–1944), generał, jeden z dowódców wojsk japońskich na Saipanie, gdzie z powodu przegranej popełnił samobójstwo 177

- i premier, doprowadził do przywrócenia Japonii Okinawy, w 1974 nagrodzony pokojową Nagrodą Nobla 210, 232, 271, 288, 289, 291, 292, 376, 389
- Satō Naotake** (1882–1971), dyplomata, polityk, 1923–1925, 1926–1927 poseł Japonii w Polsce, 1927–1931 dyrektor Japońskiego Biura przy Lidze Narodów, ambasador: 1931–1933 w Belgii, 1933–1934 i 1934–1936 we Francji, 1942–1946 w ZSRR, w 1937 minister spraw zagranicznych 182
- Sekine Nobuo** (ur. 1942), rzeźbiarz, reprezentant Szkoły Materii (*Monoha*) 284
- Shiba Shirō**, pseudonim artystyczny Tōkai Sanshi (1852–1922), polityk, pisarz, autor powieści politycznej, w której przestrzegał Japonię przed polityką mogącą doprowadzić do utraty niepodległości (m.in. na przykładzie Polski) 57
- Shidehara Kijūrō** (1872–1951), baron, dyplomata, polityk, 1914–1915 poseł Japonii w Holandii, 1919–1922 ambasador w Waszyngtonie, 1921–1922 przedstawiciel Japonii na konferencji waszyngtońskiej, 1924–1925, 1925–1926, 1926–1927 i 1929–1931 minister spraw zagranicznych – zwolennik współpracy międzynarodowej, 1945–1946 premier, poseł (od 1947) i przewodniczący (1949–1951) izby niższej 110, 112–116, 133, 195, 202, 203, 388
- Shiga Naoya** (1883–1971), jeden z najwybitniejszych japońskich pisarzy, 1910–1923 współtwórca antynaturalistycznej grupy Shirakabaha, głoszącej idee humanistyczne 118
- Shiga Shigetaka** (1863–1927), geograf, prekursor japońskiego alpinizmu, w 1888 współtwórca stowarzyszenia Seikyōsha, przeciwnik nadmiernej modernizacji w okresie Meiji, opowiadający się za zachowaniem charakteru narodowego Japonii 59
- Shigemitsu Mamoru** (1887–1957), dyplomata, 1933–1936 wiceminister spraw zagranicznych, ambasador: 1936–1938 w ZSRR, 1938–1941 w Wielkiej Brytanii, 1942–1943 w Chinach, 1943–1945 minister spraw zagranicznych, rzecznik pokoju z Chinami i zakończenia wojny na Pacyfiku, w 1945 złożył podpis pod aktem kapitulacji Japonii, w 1948 skazany przez Trybunał Tokijski na siedem lat więzienia, zwolniony przedterminowo, w 1952 przewodniczący Kaishintō, w 1954 wiceprzewodniczący JPD, 1954–1956 wicepremier, minister spraw zagranicznych 191, 199, 230, 245–247, 252
- Shiizaki Jirō** (zm. 1945), oficer sił lądowych, wraz z Hatanaką K. jako zwolennik walki do końca próbował zapobiec kapitulacji Japonii i powstrzymać cesarza przed jej ogłoszeniem, popełnił samobójstwo w dniu kapitulacji 188
- Shimada Masahiko** (ur. 1961), pisarz 346
- Shimada Shigetarō** (1883–1976), admirał, 1941–1944 minister marynarki, w 1948 skazany przez Trybunał Tokijski na dożywotnie więzienie, w 1955 zwolniony 199
- Shimao Toshio** (1917–1986), pisarz, reprezentant tzw. szkoły powojennej 224
- Shimazaki Tōson** (1872–1943), jeden z najwybitniejszych japońskich pisarzy, poeta, zaliczany do nurtu romantyzmu, a następnie naturalizmu, poruszał problemy różnic kulturowych Wschodu i Zachodu 57, 117
- Shimoyama Sadamori** (1900–1949), dyrektor Japońskich Kolei Państwowych 211
- Shindo Kaneto** (ur. 1912), reżyser filmowy, autor scenariuszy 289
- Shinkawa Kazue** (ur. 1929), poetka 316
- Shōda Michiko** (ur. 1934), od 1959 żona następcy tronu Akihito, od 1989 cesarzowa Japonii 245, 375
- Shoup Carl S.** (1902–2000), specjalista prawa finansowego, 1930–1971 wykła-

- dowca Uniwersytetu Columbia, 1949–1950 autor reformy podatkowej 210, 373
- Shōwa** → Hirohito
- Sone Arasuke** (1849–1910), polityk, dyplomata, 1893–1897 poseł we Francji, w 1898 minister sprawiedliwości, 1898–1900 minister rolnictwa i handlu, 1901–1906 minister finansów, 1909–1910 drugi rezydent generalny Japonii w Korei, członek Sūmitsuinu 79
- Stahmer Heinrich** (1892–1978), polityk niemiecki, dyplomata, w 1940 specjalny wysłannik Niemiec do Japonii, 1943–1945 ambasador w Japonii 158
- Stalin Józef**, właśc. Iosif Dżugaszwili W. (1878–1953), od 1929 dyktator ZSRR, twórca totalitarnego komunizmu, uczestnik konferencji międzynarodowych w Teheranie, Jańcie, Poczdamie 113, 182, 183, 192, 245, 246
- Stein Lorenz von** (1815–1890), politolog austriacki, profesor nauk społecznych i administracji, w 1882 prowadził wykłady dla Itō H. 46
- Stimson Henry Lewis** (1867–1950), polityk i prawnik amerykański, 1929–1933 sekretarz stanu, 1940–1945 jako sekretarz wojny doradził prezydentowi H. Trumanowi użycie bomby atomowej przeciwko Japonii 137
- Stoddard George D.** (1897–1981), amerykański pracownik oświaty, rektor Uniwersytetu Illinois, w 1946 przewodził komisji ds. reformy japońskiego szkolnictwa 202
- Suga Kishio** (ur. 1944), artysta, reprezentant Szkoły Materii (*Monoha*) 284
- Sugihara Chiune** (1900–1986), dyplomata, pracownik wywiadu japońskiego, konsul: 1939–1940 w Kownie, w 1940 w Pradze, 1941–1942 w Królewcu, gdzie współpracował z polskim wywiadem, głównie L. Daszkiewiczem, wystawiając w Kownie wizy tranzytowe, uratował około 6 tys. Żydów 165, 369, 370
- Sugiura Shigetake** (Jūgo) (1855–1924), działacz oświatowy, etyk, w 1888 współtwórca stowarzyszenia Seikyōsha, krytyk nadmiernej westernizacji w okresie Meiji, opowiadający się za wzmocnieniem tradycyjnych wartości japońskiej kultury, wykładał etykę w szkole dla następcy tronu Hirohito 59
- Sugiyama Hajime** (1880–1945), marszałek, 1937–1938, 1944–1945 minister sił lądowych, 1940–1944 szef Sztabu Generalnego Sił Lądowych, doradca cesarza, popełnił samobójstwo po podpisaniu przez Japonię kapitulacji 162, 188
- Sunjong** (1874–1926), 1907–1910 cesarz koreański, syn Kojonga 79
- Suzuki Kantarō** (1868–1948), baron, admirał, 1925–1929 szef Sztabu Generalnego Marynarki, członek (1929–1940) i przewodniczący (1944–1945, 1945–1946) Sūmitsuinu, 1929–1936 marszałek dworu, poważnie ranny podczas incydentu 26 lutego (1936), w 1945 premier 131, 180, 182, 184, 369, 372, 387
- Suzuki Tadashi** (ur. 1939), teoretyk i reżyser teatralny, jeden z czołowych przedstawicieli ruchu *postshingeki* 284
- Suzuki Zenkō** (ur. 1911), polityk, w 1947 członek parlamentu z ramienia SPJ, od 1949 z ramienia PLD, 1960–1964 szef gabinetu premiera, 1976–1977 minister rolnictwa, 1980–1982 przewodniczący PLD i premier 302, 303, 308, 309, 324, 389
- Tachibana Kōsaborō** (1893–1973), nacjonalista, działał w latach dwudziestych i trzydziestych w środowisku wiejskim, związany z agraryzmem, założyciel Aikyōjuku, za udział w incydencie 15 maja (1932) skazany na dożywocie, w 1940 zwolniony 130
- Taft William Howard** (1857–1930), polityk amerykański, prawnik, 1904–1908 sekretarz wojny, w 1905 sygnatariusz

- porozumienia z Japonią dotyczącego Korei i Filipin (Katsura-Taft), 1909–1913 prezydent 78, 83, 363
- Taishō** → Yoshihito
- Takahashi Korekiyo** (1854–1936), wicehrabia, polityk, finansista, prezes Banku Japonii, 1918–1925 przewodniczący Seiyūkai, jako minister finansów (1913–1914, 1918–1921, 1921–1922, 1927, 1931–1932, 1932–1934, 1934–1936) m.in. doprowadził do odstąpienia Japonii od waluty opartej na parytecie złota i wyprowadził kraj z kryzysu przełomu lat dwudziestych i trzydziestych, 1921–1922 premier, 1924–1925 minister rolnictwa i handlu, zabity podczas incydentu 26 lutego (1936) 96, 98, 99, 110, 130, 138, 369, 386
- Takahira Kogorō** (1854–1926), baron, dyplomata, jako poseł w Stanach Zjednoczonych (1900–1905) towarzyszył Komurze J. podczas konferencji pokojowej w Portsmouth, jako ambasador (1908–1909) był sygnatariuszem porozumienia ze Stanami Zjednoczonymi dotyczącego Pacyfiku i przestrzegania tzw. zasady otwartych drzwi (Root-Takahira) 76, 83, 364
- Takamura Kōtarō** (1883–1956), rzeźbiarz, jeden z najważniejszych twórców okresu Taishō, tworzył pod wpływem Rodina 119
- Takasaka Tatsunosuke** (1885–1964), przedsiębiorca, polityk, od 1955 członek parlamentu, 1955–1956 dyrektor Urzędu Planowania Gospodarczego, 1958–1959 minister handlu zagranicznego i przemysłu, w 1962 podpisał japońsko-chińską umowę handlową organizacji pozarządowych (Liao-Takasaka) 291, 376
- Takehisa Yumeji** (1884–1934), malarz, jeden z najważniejszych twórców okresu Taishō, malował głównie portrety kobiece, łączył techniki zachodnie z japońskimi (tusz, drzeworyt) 119
- Takemitsu Tōru** (1930–1996), kompozytor, w 1951 współzałożyciel Jikken Kōbō, przyczynił się do rozwoju muzyki nowoczesnej w Japonii, opartej na wzorach europejskich i rodzimych 226
- Takemura Masayoshi** (ur. 1934), polityk, w 1974 gubernator pref. Shiga, od 1986 członek parlamentu z ramienia PLD, 1993–1996 założyciel i przewodniczący Sakigake, 1994–1996 minister finansów 326, 328
- Takeshita Noboru** (1924–2000), polityk, od 1958 członek parlamentu, 1972–1974 minister budownictwa, w 1985 minister finansów, 1987–1989 przewodniczący PLD i premier, zamieszany w skandal korupcyjny związany z przedsiębiorstwem Recruit Cosmos Ltd. 313, 314, 324, 325, 339, 389
- Takikawa Yukitoki** (1891–1962), specjalista prawa karnego, od 1918 wykładowca Uniwersytetu Kioto, 1933–1946 za liberalne poglądy zwolniony ze stanowiska, 1953–1957 rektor Uniwersytetu Kioto 202
- Tamura Ryūichi** (1923–1998), poeta, współzałożyciel czasopisma „Arechi” 224
- Tamura Taijirō** (1911–1983), pisarz, autor powieści obyczajowych 223
- Tanaka Giichi** (1863–1929), baron, generał, polityk, rzecznik polityki agresji w Chinach, 1918–1921 i 1923–1924 minister sił lądowych, doradca cesarza, 1925–1929 przewodniczący Seiyūkai, 1927–1929 premier i jednocześnie minister spraw zagranicznych i minister kolonizacji 105, 114, 115, 386
- Tanaka Kakuei** (1918–1993), przedsiębiorca budowlany, polityk, od 1947 członek parlamentu z ramienia PL, w 1957 minister poczty i telekomunikacji, 1962–1965 minister finansów, 1965–1966 i 1967–1971 sekretarz generalny PLD, 1971–1972 minister handlu zagranicznego i przemysłu, 1972–1974 przewodniczący PLD, premier, zamieszany w aferę korupcyjną związaną z zakładami Lockheeda 291–293,

- 295, 298, 299, 301–306, 309, 313, 318, 339, 340, 377, 378, 389
- Tanaka Makiko** (ur. 1944), polityk, córka Tanaki K., od 1993 członek parlamentu, 1994–1995 dyrektor Urzędu ds. Nauki i Techniki, 2001–2002 minister spraw zagranicznych 340
- Tanaka Yasuo** (ur. 1956), pisarz, uważany za postmodernistę 317
- Tange Kenzō** (ur. 1913), architekt, urbanista, łączył w projektach elementy rodzimej tradycji z nowoczesną technologią 283
- Tanizaki Jun'ichirō** (1886–1965), jeden z najwybitniejszych japońskich pisarzy, zaliczany do neoromantyzmu, początkowo zafascynowany Zachodem, następnie odwołujący się do tradycji i kultury rodzimej 118, 147, 223
- Tanizaki Seiji** (1890–1971), pisarz, zaliczany do nurtu neorealistów, naturalistów i związanego z nimi gatunku „powieści o sobie” 117
- Targowicz Józef** (1883–1956), polityk i dyplomata polski, 1920–1921 pierwszy oficjalny przedstawiciel Polski w Japonii 90
- Terasaki Hidenari** (1900–1951), pracownik Urzędu ds. Dworu Cesarskiego, jako tłumacz uczestniczył w spotkaniach cesarza Hirohito i D. MacArthura 348
- Terauchi Masatake** (1852–1919), hrabia, marszałek, samuraj z Chōshū, 1902–1906, 1906–1908 i 1908–1911 minister sił lądowych, 1910–1916 rezydent generalny, a następnie pierwszy gubernator generalny w Korei, 1916–1918 premier 80, 386
- Terayama Shūji** (1935–1983), dramaturg, poeta, reżyser teatralny i filmowy 284
- Teshigahara Hiroshi** (ur. 1927), reżyser filmowy, ceramik 285
- Togliatti Pahniri** (1893–1964), włoski działacz i ideolog ruchu komunistycznego, w 1914 członek Włoskiej Partii Socjalistycznej, współzałożyciel Włoskiej Partii Komunistycznej, od 1922 członek KC WPK, 1944–1947 wicepremier i minister sprawiedliwości, autor założeń programowych tzw. włoskiej drogi do socjalizmu, które w latach sześćdziesiątych aktywizowały nurt rewizjonistyczny w ruchu komunistycznym 277
- Tōgō Heihachirō** (1847–1934), markiz, admirał floty cesarskiej, 1903–1905 głównodowodzący Połączonej Floty, zasłynął podczas wojny japońsko-rosyjskiej (1904–1905), pokonując Flotę Bałtycką w bitwie w Cieśninie Tsushimskiej, 1905–1909 szef Sztabu Generalnego Marynarki, doradca cesarza, 1914–1921 dyrektor szkoły dla następcy tronu Hirohito 73, 74, 106
- Tōgō Shigenori** (1882–1950), dyplomata, polityk, 1937–1938 ambasador w Berlinie, 1941–1942 i w 1945 minister spraw zagranicznych, po wojnie jako zbrodniarz wojenny kategorii A skazany na dwadzieścia lat więzienia, zmarł w więzieniu 165, 170, 180, 182–184, 199
- Tōjō Hideki** (1884–1948), generał, 1937–1938 szef sztabu Armii Kwantuńskiej, 1940–1941, 1941–1944 minister sił lądowych, 1941–1944 premier, 1941–1942 minister spraw wewnętrznych, w 1944 szef Sztabu Generalnego Sił Lądowych, skazany jako zbrodniarz wojenny kategorii A 128, 162, 178, 198, 387
- Tōkai Sanshi** → Shiba Shirō
- Tokuda Kyūichi** (1894–1953), działacz komunistyczny, w 1922 współzałożyciel KPJ, 1941–1945 więziony za działalność polityczną, od 1946 członek parlamentu, w 1950 wyemigrował do Chin 229
- Tokugawa**, ród siogunów rządzących Japonią w okresie Edo (1603–1868) 20, 23, 24, 29, 30, 34, 35, 37, 360
- Tokugawa Iesato** (1863–1940), arystokrata, członek rodu wojowników, miał być następcą Yoshinobu jako 16 siogun,

- 1921–1922 członek delegacji japońskiej na konferencji waszyngtońskiej 110
- Tokugawa Ieyasu** (1542–1616), wojownik, w 1600 doprowadził do ostatecznego zjednoczenia Japonii, 1603–1605 pierwszy siogun z rodu T., główny twórca rządów wojskowych okresu Edo (1603–1868) 22
- Tokugawa Yoshinobu** (Keiki) (1837–1913), książę, członek rodu wojowników, ostatni siogun z rodu T., 1867 przekazał władzę cesarzowi, w 1868 po restauracji władzy cesarskiej i pokonaniu oddziałów prosiogunackich w wojnie *boshin* wycofał się z życia politycznego 30, 31, 360
- Tomonaga Shin'ichirō** (1906–1979), fizyk teoretyk, w 1965 laureat Nagrody Nobla 298
- Tonegawa Susumu** (ur. 1939), immunolog, w 1987 laureat Nagrody Nobla 298
- Toya Shigeo** (ur. 1947), rzeźbiarz (styl *post-Monoha*) 317
- Tōyama Mitsuru** (1855–1944), nacjonalista, panazjata, uczestnik ruchu na rzecz swobód i praw obywatelskich, jeden z głównych założycieli i działaczy nacjonalistycznych ugrupowań Gen'yōsha i Kokuryūkai, jako szara eminencja miał duży wpływ na polityków cywilnych i wojskowych w latach trzydziestych i czterdziestych 106
- Toyoda Soemu** (1885–1957), admirał, 1944–1945 głównodowodzący Połączonej Floty, w 1945 szef Sztabu Generalnego Marynarki 175
- Toyoda Teijirō** (1885–1961), polityk, dyplomata, w 1941 minister spraw zagranicznych 161, 162
- Toyotomi Hideyoshi** (1536–1598), wojownik, faktyczny władca Japonii (okres Momoyama, 1582–1598), od 1590 dyktator wojskowy, kiedy podporządkował sobie niemal całą Japonię, w 1592 i 1597 dowódca nieudanych wypraw zbrojnych na Koreę 22
- Truman Harry** (1884–1972), polityk amerykański, 1945–1953 prezydent, uczestnik konferencji w Poczdamie, podjął decyzję o użyciu bomby atomowej przeciwko Japonii, prowadził politykę „postrzymywania” komunizmu 181, 183, 190, 197, 214
- Tsuda Sōichi** (1873–1961), historyk, profesor na Uniwersytecie Waseda, autor wielu prac na temat wczesnej historii Japonii, poddał krytycznej analizie stare kroniki, gloryfikujące znaczenie rodu cesarskiego, przez co stał się obiektem ataków nacjonalistów i został zmuszony do rezygnacji ze stanowiska 119, 148
- Tsuji Zenosuke** (1877–1955), historyk, profesor na Uniwersytecie Tokijskim 119
- Tsushima Yūko**, właśc. Tsushima Satoko (ur. 1947), pisarka, córka Dazaia O. 316
- Uchida Kōsai** (Yasuya) (1865–1936), dyplomata, polityk, 1901–1906 poseł w Chinach, a 1907–1909 w Austrii i Szwajcarii, 1909–1911 ambasador w Stanach Zjednoczonych, a 1916–1918 w Rosji, 1911–1912, 1918–1923 i 1932–1933 minister spraw zagranicznych, od 1931 prezes Towarzystwa Kolei Południowo-mandżurskiej 110, 115
- Uchida Ryōhei** (1874–1937), nacjonalista, panazjata, silnie związany z ugrupowaniem Gen'yōsha, w 1901 założyciel i przewodniczący Kokuryūkai, przeciwnik Rosji, ostry krytyk demokracji okresu Taishō 108
- Uchimura Kanzō** (1861–1930), działacz i myśliciel chrześcijański, pisarz, publicysta, pacyfista, twórca „samurajskiego chrześcijaństwa” i religii bez kościoła 41
- Umehara Ryūzaburō** (1888–1986), malarz (styl *yōga*), jeden z głównych japońskich impresjonistów, twórca zja-

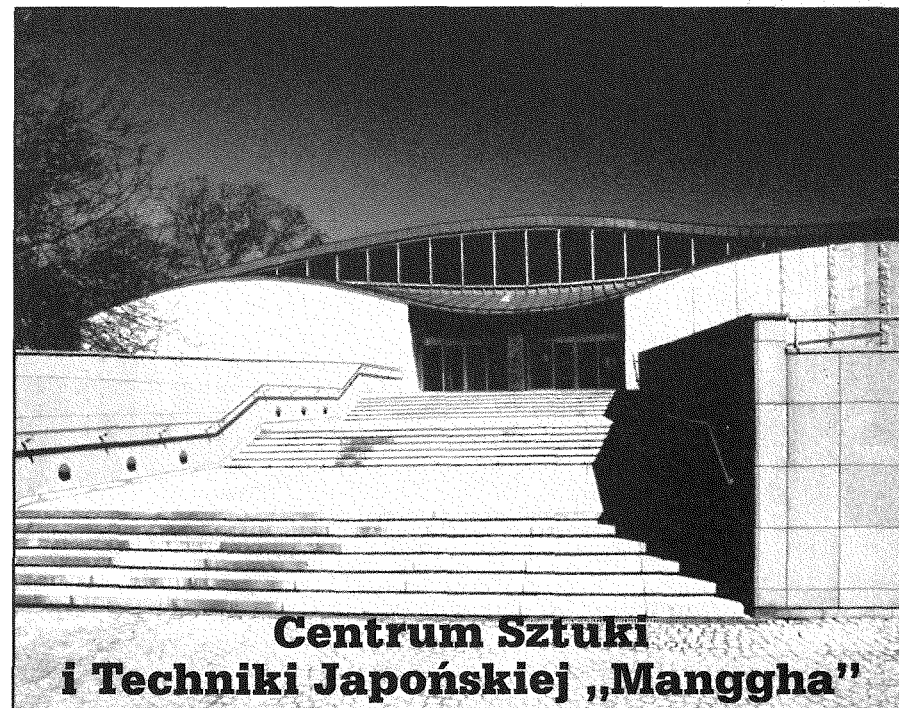
- ponizowanej odmiany malarstwa olejnego 119, 242, 243
- Umezu Yoshijirō** (1882–1949), generał, 1936–1938 wiceminister wojny, 1939–1944 dowódca Armii Kwantuńskiej, 1944–1945 szef Cesarskiego Sztabu Dowodzenia, złożył podpis pod aktem kapitulacji Japonii, skazany przez Trybunał Tokijski na karę dożywocia 191, 199
- Uno Sōsuke** (1922–1998), polityk, od 1960 członek parlamentu, w 1974 dyrektor Urzędu Obrony, w 1989 przewodniczący PLD i premier 314, 390
- Ushio Shinohara** (1932–1977), artysta, współzałożyciel Neo Dada Organizera 284
- Verbeck Guido** (1830–1898), misjonarz holenderski, od 1859 działał w Nagasaki, a 1869–1898 w Tokio, doradca i tłumacz rządu Japonii, jeden z twórców Uniwersytetu Tokijskiego 54
- Vogel Ezra F.** (ur. 1930), socjolog amerykański, od 1967 profesor Uniwersytetu Harvarda, autor opracowań m.in. na temat japońskich struktur społecznych 305
- Wakatsuki Reijirō** (1866–1949), polityk, 1912–1913 i 1914–1915 minister finansów, a 1924–1926 spraw wewnętrznych, 1926–1927 i w 1931 premier, w 1930 przedstawiciel Japonii na konferencji rozbrojeniowej w Londynie 96, 112, 114, 116, 386, 387
- Wang Jingwei**, Wang Ching-wei (1884–1944), polityk chiński, działacz Kuomintangu, 1940–1944 stał na czele pro-japońskiego rządu w Nankinie 154, 155, 159, 369
- Watanabe Jōtarō** (1874–1936), generał, *attaché* wojskowy w Niemczech i Holandii, 1935–1936 generalny inspektor oświaty wojskowej, jako przeciwnik Kō-
- dōhy zabity podczas incydentu 26 lutego (1936) 131, 369
- Watanabe Michio** (1923–1995), polityk, w 1963 członek parlamentu z ramienia PLD, w 1973 członek Seirankai, wielokrotny minister: 1976–1977 opieki społecznej, 1978–1979 rolnictwa, a 1985–1986 handlu zagranicznego i przemysłu, 1991–1993 wicepremier, minister spraw zagranicznych 349
- Weber Karl Iwanowicz**, polityk rosyjski, dyplomata, 1874–1875 wicekonsul w Japonii, 1889–1891 i 1894–1897 poseł Rosji w Korei, w 1896 sygnatariusz wstępnego porozumienia z Japonią dotyczącego Korei (Komura–Weber) 64, 363
- Weizsäcker Richard von** (ur. 1920), polityk zachodniemiecki, adwokat, działacz ewangelicki, 1984–1994 prezydent 347
- White Theodore H.** (1915–1986), historyk amerykański, pisarz, dziennikarz 311
- Whitney Courtney** (1897–1969), prawnik, generał amerykański, bliski współpracownik D. MacArthura, 1940–1943 zatrudniony w sztabie dowodzenia na Filipinach, 1945–1951 szef Sekcji Administracji Cywilnej, odpowiedzialny za proces demokratyzacji japońskich struktur politycznych 193
- Wiktor Emanuel III** (1869–1947), 1900–1946 król Włoch 109
- Wilhelm II** (1792–1849), 1840–1849 król Niderlandów, 1844 wysłał nieudaną misję do Japonii w celu nawiązania oficjalnych stosunków 27
- Wilhelmina** (1890–1962), 1890–1948 królowa Holandii 109
- Willoughby Charles A.** (1892–1972), generał amerykański, bliski współpracownik D. MacArthura, 1941–1945 zatrudniony w amerykańskim sztabie dowodzenia na Filipinach, 1945–1951 szef sekcji wywiadowczej G-2 207

- Wyczółkowski Leon** (1852–1936), malarz i grafik polski, tworzył m.in. pod wpływem impresjonizmu, a także japonizmu 58
- Yagi Hidetsugu** (1886–1976), inżynier elektryk, 1926 wynalazł antenę do fal krótkich 120
- Yamada Eimi**, właśc. Futaba Eimi (ur. 1959), pisarka 346
- Yamagata Aritomo** (1838–1922), książę, marszałek, polityk, *genrō*, samuraj z Chōshū, w 1868 uczestnik działań mających na celu obalenie siogunatu i restaurację władzy cesarskiej, współtwórca nowoczesnej armii japońskiej, w 1873 autor *Rozporządzenia o poborze powszechnym*, 1872–1873, 1874–1878 i w 1895 minister sił lądowych, 1878–1882, 1884–1885 i 1904–1905 szef Sztabu Generalnego Sił Lądowych, 1883–1884, 1885–1888 i 1889–1890 minister spraw wewnętrznych, a 1886–1887 rolnictwa i handlu, 1889–1891 i 1898–1900 premier, 1893–1894 i 1905–1922 przewodniczący *Sūmitsu*in, w 1896 sygnatariusz porozumienia z Rosją dotyczącego Korei (Yamagata–Łobanow) 29, 36, 64, 67–69, 71, 72, 75, 79, 97, 363, 385
- Yamakawa Hitoshi** (1880–1958), socjalista, anarchista, członek ugrupowania *Heiminsha*, jeden z założycieli *Nihon Shakai Shugi Dōmei* i *KPJ*, po wojnie członek *SPJ* 103
- Yamakawa Kikue** (1890–1980), działaczka ruchu kobiet, socjalistka, w 1921 jedna z założycielek stowarzyszenia *Seikrankai* 103
- Yamamoto Gonnōhyōe**, *Gombee* (1852–1933), książę, admirał, samuraj z *Satsumy*, walczył w oddziałach procesarskich w czasie wojny *boshin* (1868–1869), 1898–1900, 1900–1901 i 1901–1906 minister marynarki, 1913–1914 i 1923–1924 doradca cesarza i premier 96, 386
- Yamamoto Isoroku** (1884–1943), admirał floty cesarskiej, 1939–1943 głównodowodzący Połączonej Floty, główny autor strategii Japonii w czasie wojny na Pacyfiku, w tym ataku na *Pearl Harbor* (1941) i bitwy o *Midway* (1942), zginął w bombowcu zestrzelonym przez Amerykanów nad Wyspami *Salomona* 163, 168, 174, 175, 371
- Yamamoto Shichihei**, pseud. *Isaiah Ben-Dasan* (1921–1991), pisarz, wydawca 305
- Yanagi Muneyoshi**, *Yanagi Sōetsu* (1889–1961), etnograf, jeden z pionierów i najwybitniejszych badaczy japońskiej sztuki ludowej, zaliczany do grupy *Shirakabaha*, w 1936 twórca muzeum sztuki ludowej *Nihon Mingeikan* 119
- Yanagita Kunio** (1875–1962), etnograf, twórca japońskiej folklorystyki, publicysta, jeden z najwybitniejszych badaczy japońskiego folkloru, zwyczajów i obrzędów 119
- Yanaihara Tadao** (1893–1961), ekonomista, profesor na Uniwersytecie Tokijskim, w 1937 zmuszony do rezygnacji ze stanowiska przez prawnicę z powodu pacyfistycznych poglądów i krytyki polityki kolonizacji 148, 202
- Yasuda Zenjirō** (1838–1921), przemysłowiec, założyciel banku i *zaibatsu* *Yasuda*, zabity przez nacjonalistę *Asahiego* H. 96, 366
- Yasui Sōtarō** (1888–1955), malarz, tworzył pod wpływem Zachodu, łączył zachodnie techniki malarskie z japońską tematyką 119
- Yasuoka Shōtarō** (ur. 1920), pisarz 241
- Yi Sung-man**, *Rhee Syngman* (1875–1965), polityk południowokoreański, 1948–1960 prezydent 214
- Yokoo Tadanori** (ur. 1920), grafik, twórca plakatu 285

- Yokoyama Taikan** (1868–1958), malarz, uczeń *Hashimoto G.*, tworzył w stylu japońskim, głównie tuszem, działał na rzecz przywrócenia tradycyjnych wartości w sztuce japońskiej 119, 243
- Yonai Mitsumasa** (1880–1948), admirał, 1936–1937 głównodowodzący Połączonej Floty, 1937, 1937–1939, 1939, 1944–1945 i w 1945 minister marynarki, w 1940 premier 154, 178, 180, 182, 184, 188, 387
- Yoshida Shigeru** (1878–1967), polityk, 1946–1954 przewodniczący *PL*, 1946–1947 i 1948–1954 minister spraw zagranicznych i premier 203, 205, 206, 209–211, 215, 216, 219, 221, 222, 228, 230–233, 245, 247–249, 262, 265, 291, 292, 322, 388
- Yoshida Yoshishige** (ur. 1933), reżyser filmowy 285
- Yoshihara Sachiko** (ur. 1932), poetka 316
- Yoshihito**, pośmiertnie nazywany *Taishō* (1879–1926), 1912–1926 cesarz, tradycyjnie uważany za 123 władcę Japonii (w 1915 oficjalna intronizacja), syn cesarza *Mutsuhito*, w 1921 z powodu choroby funkcje oficjalne przekazał regentowi, synowi *Hirohito* 85, 100, 106, 361, 365, 366, 384
- Yoshimoto Banana**, właśc. *Yoshimoto Mahoko* (ur. 1964), pisarka 316
- Yoshimura Masunobu** (ur. 1932), artysta, współzałożyciel *Neo Dada Organizers* 284
- Yoshino Sakuzō** (1878–1933), politolog, profesor na Uniwersytecie Tokijskim, publicysta, aktywnie działał w okresie demokracji *Taishō*, teoretyk demokracji (*mimpon shugi*), wywarł wpływ na stowarzyszenie *Shinjinkai* i wczesne partie proletariackie, jeden z głównych założycieli ugrupowania *Reimeikai* 101, 102, 117
- Yū Miri** (ur. 1968), pisarka japońska pochodzenia koreańskiego, w 1997 laureatka Nagrody *Akutagawy* 346
- Yuan Shikai**, *Yuan Shih-k'ai* (1859–1916), polityk chiński, generał, w 1911 premier i wódz naczelny, 1912–1916 prezydent i faktyczny dyktator 87
- Yukawa Hideki** (1907–1981), fizyk teoretyk, w 1949 laureat Nagrody Nobla 298
- Zeno** → **Żebrowski Władysław**
- Zhang Zuolin**, *Chang Tso-lin* (1873–1928), marszałek, możnowładca w *Mandżurii*, wspierał działania Japonii, zginął w pociągu wysadzonym przez *Armię Kwantuńską* 114, 115, 367
- Zhou Enlai**, *Chou Enlai* (1898–1976), polityk chiński, działacz komunistyczny, 1949–1976 premier (do 1955 także minister spraw zagranicznych) 213, 291
- Żebrowski Władysław** (*Zenon*), brat *Zeno* (1891–1982), franciszkanin i misjonarz, w 1930 pomagał ojcu *Kolbe* w założeniu misji polskiej w *Nagasaki*, pozostał w Japonii do końca życia, niosąc pomoc sierotom, biednym, kalekom 165

Spis map

Podział administracyjny Japonii	18
Terytorium Japonii na początku okresu Meiji (lata osiemdziesiąte XIX w.)	50
Zasięg terytorialny Japonii w 1941 r.	169
Zasięg terytorialny Japonii do czerwca 1942 r.	171

powstało z inicjatywy Fundacji Kyoto-Kraków im. Andrzeja Wajdy i Krystyny Zachwatowicz w 1994 roku dla pomieszczenia unikalnej kolekcji dawnej sztuki japońskiej Feliksa Jasińskiego „Mangghi” ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie. Obok Galerii Dawnej Sztuki Japońskiej działająca na terenie Centrum Fundacja zajmuje się promocją współczesnej Japonii w Polsce, prezentuje osiągnięcia sztuki, kultury, a także techniki Kraju Kwitnącej Wiśni, pokazuje i przybliża polskiemu społeczeństwu stare i nowe oblicze Japonii. Nowoczesna bryła Centrum „Manggha”, którą zaprojektował wybitny japoński architekt Arata Isozaki, doskonale współgra ze wzgórzem wawelskim wznoszącym się na przeciwnym brzegu Wisły, tworząc całość o niepowtarzalnym charakterze i klimacie. Centrum „Manggha” oferuje organizację wystaw, konferencji, szkoleń, pokazów, wykładów, nagrań, spektakli, prowadzi kursy języka japońskiego i kaligrafii.

manggha

Centrum Sztuki i Techniki Japońskiej „Manggha”
Fundacja Kyoto-Kraków
ul. M. Konopnickiej 26, 30-302 Kraków
tel. +48 12 267 27 03, faks +48 12 267 40 79
e-mail: centrum@manggha.krakow.pl
www.manggha.krakow.pl